

Тарас Григорьевич Шевченко

Повісті (збірка)

Содержание

#1	0003
МАНДРІВКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МОРАЛІ	0004
БЛИЗНЯТА	0315
ХУДОЖНИК	0595
НАЙМИЧКА	0823
МУЗИКА	0994
ВАРНАК	1152
КНЯГИНЯ	1227

Тарас Шевченко

МАНДРІВКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МОРАЛІ

(Переклад: В. Сапіцький)

Повість

Присвячую Сергієві Тимофієвичу Аксакову
на знак глибокої пошани

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Заманулося мені торік зустріти нашу чудову українську весну донебудь далі від міста, хоч от би й од такого, як сповитий садами наш золотoverхий Київ. Весна в місті не втрачає своєї принадности, але все таки це — місто, а мені захотілося самотнього тихого куточка. Ця поетична думка виникла в мене в по-

чатку або в половині квітня, — добре не памятаю. Памятаю тільки, що це сталося саме тоді, як розпливлася наша славна українська грядюка. Можна було б і пождати трохи: весною болото швидко висихає. Та вже коли щось мені впало в голову, хоч би й найхимерніше, то хоч уроди, а дай. У цьому пункті я дуже подібний до моїх неподатливих земляків. Письменники наші та взагалі люди статечні звать це почуття силою волі, але його просто можна назвати воловою впертістю, — це яскравіше й виразніше.

Довго перебирав я в пам'яті своїх добрих приятелів, що приховалися в сутінках самоти, тобто присвятили себе повному безділлю. Старанно перебравши [всіх], спинився я на одному пенсіонованому гусарині, що звав мене своїм родичем, чому я зовсім не перечив. Проживав він, чи — якби інакше висловитись — животів у найбільш мальовничому куточку Київщини, верстов зо три від містечка Лисянки. На ньому й зупинив я свій вибір.

Трійкою добрих поштових коней з Трохимом і з чемоданом вирушив я раненько з Києва. До першої станції, Віти, доїхали ми без особливих пригод, і Віту минули щасливо, аж тут саме проти Білокняжого поля, не доїжжаючи капліці, у лівої пристяжної обірвались посторонки. Гадали були сьак-так допхатись парою до Василькова. Та куди там! Грязюка по самі маточини, і наша пара ані з місця. На щастя наше, мужик віз лозу для плоту, ми в нього випрохали не без труднощів пару лозин та й змайстрували собі якоесь посторонки.

У Василькові підживилися ми з Трохимом фаршированою жидівською щукою, міцно заправленою перцем, та й потягли далі. Пішов дрібний, тихий дощик, потім усе дужчий та дужчий, а нарешті полив, як з відра; можна було б заїхати до корчми в Митниці й пересидіти дощ, але я сказав собі, що ніде не спиняюся до Білої Церкви, — так і зробив. До Білої Церкви приїхали вже вночі. Порадившись з Трохимом, вирішили ми заночувати на поштової станції, і добре зробили, що так надумали, бо інакше може б мені ніколи й не до-

велоса писати про цю мандрівку, а вам читати про неї, мої терпеливі читачі, бо вузол описаної мною події завязався саме тієї достопамятної ночі, тільки не на поштової станції, як це здебільшого трапляється, але... Та навіщо наперед забігати?

Вирішивши заночувати на станції, я спитався завідувача:

— Чи є в вас кімната для подорожніх?

— Є дві, — відповів той, — та обидві зайняті. Якась пані, мабуть з дочкою, зайняла обидві кімнати.

Пані з молодю дочкою? — подумав я. Ет, яка досада, що я не гусарин або хоч не звичайний військовий, — я б знав, як тут собі раду дати. Просто на правах подорожнього в урядовій потребі (військові не їздять на поштових у власній потребі), запакував би матір з дочкою до одної кімнати, а сам би розташувався в другій, та на дозвіллі й занявся б обсервацією крізь дірку від ключа в дверях.

Ось вам і початок роману, чисто на гусарський смак. Признатися, я вже й тее... Та духу не стало; сказано: кому не судилося бути військовою людиною, той хай хоч із аршин вуса запустить, а все зостанеться "штафіркою".

До містечка зоставалася ще добра верства, а до жидівського заїзду, де ми мали намір заночувати, що найменше дві. Та нічого робити, потяглися ми під зливою шукати жидівського заїзду. Трохим, не дуже задоволений моєю постановою, почав був сперечатися, та я махнув рукою, і ми пустилися в дорогу. За годину ми щасливо досягли бажаної мети.

При цій добрій нагоді я міг би змалювати вам білоцерківський жидівський заїзд з усіма його брудними подробицями; але манера фламандського малярства мені не далася, а тут вона необхідна. Зазначу мимохідь, що, поперше, ніхто не вийшов мене зустрічати, як то буває по російських трактирах. Але причиною тому могла бути темна непогідна ніч, причина слушна й для найодважнішого жидовина; подруге, — вдряпавшись якимось по

слизьких сходах до темного коридору, я спіткнувся об щось залізне, та так, що трохи лоба собі не розтяв. Ранком уже я побачив, що це були дроги з ресорами з-під якогось повозу. Таке було моє вшестя до гостинної юдейської господи! У кімнаті вже зустрів мене жид, досить пристойний з виду, поміг мені стягти з плечей наскрізь промоклу непромокальну шинелю і принижено запитав:

— Що пан зволять?

— Чаю та кімнату, — одповів я.

— Зараз, — сказав жид і зник за дверима.

Дожидаючи того жидівського "зараз", я грівся й розминався, походяючи взад і вперед по хаті. Кімната була, наче крамниця, з шафами біля стін і шклянною скринею вздовж хати, на шталт шинквасу. Перед скринею я спинився й поміж галантерійним дрібязком побачив — що б ви гадали? Книгу в жовтій обгортці. Я саме хотів був сказати Трохимові, щоб він дістав книгу з чемодана, аж ось вона сама

до рук лізе, і Трохима турбувати не треба. Беру з стола свічку й читаю заголовок, здається, словянськими літерами: "Українська поезія [Тимка] Падури". "Еге, — думаю — ходи лишень голубе, сюди! Давно я тебе не бачив". Але скриня була замкнена. Покликав я господаря, та замість його з'явився якийсь жидок із рудою борідкою. Я попрохав його добути із скрині книгу, але жидок одповів, що він фактор, а не хазяїн крамниці. Тоді я звелів йому покликати хазяїна. Прийшов господар, той самий гожий жид, що допомагав мені скинути непромокальну шинелю. На моє прохання про книгу він витяг її з шафи і, подаючи мені, сказав:

— Десять злотих.

— А якщо тільки прочитати, — спитався я, беручи книгу — то скільки тоді буде коштувати?

— Пять злотих, — сказав жид, побрязкуючи ключами.

Нічого робити, дав я п'ять злотих і спитав ножа, щоб розрізати дорогу книгу, але це було непотрібне, бо книга була розрізана й навіть заплямлена. Окрім масних плям помітив я по краях сторінок то прості лінії, мічно проведені де нігтем, де олівцем, то знак оклику, то запитання, то чорт-зна що.

— Гей-гей! — подумав я — ти вже побувала в руках у нашого брата критика.

Псувати олівцем або нігтем чужу книгу — це річ непростенна, але все ж таки в цьому є хоч якась думка, що ось, мовляв, я читав таку книгу і знайшов у ній це зле, а те — добре, хоч це й не виправдує такого читача, що нівечить чужу власність. Але чим виправдати тих, що псують шибки на поштових станціях своїм дорогоцінним алмазом, виводячи по шклу свій вигадливий вензель, наче на якомусь важливому документі — чітко й виразно? Нащо це вони роблять? Мабуть таки в цих вигадливих вензелях та розчерках криється якась думка? Невже тільки та, що ось, мовляв, отакій і такий переїздив тут з алмазним персте-

нем? Здається, що тільки така, і більше нічого! Яка дрібна, нікчемна пиха! А кажуть, і навіть пишуть, начебто славетний лорд Байрон накреслив десь у Греції на скелі своє прославлене прізвище. Невжеж і цій видатній людині не чужа була ота дрібна, нікчемна пиха?

Хоч і чудно, але ніщо інше, як та сама дрібна пиха примушує мене (та може й не одного мене) дивитись, звичайно знічевя, на ці подряпані шибки й перечитувати давно відому книгу, покреслену олівцем та нігтем. Ось і тепер зо мною трапилося те саме. Поезія Падури мені відома й надто відома, а я заплатив за неї п'ять злотих так собі, з одної примхи, щоб себе потішити; автім, коли побачив кривульки на краях, почав читати, мовби ніколи нечитану книгу.

Над піснею, під назвою "Запорозька пісня", було дуже чітко написано: "Скальковський бреше". Що мала значити ця дуже нецеремонлива увага? Я прочитав пісню. Пісня починається так: "Гей, козаче, в ім'я Бога". Яке ж тут відношення до вченого автора "Історії нового

коша"? Не розумію. Аж ось! Пригадав: цю саме пісеньку вчений дослідник запорозького побуту вкладає в уста запорозьким лицарям. Честь і слава вченому мужеві! Як глибоко вивчив він описаний ним предмет. Дивна річ! А може він просто хотів посміятися з нашого брата-хахла та й годі? Бог його знає, тільки ця волинсько-польська пісня так само подібна до пісні дніпровських лицарів, як я до китайського богдохана.

— А як то буде з чаєм і кімнатою? — спитав я, закриваючи книгу.

— Зараз, — сказав рудобородий жидок, що стирчав у кутку, і вийшов до другого покою.

— Ох ви, клятї жиди! — вимовив я майже вголос — я вже й цілу книгу прочитав, а вони ще й не думали чаю готувати!

За хвилинку жидок повернувся і знову притаївся в куточку.

— А що з чаєм? — спитав я.

— Зараз закипить, — відповів жидок.

— Чого ж ти тут топчешся? — спитав я по-служливого жидка.

— Я фактор. Може пан чого потребують, то я все зараз панові можу постачити, — додав він, лукаво посміхаючись.

— Добре, — сказав я. — Так ти кажеш, що все дістанеш, чого тільки забажаю?

— Дістану все, — відповів він, не запинаючись.

Яку ж би йому завдати задачу, так щось у стилі пана Твардовського? — подумав я собі і, подумавши, сказав:

— Ти знаєш англійський портер під назвою "Браунстут, Берклей, Перкенс і компанія"?

— Знаю, — відповів жидок.

— Добудь мені одну пляшку, — сказав я задоволений з себе.

— Зараз, — сказав жидок і зник за дверима.

— Ну, — подумав я — хай пошукає. Тепер цього вражого продукту й у самій столиці не дістанеш, не те що в Білій Церкві.

Не встиг я так подумати, як з'явився мій жидок з пляшкою справжнього Браунстуту. Подивився я на етикетку на пляшці і тільки плечима здвигнув, але й знаку не подав, що це мене дуже здивувало. Жидок поставив пляшку на стіл і, наче нічого не сталось, — став знову в куток і тільки обтирає собі піт з обличчя полою засмальцьованого пальта. Ну, й чудотворці ж оці клятві фактори!

— Скажи мені правду, — звернувся я до фактора — яким чином опинився англійський портер у вашій Білій Церкві?

— Через наше місто — відповів жидок —

возять із Севастополя полонених аглицьких лордів, ото ми й держимо про них портер.

— Добре, — сказав я. Значить,
...ларчикъ просто открывался.

— Чи не скажете ще чогось дістати вам на ніч? — спитав фактор.

— Зажди, братіку, подумаю, — сказав я та й став думати, який би йому ще гачок загнути, та такий, що клятий жид і зубами не розігнув би, а подумавши добре, ось яку загнув я йому заковіку, справді в стилі Твардовського:

— Ось що, мій любий чудотворче, — сказав я, звертаючись до мізерного Меркурія, — коли ти вже дістав мені портеру, то... постривай, — чи є в вас у місті книгарня?

— Книгарні в місті немає, — відповів він.

— Добре, так добудь же мені нову, ще не розрізану книгу, і тоді я повірю, що ти все мо-

жеш роздобути.

— Зараз, — сказав спокійно рудий Меркурій, повернувся і вийшов.

II

— Ей, господарю, а що там із чаєм? — сказав я голосніше, ніж звичайно, обертаючись до відчинених дверей.

— Зараз, — одгукнувся з третьої кімнати жидівський жіночий голос.

— А щоб вам свого Месії ждати й не діждатися так, як я не діждусь вашого чаю! — сказав я собі й не встиг промовити цієї гнівної фрази, як у дверях показалася кучерява, чорноволоса гарнесенька жидівочка, але така брудна, що дивитись не можна було.

— А де ж чай? — спитав я в задрипаної Геби.

— У нас чаю нема, а може зволите...

— Як нема? а де ж хазяїн? — перебив я за-
дрипану Гебу.

— Хазяїн пішли спати, — відповіла вона
боязко.

— Якщо нема чаю, так що ж у вас є? — спи-
тав я з досадою.

— Фарширована щука і...

— І більш нічого, — перебив я її.

А мене в свою чергу перебив фактор, уві-
йшовши до кімнати з двома новенькими кни-
гами в руках. Я здивувався, але зараз таки
схаменувся і звелів дати мені щуку, а потім
уже звернувся до фактора й байдужісінько
взяв у нього книги. Дивлюся, книги справді
нові, нерозрізані. Я хоч і звик, як людина до-
бре вихована, затаювати свої внутрішні почу-
вання, але тут не втерпів, ахнув і назвав жид-

ка справжнім слугою пана Твардовського. Жидок усміхнувся, а я на обгортці прочитав: "Морской Сборникъ 1855 года. N 1". Я ще раз здивувався і, звернувшись до фактора, спитав його:

— Скажи мені ради самого Мойсея, якою силою ти твориш такі чудеса, і розкажи, як і від кого дістав ти ці книги.

— О!... Книжки ці дорого коштують, коли розказати вам їхню історію, — сказав жидок і провів по голові пальцями, наче поправляючи ярмулку.

— Послужи ж мені останню службу, — сказав я ласкаво своєму рудому Меркурієві — розкажи ти мені історію цих дорогих книжок.

Жидок замявся й почухав за вухом. Я пообіцяв йому злого на пиво; це його підбадьорило, він чемно попрохав у мене дозволу сісти і, почухавши ще раз за вухом, розказав мені таку драму, що, якби не його жидівська декламація, то я неодмінно заплакав би. Зміст

драми дуже простий і такий звичайний, що мимохіть робиться сумно. Подія була така.

Із Севастополя до смоленської губернії їхав якийсь офіцер флоти, Бог його знає, ранений чи просто слабий, з двома малими дітьми та з жінкою. Діло було зимою або наприкінці зими; дорога так його, бідолаху, змучила, що він примушений був спинитись у Білій Церкві на кілька день одпочити. Хвороба погіршала й поклала його до ліжка. Що їм було робити? Сидіти в жидівській брудній хаті й дожидатись якогось кінця. Почалася весняна сльота; все подорожчало. Своїх грошей не було, витрачались "прогони", нарешті й "прогони" витрачено, а хворий не вставав. Якийсь подорожній лікар одвідав його та тільки похитав головою та й годі. Рецепти не було пощо писати, бо яка ж у містечку аптека? Другого дня після візиту лікаря хворий помер, покинувши свою вдову й дітей, як кажуть, без копійки. Що було їй, сердешній, робити при такій лихій годині? Вона написала листа до родичів чоловіка до смоленської губернії і, дожидаючи відповіді, почала спродувати за безцінь

Гардеробу чоловіка та інше вбоге майно, щоб задовольнити найнеобхідніші потреби. Послужливий за гроші жидок, коли довідається, що у вас готових грошей немає, та не видко, що й будуть, то не дасть вам і води напиться, а за хліб і казати нема що. Сердешна вдова спродувала все, навіть необхідне, якщо воно чогось було варте в очах покупця-жида. Книжки, що їх мені приніс всезнайко фактор, взяв він у неї, і, мабуть, за безцінь; в господарстві вдови вони були тільки зайвим тягарем, та й небіжчик, як видко, не дуже то високо цінив дрюковану мудрість: книжки були нерозрізані. Та то байдуже, як воно там було, але я був глибоко здивований і втішений таким безприкладним явищем.

— Що ж ти заплатив за книжки? - спитав я фактора, розрізуючи перше число ["Морського Сборника"].

— Два карбованці, за менше не віддає, — відповів він, запинаючись.

— Брешеш, срібллюбче-Юдо, — подумав я,

а довести йому нічим. — Добре, — кажу йому, — гроші я надішлю через мого хлопця завтра, ти тільки покажеш йому квартиру.

— Я вже гроші заплатив: вона в борг не повірила, — сказав він, обтираючи свій заялезений капелюх.

— Шкода! я більше півкарбованця не дам тобі за книжки.

— Нащо ж ви знівечили книгу? — сказав він майже нахабно.

— Чим же я її знівечив? — спитав я.

— Усю ножем порізали, тепер вона не возьме книгу назад... За моє жито мене ж і бито, — промовив він ледве чутно та й замовк.

— Ну, ніч-мати дасть пораду, — сказав я. — Іди собі спати, а завтра порухуємось. — Він уклонився й пішов.

По виході фактора я збудив Трохима, що

спав собі невинним сном біля чемодану в усьому своєму промоклому вбранні, звелів йому [хоч] напівроздягтися і, вийшовши до другої хати, сказав досить голосно, мало не крикнув:

— А як там шука?

— Зараз, — почувся той, що й раніше, жіночий голос, і за хвилину заявила та сама замурзана кучерява жидівка.

— Став же її мерщій на стіл та не забудь і горілку поставити.

Жидівочка вийшла й скоро знову вернулася з щукою та з восьмикутним штофом, повним рудо-червоного плину.

Я заходився біля щуки і, не зважаючи на те, що вона міцно була заправлена перцем та гвоздикою, з таким апетитом трощив її, що якби Трохим загаявся з своїм переодяганням ще одну хвилинку, то застав би одну голову та хвоста. Але він поспішився і ще захопив до-

бру порцію. Після щуки я спитав у замурзаної Геби, чи нема чим заглушити перець та гвоздику. Вона відповіла, що сьогодні нічого більше не варили, і я, звелівши подати карафку води та шклянку, простягся собі на рипучій, на шталт канапи, дерев'яній лаві, а Трохим, доївши щуку, помолився Богу й так поклався на якійсь повсті на підлозі біля печі. В жидівській господі запанувала тиша. Знявши нагар із свічки, почав я перегортати число перше "Морского Сборника".

III

Перегортаючи машинально книжку, я почав куняти й простягнув був руку по щипці, щоб погасити свічку й заснути, але вийшло не так. Я випадково глянув у реєстр салдатів, що вже видужали, але нездатні були далі служити, почав його читати — і що ж я прочитав? Прочитав я там те, чого не прочитаєш у жадній дрюкованій книзі, а я їх таки чимало прочитав.

Справа була така. Комітет допомоги раненим перепитував цих калік-бідолах, якої хто з них бажає собі нагороди за вірну службу "престолу и отечеству". Бідолахи спочатку одмовились од усякої нагороди, аби тільки їх пустили додому. Комітет настоював, щоб вони крім того жадали, кожний, що йому треба. Одні попрохали нагороди грішми, другі — щоб звільнили їхніх дітей з кантоністів, а останній з них, молодий матрос, з сльозами на очах прохав звільнити його рідну сестру з кріпацтва. Благородна просьба цієї простої людини мене вразила, я далі не міг читати, закрив книжку і згасив свічку.

Одначе мені не спалося. Матрос розбуркав мою уяву й одігнав послужливого Морфея. Простий і зовсім природний учинок простої людини малювався в моїй душі яскравими, променистими барвами. Мабуть, я таки дуже вже зuboжив серцем, коли мене вразило це ніби б то й звичайне явище. Невже разом із цивілізацією так щільно прищеплюється нам егоїзм, що ми, себто я, ледве віримо в таку

безкорисливість? Мабуть, що так. А поправді не повинно б так бути. Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати людське серце. Та, на жаль, — це тільки теорія. Такі безцільні думки не давали мені спати, і що більше заглиблювався я в ці думки, то вищий, благородніший здавався мені вчинок покаліченого бідолахи-матроса. Він оддав усе сестрі, а собі не залишив нічого, крім торби та милиці. Як собі хочете, а подвиг не зовсім звичайний. Що, якби, подумав я, пощастило мені цьому простому сюжетові надати форму героїчної поеми або... Але ні, жадна інша форма поезії, крім поеми, не надається до цього сюжету; поема — або нічого. І я почав складати поему.

Во дні минувшіє, во дні невинности могой,

як каже поет, і я потихеньку віршував, — та й хто з нас не віршував? Отже, ремесло це було мені трохи знайоме; зоставалось придумати хід дії й обстанову, а місце дії — страшний четвертий бастіон у Севастополі, ще страшніший тамошній лазарет, на кінець —

укрите квітучими вишневими садками українське село, а серед вулиці цього чарівного села вільна сестра зустрічає свого великодушного каліку-брата. Канва готова, зоставалось тільки дібрати тіні, та й до праці. Я вже почав був і тіні розкладати, не пускаючи з ока й загального ефекту. Та слухаю, — в хаті наче хтось шепоче. Чи не марить ото серед сну Трохим після жидівської шуки? — подумав я. Прислухаюсь, — справді Трохим, але не марить, а на яві про себе шепоче:

— Ой!... хочеться пити, та не хочеться встати.

Трохи згодом він іще раз голосно повторив своє бажання, а за хвилину промовив те саме майже вголос.

— Трохиме! — сказав я голосно.

Трохим мовчить.

— Трохиме! — повторив я в той самий тон.

— А що? — обізвався він наче спросоння.

— Подай мені карафку з водою.

Трохим, глибоко й довго зідхаючи, ліниво підвівся з постелі, потемки розшукав карафку й подав мені.

— Напийся сам, — сказав я йому, бо я не хочу пити.

Трохим напився, поставив карафку на місце й промовив:

— Сердечно вам дякую.

— То ж бо то й є, дурню, — сказав я йому замість науки, але він ледве чи чув цю науку, бо вже спав.

Великий оригінал цей Трохим. Я спишу його вам колись на іншому, більш відповідному місці, а тепер оповідатиму далі про мою власну пригоду.

Я взявся був знову за перервану нитку моєї поеми, але Морфей — приятель заснувши, і ледве видна пишна декорація зникла з моїх очей.

Другого дня дуже не рано покинули ми Білу Церкву; сталося це тому, що заснув я вже вдосвіта: спочатку матрос не давав мені спокою, а потім — жидівські блохи. Дорога була, як і вчора, погана, якщо не гірша за вчорашню: від довгого дощу густа грязюка перетворилася в справжню квашу, як висловився незадоволений Трохим. Автім дорога мало мене турбувала: я на неї майже не зважав, — мене, якщо можна так висловитися, поглинула моя поема. Я ввесь час komponував подробиці дії й так захопився тими подробицями, що почав уже був імпровізувати вірші. Імпровізацію мою перервала не зовсім звичайна пригода. Коні наші спинилися перед берлином, чи то дормезом, що по самий короб загруз у болоті. Чотири пари добрих волів ледве-ледве посували його наперед, а четверо поштових коней, усі в милі, спочивали по той бік греблі. "Чи це не вчорашня пані з дочкою з таким

комфортом подорожує?" — спитався я себе й ненароком поглянув на Трохима. У нього була така кисла незадоволена пика, що я зареготався. Він начебто не помічав мого сміху й тому став ще смішніший.

— Про що ви так задумалися, Трохиме Сидоровичу? — нарешті спитав я його жартома.

Трохим мій зідхнув, повернувся лицем до дормезу й пробурмотів щось подібне до лайки.

— Правду казав жид, що в нього ми ночували, що ви не подібні не тільки до пана, але навіть і до останнього шляхтича голоп...

Останнього слова він не договорив і знов одвернувся від мене.

Так ось де причина, чому той гожий жид учора й сьогодні не упадав коло мене, як це звичайно роблять вони, особливо господарі заїздів і так званих повітових трахтирів! А я ще гадав собі, що б це значило, що господар

так байдужно прийняв мене, так байдужно, що навіть не вважав за потрібне почастивати чаєм, а секрет ось у чому. Цікаво було б знати, за кого він мене взяв?

— За кого ж він мене взяв? Не казав тобі жид? — спитав я Трохима.

— "Так, — каже — ні те, ні се" та ще додав якесь слово своєю мовою. Я не зрозумів, але, мабуть, щось погане, бо він, вимовивши це слово, ще й плюнув.

— Ач, проклятий жид! Ще й плюнув! Ну, а ти як думаєш, Трохиме? Скидаюсь я на пана хоч з боку? — спитався я його жартома.

— Ні з боку, ні спереду, — відповів він, не надумуючись і, відвернувшись од мене, тягнув далі півголосом:

— Не тільки пан, але й статечний селянин у таку погоду собаки з хати не вижене, а він поїхав у гості, — дуже потрібна річ; та ще хоче, щоб його паном жиди величали. Либонь,

жиди знають, як кого назвати.

Останнє слово промовив він пошепки. Я собі посміювався з досади розлюченого Трохима. В цей час за нами стало чути поштовий дзвінок; я озирнувся: півверстви за нами тяглася грязюкою трійка, така сама, як і наша.

— Слава тобі, Господи! — вигукнув протяжно Трохим і перехристився.

— А що? — спитав я його.

— Виїхали з болота, — відповів він весело.

Берлин справді стояв уже тільки по маточини в болоті, а воли, довершивши свого подвигу, парами вилазили з болота на сухіше місце. Дзвінок, що його чути було здаля, тепер задзеленчав у мене за плечима. Я знов оглянувся і, крім трійки та візника, побачив, що на возі стоїть якась постать у чорній бурці та в якомусь чудернацькому кашкеті. За хвилину трійка, віз і постать на ньому опинились біля самих вікон берлину. Постать на хвили-

ну схилилась до вікна, наче питаючи про здоров'я запакованих у рухомій світлиці красунь. Потім постать у бурці й кашкеті підвелась і хриплим голосом почала гукати на візників, щоб швидше подавали коні. Я вважав на постать, Трохим — не знати на що, візник накладав тютюну до своєї люльки, а коні, похнюпивши морди до самої калюжі, про щось задумались.

— Чому ж ти не поганяєш? — сказав я візникові.

— Та я думав — сказав візник, не виймаючи люльки з рота, — що ми за ними так і поїдемо до самої станції?

— Оце ще хохол! Погано ж ти думав! Поганяй лишень коні мерщій! — сказав я, і ми покинули постать і берлин.

Коли ми переїздили повз берлин, я заглянув до віконця, і передо мною промайнула надзвичайно гарна жіноча голівка, повитачимсь чорним; мене, мов молотом, ударило в

серце, і я вже до самої станції нічого не бачив, окрім чарівної голівки.

— Маєте самовар? — спитав я в завідувача станції, вилазячи з возу.

— Маю, — відповів він.

— А коли маєте, то скажіть його нагріти, — сказав я і, звертаючись до Трохима, додав:

— Нема що робити, Трохиме, — чемодан треба розв'язати, а то пропадемо без чаю.

— А хіба жидівський [чай] вам не вподобався? — промовив він іронічно, виймаючи чемодан з воза.

Правду казати, чай був тільки приключкою, а справжнім ділом була чарівниця, запакована в рухомій світлиці. Мені страх як кортіло ще раз хоч на мить подивитись на цю чарівну голівку. Мені здавалось, що я розраховував не погано. Вони неодмінно зайдуть до хати, поки їм перепряжуть коні, а я... все може

статися, — матиму щастя запропонувати їй шклянку чаю. В дорозі які там церемонії? Поки я так міркував, самовар уже кипів на столі, а Трохим витирав чорний поливяний чайник і зеленкуваті корчемні шклянки. Та як же я в такій шклянці запропоную їй чаю? сором і... ще щось хотів був я подумати, коли розчинилися двері, і в хаті з'явилась постать у бурці і в чудернацькому кашкеті. Не здіймаючи кашкета, постать хрипким басом спитала завідувача, що стояв перед нею:

— Коні є?

— Є, — відповів із пошаною завідувач.

— Мені треба восьмеро коней, — промовила постать.

— І восьмеро знайдеться, — відповів завідувач тим самим тоном.

Постать кинула "подорожню" на стіл і, помітивши в хаті третю особу, себто мене, піднесла кашкет і кивнула головою. Я відповів

тим самим, тільки трохи здержливіше, і запропонував постаті шклянку чаю з дороги. Постать не відмовилася, поскаржилась тільки, що навіть у Києві не можна знайти доброго араку; я не перечив, і розмова наша на тому й скінчилася. Постать, не допивши шклянки чаю, зникла за дверима. Тому, що особа ця гратиме не останню роль в нашому оповіданні, то не завадить зрисувати її з певними подробицями.

"Пенсіонований ротмістр гвардії, поміщик Курнатовський" — так стояло в подорожній, що її я прочитав не без цікавості. Про подробиці фігури ротмістра не можу сказати нічого точного, бо вона схована була під буркою. А обличчя? Обличчя досить звичайне, особливого нічого не виказує, — такі обличчя можна зустрінути на кінському ярмарку в Бердичеві або в Полтаві, між ремонтерами. Ніс великий, досить незграбний і червоний, очі теж червоні, витришкуваті. Губи товсті, особливо нижня, вуса зчервона чорняві, великі, за волосся на голові теж нічого певного сказати не можу, бо він не скидав свого чудернацького ка-

шкета. Оце вам і все. Коли придивитися до нього пильніше, то може б і ще знайшлися якісь особливості, та я не встиг придивитись пильніше, і докінчення портрета з усіма подробицями відкладаю до другого сеансу.

— Знову поїхали волами, — сказав Трохим, входячи до хати.

— Скажи долити самовар і вугілля докинути, — сказав я йому й вийшов із хати.

Будь що будь, а я її дочекаюсь, — казав я сам собі, дивлячись на безконечну греблю, якою чотири пари волів ледве тягли знаний мені берлин. З годину, коли не більше, дождав я заповідного берлину; нарешті спинився він перед воротами поштової станції.

— Чи не побажали б ваші дами, — не дуже сміливо сказав я пенсіонованому ротмістрові, — випити гарячого чаю з дороги?

Ротмістр кивнув головою й підійшов до вікна повозу. За хвилину здоровенний льокай

розложив східці, відчинив двері й з рухомої світлиці висадив... кого б ви думали, кого? Замість прекрасної чарівниці — бабу-ягу, замотану у щось чорне. А щоб ти провалилась! — подумав я, а льокай тимчасом склав східці й тихо причинив дверці.

— А що ж панна Гелена? — по-польському запитав у старої ротмістр.

— Спить, — одповіла стара й попленталась у кімнату, піддержувана здоровенним гайдукком.

Ротмістр запалив величезний трабукос і пішов до стайні подивитись, які йому запряжуть коні, а я сумно подивився на берлин, наче лис на виноград, та й подався, скріпивши серце, частувати чаєм стару. Одначе, я непотрібно турбувався, — вона саме себе частувала, і коли я ввійшов до хати, то навіть і не глянула на мене. Я сказав Трохимові, щоб він налив собі шклянку чаю та складав чемодан. Стара тоді глянула на мене й одвернулась, а я вийшов із хати, наче не помічаючи її погляду.

Коні для мене були готові, і я, діждавшись Трохима й чемодана, подивився ще раз на заляпаний болотом берлин, сів на воза й поїхав, повний надії, що побачу таємничу красуню на дальшій станції, себто в місті Таращі.

Тараща — місто! Не розумію, чому дали таку голосну назву цій брудній жидівській слободі. Напевне можна сказати, що небіжчик Гоголь і на мить не бачив цього нарочито брудного міста, інакше б його рідний Миргород здався йому коли не справжнім містом, то принаймні прекрасним селом.

У Миргороді, хоча й не пишної растрелівської або тонівської візантійської архітектури, а все ж таки є біленька мурована церква. Хоч і невелика ця біла пляма на тлі темної зелені, але робить свій приємний ефект в одноманітному пейзажі. В Таращі й цього нема. Стоїть собі на пригорку над гнилим болотом стара темна деревяна церква, так звана козацька, себто будована за часів козаччини. Три восьмикутні стіжковаті бані з похиленими чорними залізними хрестами, та й годі. І все

це таке незграбне, грубе, таке сумне, як сумна історія її невгамонних фундаторів. Заледве надвечір дотяглись ми до цього так званого міста. Про дальшу дорогу не було чого й думати, про берлин і красуню також. Отже, я можу сміливо розташуватись сам в одній-одинокій кімнаті на поштовій станції. Так і зробив. Трохимові доручив я подбати за вечерю, та хоч як старався Трохим, а вечеря наша обмежилась парою сушених карасів, шматком чорного хліба й чаркою смердючої горілки. Трохим був у доброму гуморі й кепкував із чернечої вечері, — так називав він нашу вечерю. Кепкував він, властиво, не з вечері, а з мене, що от, мовляв, як гарно подорожувати підчас такої прекрасної погоди. Мені самому було досадно, але я мовчав і силкувався думати не про погоду, а про щось інше. Та інше, однак, не спадало мені на думку; я згадав про матроса і — уявіть мою досаду! — згадав, що ми забули "Морской Сборникъ" у Білій Церкві. Питаю в завідувача станції, чи не знайшовся б серед візників охочий поїхати верхи до Білої Церкви. Охочий знайшовся, я розказав йому справу. Він заправив з мене за поїздку три

карбованці; я не торгувався й дав завдаток. Візник зараз рушив у дорогу, а ми з Трохимом, помолившись Богу, простягли свої потомлені тіла горизонтально: він на лаві, а я також на лаві, обгороженій з трьох боків чимсь на шталт поруччів, що робило її подібною до чухонських санчат.

IV

"Морской Сборникъ" таки недешево мені обійшовся, а цікавого в ньому, думаю я, тільки й є, що один матрос; щоправда, я ще як слід його не переглянув. Та річ не в тому, чи цікавий збірник, чи ні, а в тому, що я з собою взяв тільки дві чи три книги, та й то не знаю, які. Трохим мій і за це подбав. А треба вам сказати, що книги мені потрібні, як хліб насущний, і два тижні, що я гадав присвятити моїм родичам, зовсім без книжки здалися б мені безкоштовними. Тому то я так і дорожив "Морскимъ Сборникомъ", та ще й тому, що родич мій, хоча й не без освіти людина, але книги боявся,

як чуми, отже, на його бібліотеку не можна було рахувати. Чудною й ненатуральною здається нам письменна людина, що існує без книги. Та коли придивитись пильніше до цієї дивної людини, то вона здається цілком нормальною. Родич мій, наприклад, почав свою освіту в якомусь кадетському корпусі, а скінчив у якихось казармах та в таборі. Коли ж і де можна було йому до книги призвичаїтись? Багнет і книга — це найдикіша дисгармонія. І родич мій, виходить, найнатуральніша людина, та ще тим натуральніша, що він не вдає з себе читача, як це роблять інші, такі, як він, та як робить його благовірна половина, а моя прекрасна родичка, або точніше — кузина. Її вся бібліотека складається з "Опытной хазяйки", переписаної якимсь не дуже то письменним прапорщиком, а як запустить теревені про літературу, то тільки слухай. Інший, чого доброго... та що вже говорити про інших; — я сам спочатку розпустив був вуха, та вже потім схаменувся. Я познайомлю вас, мої читачі, хоч трохи з моєю кузиною-красунею, — що правда, не першої вже молодости. З такими субектами, як вона, часом не вадить познайо-

митись. Сам я вперше побачив її, коли вона була ще нареченою мого родича і, правду кажучи, сам мало не закохався до неї, як чорт до сухої верби; вибачайте за слово, — іншого не міг придумати. Тоді вона була чарівливо гарна. А це вже відома річ, що коли жінка чарівливо гарна з себе, то вона й добра, і розумна, і освічена, і обдарована янгольськими, а не людськими прикметами. Це вже так ведеться. А навсправжки, то що жінка краща, то більше скидається вона на прекрасну, але бездушну ляльку-автомат. Це я кажу з власного багатолітнього досвіду. Красуні тільки в романах — втілені янголи, а на ділі вони автомати або гіпсові фігурки.

І кухня моя колись здавалась янголом лагідності й зразком виховання. Я не залицявся до неї отверто — не така моя вдача, але потай боготворив її. Це загальна риса невійськової вдачі. Незабаром вона вийшла за мого родича й одіхала з ним на село. Я остудив своє глибоко-боязке кохання двохлітньою відсутністю і потім уже бачився з нею досить часто, але не як палко закоханий, а просто

як старий знайомий, а до того ще й родич. Тоді вже почав я придивлятися уважніше до того колишнього кумиру. Зайшла якимось чином мова (це було на селі) про німецьку поезію. Окрім Гете та Шіллера вона з захопленням говорила про Кернера: мені це сподобалось, і я з дурного розуму виписав примірник Кернера та й послав їй на село. Через рік, або й більше, трапилось мені завернути до них мимоїздом, і що ж? Мій Кернер валяється під канапою і навіть нерозрізаний. Це змусило мене любов моєї вродливої кузини до німецької поезії визнати за сумнівну. Невже оті вигуки крізь сльози були брехнею? На жаль — таки так! Вона, як довідався я пізніше, боготворила все, що хоч трохи скидалось на військове, починаючи від скромного "наукового" кантика й кінчаючи розкішним кавалерійським штандартом, а за аксельбанти й казати нема що: аксельбанти обожувала вона понад усе. Так ось бачите, в чому секрет: до берлінського видання Кернерових творів, що вона його десь бачила, додано портрет поета у військовому мундурі, а мій примірник був іншого видання й без портрета, так вона й кинула його під ка-

напу. От вам і секрет. Книжки вона просто не-навидить, і якби вона була якоюсь маркграфінею за часів Гутенберга, то не завагалася б послати на вогнище славетного друкаря. Це напевно. Зате вона озолотила б того, хто вигдав тузів, королів, дам, валетів тощо, одне слово, того, хто вигдав карти; йому б вона поставила статую і молилася б, як Богові, як просвітителеві людського роду. З якого болота впливає й так широко розливається ота груба, огидна пристрасть у мякому, ніжному серці жінки? Питання не таке вже морочливе. З болота неробства та з мулу моральної порожнечі. Не визнаю, щоб навіть у ремонтера такі огидні здібності були прирожденні. У нас кажуть про п'яницю, злодія, або про якогось іншого крутія, що він, сердешний, з тим уже й народився. Дуже наївна думка! І коли б запитати в славетного черепознавця Лафатера, то й він, поклавши руку на серце, сказав би: дуже наївна думка! Грати самому в "розгардіяша", в "носки" тощо, тут ще є якась утіха, звичайно, втіха не дуже естетична, але все ж таки втіха — принаймні довгі хвилини порожнього життя стають коротші. Але яка мо-

ральна втіха — просидіти біля столу з грачами до третьої години вночі й мовчки обчислювати вигру та прогру мовчазних картярів? Зовсім не розумію. А прекрасна моя кузина знаходить у цьому високу насолоду. Вона готова тиждень не їсти, не пити, аби тільки сидіти, як автомат, і дивитися, як грають у "розгардіяша", або навіть у "три листики", а вже як їй самій пощастить скласти партію для "розгардіяша", то вона готова, як Ілля Муромець, сидіти за картами місяці й роки, без шматка хліба й без шклянки води. Невже так шкідливо впливає на пусту красуню брак юрби адораторів, цієї єдиної насущної її поживи? Воно таки справді так; принаймні іншої причини я не знаю. Красуні в товаристві зайняті ділом, себто кокетують, а вдома, та ще на селі, що ви їй скажете робити? Не румянитися ж та білитись для свого ведмедя-чоловіка! Все це ще нічого, все це тільки гидке, а от що гірке. У моєї прекрасної кузини росте чарівлива дитина, дівчинка років чотирьох чи коло того, жвава, любя, справжній херувим, що злетів з неба, і херувима цього, це чарівне створіння доручено брудній

сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює кучерики навіть над потилицею, і ні про що не дбає. Одного разу привіз я для Наталочки (так звать дитину) граматку й дитячу книжечку про природу з малюнками. Треба було бачити, з яким недитячим захватом тішилась вона моїм подарунком та з якою цікавістю розпитувала свою красуню-матусю про значення кожного малюнку. Але матуся — ой, лишенько! — або до мене зверталась, або просто відсилала її до няньки бавитися в ляльки. Мені стало сумно, і я, не починаючи здалека, зняв мову про обовязки матері. Кузина спочатку слухала мене, але коли я зачепив справу глибше й почав живо й рельєфно малювати перед нею ці святі обовязки, вона стиха заспівала: "Не шей ты мн, матушка, краснѣй сарафанъ". Хоч ти їй кіл на голові теши, подумав я, і трохи був не вшкварив штуки, себто хотів плюнути й вийти, — одначе здержався й тільки запалив цигару та вийшов до другої хати.

Нащо вони дітей плодять, ці амфібії, ці бездушні автомати? Нащо вони заміж виходять,

оці мертві кралі? Щоб "карьеру зробити", як висловлюється моя кузина, а діти — це вже неминучий наслідок карери, та й годі. Бідні, бездушні матері! Ви свій обов'язок, свою святу повинність передаєте наймищці-гувернантці, або — ще гірше, сільській темній бабі. Чи ж диво після того, що порода гарненьких ляльок не переводиться у нас? Та й чи буде колись кінець отій породі? Либонь, що ні: вона страшенно живуча на нашому плодючому, [але] здичавілому ґрунті.

Але чи не пора вже дати спокій темній постаті моєї вродливої родички та звернутись до світліших предметів?

Другого дня вранці візник з книжками з'явився передо мною, наче лист перед травою; я остаточно розплатився з ним і запитав його, чи не бачив він по дорозі берлина?

— Ночує посеред греблі в Ковшоватій, — сказав він і вийшов.

— Отже, я її більше не побачу, — подумав я

й наказав старості запрягати коні.

За кілька хвилин коні були готові, книги сховані до чемодану, і, помолившись Богу, ми щасливо вирушили в дорогу.

"Чудна людина, оцей автор", — подумає прихильний читач. — Лає що сили свою родичку, а сам до неї в гості їде. Тут щось не тее. — "Усе тут гаразд, — одповідаю прихильному читачеві — і на мою думку, так і треба: хліб-сіль їж, а правду-матку ріж, говорить приказка й говорить благородно. Коли б не тільки ми, письменники, а взагалі всі чесні люди, не оглядались би ні на споріднення, ні на протекцію, а благородно вказували пальцем просто на блазня-родича та на грабіжника-протектора, то ці тварини принаймні серед білого дня не грабували б і не блазнували". — "Та це ж не можливо, — скажуть чесні люди взагалі, а письменники зокрема. — Яке нам діло до його господарки, до його засобів та до його прибутків? Він поводитьсь добре, бездоганно добре, а до того ще протегує навіть... навіть малярів. Чого ж нам більше? А родич? Та Господь із

ним, якщо він — порядна людина; нехай собі блазнує на здоров'я, — нам яке діло? Коли ж він до того ще й заможна людина, це вже інша річ; тут тобі проститься, коли трохи й підлеститись; тут можна навіть і дуже підлеститись. Це вже не Бог-зна який гріх. Бо ж коли чогось більше не можна сподіватись, то принаймні можна зайвий раз добре пообідати". То ж бо то й є, що в нас мало не в усіх лихі пальці знати!

"Усе це так, усе це так і повинно бути, — скаже ласкавий читач - але як же їхати за двісті верстов у гості до людей, які тобі не до вподоби? Ну, а що, як вони прочитають цей уципливий пасквіль, цю злісну правду, тоді що?" — У кожного свій смак: перш за все я їду задля чудового весняного сільського краєвиду, а не задля карикатурних постатів, що на першому плані цього чудового краєвиду, а щодо другої заваги, то я зовсім спокійний. Коли б навіть я присвятив цей свій нехитрий твір моїй любій кузині і навіть подарував їй примірник у гарній сап'яновій оправі, то я певен, що й тоді вона б скоріше вжила його на

папільйотки, ніж знайшла час прочитати цей нефальшований образ власної персони. Вона... та цур їй! Розносився я з своєю королею-кузиною, як дурень із писаною торбою. Щоправда, вона — дуже цікавий, не кажу рідкий, сюжет для досліджувача, але... пора й честь знати.

Аж надвечір доплентались ми до Баранполя. Переїзд наче б то й не довгий, але, крім грязюки, ще й місцевість досить горбувата. Підчас цього на диво повільного переїзду я думав про свого героя, себто про матроса, а іноді цілком проти своєї волі намагався вгадати, хто така була ота красуня в рухомій світлиці, себто в берліні. Чи вона жінка вусатого ротмістра, чи далека родичка, чи просто короля, що її взято на час — за кавалерійським звичаєм, — вирішити було тяжко, а тому я намагався про неї забути. Але вона, мов чортеня, крутилася в моїй уяві й перебивала рівний хід моєї поеми.

Трохим радив заночувати в Баранполі й хоч шматок хліба зісти, бо справді за цілий

день ми нічого не їли. Я й запитав у завідувача, чи нема чого зїсти. Показалось, що перекуски жадної не було, тому, додав завідувач, що тепер Страсний тиждень. Рація — подумав я і сказав самовар наставити, але й самовара не знайшлося. "Хоч хліба й води дайте нам", — сказав я байдужому завідувачеві. Він мовчки відчинив щось подібне до шафи, що висіло на стіні, і вийняв звідти щось подібне до пирога. Це був черствий книш на олії. Трохим не без труду відломив шматок книша, поморщився й почав їсти, пропонуючи мені решту, але я відмовився. Голод мені, не знаю чому, не докучав. Давши Трохимові розпорядитися книшем, я наказав, усупереч йому, — що я рідко собі дозволяв, — запрягати коні. Не встиг він першого шматка дожувати, як коні були готові. Не без обурення глянув він на мене, сховав решту книша за пазуху, ліниво видряпався на воза, і ми рушили далі. Незабаром настала ніч, тиха, тепла й темна. Чудова ніч! Перед такими чарівними ночами звичайно йде довгий весняний дощ, і це невдвовижу на Україні. Шкода, що місяця не було; а я люблю його, як він, повний, румяний, перерізаний довги-

ми золотими хмарками, наче в якомусь чарівному тумані, сходить над ледве стемнілим крайнебом. Хоч яка прекрасна, яка чарівлива місячна ніч у природі, але на малюнку мистця, як наприклад Калама, вона ще привабливіша, ще краща. Високе мистецтво, на мою думку, сильніше впливає на душу людини, ніж сама природа. Яка ж то незбагненна таємниця захована в цьому твориві людських рук, у божественному мистецтві? Творчістю зветься ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого мистця. Тілом — вони брати наші, але Богом надхнені, вони стають подібні до янголів Божих, подібні до самого Бога, і це тільки про них сказані слова пророка: їх тільки створив Він "по образу і подобию [Своєму]", а ми — юрба безобразна та й годі!

Догадливий поштар, тобто візник, замість московської "телги", що в ній і найзавзятіший фельдегер ледве чи задрімав би, запряг нам бричку, на шталт нетичанки, довгу й широку, а в додаток навалив до неї сіна. Це Трохимові так припало до вподоби, що він, не дожував-

ши свого книша, з шматком у руці заснувши своєю молодістю й непорочністю. А Трохи згодом і аз многогрішний пішов за його мудрим прикладом.

V

Як ми проїхали цю станцію, ніхто з нас, крім візника та коней, не знає. Я прокинувся вдосвіта біля самої "царини", тобто вигону містечка Лисянки, а Трохима збудив уже перед дверима поштової станції. Тому, що кінець моєї подорожі вже був недалекий (не беручи, звичайно, на увагу болота й півверстової греблі), то я й зважив, що краще трохи спочити в Лисянці, а потім уже рушати далі. До Будищ, себто до резиденції мого родича, зосталось верстви зо дві, не більше. Чи ж довго їх проїхати? Годину, нехай дві, так я міркував. Але тому, що я багато в чому маю сумніви, то взяв мене сумнів і щодо цього рахунку, і, щоб визначити справу точніше, спитав я у Трохима, що він на це скаже. А він, подумавши, ска-

зав, що коли ми виїдемо зараз, то приїдемо в Будища не раніше полудня.

— Одна гребля чого варта! — додав він.

Я згодився з його тонкою заввагою й попрохав завідувача дати мені коней у бік, себто в бік од поштового шляху. Він охоче погодився, звичайно, за подвійні "прогони", лічучи "прогони" не за дві верстви, як я думав, а за двадцять із чимсь, себто як до ближчої станції, до Звинигородки. Він не тільки мене, але й Трохима запевнив, що йому це зовсім однаково. Нема що робити: я згодився. На ділі виявилось, що Трохим мав рацію, сказавши, що ми раніш, як на полудень, не будемо в Будищах; та й завідувач також мав рацію, лічучи півверстову греблю за 20 верстов.

Напившись чаю і хоч не надто ситно перекусивши, рушили ми в дорогу. Виїжджаючи з Лисянки, ми дуже обережно вїхали на греблю, а загрузли, як кажуть, по самі вуха в болоті. Тут довелося нам уперше вжити до помочі волів. Це було закінчення і без того мо-

нотонно-довгого спектаклю. Я виліз якось із брички на близьку розлогу вербу, потім з неї спустився на землю і бережком, роблячи антраша через калюжі, добрався до кінця греблі, а трохи спочивши, вийшов на гору і там, біля пам'ятника на жидівському кладовищі, ліг на відпочинок. Лисянка передо мною пишалася, мов на долоні. Всі жидівські халупи можна було перелічити, а християнських не можна, бо вони були закриті темними, ще голими садами. Довго я шукав очима в цьому лісі яблунь та груш, здавна й добре мені знаного будиночка отця диякона Єфрема, що в нього я брав лекції не рисування, а зразу таки малювання. Отець Єфрем, щоб випробувати, чи є в мене хист до цього хитрого діла, примусив мене терти на блясі якусь чорно-буру фарбу. Я не видержав іспиту і другого таки дня накивав пятами. Багацько перетерпів я після цієї першої лекції, але ніщо так не врізалось мені в пам'яті, як той перший немудрий іспит. Але краще перейдімо до чогось іншого, поки воли витягнуть з болота віз із Трохимом.

Містечко Лисянка має велике значення в

історії України. Це батьківщина Михайла Хмеля, батька славного Зиновія Богдана Хмельницького. Та ще вславилась вона, коли вірити тутешнім дідам, своєю не згіршою за сицилійську вечірнею, що її відправляв тутляхам і жидам Максим Залізник року 1768-го. Та коли вважати всі такі події, недостойні пам'яті людини, за славні, то не тільки якась Лисянка, — кожне село, кожний клапчик землі буде славний на Україні, особливо на правому березі Дніпра. В чому іншому, а в цьому мої покійні земляки ні трохи не уступали якій хочете європейській нації, а року 1768-го перевершили Варфоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію. Одне, в чому відрізнялись вони від європейців: у них усі ці криваві трагедії були ділом цілої нації й ніколи не відбувалися через примхи якогось одного пройдисвіта, як от Катерина Медичі, до чого нерідко допускали в себе західні ліберали.

Нарешті, смішна й нудна процедура з возом була скінчена; я подякував півкарбованцем понурому мужикові, а вимазаного болотом хлопця, його вірного співробітника, за-

охотив мідною гривнею і, щасливо всадовившись на возі, komponував далі фінальний акт монотонної комедії, себто останні верстви мого безладного мандрування.

Трохим мій, хоча й не знахар, а будучину вгадує не згірш за знахаря. Саме в обід бричка наша спинилась перед домом мого гостинного родича. Зустрінув він мене на ганку з серветою в руці, а кухня — в їдальні з заклопотаним лицем і з носом, запорошеним борошном: це означало, що паски ще в печі, що вони ще не підійшли до належної висоти; цей важливий процес ще не відбувся і своєю томливою непевністю тривожив дбайливу господиню. Я про це тільки здогадувався, але, звичайно, не без підстави. Страсний тиждень уже був наприкінці, а в ці дні, відомо всім, чим біляться й рум'яняться щирі учениці професорки Авдієвої.

Наче Чацький, що, за висловом безсмертного поета, з корабля трапив просто на баль, так і я — просто з возу та за стіл, трохи не в непромакальному плаці та в калошах.

Господиня двічі вставала з-за столу і перепрошуючи нас, кудись на хвилину виходила і знову верталась, не випустивши пари з уст. Утретє вона вже, не перепрошуючи, покинула нас за столом, задержалась довше, ніж за перших двох разів, і повернулася з радісним обличчям та з вимитим носом. Значить, великий хемічний процес відбувся щасливо на радість усьому домові. Хвалити Бога! Тепер тільки посипалися запитання та розпитування про Київ, про рідню, про знайомих, приятелів та приятельок і, нарешті, про ченців. Я відповідав навманя; мене цікавив той двигун, що штовхнув мою нерухливу кухню на таку надзвичайну діяльність. Тим двигуном було не що інше, як дрібненька пиха; їй захотілося блиснути своїми пасками перед неосвіченими провінціями — так звичайно звала вона своїх сусідок. Наприкінці обіду я теж трохи оговтався й передав, — звичайно, з бездоганною точністю — найнижчі поклони моїм родичам. Переказавши їм новонарожені міські плітки, я на останку оповів про берлін і замкнену в ньому красуню, про зустріч мою з

ротмістром Курнатовським та про стару дученью, що так неввічливо повелась з моїм чаєм.

— Так він тільки тепер повертається з контрактів? — вигукнула господиня, а господар монотонно додав:

— Це наш добрий сусід по маєтку.

— І з кожного погляду найкраща людина в світі; шкода тільки, що рано покинув службу, а з таким маєтком, як у нього, можна було б далеко піти. Справжній кавалерист! — додала господиня не зовсім байдуже.

— А хто вона, ця молода красуня, що з нами подорожує? — спитав я, звертаючись до неї.

Вона помітно зніяковіла по моїм запитанні: замялась, почервоніла, швидко встала з-за столу й побігла до пекарні. Я подивився слідом за господинею, що відходила, і хотів був звернутися з тим самим запитом до господаря. Та ба! родич мій майже спав з недопитою

шклянкою сливянки в руці. Пісний обід зробив своє діло. Він зирнув на мене осолопілим оком, і ми мовчки встали з-за столу, стиснули один одному руки й розійшлись, промовивши: "до побачення!" Що то за знак, що на моє запитання про подорожню кралю, моя не дуже конфузлива кузина так законфузилась? Тут щось цікаве криється, а що саме, відає один Аллах та напевно моя кузина. А коли їй відомо, то значить відомо всім і кожному, окрім мене; але я постараюсь одчинити цю таємничу скриньку. Але пощо? І на цьому важному питанні я заснув на приготованому для мене ліжку в так званій офіцині, в помешканні ч. 1.

Помешкання ч. 1 — це одна невеличка кімната з вузеньким, наче ґотичним вікном. Де ж я примощу свого Трохима? Це було перше питання, що повстало в мене, коли я прокинувся й оглянув своє тимчасове житло. У цій комірчині — нема де, тут і самому тісно, а він у мене, як справжній "хахол", любить розвернутись, він мусить простір мати. Куди ж мені його притулити? Кинути його самого на при-

зволяще не можна: він ще чого доброго знайде притулок у ледачої та розбещеної челяді, і за тиждень я свого Трохима не пізнаю. Ні, так не годиться і навіть гріх. Не знаю, як далі буде, а покищо — він чистий і непорочний, наче новонароджена дитина, і своєю наївно-оригінальною вдачею нічим не нагадує категорії льокаїв, а тим більше льокаїв-кріпаків.

Хоч він, себто Трохим, і не першорядна по-стать на картині, що я малюю, але така оригінальна, що вимагає певного оброблення, тим більше, що я дав слово читачеві змалювати його з деякими подробицями. А в мене слово — закон, і я тепер хочу зробити два діла за одним заходом: сповнити закон і заповнити прогалину сьогоднішнього дня, себто дня, коли я прибув до родичів.

З походження свого не належить Трохим до людей вищої верстви. Він просто син київського міщанина, і коли я взяв його до себе за льокаю, то він здебільшого лежав на рундуку в передпокої, але не спав, а глибокодумно дивився в стелю. Щоб змінити хід його зайняття

та вберегти від скорбута, я заходився вчити його російської грамоти. Лінивий хлопчина, як виявилось, по-над сподіванку був пильний і дуже тямущий. За якийсь місяць він почав читати книгу, дрюковану гражданкою, не гірше за свого вчителя, себто за мене. Вивчивши грамоти Трохима, я заспокоївся щодо скорбута та його умового застою. Минуло кілька часу, і я почав помічати, що Трохим мій знову стелею любить, начебто він зовсім неграмотний.

— Чому ж ти не возьмеш якоїсь книги та не читаєш? — сказав я йому якось.

— Я не хочу читати ваших книжок, — одповів він, встаючи з рундука. Вони всі грубі, їх за рік не прочитаєш, та й незрозумілі.

— Рація, — подумав я та, щоб пізнатись на його смаку та поняттях, дав йому півкарбованця й послав до книгарні Должикова купити книжку собі до вподоби.

Пішов мій Трохим та й пропав. Мені треба

було вийти з дому, а помешкання нема на ко-го покинути. Я сердився, та це не помагало. Він повернувся вже смерком. Я, проти свого звичаю, спитав його сердито, де він пропадав цілий день.

— Та все на Подолі, — відповів він, мов нічого й не сталося. — Там усе про війну балакали, то я й слухав, — додав він, виймаючи з кишені книжки.

Того часу наше військо облягало Силістрію; мене взяла цікавість спитати Трохима, що він чув за війну.

— Я нічого не чув, бо далеко стояв, — сказав він і, подаючи мені книги, додав:

— Подивіться, яке добро я собі придбав.

Я трохи не зареготав на його відповідь про війну. Книжки зробили на мене таке саме вражіння. Одна з них була якась фізика часів Катерини II з рисунками, а друга, на синьому грубому папері, листування тієї самої Катери-

ни II з Вольтером. Пропали мої заходи й гроші, — подумав я і, віддаючи книги, спитав його, нащо він купив собі таке дрантя. Питання моє збило було його з пантелику, але він умить схаменувся.

— Не дрантя, — сказав він, розгортаючи листування фернейського мудреця — ви тільки помацайте папір — чистий луб. Не тільки на мій вік, але й дітям, і онукам вистане такої дебелої книги.

— Добре, — сказав я; — ну, а другу книжку кому ти після себе передаси?

— Це нічого, що листки в ній тонші, зате вона з кунштами.

І трохи згодом спитав він мене:

— А ви мені розкажете, що значать ті куншти?

— Краще замов завтра столяреві липову таблицю, розведи в чомунебудь крейду і бе-

ришь писати; вивчишся писати, тоді я й розкажу тобі, що то за малюнки, — сказав я і звелів ставити самовара.

Другого дня взявся Трохим за каліграфію і так само швидко збагнув таємницю цього "образотворчого мистецтва", як і таємницю граматики. Списавши з півсотні аркушів паперу, він почав записувати досить гарно й чітко дрібні видатки й переписувати пісні з московського співаника, що достався йому від батька й лежав досі в скрині без жадного вжитку.

Треба було мені поїхати до Кам'янця на Поділлі, я й Трохима взяв із собою, а щоб він не байдикував у дорозі, я дав йому чистий зшиток і звелів записувати все, що трапиться за час дороги, починаючи від назв поштових станцій, сел, міст і річок. Я був задоволений своєю вигадкою. Але хто прогляне видющим оком непроглядну темряву будучини? — зідхаючи, мусів я сказати собі пізніше.

Повернувшись з подорожі, я, як добрий го-

сподар, звелів Трохимові показати мені речі, які було взято в дорогу. Ой, лишенько! Чемодан був наполовину порожній.

— А де ж такі й такі речі? — спитав я Трохима?

— А Бог їх знає, — одповів він спокійно.

— Ну, та й гарний же з тебе слуга! А я ще, як доброму, "славуту" купив. Чого ж ти пильнував у дорозі? — додав я з досадою.

— Та я ж пильнував того, що мусів записувати до зшитку. Ви ж самі звеліли, — сказав він із докором.

Він мав повну рацію, а я був кругом винуватий. Примусити льокая вести щоденник — дурниця, оригінальна дурниця!

— Покажи ж мені свій зшиток, — сказав я Трохимові: подивлюся, що ти там записував.

Він вийняв з кишені заялзений зшиток і,

задоволений з себе, подав мені свій твір. Манускрипт починався так:

"Удосвіта виїхали ми з Києва і на десятій верстві перед повітовим трахтиром зупинилися, казали горбатову шинкареві подати чарку цитринівки, шматок бублика й рушили далі.

Того ж дня й години — станція Віта. Поки запрягали коні, я сидів на чемодані, а вони (тобто я) сиділи на рундуку, пили сливянку і з кучерявою жидівкою жартували".

— Ти занадто вдаєшся в подробиці, — сказав я йому, вертаючи зшиток — сховай його, я іншим разом дочитаю. І, почухавши потилицю, пішов до кравця й замовив нове убрання замість розгубленого в дорозі. З того часу я вже не примушую Трохима вести подорожні записки.

Оригінал великий мій Трохим, але що найбільше мені в ньому до вподоби, так це те, що він не має ані на крихту льокайської вдачі.

VI

Пісний обід, а особливо пісний борщ, що такий навряд чи колись їв і сам великий знавець і винахідник борщів гетьман Скоропадський, так на мене вплинув, що я, прокинувшись після цього пісного обіду, принаймні ще години зо дві, як то кажуть, крижем лежав. Сам Лукулл не виказав би такого завзяття. Лінь пальцем поворухнути; почуваю, що сутеніє вже в хаті, а лінь у вікно поглянути. Так обсісти чоловіка може вона тільки на селі, та й то після пісного обіду. Брався був думати про мого матроса, — та де там, навіть і дурниці до голови не лізуть. Просто задубів морально й фізично. Прийшов Трохим, постояв біля дверей, подивилися ми мовчки одне на одного хвилин із пять, та на тому й скінчилося наше побачення. Я хотів був порадитися з ним щодо помешкання, але ніяк не міг. Що подумав би чесний, акуратний, чи, краще сказати, поміркований німець, коли б прочитав оце

простодушне оповідання? Варвар, — подумав би поміркований німець. А був би в німців такий пісний борщ, як у нас, православних, то й німець не мав би сили про щось подумати, а тільки сказав би, що це — нормальний хід речей.

В хаті вже ледве можна було щось розпізнати, а я все ще перебував під впливом великопісного обіду і був, як сказав би крючкодій минулих днів, "нмъ, аки рыба, і недвижимъ, аки клада". Що ж вивело мене з цього напівіснування? Ніхто, і навіть сам знахар не вгадає! За стіною в другій хаті почувся молодий жіночий голос. Я здригнувся, наче злякався чогось. Отямившись, я приклав вухо до стіни, або краще до перегородки, і тільки почав був прислухатись до чарівних звуків, як увійшов до хати обідраний, задрипаний козачок та іменем пані покликав мене до покоїв чай пити. Не встиг я сказати йому, що прийду, як увійшов Трохим із ліхтарем у руках, — це вже мене остаточно поставило на ноги.

— А знаєте, хто приїхав до нас у гості? —

спитав мене Трохим, ставлячи ліхтаря на столі.

— Не знаю, — відповів я, силкуючись удати, що мені байдуже.

— Берлин, що ми його покинули на дорозі, — сказав він просто, а не таємничо, як би слід було.

— Не може бути! Ти помиляєшся, — сказав я, поспішно вдягаючись.

Він мовчки глянув на мене, мов би казав: "Хіба ж я можу помилятись?"

Я вдягся чепурніше, ніж звичайно, і виїшов у двір. Серед двору чорніло щось на шталт повозу; я підійшов ближче, — справді, це був знайомий мені берлин. Не звіряючись на власні очі, я помацав ресору, замастив руку болотом і поволі, сподіваючись чогось надзвичайного, пішов до будинку.

Відчиняючи двері, почув я знайомий мені

хрипкий бас і потім такий самий регіт ротмістра Курнатовського. Дуже несміливо ввійшов я до вітальні й зупинився здивований: за столом сиділа пані господиня і більше нікого з ніжної статі. Уклонившись господині й привітавшись з ротмістром, як із старим знайомим, я мимохіть заглянув до другої кімнати; господиня це помітила, трохи скривилася й запропонувала мені стільця. Я, наче школяр, що прошепетився, але вже прощений, сів обережно на стілець і ввесь час сидів мовчки. Господиня була надзвичайно ласкава з ротмістром і зовсім не по-світському дозволяла собі глузувати з моєї задумливості. Мені це не сподобалось, і я теж не по-світському взяв шклянку чаю й вийшов до другої хати. Тут я знайшов господаря, що ще не прочумався й ковтав пісні сухарі з чаєм. Не тільки поміркований німець, але й рудий Джон Буль остовпів би, дивлячись, як, ледве прокинувшись, уминав мій родич сухарі з чаєм після такого гомеричного обіду, що його ми вкупі подужали. Одначе, це цікаве явище не зробило на мене відповідного вражіння; я був заглиблений в роздумування над питанням, де ділась таєм-

нича краля. Загадка, таємничий сфінкс для мене — ота мешканка рухомої світлиці; а може вона й тепер, як заморожена, спить у своїй світлиці? Де ж її стара супутниця? — знову сфінкс! Але остання якщо й зостанеться нерозгадана, то ми з читачем небагато втратимо. Але першу конче треба розгадати. Я згадав тоненький жіночий голосок, що я чув його за стіною і, грішна людина, подумав, як би тепер придалася дірка від ключа в дверях. Але, геть з недостойною думкою! Я — порядна людина і з першорядною вже лисиною, а не гусарин і не якийсь там Дон Жуан. Ну, що ж із того, що вона вродлива? І моя кузина вродлива, та хіба біса варта. Вона певно тепер кокетує перед дзеркалом, натішиться цим до схочу, убереться, і сама ж до нас прийде, а не ми до неї.

І чай уже забрали з столу, і господиня вже вийшла до темної їдальні з своїм дорогим гостем, а краля не з'являлась. Певно здавалося їй, що вона не дуже то авантажна з дороги та й прикинулась хворою. Завтра все зясується. Я хотів уже був іти до своєї келії, та надумався, що це неввічливо, і зостався.

Хазяйка голосно сміялась із своїм любим кавалеристом у темній їдальні й говорила про якусь мадам Прехтель, що, на її гадку, аж позеленіє з заздлости, коли побачить її геніяльні паски.

— Так їй і треба, не прикидайся скромною, не роби секретів! — сказала вона, знизивши свій голосок, одначе лиш остільки, що я з третьої хати міг чути всі її слова. — Сьогодні я послала їй в подаруночок живе баранча. Чемність — не більше. І, між іншим, наказала своїй посланій хоч мимохідь глянути на її твори — я це кажу за баби. Вона ж полька, а польки, ви знаєте, геніяльні щодо цих речей. Мені хотілося мати хоч приблизну уяву про висоту її творів. Уявіть же собі ввічливість мадам Прехтель! — не пустила тієї жінки й на двір, зустрінула її й прийняла мій подарунок за воротами, — справді світська жінка!

— Сама? За ворота? По цьому болоті? — спитав, роздільно вимовляючи кожне слово, здивований ротмістр і зареготав на все горло.

— А то як же ви думали? — спитала в свою чергу захоплена ораторка.

— Жахлива річ! — вигукнув чемний слухач і, задоволені одне з одного, повернулись вони до вітальні.

— Куховарка ти, куховарка, люба моя кухино! — подумав я — та ще й сумнівна куховарка! Зате вже пліткарка безсумнівна.

У вітальні вони примістилися на чомусь схожому на канапу хатнього виробу й примістилися так близько одне біля одного, як тільки це роблять кум із кумою. Гість, опустивши на груди свої щетинуваті вуси, глибокодумно задивився на один із химерних гудзиків своєї венгерки, що нагадувала йому про недавні ще пиятики та інші гусарські подвиги. А гостинна господиня, поклавши свою повну, до плеча голу білу руку на восьмикутний столик, також хатнього виробу, з німим співчуттям дивилась на нього, — на жаль уже колишнього гусарина.

Не тільки я, сам шановний родич мій милувався цим живим образом нелицемірної приязні.

Глибока тиша порушена була глибоким зідханням, потім довгим: "ах... так..." і швидко зверненим до колишнього гусарина запитом:

— А чи правда... нам привіз цю милу новину один наш добрий приятель, — вона скосяглянула на мене — начебто касують еполети? Це не може статися! Я швидше повірю в прищестя жидівського Месії, ніж цій дурній байці.

— І я теж, — сказав колишній гусарин.

— І я теж, — обізвався напівсонний господар.

— Несотворенна річ! — підхопила несамовито хазяйка. — Аджеж тоді ні одна порядна дівчина не вийде заміж, усі зостануться паннами, хіба якась...

Що вона ще хотіла сказати, не знаю.

— А скажіть, — перервав ротмістр, вертаючись до обуреної заступниці еполетів, — яка ж статечна людина вступить тоді до військової служби? Яка перспектива для статечної людини? Що за карера для статечної людини? Та це ж справжня нісенітниця! І хто приніс вам оту дурницю? Чи не з Кирилівського монастиря (дім для божевільних у Києві) виврався ваш добрий приятель? Скажіть, Бога ради, це дуже цікаве.

Кузина з тріумфальним посміхом глянула на свого знищеного ворога, себто на мене, а простодушний мій родич, той просто вказав на мене пальцем і гукнув: "Ось де він!"

— Вхопили ж ви, пане добродію, шилом патоки! — сказав по-простому колишній гусарин, забувши, що він світська людина. Таке велике було в нього почуття перемоги. А я, як оточена звідусіль блокадою фортеця, щоб не дражнити марним спротивом сильного воро-

га, тобто щоб припинити брутальну вульгарність, здався на капітуляцію й сказав, що я по-жартував.

— Добрі мені жарти! — вигукнув несамо-вито ротмістр-оратор. Та чи знаєте ви, чим пахнуть такі вульгарні жарти! Порохом, шановний пане! Так — порохом! А якщо піде далі та вище, то, чого доброго, й Сибіру буде мало!

І звівши духа, говорив далі:

— За такі жарти, добродію, вам кожний порядний — та що й казати, добродію — кожний офіцер має право запропонувати жарт гостріший за ваш, — я кажу про шпаду, розумієте? (Невеличка павза). Хоч я тепер і не ношу цієї благородної окраси, себто еполетів, але, якби це трапилося не в вашому домі, — тут він звернувся до господині, що всміхалася собі, — я перший готовий запропонувати вам таку любую умову!

І, заклавши руки до кишень, завзятий обо-

ронць благородної окраси гордо перейшов кілька разів кімнатою, потім спинився перед зраділою моєю кузиною і, покручуючи свої темна-червоні щетинуваті вуса, задоволений з себе сказав:

— У наше освічене девятнадцяте століття (він грізно глянув на мене, наче кажучи: "а що — загнув?" турки, перси, китайці навіть вдягли еполети. А ми, здається, не азійські варвари а, хвалити Бога, європейці, коли не помиляюсь. Чи ж не так, madame?

Madame на знак згоди кивнула головою і, вказуючи рукою на канапу, сказала: "Будь ласка!" Оратор зробив ласку і, запаливши перед самим носом своєї приятельки темну величезну цигару, розвалився, як тільки міг, на вузькій канапі.

Я розгубився й не знав, що з собою робити. Я завжди вірив, що всі красуні щиро захоплюються еполетами, а особливо моя родичка. Але, щоб так по-шаманському схилитись перед сухо-золоттю, — це я вперше побачив. Ви-

ходити, що я до цього вечора не зустрів ще ні справжньої красуні, ні справжнього гусарина. Одначе, що ж мені тепер з собою робити? Доводити осламу, що вони осли, — для того самому треба бути хоч напівослом. Це безперечна істина. Що ж його собі почати? Взяти шапку й піти до своєї хати? Це було б надто по-родинному, а все ж я взяв шапку в руки і, дожидаючи щасливої думки, як школяр перед жвавими екзаменаторами, спинився біля дверей, крутячи в руках шапку, немов допитуючись у неї відповіді на жваво задане питання. Не думаю, щоб це було зроблено навмисне (а таку чемність їй не стати!), одначе вона сама, себто моя кузина, вивела мене з тяжкого становища, перемінивши фронт: вона відкрила знову жорстокий вогонь, спочатку "повзводно", а потім цілим дивізіоном проти безбронної мадам Прехтель. Ця "езуїтка", як зве її моя кузина, мабуть дуже порядна жінка, бо кузина її ненавидить. Я, одначе, був задоволений, що вона хоч і на добру жінку звернула свої отруйні стріли, але вивела мене з облоги в чисте поле.

Підбадьорився я й почав думати, про ретираду, аж тут підійшов до мене господар; усміхаючись, ляснув мене по плечі і сказав:

— А що, брате, попався! Отож то й воно, друже, — надалі будь обережніший з такими новинами, особливо — додав він, знижуючи голос — з кавалеристами, — це народ безпардонний!

— Тепер я сам бачу, що безпардонний, та бачу вже запізно, — сказав я пошепки, подякувавши за приятельську раду, і повернувся до господині, кланяючись і бажаючи доброї ночі.

— А вечеря? — спитала вона.

— Ніколи не вечеряю, — сказав я і збрехав: не маючи вовчого, чи пак поміщицького шлунку, я змушений був до такого викруту.

— А які в нас пиріжки з цибулею та з грибами! Просто геніяльні! — сказала вона й зробила найгостиннішу міну.

Але я відмовився й од "геніяльних" пиріжків, на що світський кавалерист завважив мені, що я великий оригінал.

— Справжній чернець, — сказав господар. А господиня, ліниво підводячися з канапи, з чарівливим усміхом ледве чутно промовила:

— Дивак! (себто дурень).

Подякудавши поклонами за ласкаві епітети, я покинув своїх дотепних розмовників і пішов до своєї понурої келії.

VII

Ввійшов я до своєї хати й спинився біля дверей, щоб налюбуватися чисто рембрандтівською картиною... Трохим мій, поклавши руки навхрест на розкриту величезну книгу, а на руки голову, спав собі сном праведним, ледве-ледве освітлений нагорілою свічкою, а

всі речі круг нього майже зникали в прозорій п'їтьмі: чудове сполучення світла й тїні розливалось по всїй картинї. Довго стояв я на одному мїсці, зачарований надзвичайною красою гармонїї. Я боявся поворухнутись, навїть дїхнути боявся. Як степовий мїраж зникає при найлегшому подувї вїтерця, так, здавалось менї, зникне вся ота краса вїд мого подиху.

Намилувавшись до втоми цїєю їмпровізованою картиною, я тихо пїдїйшов до столу, з жалем зняв їз свїчки [нагар] ї розбудив Трохи-ма. Спросоння вїн щось белькотав; я спитав його: "що ти кажеш?", ї вїн виразно ї повільно прочитав:

— "Око — це орган, що служить провїдником вражїнь од свїтла".

— Що ти читаєш? — спитав я; вїн повторив ту саму фразу ї тим самим тоном. Я подивився йому в обличчя: очї були заплющенї. Вїн спав. Я хотїв дослїдити, чи, сплючи, людина може ходити, узяв його за руку з тим, щоб провести по хатї, але вїн прокинувся.

— Що ти бачив уві сні? - спитав я його.

— Нашу квартиру в Києві, — відповів він.

— А що ти вві сні читав?

— Свою фізику.

— А перед сном що ти читав? - спитав я Трохима знову, дивлячись на розкриту велику книгу.

— Житіє й страждання священномученика Євстафія Плакиди, — відповів він і, протираючи очі, додав, дивлячись на книгу:

— А я думав, що ми в Таращі на станції.

— По-дурному ти так думав, — сказав я, розглядаючись.

— Я й сам тепер бачу, що по-дурному.

— А де ж здобув ти таку велику книгу?

— У тутешнього панотця.

— Хіба ти з ним знайомий?

— Я був сьогодні на вечірні, познайомився й попрохав якунебудь книгу для читання; він і дав мені "Життя святих отець", оцю саму, — додав Трохим, показуючи книгу.

— Це добре, що ти познайомився з панотцем, і добре, що здобув собі таку святу книгу. А чи не довідався ти чогось про гостей, що приїхали в берліні? — спитав я, ніби випадково.

— Аякже, про все довідався, — відповів він самовпевнено — мені все до нитки оповів їхній високий льокай.

Нарешті таки я розкрив дивовижну, таємничу завісу, — подумав я й спитав Трохима, начебто випадково, між іншим:

— Що ж оповів тобі "до нитки" високий

льокай?

— Вони поїхали до Києва на контракти — я насторожив вуха - та там і зазимували. На Середохресному тижні відповіли в Лаврі, а на п'ятому, виїхали з Києва. У Василькові поставили свій берлин на колеса і, дїждавшись болота, рушили далі.

— А чого ж вони дожидали болота та нащо воно їм здалося?

— Не знаю, так сказав льокай, — відповів простосердно Трохим і провадив далі своє оповідання:

— А сюди заїхали для того, щоб покинути свій берлин, поки хоч трохи болото підсохне, бо путівцем його й десять пар волів з місця не зрушить, а їм завтра треба бути вдома: вони десь недалеко живуть; забув, як він називав своє село. Тут вони завтра пересядуть до брички і вже нею поїдуть до свого села.

— Ага! Трохи не забув, — сказав Трохим і

спинився (от тепер, подумав я, поллеться квінтесенція оповідання). — Сам пан верхи поїде, а бричкою тільки вони.

— Хто вони? — запитав я нетерпляче.

— Льокай з паніями, — сказав він спокійно і, відійшовши в куток, почав стелити свою постіль.

— А що ж далі? — спитав я з досадою.

— Нічого, відповів він байдужісінько.

— А хто ж ця молода панна та ота стара, що їхали в берліні?

— Не знаю, я не питав, — одповів Трохим тим самим тоном і, прочитавши молитву "Да воскреснетъ Богъ", перехристив у головах свою постіль і ліг спати.

Я тільки подивився на нього та й годі.

- Спритно ж ти розвідав усе, як єсть: тобі

тільки й служити, що в якогось Дон Жуана, а не в мене, — подумав я, розглядаючись і йдучи за його розумним прикладом.

За стіною було зовсім тихо. Моні не спалося. Що було робити? Доречі згадав я про "Морской Сборникъ" і, добувши з чемодану число 1, почав перегортати. На реєстрі покалічених бідолах, як на чомусь зворушливо-привабливому, я зупинився. Довго не міг я відірвати очей од цього заповідного реєстру, або — краще сказати — від мого героя, великодушного матроса. Я вже починав одчувати чари дрімоти, хотів був уже покласти книгу й загасити світло, але мені жаль було розлучитися з прозорою півтьмою, що утворилася від нагорілої свічки. Я почав одчувати надзвичайно приємний переходовий стан між сном і не-сном. У гармонійній півтьмі шукав я уявою та майже заплющеними очима якогось, хоч трохи освітленого предмету, щоб на ньому зупинити зір, що пригасав. Морок густішав, світло слабшало. Вії мої поволі до себе наближалися і нарешті заплющилися. Півтьма стала прозоріша й світліша, а в глибині цього зсиня-блідого

півсвітла утворився ледве видкий темний, широкий, рівний, мов лінійкою окреслений обрій, а за обрієм тихо, повільно почало показуватися легеньке рожеве світло, і, зростаючи, набрало якогось сіро-похмурого тону. Обрій стемнів, і загуло, наче в сосновому борі. Я весь перетворився в слух та зір. Ще хвили-на, і я вже чув не якийсь неясний гул, а страшний крик якоїсь потвори. Світло яснішало і прибирало зсіра-молочного кольориту. З-за темного безмежного обрію безконечною стіною з величезними фантастичними банями поволі здіймалися хмари. Здіймаючись вище та вище, вони втрачали свої колосальні хи-мерні форми й обертались у темно-сіру масу безконечного простору. Над обрієм світліша-ло, і поволі, ледве помітно, наче з самого обрію, вставала велика білувата, срібляста ку-ля, що тільки своїм обрисом подібна була до сонця. Світло проникло скрізь і викінчило прекрасну, страшну картину моря, під назвою "Пролог жахливої бурі". Бліда куля підбивала-ся все вгору та вгору, все блідшала та блідша-ла, нарешті немов розтанула й зникла в моло-чно-сірій масі. Буря, наче мільйони невиди-

мих потвор, ревла на просторі. На тлі темних хмар блищали зграями білі рибалки, а на білих скелях посідали довгими низками, мов цікаві глядачі, чорні баклани. Рев бурі знизвся, став наче тоном нижчий і почав слабшати, як ретельний бас наприкінці служби Божої. В густій та тихій октаві бурі почулася мені жалісно-журлива мелодія нашої народньої думи, думи про Олексія, поповича пирятинського. Мелодія стала голосніша, слова розбірніші і зрештою такі розбірні, що я міг вторувати співакові голосом, і словами. І я вторував таким віршом:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє,
На синє море пильно поглядає,
З[за] моря добичі вижидає-виглядає.

Мелодія, що я їй почав вторувати, переходить у речітатив і помалу затихає, мов безнадійні стогони мученика, що вмирає самотній. Нарешті й речітатив замовк.

А з-поза величезної білої скелі на прибере-

жний мокрий пісок виходить Трохим і веде за собою високого, похилого, з білою, як сніг, бородою, сліпого діда в синьому жупані й у чорній високій смушевій шапці. У правій руці в діда довгий кий, лівою рукою придержує він щось подібне до скриньки, прикрите полою довгого жупана. Це неодмінно лірник, або кобзар. Та де ж міг Трохим у такі дні зустрінути божого чоловіка? Так питав я сам себе. — Знає лукавий, чого мені треба, викопав таки, не зважаючи на Страсну Пятницю. Коли почав я пильніше придивлятись, то й побачив, що то був не лірник і не кобзар, а шотландський королівський старець, так живо змальований Вальтер-Скоттом в його "Антикварії". Яким же дивом, знов питаюсь себе, принесло з Шотландії до Будищ королівського старця, та й пощо? Хіба що — в полон попав під Севастополем. Аджем англійці народ химерний: вони й на війні не цураються хатнього комфорту. Я, одначе, помилявся. Це був справжній лірник. Він сів біля самого берлину, поклав ліру на коліна й почав її ладнати, а Трохим, нахилившись, шепче йому на вухо: "Про Івася Ковчченка заспівайте, дядьку". Старий тихо

кивнув головою, обернув колесо ліри, програв прелюдію й почав речитативом жалісну рапсодію про славного лицаря Івана Коновченка. Вікно, себто шкло в дверцях берлину спустилося, зелена завіска відхилилась, і в вікні з'явилася невимовної краси жіноча голівка, з великими, трохи заспаними, карими очима.

Я здригнувся й прокинувся. В кімнаті вже сіріло й страшенно смерділо погаслою лойовою свічкою; я нашвидку взув чоботи, вдягнув плащ, кашкет і вийшов на двір. Весняний ранок сяяв цілою своєю красою, а з брами в поле виїздила бричка з двома пасажирками, в супроводі верхівця в венгерці та в химерному кашкеті.

— Це вони, неодмінно вони, — подумав я, дивлячись на бричку, що одіжжала. Прощай, лукава надіє! — прошепотів я й пішов назустріч господареві, що вже не спав.

Після словесних та ручних привітань він запропонував мені прогулятися парком — так називав він невеликий ольховий та дубовий

лісок, перерізаний вузькою аршинів зо три просікою, що її звали великою алеєю. Балансуючи по намощених дошках, якось добралися ми до хвіртки, так званої арки. Алея була суха й навіть посипана битою цеглою, але що була убога широтою, а гілля не пообтинане, то ми не могли йти поруч, а мусіли прогулюватись упростяж, і тому не могли вести розмови навіть про погоду. Господар мій мовчав, а я красномовно слухав і, слухаючи його мудрої мовчанки, думав. Спочатку думав про таємничу красуню, потім про мого героя матроса, а потім про те, що я бачив у сні минулої ночі — про море, про бурю та про лірника. Отой сон — мов на руку ковінька, як то кажуть. Шукав рукавиць, а вони за поясом стирчать; я шукав зразка для свого майбутнього твору й шукав чорт-зна де: перебрав у пам'яті літератури всіх освічених, старожитних і нових народів, окрім літератури санскритської та своєї улюбленої рідної. Чудні ми всі, та й я теж!

Недавно хтось у пресі рівняв наші, себто українські історичні думи з рапсодіями хіо-

ського сліпця, прабатька епічної поезії. Я сміявся з такого чванливого порівняння, а тепер, як розібрав та розжував, то почуваю, що той, хто порівнював має рацію, і я з свого боку готовий навіть збільшити його порівняння. Я читав [Гомера], звичайно, в перекладі Гніди-ча й вичитав, що в Гомера нема нічого подібного до наших історичних дум-епопей, як от, наприклад, думи: "Іван Коновченко", "Сава Чалий", "Олексій Попович пирятинський", або "Втеча трьох братів озівських", або "Самійло Кішка", або, або — та їх і не перечислиш. І всі вони такі величні, прості та прекрасні, що коли б воскрес сліпець хіоський та послухав хоч одну з них од такого ж, як і він, сліпця-кобзаря або лірника, то розбив би на тріски свою козубеньку, що її зовуть лірою, і став би за міхоношу в найубогішого з наших лірників, назвавши себе публічно старим дурнем. На жаль, тепер я себе так назвати мушу, по-перше за те, що хотів наслідувати, а по друге за те, що не знав, кого наслідувати. А де причина тої несвідомости? Звісно де — в школі. У школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, крім своєї любої рідної мови. О шко-

ло, школо! Якби тебе швидше перешколити! Я знаю, як це зробити, тільки не знаю, як зробити так, щоб кухня не пронюхала про мій химерний проєкт. Вона прокляне тоді мене, бо за сенсом цього проєкту її, як матір, першу доведеться завести до школи, та ще й до доброї школи, а за нею й інших, подібних до неї матерів, а про батьків нема що й казати, особливо про мого родича. Хіба ж не глибокодумний проєкт?

— Невдячний, — скаже з обуренням благородний читач. — Коли ти потоптав святі звязки споріднення й приязні, то згадав би хоч учорашній обід, згадав би, кому ти завдячуєш гостинність; згадав би, проти кого ти каверзуєш, на кого ти зводиш руку? — Недобре, сам бачу, що недобре роблю, бо проєкт мій, хоч і легко його виконати, але суворий він, нелюдський. Та ба! — він єдиний, і його не обійти.

Після не можна сказати, щоб приємної, але сміливо сказати можу — оригінальної прохідки трьохаршинною просікою, господар запропонував мені ще піти по стайнях та по коров-

никах, що він їх недавно збудував за чужоземним зразком, видрюкованим у якомусь журналі. Не зважаючи на таку привабливу рекомендацію, я відмовився оглядати монументальні будівлі. Не бачивши цих будівель, я мав про них ясну думку: це, мабуть, собачі будки, а не стайні та коровники. Ти, брате, з кожного зразка все зробиш на свій лад; з моему сердешному родичеві все вирівняне й виглажене. Не думайте, одначе, що до цього світська освіта спричинилась, — ні кришечки: сама всемогутня природа його так обтесала. Ні одної риси, ні найменшого горбочка, жадної плямочки, одне слово, нічого, за що можна було б ухопитись і дійти хоч до найбуденнішої самобутности у вдачі. Од лакових чобіт до вузенького плескуватого лоба — усе рівне. Його можна було б уважати за ніщо, якби він не був поміщиком, власником кількох сот хрищених душ. Якби ж він ставив свої стайні та коровники так, як звичайно їх ставляють, себто просто, міцно й просторо, але ні — він робить усе навпаки: химерно дрібно й тільки на один рік. Починаючи від парку й просіки, що нею не можна інакше ходити, як

тільки впростяж, і кінчаючи хатніми меблями і фальшивим циферблятом, намальованим в трикутнику фронтона, — все дрібне, нетривке й до краю бридке. Ось єдина риса в обрисі цієї людини, що на ній може спинитись око навіть і не бистрозорого спостерігача. Сказавши один одному: "до побачення", ми розійшлися: він до своїх комірчин, а я до своєї комірчини.

Увійшовши до кімнати, чи то пак до комірчини, я збудив Трохима й послав його на село шукати квартирі, а сам, як був у плащі та в чоботях, ліг на постіль і, як це звичайно буває після ранішньої прохідки, заснув. Спасибі чемним господарям, що не збудили до чаю. Я проспав би й до вечорі, якби Трохим, повернувшись десь біля полудня з села, не збудив мене, сказавши, що я нагадую п'яного чумака. Справді, деяка схожість була, але я пустив мимо вуха його ущипливу завагу й напався на нього, чого він так довго волочився.

— Волочився, — процідив він крізь зуби. — Ні до одної світлиці нема приступу, а їх на се-

лі, що хата, то й світлиця.

— Яка ж тому причина? — спитав я здивований, гадаючи, що слово "приступ" означає дорожнечу.

— А та причина, що москалі тільки вчора вирушили в похід, так баби сьогодні й заходилися мазати свої хати. Просто Содом та Гомора на селі, і де вони стільки білої глини взяли? І мене одна сердита баба трохи не вимазала білою глиною, — додав він, оглядаючи свою одежу.

— Що ж нам тепер робити без світлиці? — спитав я Трохима.

— Я вже все зробив, — сказав він.

— Що ж ти зробив?

— А от що. З бурси приїхав попович на свята. Йому й визначили квартиру в саду, в тій хижці, де літом матушка варення варить і всякі наливки настоює. Так от вони, себто па-

ні-матка з пан-отцем та сам попович, просять мене, щоб я приходив ночувати до їх поповича, щоб йому не так було страшно. То ви тепер ночуйте вдома самі, а я ходитиму до їх поповича. Він привіз із собою багато зшитків і один великий, увесь списаний різними віршами, то ми його й будемо читати вечорами, щоб не страшно було.

— Сама доля за тобою, Трохиме! З Богом!

Я ще хотів щось сказати, але замузаний козачок увійшов до хати й сказав, що пан з панею ждуть мене з обідом. Я згадав учорашній обід і задумався: не йти — недобре: подумають, що сержусь за вчорашні еполети; піти — теж недобре: знову обімся по-вчорашньому. Подумавши, я зважився не останнє лихо.

Була п'ятниця, і обід, хоч і не зовсім поміркований, але був цілком пісний, себто без риби; це й урятувало мене від того, щоб обістись. Одначе, я все таки поспав годинку-другу після обіду, а поспавши, вийшов на двір, і

тому, що не було куди вийти крім парку, то я й пішов до парку. Вузенька алея здавалась мені просторішою, і я почав її міряти; ранішні думки знову обсіли мене й були вже значно рожевіші й зовсім не зачіпали родичів, ні взагалі сучасної людини. Вони витали в минулому бурхливому житті, в журливо-солодких піснях моїх задумливих земляків. Мені було весело, приємно, мене солодко хвилювали сердечні, журливі думи. Я був зачарований ними, був настроєний на їх сумовитий тон, і, не зважаючи на те, що наближався вечір, найчарівливіший весняний вечір, пішов до своєї кімнати, вийняв чистий папір, перо, чорнила й написав епіграф до першої частини своєї майбутньої поеми:

На морі синьому, на камені білому і т. інш.

Потім добув вогню, засвітив свічку, ліг на ліжко і, дивна річ, — думки мої перейшли від поеми до мого власного минулого. Мені уявилась кімната на 9-ій лінії вдомі пекаря Доннерберга, — кімната з усіма її подробицями (не кажу "з меблями", бо це була б неправда).

Уздовж передньої стіни над робочим столом висять дві полиці. Верхня заставлена статуетками й кониками барона Клодта, а нижня безладно завалена книжками. Стіна протилежна напівзакритому єдиному вікну завішена алебастровими зліпками стіп і ручок, а серед них красується маска Лаокоона й славної натурниці Фортунати. Оздоба незрозуміла для немаляра! В додаток мені уявився той самий день, коли ми з небіжчиком Штернбергом за останні гроші купили собі просту робочу лампу, принесли її до нашої ікелії й серед білого дня засвітили, поставили серед стола і, як малі діти, тішились нашим придбанням. Після перших захватів Штернберг узяв книгу і сів по один бік лампи, а я взяв якусь працю й сів по другий бік лампи, і так ми вдень з вогнем просиділи до п'ятої години вечора. У п'ятій годині пішли до академії й на цілу натурну класу роздзвонили про своє безцінне придбання. Декого з товаришів запросили полюбуватися нашим дивом і з того приводу втнули вечірку, себто чай з сухарями. Ми були тоді бідні, але невинні діти. Боже мій, Боже мій! Куди поділися оті світлі, оті золоті дні? Куди поді-

лася прекрасна родина непорочних надхненних юнаків?

Иныхъ ужъ нть, а т далече,
Какъ Сади нкогда сказаль.

Я так щиро, так чистосердно віддався своєму прекрасному минулому, що кілька разів починав плакати, як дитина, в якої одібрали гарну іграшку. І ці благодатні сльози оновили, воскресили мене. Я раптом почув ту свіжу, живу силу духа, що одна спроможна створити чудо в нашій уяві, передо мною встав чудовий, чарівний світ найпривабливіших, найграціозніших образів. Я бачив ці чарівні образи, доторкався до них, я чув цю небесну гармонію, одне слово — на мене зійшов воскреслий дух живої святої поезії.

Замурзаний козачок приходив кликати мене до чаю, але я сказав, що нездужаю й не пішов.

Заспокоївшись трохи й упорядкувавши свої розбурхані думки, я, помолившись Богу,

взявся до праці.

VIII

Останній вечір Страсного, увесь Великодній та половина Провідного тижня непомітно промайнули надо мною. Я тільки й памятаю, що приходив Трохим, приносив обід та свіжу воду, ставляв усе це на столі й обережно відходив. У середу, вже на Провідному тижні, вдосвіта я дописав останній вірш, поставив крапку, поклав перо, зідхнув, перехристився й промовив: "Слава Тобі, Господи!" Після того всього спробував я заснути, але нічого з того не вийшло, і я даремне тільки згасив свічку. Дожидати світанку в поземій позиції й у пітьмі мені здавалось нудно. Я вдягся, як міг, і вийшов на двір. На дворі теж було темно й тихо, як і в моїй келії. Свіже й чисте повітря і п'який аромат зелені, що розпускалась, оживили мене, як стомленого подорожнього в пустині оживляє ковток свіжої води. Під ногами вже було сухо. Я спробував ступити кіль-

ка кроків наперед — теж сухо. Я відійшов іще трохи й з-за якоїсь повітки чи стайні побачив здалека освітлені вікна церкви. Заутреня. Мабуть, сьогодні свято, — подумав я й хотів іти до церкви, але боявся замість церкви попасти в калюжу, що дуже натуральне в теперішній час. Незабаром пташки в повітрі почали цвірінькати, почало на світ займатися. Я помацки пішов далі, простуючи до церкви та натрапив на паркан, що оточував панський двір. Треба було змінити напрямок і пошукати спершу виходу. Світало хутко, і я без великого труду знайшов ворота і вийшов на царину. Через царину я просто пішов до ледве освітленої церкви. Сонце вступило в свої права, і світло від свічок блідло в круглих оболонках темної стародавньої церкви. Заутреня скінчилася, і народ виходив на цвинтар, коли я підійшов до церковної огорожі. Трохим, побачивши мене, протиснувся крізь юрбу і з радісним обличчям кинувся мені на шию. Йому здалося, ніби я з труни встав. Обійнявшись, як брати, ми з ним похристосувалися й одійшли в бік, щоб не турбувати селян шапкуванням. За юрбою з церкви вийшов і священик, люди-

на середнього віку, з ледве помітною сивиною в хвилястій бороді й розкинутих по плечах косах. Він мені подобався з вигляду. Скинувши шапку, я підійшов до священика і, тричі поблагословившись, ми з ним похристосувались. Я назвав йому себе. Він одповів тим самим і мені, сказавши: "Отець Сава Нестеровський" — і тут же запросив мене з Трохимом на шклянку чаю після служби Божої. Я дав слово, і ми розійшлися.

— Еге, — подумав я — Трохим мій себе, значить, не посоромив. Молодець! — Мені це сподобалось.

Ранок був чудовий, і мені не хотілося вертатись до своєї похмурої келії. Я запропонував Трохимові пройтися трохи зо мною по вулицях села, запропонував, як людині, що вже знайома з місцевістю й може бути мені добрим чічероне, а в потребі то й од собак оборонить. Останнє для мене було ще важливіше за перше. Пройшовши зо два десятки кроків, я спинився й ненароком глянув на церкву. Церква була звичайна. Таку ви побачите в ко-

жному селі на Україні: деревяна, темна, з трьома восьмикутними конічними банями, з почорнілими узорчастими залізними хрестами. Звичайнісінька церква, але тепер вона здалась мені надзвичайно граціозною. Соняшне проміння блимало рожевим вогнем по її круглих оболонках та восьмикутних, бляхою критих банях. Гіллясті старі верби й стрункі, високі тополі оточували й напівзакривали її, опукло й м'яко тушовані соняшною рожевою барвою. Вінетка, якої не побачите навіть у найрозкішнішому кіпсеку.

Намилувавшись досхочу цією чарівною вінеткою, пішли ми далі. Село хоч куди! Хати великі, не похилені на всі боки, як п'яні баби на базарі. Чисті, білі, чимало з них із світлицями, і майже всі оточені темними овочевими садами, клунями та стогами всякого збіжжя. І худоби всякої теж чимало вигоняють з дворів на вигін свіжі, здорові дівчата в білих нових свитках, у червоних та жовтих чоботях на вершкових підківках. Скрізь усе чисто й чепурно так, що хоч би й державному маєткові, то впору. Виходить, що родич мій, хоч і не

книгогриз, але людина хоч куди і, видко, господар не з останніх. Хвала тобі, Лукяне Олексієвичу! От тепер збагни й зрозумій цей нерозгаданий гієрогліф, цю курку безперу, що її звуть людиною! Він, здається, й думає тільки про те, як би його притульніше, себто тісніше та вужче, стайню або голубятню поставити, та й годі. Ні, не так. Він і в іграшки грається, і мовчки своє людське діло робить. А інший — така ж, здається, людина, та не така. Усе в нього величезне, — від бича й острогів аж до голубятні. Кричить, розпинається за нові ідеї, за цивілізацію, за людство, а сам...

Мужичковъ подь прессъ кладеть
Вмст съ свекловицей.

От тепер і збагни цей нерозгаданий гієрогліф, цю хитро створену людину!

Проект мій — перевиховання добре вихованих батьків, справді, проєкт прекрасний, але коли б мені довелось виконувати його, я, не вагаючись, виключив би свого родича з загалу. Кузина — то річ інша. Її теж можна було

б виключити, але зовсім з іншої причини — скажім, за приказкою: горбатого могила виправить.

Крива, покручена вулиця, обгорожена тинами та частокіллям, вивела нас на таку саму, криву, нерівну, але міцно споружену греблю, з двома невеличкими, соломою критими млинами, що їх увінчували величезні гнізда бузьків, які вже повернулися з ирію й старанно відновляли свої часово покинуті домівки. Вода лилася з одчинених лотоків і шуміла, не обертаючи величезних млинових коліс. Побожні земляки мої не тільки своїм волам та коням, але й воді своїй не дозволяють працювати в свята. За широким ставом, на жовтavo-блідому горбку, вкритому молодим березняком та вільшиною, виглядає кілька білих хат з розмальованими віконницями та з гніздами бузьків на гребенях. Хати, мов ті чепурні сільські красуні в чистих білих свитках, підійшли до дзеркала ставу любитися своєю красою. А над усім цим невігадливим пейзажем лунав крик галасливих гусей та качок, що табунами плавали по воді. Я сів на інвалі-

дному млиновому жорні, що лежало на березі ставу і почав милуватися цією мальовничою картиною. А допитливий Трохим переказував мені свої топографічні відомості про місцевість, що лежала перед нами. Він оповів мені, що це не просто став, а річка. Зветься вона Гнилий Тикич, а село зветься не просто Будища, а Гнилі Будища, а ті просто Будища лежать за Шестеринцями. Але Трохим збрехав: просто Будища лежать за селом Майданівкою, а не за Шестеринцями. Мені ця місцевість міцно впала в пам'ять. Я добре вивчив її ще тоді, коли ходив шукати собі маляра-вчителя і знайшов його в особі отця диякона Єфрема, що в нього я, як уже відомо читачам, не видержав першого іспиту.

Заблаговістили до служби Божої, і ми потягли до господи. Нашвидку поголившись та вдягнувшись, пішли ми до церкви. Після служби Божої зайшли до отця Сави на "Отче наш", або інакше — на шклянку чаю.

Дім отця Сави знадвору нічим не відрізнявся від великої селянської хати, хіба що двома

димарями — одним білим, а другим закуре-
ним, та невеличким дашком над дверима на
точених стовпчиках. І всередині хата, себто
світлиця, теж мало чим відрізнялася від хати
заможнього селянина, хіба що липовою чи-
стою підлогою, посипаною білим, мов цукор,
київським піском. Таких розкошів мені не до-
водилось бачити, не то в багатих селян, а й у
полупанків. Дубовий різьблений сволок з на-
писом, хто й якого року збудував цей дім, і та-
кі самі ж різьблені одвірки та лутки. На поку-
ті стояв образ почаївської Божої Матері, а за-
мість лампадки світилася з простого жовтого
воску свічка. Стіл звичайної величини й фор-
ми, застелений якимсь килимом, а поверх ки-
лима білою, наче сніг, скатертиною. Замість
стілців під стінами широкі, чисті липові ла-
ви. Між вікнами бічної стіни невеличкий сто-
лик з фігурними ніжками. На столику лежать
розкриті гуслі, а на внутрішньому боці їх віка
намальовані пастушки, що танцюють, та па-
стушок, що грає на флейту. Над гуслями в по-
чорнілій золотій рямі портрет Богдана Хмель-
ницького з гетьманським гербом на тлі, ото-
ченому якимись літерами. Портрет, або, як

матушка його зве, запорожець — стародавньої, але немудрої роботи. Над портретом довга поличка, заставлена великими й малими книгами в темних шкурятяних палітурках. Ліворуч од дверей у кутку товста незграбна грубка з розмальованих кахлів, дуже подібна до своєї господині, пані-матки Євдокії в саєтовій узорчастій спідниці та в такій самій юпці з золотими гальонами. На кількох кахлях поміж квітками та птахами намальовані двохголові орли. Вони мені нагадали наївне оповідання Кониського про такий самий Малюнок на кахлі, що за неї заплатив нещасливий "хахол" тортурами та життям. Але найліпша прикраса світлиці пан-отця Сави — це бездоганна чистота й приваблива свіжість. Не встиг я, як то кажуть, розглянутись у цьому домі миру та тиші, а стіл уже був заставлений всякого калібру карафками з різнобарвним питвом і тарілками з різноманітними перекусками, а до всього того біля столу стояла свіжа, рожева попівна з тацею в руках, заставленою філіжанками з чаєм. Отець Сава прочитав "Отче наш", благословив "яствіє й питіє сіє", налив у чарку якоїсь настоянки, перехри-

стився й випив, а другу чарку запропонував мені. Я від чарки відмовився. Він почастивав нею Трохима, а мене прохав випити філіжанку чаю. Після чаю сама пані-матка частувала мене якоюсь особливою наливкою, що звалась "семибратня кров", та печеною качкою з яблуками, але я знову відмовився. А Трохим Сидорович не встояв таки перед "семибратньою кровю" та качкою й дуже тим утішив гостинну пані-матку Євдокію. Подякувавши за ласку господареві та господині й сказавши: "до приємного побачення", я в супроводі господаря вийшов із хати. На дворі зустріли ми чоловіка без лівої руки та з салдатським георгієм у петлиці. Господарі зупинились з незнайомим чоловіком, а я вийшов на вулицю. Біля воріт на вулиці стояла невеличка бричка, з парою коней та з хлопцем-фурманом. Не звертаючи уваги на це звичайнісіньке явище, я пішов далі. Дорогою я спитався у Трохима про його приятеля поповича. Він розказав мені, що вчений друг його попович ще у вівторок поїхав до Києва, і почав найяскравішими фарбами змальовувати свого вченого бурсака, а під кінець додав, що він прийде до нас у Києві

й принесе зшиток, що зветься: "Слово о птицях небесних, як стали жити й Бога хвалити й біса проклинати". Гарний, мабуть, твір. Я прохав Трохима переказати мені його, коли буде можна. Біля воріт панського будинку ми з Трохимом розійшлися: він вернувся на село, а я пішов з візитою до моєї любої кузини та шановного мого родича. Зустрінув я їх у їдальні: вони поралися біля якоїсь баби та біля холодного поросяти. Ввічливе "ах!" вилетіло з зайнятих жуванням уст кузини, а родич привітав мою несподівану появу, мовчки піднісши вгору руку з виделкою. Поздоровкались. Їм здавалося, що я дуже схуд, і вони радили мені поправлятися після хвороби. Я смирененько підсів до них та, послухавшись їхньої мудрої ради, узявся до поросяти та до баби, як до прелюдії прийдешнього обіду. Не встиг я встромити виделку до начиненого черева "приятеля", як біля ґанку заторохкотів повіз; кузина скрикнула: "мосе Курнатовський!", кинула ножа, виделку й вибігла до другої хати. Замашною й жвавою ходою ввійшов до їдальні ротмістр і, поминувши господаря, простяг мені руку й промовив:

— Я винен перед вами, вибачте! Еполети існують тільки до нового року.

З третьої хати вилетіло "ах!" і слідом за "ахом" тривожне запитання кузини:

— А аксельбанти зостаються?

— Зостаються! — промовив ротмістр і розкрив свої обійми над здивованим господарем.

За хвилину, не більше як за дві, з'явилася кузина, немов Аврора Гвідо Рені, — свіжа, усміхнена, румяна, як пелюсточка сантифолії, що ледве розпустилася. Схиливши на груди голову, ротмістр побожно підійшов до ручки, і після поклону вони пішли до вітальні, а ми з господарем взялися знову до начиненого "приятеля". Я дивувався казковій метаморфозі кузини. Чи давно, думав я, бачив її, цю ж таки саму жінку, звичайнісінькою жінкою, а тепер це — фея, німфа й т. і. Не дурно сказав надхненний цар Давид: "Господь умудряє сліпців". Він умудряє теж і красуню, як до самі-

сінької труни зберегти коли це вроду, то принаймні кокетерство. Льокаї не дали мені скінчити моїх міркувань та начиненого "приятеля". Вони почали розставляти та застилати стіл, а я, склавши зброю, хоч-не-хоч мусів вийти до вітальні. У вітальні побачив я зовсім не те, чого сподівався. Кузина моя, замість того, щоб ласкаво й мило щебетати, сиділа мовчки на канапці у зовсім не мальовничій позі, щипала свою батистову хустку й ледве-ледве звертала увагу на добірні компліменти ротмістра. Що воно за знак? — спитав я сам себе й подивився на родича. Але той навіть бровою не моргнув на мій запитливий погляд. Не знаючи, що думати, я вже хотів був піти геть із хати, побоюючись, що стану тут зайвою людиною, але мене випередив льокай у нитяних рукавичках і з серветою, що одним кінцем накручена була на великий палець лівої руки. Він сповістив, що перекуску подано. Кузина мовчки подала руку ротмістрові, а ми з родичем, подивившись одне на одного, теж узялись за руки й пішли поважно до їдальні. За обідом та сама історія. Уже після солодкого кузина неначе мимохіть розповіла, що на друго-

му тижні свят була в неї з візитою мадам Прехтель та, побачивши її паски й баби, вся аж позеленіла від злости.

— Лукава жінка! — промовив ротмістр, і ми встали з-за столу. Зараз же по обіді ротмістр попрощався, сів до своєї нетичанки та й поїхав. Я теж узявся за шапку з добрим наміром піти до свого кутка, але кузина мене спинила, промовивши:

— А знаєте, чого приїздив до нас Курнатовський?

— Знатиму, якщо сподоблюся вашого довіря! — промовив я не без лукавства.

— Просити мене бути за весільну матір, а його — вона показала на свого чоловіка, що вже був куняв — за батька. Я відмовилась, як одрубала, — промовила вона з обуренням. — І справді ж таки, — сказала вона далі тим самим тоном — що я йому за матуся? Безсовісна людина! Та й з ким він бере шлюб? Не більш і не менш, як з своєю таки власною дівкою-крі-

пачкою? Прекрасна! Пречудесна! Найблисучіша партія! — вигукувала вона несамовито.

— Та нам яке діло? — перебив її розбужений чоловік. — Кріпачка так кріпачка, нам з нею не діти годувати, перевінчали та й годі! Хай з нею панькається, як сам здоров знає. — Ага! — промовив він, звертаючись до мене: тої неділі він хоче вінчатись у нашій церкві, прохає вас теж бути за свідка й розписатись у церковній книзі.

— З охотою, — сказав я й пішов до своєї каюти.

ІХ

Дожидаючи неділі, чи, краще сказати, дожидаючи того архицікавого весілля, а взявся був до своєї поеми, але діло не йшло в лад: треба було дати час їй вилежатись, як звичайно висловлюється письменницька братія. Коли ця добра думка скріпилася, я одного гарно-

го ранку зібрав розкидані аркушки мого заповідного твору, перенумерував їх і, як найніжніша мати кладе до колиски свою дитину, так я поклав до теки свою поему, свій безцінний скарб. Ранок був справді прегарний, і я, мов той Вальтер Скотт, перекинув через плече шкур'яну торбину з олівцями та з папером, озброївся на дорогу кийком і вирушив до ставу та до млинів. Пройшовши греблю мимо ставу та млину, зайшов самотній геть до молодого березового гаю, що по той бік ставу, чи, точніше — Гнилого Тикича, та в холодку дерев, що вже бростилися, впившись свіжим запашним подихом весни, поринув в оглядування божественної природи, що оживала. Для одного такого ранку, думав я, можна без жалю покинути в місті освічених приятелів і повалятися тиждень-другий з ведмедями в барлозі. Прохідки свої поновлював я щоранку, і кожного разу з новою насолодою. Вийду, було, з тінявого березового гаю на ясну поляну та звертистою стежкою вийду на горбок, сяду собі біля хреста (такі хрести ставлять на горбках на знак близької води), вийму з торбинки олівця, папір та й малюю собі широку

прекрасну долину Гнилого Тикича, осяяну ранішнім весняним сонцем. Це були найсолодші для мене хвилини, і тим солодші, що панорама, яка лежала передо мною, живо нагадала мені мистецький малюнок незабутнього мого Штернберга, зроблений ним з натури десь у Башкирії.

Коли сонце відібеться над безкраїм обрієм, і широкі тіні сховаються за кущі та за пригорки, тоді я обережно складаю мою працю до торбинки та й мандрую собі далі в сутінку розлогих дубів та берестів. Одного разу я отак несподівано натрапив на зовсім рюїздалівське болото (відома картина в Ермітажі), навіть передній план картини у найменших подробицях той самий, що й у Рюїздаля. Я просидів біля болота кілька годин поспіль і зробив досить викінчений малюнок з флямандського двійника. Цікаво було б порівняти його з славнозвісною картиною. Другого дня я зробив невеличкий етюд з суховерхої старої верби. Хотів був зробити такий самий етюд і з напівзасохлого старого береста, та на живій його половині ще не розгорнулося зелене ли-

стя, тому я й обмежився самим тільки кістяком. Та й такий малюнок дурно не залежить в теці доброго маляра. Багато що змалював я верб та берестів, дожидаючи тої заповідної неділі чи то кумедного весілля.

У суботу ввечері, вертаючись до села, зустрів я на греблі свого Трохима, що проходжувався з безруким кавалером, з тим самим, що я його здивав на дворі в пан-отця Сави. І тепер, як і тоді, я не звернув на нього особливої уваги й поминув їх. Біля квартири наздогнав мене Трохим та без усяких церемоній і сказав мені, що я нічого не знаю.

— А ти багацько знаєш? — спитав я в нього так само фамілярно.

— А я знаю, що завтра буде весілля, так ще знаєте, яке весілля? — додав він таємничо. — Той самий пан, що ми його бачили дорогою та що заїздив сюди, так той самий пан бере спую кріпачку, ту саму, що її бачили тоді в берліні та що ночувала у нас за стіною.

Так ось де вона, таємнича загадка?! — подумав я. І яке все це просте й натуральне, а мені, з дурної голови, і бо-зна яким нерозгаданим сфінксом вона здалася.

— А хто цей кавалер, що ти з ним ходив греблею? — спитав я Трохима.

— Та він же мені й переказав усю цю історію, — відповів Трохим.

— А сам же він хто такий?

— А яв нього й не питався, хто він такий. Бог його святий знає, що воно за чоловік. Отець Сава каже, що він вислужений салдат.

— Може матрос? — спитався я, перебиваючи велемовного Трохима.

— Ні, не матрос, а звичайний салдат, — стояв на своєму незворушний Трохим.

— Добре, хай буде й салдат, — сказав я і, не заходячи до квартири, "какъ былъ съ сумкою и

сь походною дубиною", пішов назустріч моему амфітріонові та його благовірній половині.

— А чи знаєте, що я вам скажу? — кричала мені кузина здалека.

— Знатиму, як скажете, — відповів я, наближаючись.

— Я завтра буду на весіллі! — промовила вона урочисто — і звертаюся з своєю просьбою до вас, як до артиста: порадьте, як мені вдягтися так, щоб це відповідало ролі, що я її гратиму в цій комедії.

— Вдягніться так, як ви завжди вдягаєтеся, — промовив я.

— Який ви ласкавий артист, — промовила вона й зробила найчарівливішу гримасу. — Як завжди! Хіба я щодня граю ролю весільної матері?... Розкидана ви людина, — промовила вона напівжартівливо, напівповажно, і ще принадніше посміхнулась.

— Ви, здається, відмовились були від цієї високої честі? — сказав я, нічого не розуміючи.

— Ніяк не можна! Він пише до мене так переконливо, пише так, що я не маю сили відмовити йому. Прочитайте, як він пише.

І кузина подала мені рожеву наперфумовану записку. Я покрутив її в руках, понюхав та й оддав назад.

— Фу! яка льодова байдужність, хоч би на письмо глянув. А хто привіз мені це рожеве посланіє, то цього вже ні за що не скажу, — промовила вона, обережно вкладаючи записку до ридикюля.

— Льокай або фурман, — кому ж більш? — сказав я навманя.

— Помилились, беріть вище! Та годі, не буду вас більше мучити. Сам рідний брат молоді, якийсь вислужений матрос. Я його не бачила, сам не зволив подати листа, а переслав

од священика. Теж пиха! Ну, як же мені завтра вдягтися? Чи діждусь я від вас якоїсь поради, чи ні? — спитала вона в мене саме в ту мить, коли я згадав про безрукого кавалера.

Я сказав їй щось недоречі, і вона зареготалась найнепорочнішим дівочим сміхом. Непорочний цей регіт надав мені найлукавішу думку, і я, отямившись, порадив:

— Вдягніться завтра... це для вас пуста річ... Вдягніться завтра так, щоб на нівець звести і його вродливу молоду, і його самого.

— А самого ж як? — спитала вона, хвилюючись...

— Зробіться подібною до його дочки, та й годі!...

— І прекрасно, — перебила вона з захватом. Я сама теж думала. Це буде маленька містифікація, — правда? — додала вона, звертаючись до чоловіка. А той, на знак згоди, кивнув головою та, дивлячись на мене, ніби ка-

зав: та й з тебе, брате-смирениче, не абияка штука!

Вдоволена з мого проекту, кузина дозволила мені, не переодягаючись, піти до неї на чай. Я послухався та, йдучи слідом за красунею, думав собі мало не вголос:

Невже ви, красуні, такі сліпі, такі дивовижно сліпі, щодо власних принад, що, не кажучи вже про зморшки, а й сивого волосся в себе не помічаєте? І це таки справді так. Я цілком переконаний щодо цієї гіркої правди. Во время оно, було, запросять мене намалювати портрета якоїнебудь справді шановної матері родини. Бабуся — побожна, богомільна, тиха, лагідна, вся в чорному, кращої моделі для пустельниці готичних часів і не вигадеш — сідай та й малюй без жадної фантазії. Спробуй, одначе, намалювати портрета цієї пустельниці без жадної фантазії, себто ? Іа Жерар Доу. Та тобі не те що не заплатять, — з хати виженуть, як найзлосливішого карикатуриста. Тоді й знатимеш, яка то побожна пустельниця.

Я довго зазнавав таких немилих пригод, доки не второпав, у чому справа. Догадався, і пішло як по маслу. Що то, мовляв, простота!

Пишу я цей свій заповіт молодим друзям моїм, малярам, що мають нещастя пробиватися в люди такими жалюгідними, такими гіркими способами!

Увесь вечір кузина моя була, як то кажуть, — як у своїй тарілці, сипала дотепами, сміялась і мало не танцювала, як те дівча, при одному слові про серпанкову сукню та про якийсь іще невиданий у світі тюнік. Вона була така весела й солодко-ласкава, що аж нудило, і вкінці зробилась нестерпною. Чужа радість взагалі якось мало нас тішить, а нестерпна радість моєї кузини просто до люті мене доводила. Щоб не бути безмовним свідком дурости та й вульгарности, я забрав свою мізерію й вийшов, — навіть од вечері відмовився. А після такої прохідки, що я її зробив того дня, це була велика жертва. З досади спробував я заснути, та спроба зовсім не вдалася. Спробував читати — ще гірше. Якусь огидну нудьгу

нагнала на мене кузина своєю дурною радістю. Мов та потворна каракатиця, нудьга опліла мене своїми гидкими вітями і всю ніч не давала мені спокою. Про що б я не згадав, про що б не подумав, — усе нудне, усе незносно гидке. Якщо англійський сплін має хоч фамілійну схожість з нашою російською нудьгою, то я вірю в можливість подорожі пішки на Камчатку, як це зробив якийсь лорд, що до того ще й одружився з дочкою петропавловського паламаря. Весілля, наприклад, здається, весела, барвиста тема для думок, а спробуйте ви думати про нього, як нудьга нападе, то воно вам здасться такою чорною, такою гидкою річчю, що ви й очі заплющите. А якщо ви до того вже сивавий, лисий та ще й нежонатий, то краще й не думайте про весілля. Тут вам полізе до голови і старість, і самота, а скінчиться на тому, що ви з першою ліпшою дурепою поберетесь, аби самоти позбутися. Щоправда, доля старого бурлаки дуже незavidна, але й долі старого чоловіка молодій жінки не можна позаздрити. На мою думку, то краще вже доживати свого віку старим паничем, ніж оточувати себе чужою рожевою

малечю, а свою лису, шановну голову оздоблювати прикрасою, що не додає вам ніякі-сінької поваги.

Удосвіта я трохи позбувся цієї проклятої відьми — нудьги й заснув, а прокинувся, коли вже дзвонили до служби Божої. Добре, що Трохим (Бог його знає, що це на нього найшло) догадався ще з вечора фрак та інше наготовити. Отже, я миттю одягся й вийшов із хати саме в ту хвилину, коли моя пишно убрана кузина сідала до коляси, щоб їхати до служби Божої. Вона запросила й мене сідати біля своєї пишної персони, але я відмовився від тої чести й пішов пішки. Я думав уже коло церкви побачити пишні повози молодого та молоді. Нічого подібного. Красувалася сама тільки коляса моєї кузини та ще якась маленька бричка з маленьким фурманом. У церкві, як звичайно, селяни пошепки ревно молились Богу. На крилосі дячок виводив басом "Іже херувими", маючи до помочі вчорашнього безрукого кавалера. А де ж молоді? Чи не трапилось якого непорозуміння, як це часто буває в таких випадках? Після служби Божої

отець Сава просив мене й Трохима Сидоровича на шклянку чаю, і ми не відмовились. Леде встиг пан-отець Сава прочитати "Отче наш" та благословити "яствіе й питіе сіе", як до світлиці ввійшов пильний помічник охриплого дячка, безрукий кавалер. Пані-матка, привітавшись з ним, як звичайно, повеличала його Осипом Федоровичем і прохала сідати. Він спершу повісив свою шапку на кілочок нарочито для того біля дверей вбитий до стіни, і вже потім сів мало не біля порогу на чомусь подібному до табурету. Ця скромність сподобалась мені, а ще більше у військової людини. Я почав приглядатись до нього уважніше. Це був молодий, здоровий парубок, з чорним жорстким волоссям, стриженням під гребінку, з такими самими чорними бровами й підстриженими вусами. Очі він усе опускав і ховав під довгими чорними віями, тому про них нічого певного сказати не можна, як і про верхню губу, що її контур ховався під вусами, а нижня губа була гарно викроєна, тільки трохи товстувата. Взагалі ж обличчя його здавалося грубе, але було таке лагідне й виразисте, що я мимохідь ним помилувався. До розмови

нашої він не втручався, як це звичайно трапляється в людей його стану, що бували в бувальцях. Коли пан-отець Сава звертався до нього з якимсь запитанням, він відповідав коротко й доладу. Так, наприклад, пані-матка запитала його, коли їх хоче відвідати пан Курнатовський. Він одповів: "надвечір", та на тому й скінчилось. Полюбувавшись скромним незнайомим, я подякував господарям за ласку та й пішов, а Трохима Сидоровича залишила пані-матка в себе обідати. Увесь день згадував я про того незнайомого. І сам не знаю, чим він міг мене так зацікавити. Вислужений солдат, та й годі. За обідом я хотів був спитати в кухні, чи це не брат молоді стояв на крилосі, але кухня була сьогодні не в настрої, і я сховав до кишені своє нескромне питання. Годав був після обіду запитати в родича, але той ще за обідом мало не захріп. А Трохим не з'являвся до самого вечора, — і моє зацікавлення залилось незаспокоєне до самого вечора.

Дні дождання такі нудні та довгі, як це нехитро складене оповідання, а години дождання ще довші й ще нудніші. І дивно, ми завжди сподіваємося й дожидаємо, а не можемо призвичаїтися до цього томливого почуття, не можемо вкоротити безконечних годин дождання ані на мить. Хоч я погано спав уночі й трохи над міру пообідав, та все ж не спромігся заснути після обіду, — хоч і силкувався, та не міг заснути. А все те дурне дождання перешкожало. Чого ж я, дожидаю, і що мене тривожить? Сам не знаю, а почуваю, що таки щось тривожить. Щоб позбавитись цього "чогось", я вдяг свою робочу блюзу, взяв торбину, кийка й пішов на свій улюблений пригорок, увінчаний дубовим хрестом. День був чудовий, небо блакитне, глибоке та ясне, як думка великого поета. Білі прозорі хмарки-красуні, мов непорочні сні дитячі, одна за одною летіли небесним простором, кидаючи темні плями на мою ненаглядну панорама. Від тих чарівливих плям панорама здавалася ширша і глибша і ще безкраїша. Я очей не міг одвести від цього імпровізованого освітлення. Мені

здавалось, що я бачу на безкрайому овиді й Звинигородку, і Тальне, і навіть саму Умань.

Я взявся до праці. Розклав темні й ясні плями на моєму нескінченному малюнку, і малюнок ожив, заговорив і сам собою викінчився. Так от у чому твої чари, чародійство твоє, чарівний Каналетто!

Освітлення змінилось. Малюнок я поклав до теки й хотів іти на село. Дивлюсь, золоте сонце повисло над фіолетовим обрієм і розсіпало своє смарагдове проміння по всьому необсяжному просторі. Нова краса! Нове очарування! Вражений чудесною гармонією, я мовчки спустив руки і, не дихаючи, дивився на цю велично прекрасну ораторію без звуків.

Сонце вже сховалось, а я все ще стояв біля хреста, і — чи ж не диво? — мені вчувалася з березового гаю флейта, що грала прелюдію вальса Аврори. А нічого такого на ділі не було, — про флейту ніхто й не чував у тутешній околиці. Родич мій каже, що він колись чудово грав на флейту, та загубив ключа він

скриньки, де переховував інструмент, і покинув грати. І він не жартує, — на його думку, це зовсім нормальне. Ці недовгі хвилини я був справжнім поетом і ширяв думкою Богзна де, — десь у надзоряних країнах. Але, як мешканець землі, згадав я, щоправда досить пізно, про справи земні, себто про весілля. Пхе, який цинік! — скаже закохана читачка. Весілля зве просто земною справою! Згода, хай це буде справа самого Оріона, та я про неї уже смерком ізгадав.

Спотикаючись об пеньки та купини, я якось вибрався з березового гаю і вийшов на греблю. Дивлюсь, церква вже освітлена. Я прискорив ходу та, як був з торбиною й у блюзі, попростував до церкви. Добре ще, що догадався капелюха скинути. Сховався я за якогось плечастого дядька й виглядав, мов та миша з засіку. Обряд уже почався, і мій безрукий незнайомий кавалер держить вінець над головою молодої. Збоку бачу, що молода — вродлива, а подивитися в очі не можна. Досадно. Виходить, що кавалер — це її брат, більше нема кому бути. Шкода, що не познайомився з

ним ближче. Тут напевне криється якась романтична драма. Бо що ж може лучити багатого дідича з убогим калікою-інвалідом? Треба доручити Трохимові розвідатись про всю цю справу як слід: чи не можна буде викроїти з цієї матерії якоїсь історійки, а може й оперетки на зразок "Москаля-Чарівника". Бо ж нічим іншим, як чарами, примушує він чванливого ротмістра побратися з своєю кріпачкою. Хоч і як я старанно ховався за плечистим дядьком, а все таки не міг сховатись від гострого Трохимового ока. Він мене запримітив, підійшов та й сказав пошепки:

— Молоді запрохані на чай у дім. Якщо й ви підете, то треба приготувати фрак і чоботи почистити.

— Піди, почисти, — промовив я до нього лаконічно.

Трохим вийшов. Діждавшись "Ісаїє ликуй", і я вийшов із церкви та й гайда до господи. От ще біда та й не маленька: в моєму добірному гардеробі білої краватки не знайшлося, а вона

тепер конче потрібна. Що його робити? Трохим догадався, згорнув відповідно білу хусточку, і вийшла зовсім добра краватка, бант тільки був не зовсім такий, як треба. Скінчивши своє вдягання, натягнув я фрака й пішов до покоїв. У дверях зустріли мене загальним сміхом. Особливо кухня так завзято сміялася, що я подумав, чи не з моєї краватки вони сміються. Показалося щось зовсім інше. Після першого пароксизму сміху, кухня взяла мене за руку й підвела до дзеркала. Ой, лишечко! Все моє обличчя було вимазане олівцем! Не сказавши й слова, вибіг я з хати. Підчас роботи я відганяв комарів вимазаними олівцем руками, хапався за лице, та й обробив собі лице а la Отелло, а гостре Трохимове око [цього] й не помітило, коли він завязував краватку.

Прибравши інший вигляд, я вдруте з'явився до вітальні й після звичайних поклонів та побажань поглянув на молоду. Боже, яка звершена краса! До сивого волосся дожив, а не бачив такої неописаної краси. Вславлена красуня, графиня Коловрат, що я бачив її на паризькій літографії, за допомогою всяких най-

хитріших косметичних засобів навряд чи провела б ролю повірниці поруч з цією скромною героїнею. Довго я не міг очей одвести від цього образу звершеної краси. І що уважніше та пильніше придивлявся я до неї, то більше бачив принади й гармонії в рисах її чудесного обличчя. Божественному Рафаелеві й у сні не снилася така краса та гармонія ліній. А вславлений Канова на шматочки розбив би свою цукрову Психею, коли б побачив це божество, що граціозно приймало філіжанку з чаєм. А проте, в її красі нічого не було спільного з рисами традиційної краси, це була самобутня, надхненна краса, це був тип моєї землячки у найвищій мірі досконалий. І як ти поблідла, як ти стемніла, моя сердешна кузино, перед цією лілією, що ледве-ледве розпустилася! Де твій сміх? Де твої хитрі вчорашні вигадки? Не помогли тобі ні притирання, ні вмивання, ані серпанкова сукня! Жаль тебе, бідна красуне!

Молоді не довго гостювали. Після чаю вони зараз поїхали, я теж попрощався й пішов собі до господи далеко не в нормальному настрої. Краса, в чому б вона не проявлялась: чи в жи-

вій істоті, чи в рослині, завжди має на мене однаковий добродійний вплив. Під її добрим впливом я почуваю себе іншою, оновленою людиною, начебто старою дитиною. Мені тоді необхідна хоч якась людина, щоб поділитись з нею своїми добрими почуваннями, або хоч наговоритись досхочу, а то я стаю подібний до того п'яниці, що не засне, доки не витверезиться. Я теж довго не міг заснути, але це безсоння не втомляло, а заспокоювало. Приємне, невимовно приємне почуття! Дякую Тобі, всемогутній Боже, що Ти обдарував мене почуттям людини, яка любить і бачить [усе] прекрасне й довершене у Твоїй нерукотворній безконечній творчості. Якби краса в усіх її проявах хоч би на половину людства мала добродійний вплив, тоді б ми швидко наблизились до звершеності і нарешті втілили в собі божественний заповіт нашого божественного Учителя. Тоді б Шварц та Рівалер разом із своїми геніальними винаходами пішли старцювати або відкрили б кращі й благородніші джерела удосконалювання людства.

Довно я фантазував на цю прекрасну тему, аж поки нарешті фізика перемогла мораль, і я заснув. У сні повторилося те, що я бачив на яві, з тою тільки відміною, що замість ротмістра біля молодої сидів з цапиними ногами й рогами рубенсівський сатир, з лиця дуже подібний до ротмістра. Сатир тулиться до німфи, шероче їй щось на вухо. Німфа всміхнулася. Я здригнувся й прокинувся. Сонце вже заглядало до готичного вікна моєї маленької келії. Трохим ненавмисне, але саме доречі з'явився перед мене. Я оголосив йому, що маю намір іще сьогодні після обіду виїхати до Лисянки, взяти поштових коней та й гайда до дому! Він проти звичаю не сперечався й зразу ж почав складати фрак та іншу зброю, що живо нагадувала мені про вчорашню подію.

Колишні благородні власники кріпацьких душ тільки гареми заводили з власних дівчат, а тепер з ними женитись почали. Виходить, що ідея про комунізм не така вже порожня ідея, не голос вопіючого в пустині, а що її цілком добре можна прикласти й до справжнього прозаїчного життя. Честь і слава прихиль-

никам нової цивілізації! Трохим з захопленням заходився біля чемодану, а я, щоб не перешкожати йому, визнав за слушне скласти прощальну візиту пан-отцеві Саві. Але на порозі моєї ідилічної мирної келії зустрів мене сам пан-отець Сава разом із безруким кавалером.

— Ви до нас, а ми до вас вибрались на візитацію, — говорив весело пан-отець Сава. — Оцей Божий чоловік — додав він, указуючи на кавалера — має до вас екстраординарне послетіє.

Не встиг я здивуватись такою несподіванкою, як Божий чоловік добув з порожнього рукава мініятюрний, розмальований, мов той цукерок, коверт, подав його мені й сказав:

— Зять та сестра, ваше благородіє, кланяються й прохають вас завітати до них сьогодні ввечері.

Я не відмовлявся, як п'яниця, від чарки горілки, і не читаючи наперфумованого посла-

нія, сказав: "буду". Тоді він подав мені другий такий самий коверт і прохав передати жінці Лукяна Олексієвича, себто моїй кузині. Я пообіцяв. Пан-отець Сава завважав, що воно б не завадило самому панові кавалерові віддати листа й особисто прохати їх милость. Кавалер не відказав ані слова на цю заввагу, тільки якось надзвичайно виразно всміхнувся. Відмовившись од запросин пан-отця Сави на шклянку чаю й таке інше, я попрощався з ними й пішов до господи сказати Трохимові, щоб він фрак не вкладав до чемодану.

— А щоб він згорів, той ваш клятий фрак! тільки й діл, що з ним морочимся: пообідати ніколи.

І багато ще дечого було сказано на користь фраківі. Але я вже того не чув, бо пішов передати дружнєє посланіє кузині. Вона зустріла мене окликом:

— А що про молоду скажете?

Я відповів, що зроду не бачив такої красу-

ні.

— Виходить, що ви не такі вже вередливі, як я гадала, — сказала вона холодно. — На вашу думку, виходить, — додала вона таким самим тоном — освіта в жінки — річ зовсім зайва?

Не тобі б казати, а не мені б слухати, — подумав я і, замість сперечатися і передав їй наперфумовану цидулку. За обідом мова знов зайшла про молоду. Знову кухня казала мені ущипливо, що я ніяк не цію доброго тону та освіти в жінці. Я відмовчувався; її це доводило до люті.

— Так! — промовила вона, зеленіючи, — ви маляр, а маляреві потрібна тільки модель, натурниця, а не жінка.

Знову подумав я: не тобі б казати, а не мені б слухати. Але не знайшов достойної відповіді, щоб заперечити голосно її дуже нетонкій заввазі, і запанувала мовчанка.

Як правдивий Гомерид, родич мій убрав мало не цілого печеного з капустою гуся, з насолодою запив його чималенькою шклянкою сливянки, задоволений з себе усміхнувся і сказав:

— От тепер так! — та, звертаючись до козачка, додав:

— Подавай, що там ще маєш!

Козачок вийшов.

— Так! — сказав він далі таємничим тоном, — це така, кажу я вам, історія, що хоч у газетах дрюкуй.

— Яка історія? — спитав я не зовсім байдуже.

— Та хоч би вчорашнє весілля, — промовив він, поглянувши на жінку.

— А що таке? — спитався я й також подивився на кузину.

— Та так, нічого, — сказав він тоном людини, що знає велику таємницю. — Ви помітили вчора боярина молодої? — спитав він мене й знову поглянув на свою похмуру жінку.

— І навіть сьогодні мав честь його бачити, — одповів я.

— Це не більше, не менше, як вислужений матрос, рідний і єдиний брат теперішньої пані Курнатовської, дідички п'ятисот душ кріпаків, чистих, незакладених, — промовив він, наливаючи ще шклянку сливянки.

При слові "матрос" я мимоволі здригнувся: чи не герой це моєї поеми? — подумав я і, звертаючись до родича, попрохав його пояснити мені цю загадкову історію.

— А ось яка це історія...

Кузина пхикнула, вискочила з-за столу і вже з другої хати проговорила:

— Оце ще мужик-неотеса! від тебе, крім вульгарностей, нічого не почувеш.

Мій родич спокійно перехрестив двері, звідки летіли ці слова, і знову почав:

— Ось яка це історія. Пан Курнатовський, або, як вона його зве, мосьє Курнатовський — в усьому благородна людина. Ми його щиро любимо, як ви й сами могли це помітити. Одне тільки, — дарма, що на вигляд він такий святий та божий, але це страшенний бабій. Одружившись із першою жінкою, він покинув службу й приїхав на село, як то кажуть, "на покой". Жінка була прекрасна людина та не видержала перших пологів і вмерла, залишивши йому на знак любови своєї здоровеньку прегарну дитинку. Наш молодчик, як дбайливий та ніжний батько, для кращого догляду приставив до дитини, окрім мамки, ще чотири молиді гарні няньки. З усього села вибрав, розбійник. Попала в ці няньки й теперішня його жінка. Дитина скоро вмерла. Мамку він одіслав, а няньок біля себе оставив. Мав, бачте, намір завести фабрику килимів, баламут!

Але замість фабрики завів він невеликий домовий гаремчик. Нічого, все йшло добре. Жонаті сусіди спершу відмовилися його в себе приймати, та пізніше роздумалися. На мою думку, то найкраще не звертати уваги на чужі гріхи: "Кожний свого пильнуй!" — каже приказка. Добре, от дійшла черга й до Олесі, теперішньої пані Курнатовської. Та не на таку напав! Олеся запручалась. Він біля неї й так, і сяк, — ні, та й годі! Ні ласки, ні погрози, ні вмовляння - ніщо не допомгло. А головною причиною впертости був її брат, а теперішній вислужений матрос. Щоб спекатися цієї перешкоди, наш молодчик, не довго думаючи, за першого ж набору — хап приятеля та й у москалі! Одним махом усе скінчив. Так принаймні йому здавалося. Красуня ще гірше запручалась, — і близько не підходить! Втекла була до Києва — до губернатора та, хвалити Бога, спостереглися й піймали її вже десь за Лисянкою. Наробила б була бучі, коли б пощастило їй до Києва дістатись! Приятель наш таки добре був налякався. Справа, знаєте, опікою запахла, якщо не більше. А через що? Через ка-зна що, через вередливу дівку! Правду

кажучи, то наші поміщики досить таки розбещені, дозволяють іноді собі такі химери гнути, що за це в іншому б місці не подивилися, що він поміщик... Та що там про це казати, — наша хата з краю... Минає рік, минає другий, приятель наш із шкури лізе, а справа все стоїть на тому самому місці. Аж з лиця змінився, позеленів. "Кинь, — кажу — плюнь на неї" — "Не можу", — каже. — От яку силу має ота клята пристрасть! Спершу держав він її за замком, як невольницю, але побачив, що це не помагає, і дав їй повну волю. Мало того — віддав усю господу до її рук, оточив її усякими розкошами. Сам їй став за льокая. Чого б їй ще треба? Ні, брате, їй не тої грай! — і на очі не пускає. Ось вона — та хахлацька впертість, чи може взагалі — впертість жіноча. Помучився він з нею ще з півроку, і думав уже був покинути її, кляту, та їхати на води лікуватись, аж гульк, — від маршалка шляхти лист, чи, краще сказати, формальна вимога, щоб отой і той ротмістр, на жадання вищого начальства, визначив ціну своєї отакої й такої кріпачки й одержав гроші з Комітету Ранених на законних підставах. Він з цим папером

просто до мене. Я прочитав і, сказати правду, не знаю, на яку й ступити. Чи не довідалось вище начальство, подумав я був, про його штуки? Та ні. Вищому начальству тепер не до того. Гадали ми, гадали та на тому й стали, що нічого не вигадали. Минув іще місяць. Приятель наш ні чичирк, — дожидає, чи не мине гроза. Та гроза не минула. Приходить другий папір од того ж маршалка, з додатком, що такий от матрос Осип Обеременко за свою відвагу та каліцтво, що його набувся підчас оборони Севастополя, прохає Комітет Ранених визволити його рідну сестру з кріпацтва, а наприкінці ще сказано, щоб Курнатовський або сам, або через довірену особу одержав у Києві суму, яку сам визначить. Отож він, щоб не визначати та не одержувати тих грошей, поїхав з нею до Києва та там і заручився. Отакий зух! Він там і повінчатися думав був, та їй забажалося, щоб брат вінець над нею держав.

— От тобі й героїчна поема! — подумав я.

— А що? Правда, прекрасна історія? — спитався родич, позіхаючи.

— Неабияка! — одповів я неуважно.

Години за дві до заходу сонця кузина обяв-
зала собі щоку й зосталась дома, а ми з роди-
чем поїхали до молодих.

Дорогою я переробив свою героїчну поему
на цю скромну "Мандрівку зприємністю та й
не без моралі", а що далі буде, побачимо.

30 листопада 1856 року.
[Новопетровський форт.]

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Так от ми вдвох із приятелем, чи то пак із
родичем, поїхали в гості до молодих; поки-
нувши нібито недужу кузину вдома міркува-
ти на безділлі, як їй поводитись з отою чарів-
ною сусідкою-вискакулею. Виїхавши з села, а

потім із липового темного лісу, ми опинились на звертистій маловничій дорозі, що вилася широким полем, на якому де-не-де стояли величезні суховерхі дуби. Проїхавши тьопцем верстви зо дві, родич мій звелів фурманові спинитись біля величезного сухого дуба, що простяг через дорогу своє голе коріння, мов ті довгі незграбні ноги.

— Хочете, — промовив родич, звертаючись до мене, — я вам покажу темну історичну букву? Ви людина вчена, — не те, що ми — може ви її й прочитаєте.

Я попрохав родича показати мені ту історичну темну літеру. Він указав мені на круглу невелику дірку в стовбурі дуба, відкіля саме в ту мить вилетіла сова.

— Ач, — куди сховалася! — сказав фурман, дивлячись на сову, що відлітала. — А родич спитав мене, чи знаю я, що це за дупло. Я відповів, що не знаю.

— Так угадайте, якщо ви мудрі, — говорив

він далі таємниче.

— Дятел, думаю, видовбав на дозвіллі, — сказав я, зовсім не думаючи.

— Та воно дятел, тільки що не простий а чавунний. Подивіться добре та помацайте, то й дізнаєтесь, який там дятел сидить, — промовив він, сам із себе задоволений.

Я вийшов з повозу подивитись на загадкове дупло, і як ви думаєте, що я там побачив? Чавунну гарматну кулю, завбільшки в добрий кулак.

— Що? Нічого собі дятел? — спитався родич, сміючись.

— Нічого собі, — відповів я, підходячи назад до повозу.

— Але яким робом і коли він сюди залетів? — спитав я свого супутника.

— А це вже ваша справа. Ми — люди темні,

як і ця історична буква. Виходить, що й ви не прочитаєте? — сказав він далі.

— Не прочитаю, — промовив я, сідаючи до коляси.

— Треба припускати, що тут колись за давніх часів одбувся бій, — промовив він поважно, а подумавши, додав: а може й артилерійська мета денебудь близько стояла.

— І це може бути, — промовив я, і ми потюпали далі.

Його недоречний здогад враз ізнищив усі мої похмурі історичні домисли щодо гарматної кулі, що засіла в дуплі. Я веселіше глянув на поле, що ледве зазеленіло, на якому де-неде стояли суховерхі дуби. Та й який міг бути бій на цьому райському місці? — простосердно спитав я сам себе, забувши, що навіть у самому раю брат брата зарізав. Ледве встиг я згадати про це перше братовбивство, аж на обрії райського поля зарисувалися дві могили, і на одній стирчав якийсь пірамідальний

маяк. За двома великими могилами показалося ще кілька менших могил, а окрай темного лісу, на узліссі, де ховалась наша звертиста дорога, зявився невеликий земляний чотирьохкутний вал, зовсім такої самої форми й величини, як на полі біля Листвина, близько Чернігова, де Мстислав Хоробрий різався з єдиноутробним братом своїм Ярославом. Тільки й одміни, що листвинський вал засіяний хлібом, а в цьому забутому історією бастіоні здогадливий господар поклав скирти зібраного з поля збіжжя. Колишня бойова огорожа стала тепер огорожею для надбань працьовитого хлібороба. Втішна переміна!

— А мій дурень економ, так не здогадався влаштувати й у себе такий самий фільварк, — промовив мій супутник, поглядаючи на вал, прикрашений скиртами торічного хліба.

— У вас хіба є таке саме гніздо? — спитав я в нього.

— Єсть, тільки поросле лісом, — одповів він. — А добряца вигадка! Неодмінно звелю

вирубати ліс та влаштувати в себе таку саму штуку.

Я не відповів йому ні слова на цю геніяльну агрономічну вигадку, і ми мовчки вїхали до темного мовчазного лісу.

Од берегів тихого Дону до кременистих берегів бистроплинного Дністра — той самий ґрунт землі, та сама мова, той самий побут, та сама фізіономія народня, навіть пісні ті самі, як одної матері діти. А минуле життя цієї купки задумливих дітей великої словянської родини не однакове. На полях Волині та Поділля ви часто милуетесь мальовничими руїнами стародавніх масивних замків та палаців колись пишних, як наприклад, в Острозі чи в Корці. У Корці навіть церква, сховище забальсамованих трупів фамілії графів Корецьких, сама собою обернулась у руїну. Про що говорять, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм та про рабство! Про хлопів та про магнатів! Могила на Волині та на Поділлі — річ дуже рідка. А на берегах Дніпра, на Київщині та на Полтавщині ви не пройде-

те верстви поля, не прикрашеного високою могилою, а іноді й десятком могил, і не побачите ні одної руїни на просторі трьох губерній. Хіба тільки в якого багатого та примхуватого поміщика побачите в саду навмисне збудований, як руїни, дерев'яний розмальований храм Вести а la ротонда Тіволі. Що ж говорять допитливому нащадкові оті часті темні могили на берегах Дніпра та оті величезні руїни палаців та замків на берегах Дністра? Вони говорять про рабство та про волю. Бідні, малосилі Волинь та Поділля, вони охороняли тих, що їх розпинали, по неприступних замках та в розкішних палацах. А моя прекраона, могутня, вільнолюбна Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-гнобителя під ноги топтала й вільна, нерозтлінна вмирала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та журливі ваші пісні, задумливі земляки мої! Їх складала воля, а співала тяжка самотня неволя.

Поки я міркував над тим похмурим археологічним завданням, темний ліс, що ми ним

їхали, став іще темніший. Верхівя високих старих кленів та ясенів, що недавно блищали на ясно-фіолетовому тлі неба, стемніли, — значить, сонце зайшло. Не зле було б і ходу наддати, подумав я. Але наддати було тяжко. на кожному кроці баюра повна рідкого болота, або корінь, як колода, простягся поперек дороги й чигає, як би то його доброму чоловікові колесо поламати або якусь іншу капость учинити.

Трапилося іноді десятка два кроків і доброї дороги. Зате, як навмисне, сухий пень вийде з лісу, мов той розбійник Гаркуша, та й стане посеред оксамитової дороги. Що хоч, те й роби. Кілька поколінь чубатих земляків моїх ламають осі об такого розбійника, а він стоїть собі, як стояв тільки білі боки його трохи заляпані смолою, та й годі. Хоч би зарубка, хоч би натяк на якийсь замір знищити цього троцителя осей. Нічого, найменшого знаку. Хай стоїть собі, де його Бог поставив, кажуть наївні земляки [мої] й спокійненько далі ламають свої міцні грабові осі. Та це ще дарма. У лісі не штука зламати одну-другу вісь: сказано — ліс.

А спробуйте ткнути таку штуку серед білого дня та серед широкого гомінкого степу. От це так справді штука, навіть і німець, мабуть, того не докаже. А земляк мій довів. Він, бачте, їхав битим шляхом, віз сіно продавати москалям-уланам. Було це ранком. Вони йшли помалу вперед, і земляк мій, лежачи на сіні, теж помалу співав пісні, мабуть панеґірика своїм круторогим товаришам. Співав, співав та, не скінчивши пісні, й заснув. А круторогі товариші йшли, йшли собі помалу, та й спинились, зачіпивши віссю за розмальовану верству, наче навмисне поставлену край дороги. Під впливом запашного сіна та доброго сніданку земляк мій таки гарненько заспав. Прокинувся він саме опівдня завдяки пекучому соняшному промінню. Прокинувся та й бачить, що його круторогі брати лукавлять, бо спинились. Він замахнувся на них довгим батогом своїм. Брати рушили, і передньої осі мов не було, а здивований земляк мій з м'якої запашної постелі скотився на тверду суху землю, ліниво підвівся, оглянувся навкруги, побачив розмальовану причину катастрофи та повагом і промовив:

— Проклята німота, що наробила: доброму чоловікові й у степу тісно стало!

Гей, любі мої, непорочні земляки мої! Коли б ви й на матеріяльне добро були такі багаті, як моральною сердечною красою, ви були б найщасливіший народ на світі! Та, на жаль, земля ваша як рай, мов сад, насажений рукою Бога чоловіколюбця, а ви тільки неоплачені робітники в цьому плодоносному, розкішному саду. Ви Лазарі вбогі, що годуєтеся крихтами, які падають від пишної трапези зажерливих, неситих братів.

— Недобре ви зробили, — промовив я, звертаючись до родича — що взяли коляску, бричкою ми б швидше доїхали.

— Думали, що й пані поїде з нами, — відповів фурман за пана, що хропів собі безтурботно.

— А далеко ще до Курнатівки? — спитався я фурмана.

— А Бог його знає, — відповів він. — Якби вирубати цей проклятий ліс та настановити верстов, то можна було б їх полічити, а тоді й сказати. А так, — як його скажеш, щоб утікти від гріха та й не збрехати? А як ще, не вирубавши ліса, настановити верстви, так я вам скажу, і верстви нічого не допоможуть: сказано — ліс, — додав він, повертаючись до мене лицем. — Пуца непрохідна! Так і дивись, повоза поламаєш та й простоїш добу, дві. От тобі й верстви! Вони в лісі тільки перешкожають та й годі.

— Як перешкожають? — спитав я його.

— А так! Задивись на нього, Ірода розмальованого, а пень чи вибоїна тут як стій! Наче сам сатана, не при нас кажучи, — і він перехристився — підсуне під повіз. От вам і верстви! Вам воно, звичайно, нічого. Ви собі любуетесь нею, скільки хочете, читаєте собі цифру та й годі, а нашому братові цим займатися не годиться. Хвалити Бога, що я неписьменний, а то б часто мені доставалося за ці Іродо-

ві верстви. І хто їх повигадував? Мабуть, москалі, щоб у поході було йти веселіше. Немає кому більше вигадати таку штуку.

Висловивши дотепний здогад, фурман дістав з-за пазухи люльку та кресало й почав кресати вогонь.

Густі, темні кущі потроху починали рідшати, прояснялись і нарешті зовсім розступились. Зоставалися тільки чорні велетні дуби по боках дороги, мов зачаровані пастухи навкруги чорної отари.

Дорога була рівна, гладенька. Одначе, коляса сунулася так само помалу, як і в лісі. Обережний філософ-фурман тягнув люлечку й не давав волі своєму батогові, а розумні коні так само не давали волі своїм прудким ногам. Ми посувалися, як то кажуть, навпомацки. Через кілька хвилин коні вкоротили свою й так коротку ходу, і я відчув, що ми спускаємося з гори.

— Чи не треба загальмувати? — спитав я

фурмана.

— Не треба. Гора не крута, і дорога добра, — відповів він, виймаючи з рота люльку. Ми спускалися помалу далі. Спустившись з гори, ми знову опинилися в лісі. Тільки тут уже дорога була помітно ширша й рівніша. Праворуч видко було конічні чорні вершки тополь. Підїхавши до тополь, фурман взяв круто вправо, і ми опинились в широкій тополевій алеї. На горизонтальній лінії зявилися вогні, в різній віддалі один од одного.

— От вам і Курнатівка, — промовив фурман, все ще не виймаючи люльки з рота.

— А що то за вогні видко? На фабриці, чи що? — спитав я його, дивлячись на різних розмірів блискучі плями.

— Яка там фабрика! Це в панському будинку, — відповів він насмішкувато. — Там такий палац, що ви аж ахнете. У нашого пана кошари будуть кращі, — додав він тим самим тоном і поволі махнув батогом.

Коні пирснули від цієї несподіванки й пішли ледве помітним тюпцем. З широкої тополевої алеї ми виїхали на широчезний двір, оточений з трьох боків одноповерховою присадкуватою будівлею. Ліворуч у кутку горіли два ліхтарі над розчиненими невеликими дверима. Невже це парадний ганок? Не встиг я подумати це, як коляска опинилась саме біля тих дверей, освітлених двома ліхтарями.

II

Не без труднощів збудив я свого любого супутника, і ми вилізли з повозу. У дверях нас зустрів величезний пишний швейцар з булавою й найчистішою українською мовою запитав, як ми накажемо про себе сказати панові. Говорити, одначе, не треба було, бо сам пан вибіг до коридору і прийняв нас у свої широкі обійми. Після многократних поцілунків господар вивів нас з вузенького коридору до великої, але низької й брудної кімнати, освітле-

ної однією дзеркальною лампою, що мала форму сонця. У кімнаті дхнуло льохом. Ми віддали верхню одягу заспаному й теж величезному льокаєві й пішли за господарем. Увійшовши до довгої, вузької й теж низької, на шталт коридору, кімнати, виклеєної черпони́м під што́ф шпалерами й освітленої чудовою лампою з паперовим різнокольоровим абажуром (окрім овального столу та червоної канапи, в цій бридкій кімнаті не було жадних меблів), ми, знову ж таки слідом за господарем, пройшли через якісь потайні, інакше сказати не можна, вузенькі й низенькі двері, виклеєні такими самими шпалерами, що й стіни кімнати, до безконечного довгого, вузького коридору, освітленого двома круглими, як сонце, лампами. Не пройшли й половини коридору, як господар одчинив другі, так само потайні двері і впустив нас до великої чотирьохкутної кімнати, заставленої різноманітними, не домової, а мало чи не Гамбсової роботи канапками, та освітленої столовою лампою з якимсь бородатим зброєносцем, що держав на списі різнокольоровий паперовий абажур.

— А чому ж ваша мила Агата до нас не завітала? — спитав господар мого родича, стискаючи йому руки.

— Вона щось не зовсім здорова, — відповів мій супутник, запинаючись.

— Шкода, дуже шкода! — промовив господар зворушливо й теж запинаючись. — Заграли б у преферанса. Шкода, дуже шкода!

— Прошу сідати, панове, — промовив він невимушено, вказуючи на різноманітні канапки і, лукаво посміхаючись, додав: "на якому хочете струменті".

Тут він лягнув у долоні, і на цей султанський заклик з'явився хлопчик у червоній гусарській куртці.

— Чай та люльки! — промовив господар, і гусарик зник.

З тих самих дверей, що в них зник малень-

кий гусарик, вилізла висока, сухорлява, лиса, з величезними вусами, досить брудна постать у військовому сурдугі без еполетів.

— Рекомендую, — сказав господар, указуючи на постать, що предстала перед нами — однополчанин, однокашник, Іван Іванович, поручник Берггоф.

Незнайомий мовчки вклонився й простягнув нам свої довгі кощаві руки. Ми відповіли тим самим, і худорлява довга постать одійшла в куток і притулилась на одному із "струментів". Мовчанку порушив мініятюрний гусарик. Він з'явився з довжелезними чубуками та довжелезним, як ті чубуки, льокаем, що приніс на величезній срібній таці чай у шклянках та ром у зеленій, не дуже то мініятюрній карафі, що формою нагадувала ріпу. Господар без церемоній долив ромом нарочито неповну шклянку мого родича й передав карафу мені.

— Гелена моя, — промовив господар і спинився, — Гелена моя - сказав він далі, сідаючи

з ногами на канапі — сьогодні теж не зовсім здорова.

— Що з нею? - спитав я спочутливо.

- Так, нічого... Я щодо цих річей справжній філософ: хай собі що хочуть, те й говорять. Собаки побрешуть та й перестануть!

Я зовсім нічого не зрозумів з того, що сказав господар філософ. Родич мій поважно хитав головою й посміхався. З цього я помітив, що й він зрозумів не більше за мене.

По трьох шклянках чаю "з додатком" знялася розмова про коні, про собак і нарешті про сусідів та сусідок. Серед останніх кілька разів назване було прізвище мадам Прехтель, і щоразу з якимсь додатком, наприклад, "каракатиця", чи "кубічна".

Мабуть таки ця мадам Прехтель порядна жінка, бо інакше вони б з пошаною про неї говорили. Розмова ставала жвавіша, недоладніша та масніша й скінчилась на тому, що го-

сподар звелів подати стіл, карти та попрохати панну Дороту. Вмить все було виконано, а на завершення з'явилась і панна Дорота. Вона мовчки, манірно зробила "кніксен" і підійшла до столу. Не без здивовання пізнав я в панні Дороті ту саму стару дуенью, в якої я так без церемонії відняв свій чай на поштової станції. Грачі сіли по своїх місцях, і я зостався ні в сих, ні в тих.

В товаристві грачів, зайнятих своєю професією, найбільше жалюгідна та марна по-стать — це глядач. А кузина моя, не тим будь-згадана, не знає в своєму житті нічого приємнішого та милішого, як мовчки дивитися на чужі двійки та трійки. Для неї це вище за всяку ґалерію образів, — все одно, що для безроґої свинарник, якщо ще не миліше. Та ба! вона не передбачала насолоди, що випала на мою долю, та по-дурному завязала щоку й зосталась дома. От ґава! А я — дурень-неотеса! — щоб не відограти ролі автомата, улюбленої ролі моєї кралі-кузини, я покинув байду-же зборище картярів та й вийшов із кабінету, чи вітальні — чорт його знає, що воно таке, —

в ті самі двері, з яких виповзла мовчазна панна Дорота. Перейшовши вузенький недовгий коридорчик, опинився в великій круглій кімнаті, розмальованій синіми та червоними п'ясмами, немов турецький намет. Круглий великий стіл посередині та червона турецька канапа біля стіни складали оздобу й меблі кімнати, та ще висіла лампа з чотирма р'язками, ясно освітлюючи цю химерну залю та цибакого льокая, що прибирав з столу чайні атрибути. Простак, не бачивши мене, притулив шийку зеленої, на р'язку схожої, карафи до своїх величезних губ, та ба! — даремне: господар та гості нічого в ній не залишили.

З цього, нібито турецького, намету було чотири виходи. Я вибрав протилежний тому, котрим увійшов до цього нібито намету. Нове і то зовсім нове явище! Довга галерія, освітлена кількома, теж до сонця подібними, лампами, була поділена з одного боку дерев'яними перегородками на невеличкі комірчини, пронумеровані золотими римськими цифрами. Комірчин тих було десять, і кожна з них була прикрашена горбатою канапкою та грубої ро-

боти картиною, огидливо-масного змісту. Тут був домашній гарем пана Курнатовського, — явний, ще й лампами освітлений вертеп розпусти. Паскудно, аж огида бере — паскудно. Чи не були це оті всі можливі розкоші, що ними він оточив теперішню жінку свою та що про них мені оповідав мій простосердний родич? Ще більше паскудство і ще більша огида! Побачимо, що далі буде. З огидливої галерії ввійшов я до восьмикутної великої кімнати, розмальованої в китайському стилі й освіченої китайськими ліхтарями. З кімнати теж було чотири виходи, оздоблені написами червоними літерами. Над дверима, що з них я вийшов, було написано: "Насолода", над дверима навпроти — "Рух", праворуч — "Втіха", а ліворуч — "Нагорода". Од "Утіхи" та "Насолоди" дхнуло стайнею та псарнею. Я вибрав фірму "Рух" і опинився в темному запашному саду.

III

Не встиг я зробити й кілька кроків вузень-

кою стежкою, я почув звуки катеринки, що виграла якогось вальса. Звуки було чути з лівого боку і, здавалося, недалеко від мене. Я зробив ще кілька кроків уперед і спинився. Ліворуч тяглася довга й вузька тополева алея, а в кінці її світився червоний ліхтар. Я попрямував до червоного ліхтаря. Минувши алею, я спинився здивований: передо мною показався ясно освітлений павільйон, чи щось подібне до шопи, а в ньому верещала невгамонна катеринка й рухалися якісь білі постаті. Катеринка грала вальса, а постаті не крутилися, як цього треба було б сподіватися, а сувалися взад та вперед, гучно притоптуючи ногами. Чудна дисгармонія, подумав я, підходячи тихенько до павільйону. Обережно, як кицька, підкрався я до одного з вікон і побачив... Як би ви гадали, що я побачив? Юрбу гарненьких сільських дівчат у білих свитках, що завзято витанцюовували метелицю. А мій великодушний однорукий герой ще завзятіше виграв на катеринці вальса.

В юрбі прекрасних наївних танцюристок впала мені в око одна, що була краща й граці-

озніша за своїх подруг, з барвінковим вінком на голові. Це була сестра мого героя, мадам Гелена Курнатовська. Я прилип до вікна так щільно, що мало шибки не видавив своїм лисим портретом. Танцюристки так щиро, з цілого серця, робили своє діло, що я не мав чого непокоїтись за свою нескромність. Вони не те що мене, але й пожежі б не помітили за тих блаженних хвилин.

Це мене, одначе, зовсім не виправдує. Я все ж трохи скидався на баламута Актеона. Не було тільки бистрої Діяни, щоб оздобити мене вінцем, як то недовірливим чоловікам личить.

Учора пишна, прекрасна наречена багатого пана, сьогодні селянка, подруга своїх убогих по друг. Сьогодні вона прекрасніша та пишніша за вчорашню пишну наречену. І як вона щиро обіймає та цілує своїх подруг... Я замирав із зворушення, озираючи цей простір непорочного й високошляхетного серця.

Отже, пан Курнатовський збрехав. Його Ге-

леночка здорова й зовсім щаслива. Вона й не думала запрошувати до себе своїх чванливих та пустих сусідок. Вона, як вірна й кохана подруга своїх вірних та коханих подруг, просто-сердно й весело гуляє з ними своє неподібне до звичайного весілля.

Невтомний віртуоз утомився нарешті крутити катеринку, випустив із своєї єдиної руки блискучий вертик й поволі сів на стільця. Танок скінчився. Першою з танцюристок підійшла до нього його сестра, вклонилась йому мало не до землі, заплакала, заридала, конвульсійно обхопила його широкі плечі своїми білими руками й притулилась до його суворого лиця своїм ніжним прекрасним личком. Суворий оборонець Севастополя не видержав. Мов перли ясні, заблищали великі сльози на його смуглявих щоках і покотились на розплетені чорні коси найщасливішої сестри.

Коли це не повне щастя, то повного щастя й немає серед людей. Я притулився щільніше до шибки, а вона, зрадниця, відскочила від свого брата, що хлипав, і сховалася в юрбі по-

друг, що так само хлипали. Подруги одна за одною повагом підходили до свого послужливого музики, вклонялися до пояса і дякували за труд. А тимчасом з'явилась і вона, зашаріла, з величезною тацею в руках, повною всяких ласощів, і, припрошуючи, частувала своїх воїстину дорогих гостей.

Невтомний віртуоз, прийнявши належну дяку за свою працьовитість та мистецтво, спокійно встав із стільця, помацав катеринку з другого боку й почав крутити. Катеринка, замість вальса, запищала полонез Огінського, а танцюристки, завязавши нашвидку до хусточок ласощі, що їх іще не зіли, стали одна проти одної, як раніше, і так само знову втнули влад метелиці.

Після довгого танцю віддано знов пошану працьовитому музиці й знову частовано невтомних танцюристок. Скінчивши частування, господиня поставила важку тацю на катеринку, сказала щось пошепки братові і, звернувшись до подруг, промовила вголос:

— Нумо, сестри, вечерять.

— Нумо, — озвалися подруги в один голос.

Я визнав за добре покинути свій обсерваційний пункт та забратися "во свояси з миром, дивяся бившому". Та й що цікавого в людях, коли вони жують, а особливо в дівчатах? М'ясоїдні та травоядні тварини, та й годі. Навіть з зоологічного погляду не цікаве.

Як спритний злодій, невидимкою пірнув я до якихось колючих кущів, добрався до червоного ліхтаря й виповз на знайому тополеву алею.

Не встиг я почути себе вільним од небезпеки, що хтось мене побачить, як передо мною з'явилися двоє дядьків з великими кошиками на головах. Ця несподівана зустріч так мене приголомшила, що я цілком розгубився, спинився серед алеї й не знав, що мені робити. Дядьки проходили повз мене, і один із них, позабувши про те, що він щось несе на голові, хотів уклонитись. Кошик стратив рівновагу, і

дзвінкі тарілки з грюком повалились на землю, знищивши мене остаточно. На зрадницьке грюкотіння вибігла з павільйону сама господиня, а за нею кілька дівчат, я ж ступив три кроки їй назустріч — дурнішого я нічого не міг зробити — і зупинився. А ввічливий причинець усього цього гармидеру, на запитання господині, що трапилось, підбираючи розбиті тарілки та обережно складаючи їх до коша, промовив ледве чутно: "панич" (так звали вони Курнатовського). Господиня глянула кругом і, побачивши мене, кинулась до мене, обхопила руками мою злочинну голову й почала цілувати, радісно промовляючи: "Серце моє! Дружино моя" — і я відчув її теплу сльозу в себе на обличчі. — Ти приходив подивитись на моє весілля, на мої радощі?"

Тут я догадався, в чому справа. Вона прийняла мене за свого чоловіка.

З жалем, щоправда, я відхилив її лице від мого обличчя, і ми глянули одне на одного.

— Боже мій, що я наробила! — скрикнула

вона, закривши лице руками.

За хвилину вона відкрила своє обличчя і, звертаючись до мене, промовила:

— Простіть мені, я прийняла вас за свого чоловіка. Я гадала, що то він прийшов подивитись на моє сільське весілля.

— А чи ви простите мені мою нескромність? — сказав я їй зараз розказав їй про свою пригоду.

— Так ви гість наших милих сусідів? — промовила вона повагом і, взявши мене за руки, додала: "То будьте ж і моїм дорогим гостем. Зайдіть хоч на хвилиночку, хоч тільки погляньте на моє весілля та на мого єдиного друга, на мого любого брата!"

Не встигла вона скінчити цієї фрази, як брат її вже стояв перед нами й незграбно кланявся. Як давньому знайомому, я простягнув йому руку, господиня взяла мене за другу, і ми пішли до павільйону. Біля самого входу в

мене зродилась оригінальна думка. Я спинився й просив сестру й брата оставити мене за дверима й вислати до мене дядька — причинця гармидеру. Дядько зараз вийшов. Я не без труднощів намовив його вдягти мій фрак, а сам вбрався в його святочну білу свитку. Так преобразившись і взявшись за руки, ввійшли ми до павільйону. Брат та сестра, після хвиливого непорозуміння, з захватом обійняли мене та, взявши під руки мене й мого товариша, підвели до дівчат, що збилися тісною купою на другому кінці залі. Дівчата спершу мовчали, але, гдянувши на свого Гарасима у фрак у широченних шароварах, пирснули й дзвінко зареготалися, як можуть реготатись тільки молоді дівчата.

— Майстер! Майстер! Гарасим майстер! — говорили вони, регочучись. А Гарасим, майстер тарілки бити, не на жарт розсердився й почав був скидати з себе сміхотворний фрак, та цього йому дівчата не дали зробити. А як угамувались та придивились до мене, то в один голос назвали мене справжнім гречкосієм, з чого я був сердечно задоволений. Вони,

простосердні, не знали, що сказали мені найкращий комплімент, як акторові. Після цього щирого компліменту я так перейнявся своєю ролею, що, не кажучи вже про гостей, але й сама господиня та її брат, покинувши свою вимушену російську мову, заговорили зо мною по-своєму, себто по-українському.

Оскільки я був веселий, почував себе свobodно й щасливо, остільки бідолашний Гарасим-майстер був похмурий, нещасливий і неначе звязаний. Насмішниці не давали йому спокою й довели його, сердешного, до того, що він скинув з себе фрака і коли б господиня не вдержала його могутніх рук, то не довелося б мені вже більш красуватись на весіллях та на христинах у моєму довговічному, незносимому фраку. Він роздер би його та й викинув би, як ганчірку, що не придатна навіть на онучі. Між нами кажучи, мій Трохим з того був би дуже задоволений, а мені довелося б грати роль "гречкосія", аж поки ми не повернулися б до родичів. Скінчилося, одначе, на тому, що господиня таки настояла на тому, щоб майстер Гарасим знову натягнув на себе

фрак, і він так розвеселився та розійшовся, що коли після вечері винесли стіл з павільйону, а катеринка знову загуділа якогось вальса, майстер Гарасим, узявшись у боки, так утнув козачка, що тільки вікна задзвеніли. Господиня, гості й навіть мовчазний оборонець Севастополя так і зайшлися щирим сміхом.

Та, правду кажучи, було з чого сміятись. Коли б мертвий устав з домовини та глянув на земляка мого, одягненого так, як був одягнений тепер Гарасим, що до того ще витанцювував козачка, то, запевняю вас, що коли б не зареготався, то принаймні б усміхнувся. Таке кумедне перелицювання й самому Овідієві на думку не спадало.

Господиня й гості вже потюмилися сміятись й тільки всміхалися, поглядаючи оком одна на одну, а невтомний майстер Гарасим, здавалось, саме почав набиратися смаку до своїх надзвичайно виразистих вихилясів. Веселі насмішниці зрештою й посміхатись перестали. Тільки деякі з них без краю здивовані вигукали: "Оце то так!" — "Справжній пан у

куцому жупані!" — додавали інші, а Гарасим, нічого не бачучи й не чуючи, провадив далі розпочате з успіхом діло.

— Та цур тобі, Гарасиме! — сказали дівчата в один голос.

— Який ти там у біса пан! Ти наш справжній майстер Гарасим! — додала одна з них.

Танцюриста, почувши, що з нього знято ганебну назву пана, спинився, висмикнув з-під рукава фрака широкий рукав своєї білої сорочки, втер нею мокре лице своє та, з господині почавши, перецілував усіх насмішниць, промовляючи: "от вам і пан! от вам і пан!" Потім скинув з себе фрака та, подаючи його мені, вклонився й сказав: "спасибі за позичку".

— І вам спасибі, пане майстре Гарасиме! — відповів я, передаючи йому його свитку.

Він одяг свою свитку, вклонився господині й вийшов з павільйону. Тоді я звернувся до одної з дівчат і спитався:

— Який з Гарасима майстер?

— Усякий, — відповіла вона; — що схоче, те й зробить.

Небагато ж дізнався я про справжню Гарасимову професію.

Гості, відчувши, що ліпшого закінчення їм не вигадати, подякували дзвінкими поцілунками своїй щасливій подрузі за ласку й ви-йшли слідом за Гарасимом.

Господиня звеліла другому дядькові, Гарасимовому товаришеві, погасити світло й лягати спати, де йому сподобається; потім, узявши мене й брата за руки, повела нас у сад. У саду сказала вона братові:

— Піди, Осипе, прибери кімнату для нашого дорогого гостя в новому домі та пристав до неї старого Прохора для послуг.

— А ви, мій дорогий гостю, — додала вона,

по-дружньому стискаючи мені руку, проведіть мене до покоїв.

Розставшись з моїм героєм, ми поволі й мовчки пішли алеєю.

IV

Ідучи мовчки відомою вже тополевою алеєю, ми кілька разів спинялись і слухали, як жваві подруги моєї прекрасної, сумної сопутниці виспівували весільних пісень, одходячи від павільйону. Востаннє ми зупинилися біля самих дверей, що вели до покоїв під фірмою: "Рух", і довго слухали голосів, що поволі зникали. Нарешті, вони стихли, а сопутниця моя все ще стояла мовчки, начебто прислухалась до рідних, серцю любих звуків.

— По хатах розійшлися мої подруги, — ледве чутно промовила вона й заридала, як мала дитина.

Найменшим рухом я не смів перервати її глибокого й тихого стогнання. Вона щиро й сердечно прощалась із своїми подругами, з своєю вбогою дівочою волею. Вона тільки тепер починала розуміти свою тісну неволю, тепер тільки вона відчула над собою волю нелюбого й зовсім їй чужого чоловіка. Безталанна, що жде тебе далі? Що зустрінеш ти на путі, що ти її вибрала?

— Чи ж я не зовсім щаслива? — сказала вона, втираючи сльози й конвульсійно стискаючи мені руку.

Я недовірливо поглянув на неї, а вона говорила далі:

— Ви не вірите? Скажіть же, друже мій добрий, чи мала хоч одна на цілому світі сестра такого брата, як я маю? Та як я винна перед ним, — додала вона ледве чутно. — Мені слід би було в черниці йти та молитись за нього Богу, а я що зробила?

І вона знову заплакала.

Минуты счастія минули, настали годы испытаній! —

каже якийсь поет, а я, дивлячись на мою героїню, сказав собі: "якщо зостанешся назавжди такою чистою та непорочною, як тепер, то хвилина твоєї світлої радості тягтиметься до домовини". Вона наче підслухала мою думку, бо перестала зразу плакати, перехристілась, лагідно глянула на мене, всміхнулась, і ми мовчки ввійшли до китайської кімнати.

— Бачите, яке в нас сьогодні святочне освітлення в хаті, — сказала вона, здіймаючи з голови своєї барвінковий вінок. — Він, чоловік мій, дожидав гостей, а гості, крім вас, і не приїхали. Значить, я наполовину вгадала. Та й хто тепер поїде до нього? Ніхто, крім Прехтелів, а він їх цурається.

— Скажіть мені, Бога ради, що це за люди оті Прехтелі? — перебив я її.

— Наші близькі сусіди, добрі люди. Він — дуже добрий лікар, а вона найкраща жінка в усій околиці.

Отже, я не помилився, зробивши [такий самий] висновок із слів моєї любої кузини та її благородного друга.

Мовчки й хутко минули ми галерію з десятма незагадковими комірчинами й опинились у круглій, прикрашеній, мов той намет, кімнаті, перед лицем самої панни Дороти.

Панна Дорота стояла біля круглого столу, застеленого білою чистою скатертиною, зачавши рукава й підв'язавшись серветкою замість фартуха. Вона глибокодумно приправляла до вечері крес-салату з запашним огірошником.

— Моя люба панно Дорото! вітай мого дорогого гостя, поки я переберуся, — сказала по-польському моя супутниця й сама вмить зникла.

Панна Дорота поволі підвела голову, невидразно поглянула на мене й ледве помітно кивнула головою. Я зробив те саме. Вона прошепотіла: "прошу сідати". Я сів, почувуючи, що моє становище зовсім незavidне, якщо не зовсім дурне. У критичних обставинах, у таких, наприклад, як тепер, я по-дурному недотепний, та й панна Дорота, здається, не меткіша за мене. Довго мовчки сидів я та дивився на стару дивачку і, нарешті, подумав:

— Так оце твоя мати, наставниця й гувернантка? Гарна, нема що казати! Від кого ж ти, моя люба героїне, навчилася російської та польської мови? А головне — від кого ти перейняла й так глибоко засвоїла отой ніжний такт, оті любі сердечні манери? Від Бога, від природи! Так, але й людської помочі теж тут треба!

Такі й подібні питання та думки крутились мені в голові, аж поки тихо, мов ласкава киця, не ввійшла до кімнати моя прекрасна сопутниця, убрана добірно й просто. Поки я дивувався її переміні, вона, приклавши паль-

чик на уста, навшпиньках зайшла ззаду до панни Дороти й раптом затулила їй спущені очі своїми маленькими, як у дитини, рученятами. Поки панна Дорота витирала об сервету свої мокрі руки, пустунка відняла свої руки й прудко, знову ж як киця, відскочила до мене і, падаючи на канапу, дзвінко засміялася.

— Swawolisz, Heleno, — бурмотіла незадоволена панна Дорота, поправляючи свій зомятий чеpecь.

— Не буду, не буду, моя добра, моя люба матусю! — сказала Гелена і, підійшовши до старої буркотухи, ніжно поцілувала її в лоб. Стара всміхнулася і, віддавши пустунці поцілунок, пошепки про щось її спитала. Та відповіла їй тим самим тоном. Мабуть, мова була про мене. Поки це все діялось, я дивувався перетворенню пустунки. Ні сліду колишньої селянки. З волоска до нігтя — панночка, та ще й яка панночка! найелегантніша. В якій школі, в якому інституті вона навчилася так до лиця, так чепурно-просто вдягатися? Дивна річ — почуття краси. На ній була темно-сіра шовко-

ва сукня з такими широкими, прегарними зборами, в яких пишаються тільки самі Рафалеві музи. У темній пишній косі посеред кількох зелених листків, мов яхонт, сяяв яскравий синій цвіточок барвінку. Вузенький комірець та такі самі вузенькі рукавички довершували її добірне вбрання. Кому б на думку спало, дивлячись на цю четверту грацію, спитатись у неї, чи знає вона по-російському читати. А от мені спало на думку таке — скажу таки — поважне питання.

— Про що це ви так тяжко задумались, мій дорогий гостю? — промовила вона, підходячи до мене.

— Про те... про те, — говорив я, дивлячись в її прекрасні розумні очі, і ледве не проговорився.

— Про що ж, скажіть? — спитала вона улежливо.

— Завтра скажу, а сьогодні не можу. Або ось що, — додав я нерішучо — вдягніть знову

барвінковий вінок, то скажу.

— Скажете?

Не встиг я вимовити "так", а вона вже випурхнула в ґалерію з огидними комірчинами та, поки я підводився з м'якої канапи, випурхнула знову до круглої кімнати з барвінковим вінком на голові.

— Муза Терпсіхора! — скрикнув я здивований.

— Де музика? — спитала вона наївно.

— Ви — муза гармонії! Ви найнадхненніша, найвища музика! — відповів я в захваті.

Я захоплювався її ніяковістю, її чудово гарною молодюю голівкою в барвінковому вінку з яскравими синіми квітками. Інший баламут тут таки впав би навколішки, як перед богинею, визнав би їй своє кохання. Я зробив інакше. Намилувавшись досхочу моєю музою, я посадив її на канапу та, помилувавшись ще

трохи, сказав:

— Ви дуже добре говорите по-російському й по-польському, а чи читаєте ж ви хоч одною якоюсь мовою?

— Читаю, — відповіла вона без жадного замішання — навіть писати починаю. Польської мене вчить панна Дорота, а російської старий Прохір, той самий, що вам прислугувати буде.

— Простіть же мені моє нечемне, але приятельське питання, мадам Гелено, — додав я шанобливо.

— Як хочете, так і звіть, тільки полюбіть мене й мого єдиного брата, — сказала вона, всміхаючись крізь сльози. — А за питання ваше я вам сердечно вдячна...

Вона хотіла ще щось сказати, аж увійшов у хату довжезний льокай та, підійшовши до мовчазної слухачки нашої розмови, спитав:

— Чи не час уже стіл застилати?

Панна Дорота відповіла стиха, кивнувши головою, і, звертаючись до нас, промовила по-російському:

— Чи не воліли б ви перейти до кабінету?

— Чи не воліли б ви самі перейти до кабінету? — сказала їй Гелена. — Порядку я буду пильнувати, — я тепер господиня.

— То й добре, — сказав я по-дружньому й пішов за неперечливою панною Доротою до кабінету.

Мовчки, мов бридкі привиди в хмарах тютюнового диму, сиділи приятелі й різалися в штоса, чи, як то висловлюється мій неговіркий родич, недоплаток збирали.

Тому, що талія була саме в роздачі, а лилася вона з майстерних кощавих рук Івана Івановича Берггофа, то нашої присутності в кабінеті ніхто не помітив. Користаючись тим,

що мене не помічають, я відійшов до темного кутка й так-сяк примостився на горбатій канапці. Панна Дорота теж скористувалась з того, що її не помічають, і, поморщившись, відійшла в бік од лицарів зеленого стола, що немилосердно курили, теж так-сяк притулилась на горбатій канапці й задумалась. Але де там! Вона, здається, просто дивилась безтямно на густий тютюновий дим і зовсім ні про що не думала. Дивлячись на її жалісну постать, я вперше спитався сам у себе хто вона й що вона в пана Курнатовського? Далека родичка, шляхтянка безпритульна? Чи його нянька й так само шляхтянка безпритульна? Може й те, й друге вкупі, але тільки не статечна жінка. Статечна жінка — не на місці в домі людини, навіть у найближчого родича, що заводить собі гарем із власних кріпачок та, оженившись з одною з одалісок своїх, не має й на думці бути їй другом, її заступником. Він, як був, так і тепер — її пан, він — справжній султан, гусарин: другого дня після шлюбу понтує собі по-молодецькому й знати нічого не хоче. Він зробив своє діло та й на бік. Вона, простодушна, з захопленням зустрічає його в саду,

думає, що він добрий, що йде він поділити з нею її непорочну радість, хоч через вікно глянути на її щастя, на її заповідне свято! А він... Тварюка! Найогидливіша тварюка! А що таке панна Дорота? Також брудна тварина! Статечна жінка скоріше простягне руку Христа ради за гнилим недогризком хліба, ніж стане приправляти салату для розкішного стола ла-согуба-зводителя.

Чи не надто вже я напався на панну Дороту? Вона, коли не любить, то принаймні не ставиться призириливо до колишньої невольниці, а це вже річ немала. Зопсута жінка цього не зробить. Кузина моя? Але це вже справа інша. Хто ж зрештою вона, ця мовчазна панна Дорота? Гієрогліф покищо, таємничий гієрогліф, що над ним би й сам Шамполіон задумався. Але час викриє тайну. Час та старанні досліди викрили ганебні вчинки дужих світу сього, давно вже позабутих великодушними нащадками. Сподіваюсь, що час і мені пояснить оту, покищо загадкову, нещасливу панну Дороту.

А поки ввійде льокай та оповістить про "уготовану трапезу", намалюю вам, ласкаві слухачі, картину найзавзятішого штосу, банальних огидливих сцен та блідих дерев'яних облич. Та й що нового, оригінального в цій неморальній, гидкій картині? Зміст її той самий і в Сан-Франціско, і в кабінеті Курнатовського, і на першому-ліпшому ярмарку. Декорація тільки не та сама. У Сан-Франціско, наприклад, власник картярського вертепу наймає жінку, себто подобу жінки, щоб вона, мов та пекельна цариця Прозерпіна, сиділа на троні, поки змагаються шахраї.

Але немає лиха без добра. Добре, що моя люба кузина нічого не читає, а то прочитала б вона "Записки о Калифорнії" Ротчева й примусила б свого тюхтія обдерти селян та й їхати просто до Сан-Франціско для того тільки, щоб самій покрасуватися в цікавій ролі Прозерпіни; хіба шепнути їй колись про цю повчальну роль? Та вона мене зацілує за цю новину, забуде всі образи, що я їх їй заподіяв, забуде навіть, що я перший приніс їй звістку про знищення її ідола — еполетів, забуде все,

та все таки не матиме певности, що є таке нечуване блаженство на землі.

Автім, не про неї мова, — вона несподівано під перо підвернулась. А мова про те, де в нас у Росії та велика академія, що виховує отаких бездушних автоматів, штос- та банкмейстрів, як, наприклад, Іван Іванович Берггоф? Ніде більше, гадаю, як у кавалерії. Хоч інший піхотинець при нагоді теж не дасть собі в кашу наплювати, та все таки воно далеко не те, що кавалерист, далеко не те. Не дурно ж моя люба кузина з такою побожністю ставиться до кавалеристів, особливо ж до гусарів.

Нарешті, цибатий льокай зявився й сміливим басом оповістив про "уготовану трапезу". Картярі не ворухнулись, вони наче нічого й не чули, а ми з панною Доротою мовчки ввійшли до круглої залі, що була й за їдальню.

Посеред залі стояв круглий, пишно заставлений стіл, а серед столу підіймалася вгору встромлена до срібної вази античної форми соснова гілка, убрана цукерками й пучками овсяного колосся та повита гірляндою з барвінкового цвіту. Це була не німецька ялинка, а гільце, неодмінна прикраса весільного столу в українців.

Мовчазна панна Дорота глянула на милу вигадку своєї Гелени, всміхнулася й пройшла до канапи. Я теж мовчки спинився перед найвищою оздобою, піднесеною на найвищій щабель краси. Сам Бог тебе навчає, моя прекрасна Гелено. Самої прекрасної Гелени не було в залі, коли я так роздумував, милуючись її милим твором. Щоб хоч із кимбудь поділитись своїм тихим захопленням, я звернувся до панни Дороти, що мовчки всміхалась, і сказав їй по-польському якийсь комплімент, відповідний добі, коли ще вона була молодою, — про виховання її любої Гелени. Замість усмішки вона скривилась, і на тому й скінчилась її чемність.

Один по одному ввійшли до залі картярі. Нічого не помічаючи, мовчки, аби де сіли вони за стіл, не поруч і не один проти одного, а так, як довелося.

— Подавай! — сказав господар до цибатого льокая.

Льокай вийшов в одні двері, а з других дверей тихою пливкою ходю, мов промениста Аврора, вийшла господиня в білій церковній сукні такого самого крою, що й попередня. Я завмер із захвату й ледве зміг підвестись з канапи, щоб благоговійно привітати явлене світило. Грачі не помітили її урочистої появи, — вони понуро дивились у свої срібні тарілки. Вона, мов перелякана біла горличка, на мить спинилася, боязко глянула на гостей, тихенько, ледве чутно підійшла до чоловіка, поцілувала його почервонілий лоб і мовчки сіла біля нього, подавши мені знак, щоб я сів поруч із нею. Я послухався. Панна Дорота сіла з другого боку біля свого фаворита. Тиша панувала в нашій різноманітній компанії. Нарешті, господар порушив її понуре панування й про-

мовив, звертаючись до жінки.

— Я гадав, ти сьогодні не зовсім здорова.

— Здоровісінька, — відповіла вона, з примушеною усмішкою — і зовсім щаслива, — додала вона, дивлячись йому в вічі.

— А я не дуже щасливий, — буркнув він.

— Що трапилось? — спитала вона.

— Нічого, друже мій, проциндрився трохи, — відповів він ніяково.

Вона не зрозуміла про що іде мова, і, хвилину помовчавши, сказала:

— А в мене сьогодні були гості, мої подруги, і як же ми танцювали! Як було весело! Особливо, як прийшов до нас наш дорогий гість, — і всміхаючись, вона глянула на мене.

— Хто ж він такий, наш дорогий гість? — спитав він у неї, напихаючи свого широкого

рота запашним патефруа.

— Мій сусіда, — промовила вона, вказуючи на мене.

— Гадаю, що вам було дуже приємно в такій милій компанії? — сказав господар іронічно.

— Більш, ніж приємно, — весело! — відповів я.

— Правда, ви — маляр, то вам це до смаку, — промовив він, обгризаючи кістку.

Я не вважав за потрібне потвержувати його справедливої завваги, і тиша знову запанувала.

Вродлива господиня розгубилась і не знаходила слів для своїх похмурих гостей. Мов голодні собаки, вони мовчки гризли кістки й запивали якимсь вином. Гості поспішались і давились кістками: їм було ніколи. Здивована й ображена господиня, мов та лагідна овечка,

боязко поглядала на своїх вовків-гостей і не знала, чим пояснити цю понуру похапливість. Після печені грачі випили по шклянці шампанського, налили по другій, глянули одне на одного, встали з-за столу, мовчки вклонились господині і з шклянками в руках вийшли до кабінету вкупі з господарем.

— А солодке? А яблука? — промовила зніжковіла господиня.

— Пришли нам до кабінету, — сказав ротмістр, вертаючись, і, вискаливши свої білі великі зуби, додав, простягаючи до жінки руку:

— Дай мені на щастя свою руку.

Вона мовчки подала йому руку й скрикнула від нелицемірного стискання, а він, наче б нічого й не сталося, повернувся й вийшов із залі.

Неначе надгробна статуя з білого Мармуру, схилила свою вродливу голову на високі гру-

ди й нерухома, ображена, мовчки сиділа моя прекрасна Гелена. Я дивився на неї, прекрасну, зневажену, і, завмираючи серцем, чогось ждав. Вона тяжко зідхнула, сумно всміхнулася, глянула мені в очі й ледве чутно прошепотіла: "весілля!", і мов перли, великі сльози блиснули й полилися з-під її довгих спущених вій.

Панна Дорота дивилась на неї й мовчала. Я теж не міг вимовити й слова, а вона плакала, тихо та гірко плакала. Я навіть дихати не смів, щоб не порушити тиші, що серед неї на вівтар родинного щастя складалася велика таємнича жертва. Вона, проста, вбога селянка, вона, палка, непорочна, повна любови й так грубо ображена, вона глибоко й уперше за своє життя відчула цю отруйливу, гірку образу й заплакала не як звичайна жінка, а як жінка висока, що глибоко усвідомлює собі власну і взагалі жіночу гідність. Горе тобі, ледве розквітлая ліліє Едему! Тебе зірвала буря життя й кинула під ноги людині грубій, холодному розпусникові. Тепер тільки ти зазнала справжнього горя і, мов над дорогим покійни-

ком, заплакала над своїм померлим щастям.

— От вам і весілля! — сказала вона, усміхаючись та втираючи сльози. — Я думала, що не плакатиму сьогодні, та й заплакала... А ви, моя люба панно Дорото, — додала вона тремтячим голосом, — чом же ви не плачете? Ви ж мені за матір, ви ж мене до шлюбу виражали, — і вона знову заридала.

Панна Дорота подивилась на неї пильно й почала чистити яблуко. Я розумів справжню причину її сліз і, як міг, витовкував їй, що то значить бути картярем. Вона зрозуміла мене й щиро заспокоїлась, а незабаром так розвеселилася, що налила шампанського до келехів собі, мені й панні Дороті.

— За здоров'я вашого брата! — сказав я, підіймаючи келех.

Вона довго, щиро, ніжно дивилась мені в очі, мовчки подала мені руку; ми торкнулися келехами й разом випили вино.

— Heleno, swawolisz! - пробурмотіла панна Дорота. А Гелена замість одповіді тихо заспівала:

Упилася я,
Не за ваші я,
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

І, скінчивши куплет, схилилась до старої буркотухи й міцно поцілувала її в насплене чоло.

— Swawolisz, Heleno! — промовила знову панна Дорота, і ми встали з-за столу.

— Що ж нам тепер робити? — промовила господиня, примощуючись на канапі.

— Спати, — промовив я зовсім щиро.

— Я спати не хочу, я б тепер танцювала, до самого ранку танцювала, — говорила вона, сміючись і лукаво поглядаючи на панну Дороту.

— Ну, то й добре! — сказав я: ходімо знову до павільйону, я крутитиму катеринку, а ви танцюйте з панною Доротою.

— Ні, це так! ми панну Дороту примусимо грати, а з вами вдвох танцюватимем.

— Мамуню моя! — додала вона, ніжно цілуючи свою дуенью. Ходімо до павільйону!

— Swawolisz, Heleno! — буркнула апатична стара й заперечливо хитнула головою.

— А я вам не читатиму "Остапа й Уляну", як ви ляжете спати! Я їй щоночі читаю, — додала вона, звертаючись до мене, а вона одну годину не хоче покрутити для мене катеринки. Ёйбогу, не буду читати! А завтра й квітів не полю до схід сонця. Хай вянуть! Вам же гірше буде, доведеться інші садити, а я й тих не полю. Ходімо ж, моя мамусенько, хоч на одну годиночку, — промовила нарешті Гелена й ніжно пригорнулась до панни Дороти.

— Swawolisz, Heleno! — промовила знову своїм дерев'яним голосом панна Дорота.

Гелена задумалась на хвилину, а потім промовила, звертаючись до своєї дуеньї:

— Ходімо краще спати. Я вас роздягну, моя мамочко, вкрию вас і читатиму вам, до самі-сінького ранку вам читатиму.

— Бажаю вам короткої ночі, — сказав я, вклоняючись.

— Заждіть, я вас проведу до швейцара, а то ви заблудите в нашому Вавилоні, і передам вас на руки старому Прохорові, — сказала вона, встаючи та причепурюючись.

Я не відмовлявся від цієї милої послуги й слідом за господинею вийшов в одну з чотирьох дверей. Пройшовши через вузький коридор та через відому вже читачеві червону кімнату, ми вийшли знову до коридору й опинились біля виходу на двір. Вона постукала в двері, і замість величезного швейцара зя-

вивсь маленький, худенький дідок з ліхтарем у руці.

— От вам і Прохір, — промовила вона до мене і, звертаючись до старого, додала: "а ти, Прохоре, будь ласкав, як очей своїх, стережи цього пана".

— Прощайте, — промовила вона, подаючи мені руку.

Ледве встиг я вимовити "прощайте", як вона вже зникла в глибині коридору, і тільки шелест її шовкової сукні долітав до мене.

Я стояв нерухомо й слухав того гармонійного шелесту. Прохір, здавалося, теж був під впливом цієї безгласної гармонії. Так минуло кілька хвилин. Прохір перший схаменувся й випустив мене на двір.

Я пішов слідом за Прохором, чи, вірніше, за ліхтарем, і, трохи пройшовши, ми опинились на сходах, вийшли на другий поверх і ввійшли до чистої невеличкої горниці, а далі до

більшої, освітленої восконою свічкою. Я подякував і відпустив Прохора, потім роздягся, згасив свічку й пірнув у чисту свіжу постіль.

VI

Проти звичаю я заснув хутко. Спав міцно, але не довго. Ледве почало пробиватись крізь білі прозорі завіси бліде світло, як я прокинувся. Повернувшись до стіни, я спробував був заснути знову, та даремно й пробував. Події минулої ночі всі разом закрутились у моїй уяві й не давали мені спокою. Не пригадаю, котрою ногою я встав з постелі й підійшов до вікна, щоб глянути на фасад цього бридкого лабіринту, де я зустрів таку прекрасну чарівницю.

Підійняв догори завісу, і перше, що мені впало в око, — це старий Прохір. Він ішов через двір з умивальним посудом у руках і з рушником через плече. Ніщо не могло бути мені більше вчас. Значить, Прохір мастак щодо

льокайської професії, а з вигляду він зовсім не подібний до члена цього численного, ледачого й розпусного стану. Він більш скидався на скотаря, двірника чи городника, а зовсім не на льокаю. І що їй спало на думку приставити до мене такого нецехового слугу? Чи не сказав їй хто, що я терпіти не можу цехових майстрів льокайської справи? Симпатія, ніщо інше! А тимчасом до передньої хати тихо ввійшов мій "личарда"... За хвилину він ледве чутно кахикнув та, одчинивши тихенько двері, показав мені своє лагідне, сухорляве обличчя.

— Добридень вам! — промовив він хрипким дишкантом і додав, розчиняючи двері: — чом же ви не спите?

— Не спиться, Прохоре! — відповів я йому його ж таки мовою.

— Не спиться? — промовив він ледве чутно. — Диво, і в карти не граєте, а не спите. То будемо вмиватись, коли так, — сказав він, становлячи умивальницю на стільці.

— А хіба пани все ще грають у карти? — спитався я в нього.

— Грають, — одповів він лаконічно.

— Молодці, — подумав я теж лаконічно і, милуючись лагідним, сумно усміхненим Прохоровим обличчям, спитав його, чи не був він коли городником або пастухом чужої череди.

— І городником, і пастухом був, — відповів він, допитливо дивлячись на мене.

— А ще чим був? — питав я в його.

— І паламарем, і бурлакою, і кобзаря сліпого водив колись, іще малим. От і в льокаях Бог велів побувать.

Останні слова вимовив він ледве чутно.

Вмившись, я нашвидку, без Прохорової допомоги, вдягся, взяв шапку, палицю й ви-йшов до сіней.

— Ви мабуть такий самий пан, як я ваш
льокай, — промовив Прохор, оглядаючи ме-
не. — Я ще й чобіт не почистив, а ви вже й
одяглися.

— Завтра почистиш, Прохоре, — сказав я
та й пішов за двері.

— Не заблудіть у наших вертепах, — про-
мовив здогадливий Прохір, причиняючи дме-
рі.

Вийшов я на середину широкого двору,
вкритого зеленим морогом, і подивився нав-
коло себе. І вві сні не бачив я будинку оригі-
нальнішого своєю будовою, як той, що його
бачив тепер на яві: ні ладу, ні поладу, ні най-
меншої симетрії. На весь будинок двох нема
однакових завбільшки. В цілій будівлі якась
навмисна бридка різноманітність. Вікна, дме-
рі, дах, комин — усе сварилося одне з одним,
як п'яні баби на базарі. З-поза якоїсь повітки з
круглим вікном та з шестикутними дверима
виглядали три старі берести, наче троє селян

підійшло помилуватись на своє п'яне невгамонне подружжя. Усе, що я бачив навколо себе, справді скидалось на базар у час найвищої гарячки. З якою думкою, з якою метою накопичено оцю безглузду бридоту?

Треба ввійти в якнайближчі зносини з Прохором: він повинен знати, хоч із переказів, цього божевільного будівничого. А цікаво було б пізнати такого химерника. Мені здається — тут є щось спільне між панною Дорогою й цим будинком. А чи нема ще в народі легенди чи пісні про цей Вавилон? Коли є, то Прохор її напевне знає. Гаразд, — будь що будь, а я дійду пуття в оцій безглуздій справі.

А тимчасом я вийшов із двору на широку тополеву алею, що вчора ми нею вїздили до цього лабіринту. Перейшовши алею, вийшов я на пригорок. Подивився: навколо ліс непрохідний, з лісу де-не-де рядами в різних напрямках витикались верхівя тополь і в напрямку дому вився ясноблакитний димок. Чи не колишне це розбишацьке пристановище? — запитав я сам себе й повернувся назад,

дивуючись тому, що бачив.

Мені кортіло якось пробратись до саду. Але не знаючи, як це зробити, я розсудливо відклав цю справу до нагоди. Нагоди не довелося довго ждати. З алеї, що нею я був вийшов, а тепер вертався до будинку, мені показалася праворуч вузенька, чи то — як кажуть мої земляки — "вовча стежка". Я використав вовчу стежку й увійшов до темного липового лісу. Пройшовши з сотню кроків, побачив я в лісі овочевий сад без жадної огорожі. Я перейшов через той сад і, мов зачарований лицар, зупинився перед трьома стежками, що розходилися на три сторони. Поміркував трохи й вибрав крайню з лівої руки, що вела, як мені здавалось, до будинку. Стежка, що я вибрав, крутилась серед старої ліщини, поміж якою стирчали теж старі, товсті, гіллясті липи та такі самі суховерхі граби й клени. Усе це було освітлене теплим ранішнім сонцем і, як то пишуть, само просилось під пензель маляра. Але мені було в той час не до малювання, мене цікавило питання, куди заведе мене вовча стежка. Щоб вирішити це питання, я подвоїв

ходу і, як тільки подвоїв, наткнувся на товстий білий корінь, що лежав упоперек стежки. Я спинився, підвів голову. Дивлюся й бачу: старий, сухий, величезний клен розгорнув свої голі віті, наче сивий патріярх, що зняв старечі руки над головами чад своїх і молить Всюдисущого про благословенство.

Хоч як мене цікавило, куди веде таємнича стежка, але перед дряглим праотцем ліщини я спинився й мало-мало не скинув шапки. Так іноді трапиться зустрінути на вулиці благоліпного старого, і рука мимоволі сама тягнеться до шапки. Це прекрасне почуття, на мою думку, людині врожене, а не засвоєне через виховання. Так воно чи інакше, але я, мов перед живою істотою, благоговійно спинився перед засохлим величним кленом. Соняшне проміння, пробившись крізь густе віття ліщини, впало на його старезні голі стопи, себто на коріння, і так ефективно, так яскраво та гарно освітило їх, що я відійшов назад, скільки міг, сів у холодку під ліщиною і, як справжній маляр, милувався ясною, прекрасною плямою на темному, сіро-зеленому тлі.

Чи довго я тішився цією картиною, не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки, як велика крапля роси впала з листя ліщини мені на лице і збудила мене.

Прокинувшись, я зміркував, що не маю що тут робити, бо ясна пляма щезла. Зостався тільки сухий клен та його звичайнісіньке коріння. Я ліниво підвівся, обтрусив з себе сухе листя та, мов нічого не сталося, пішов далі вовчою стежкою. Стежка вивела мене до якоїсь повітки без вікон і без дверей, що притикала до головного корпусу будинку з різнокаліберними вікнами. У повітці містилася, мабуть, яканебудь фірма "Втіха" або "Насолода", себто стайня або псарня. Стежка доходила до згаданої повітки й повертала вправо. Я пішов далі. Замість кущів ліщини тут були кущі бузини, агрусу та порічок. Мабуть, я добрався вже до справжнього панського саду. Добре, — думаю собі, та й іду далі своєю загадковою дорогою. Незабаром увійшов я до тополевої алеї. Дивлюся, — в кінці алеї біліє якась будівля. Чи не вчорашній це павільон? Таки він. Я піддав

ходу й за хвилину опинився біля знайомого павільйону. Двері були розчинені. Вхожу й бачу мовчазну панну Дороту, що сиділа перед величезним блискучим срібним кавником.

— Доброго ранку? — сказав я, вклоняючись.

— Доброго полудня! — відповіла вона, кивнувши головою, і шанобливо всміхнулася.

Не встиг я без церемонії сісти проти панни Дороти, як вибігла, чи, краще сказати, впурхнула до павільйону, мов та рання пташка, моя прекрасна Гелена й повисла мені на шії.

— Swawolisz, Heleno! — буркнула дуенья й почала наливати каву.

— Де ви пропадали? — швидко питала мене пустунка Гелена і, не давши мені часу на відповідь, говорила далі:

— А брат хотів уже був їхати за вами до Будищ. А сердешний Прохір аж плаче з горя. Я

теж мало-мало не заплакала, — додала вона, всміхаючись.

— Ага! — промовила вона, ніби щось згадуючи. — Мені треба сказати вам під секретом приємну новину.

І нахилившись до мене, прошепотіла:

— Ви сподобались панні Дороті!

- "Радъ старатсья!" — промовив я, сміючись, а сам собі подумав: от утяв!

— Не смійтесь, — сказала вона поважно; — це дуже рідко буває. Їй навіть брат мій не до вподоби. Я не думаю, щоб їй хтось подобався, окрім мене та Прохора. А ви третій, от як! — додала вона, глянувши на мовчазну панну Дороту.

— А якщо так, — сказав я, жартуючи — то нема чого й часу гаяти, подамо рушники та й до шлюбу.

— Вона не піде заміж, — поважно промовила прекрасна Гелена. — Вона давно вже черниця, сестра кармелітка, і тільки задля мене зостається тут і не їде до свого кляштору.

— Гелено! кава холоне! — промовила голосно панна Дорота.

— Зараз, моя мамочко, — ніжно сказала моя прекрасна розмовниця й узяла філіжанку з кавою.

Помовчавши з хвилину, вона знову звернулась до мене й проговорила:

— Я чула, що ви вмієте малювати портрети. Змалюйте мені мою мамочку, мою любу панну Дороту.

— Swawolisz, Heleno! — буркнула панна Дорота й ледве помітно всміхнулась.

— Не сваволю, моя люба мамуню, не сваволю. Як ви поїдете до свого кляштору, я дивитимусь на ваш портрет і буду йому книжку

читати, як вам тепер читаю. Змалюєте? — додала вона, хутко звертаючись до мене.

Я дав слово виконати її бажання.

— І брата змалюєте? — запитала вона наївно.

— І вас, і брата, і всіх змалюю.

— Яка ж я рада! яка рада! — промовила вона, плещучи в долоні.

— А фарби маєте? — запитала вона, помовчавши з хвилину.

— Є в Будищах, — відповів я.

— Та це ж усе одно, що й тут! — сказала вона й вибігла з павільйону.

За півгодини вона вернулась назад і сказала:

— Брат сам їде до Будищ і привезе вам усе,

навіть вашого Трохима. Брат мій дуже його любить, а я його ще й не бачила, — додала вона. — Мабуть, хороша людина, коли вже брат полюбив.

— Рідний внук вашому Прохорові, — сказав я.

— Ну, то певно хороший. І грамотний?

— Грамотний, — одповів я.

— Яка б я була рада та щаслива, коли б мій брат навчився грамоти, — промовила вона ніби сама до себе й задумалась, схиливши свою прекрасну голову на плече жалібно-сумної та нерухомої панни Дороти.

— Я сама навчу його читати, — сказала вона, наче прокинувшись зо сну. А хто ж писати навчить? Прохір теж писати не знає. Він читає самий тільки псалтир. Порадьте, що мені робити? — додала вона, звертаючись до мене.

— Не те що поражу, а навіть допоможу вам

у цьому доброму ділі, — промовив я й зараз запропонував свого Трохима за вчителя для мого однорукого героя.

Тепер уже не за звичкою і не без причини буркнула панна Дорота: "Swawolisz, Heleno!", бо її пустунка Гелена навіть не дослухала моєї пропозиції, а кинулась мені на шию й почала цілувати мене з усією ніжністю палко любячої сестри.

— Чим же ми з братом заплатимо вам за любов вашу? — проговорила вона, заспокоївшись.

— Любовю, — відповів я спокійно. Ось послухайте, — говорив я далі. — Мій план такий. Я вам лишу мого Трохима на цілий рік, якщо Прохір погодиться покинути вас.

На перші слова панна Дорота глянула на мене так, наче злякалася, але потім знову схилила голову, як звичайно.

— О, певно погодиться! Я вмовлю його.

Панна Дорота скривилася й глянула на свою Гелену. А та, зрозумівши її погляд, із сльозами на очах кинулась перед нею навколiшки й промовила, цілуючи її руки:

— Мамуню моя! Серце моє! сама возьму рiскаль і копатиму твої грядки ще краще за Прохора. Тільки пусти його, моя мамочко, моє серденько!

Панна Дорота, помовчавши хвилину, нахилилась до неї, поцілувала її в голову й ледве чутно промовила:

— Згода.

Тої самої хвилини до павільйону ввійшов Прохiр та, побачивши мене, перехристився й сказав:

— Слава Тобі, Господи, Царю небесний! знайшли таки! А я гадав, що ви вже від нас на Басарабію помандрували, — додав він, посміхаючись та втираючи піт з лиця.

Я підійшов до Прохора й розповів йому, в чому справа, зовсім не сподіваючись, що він не погодиться. Але сталося інакше. Він вислухав мене уважно, задумався, подумав кілька хвилин, подивився на панну Дороту й лаконічно промовив:

— Не піду.

— Чому? — спитав я його так само лаконічно.

— А на чиї руки я їх покину? — промовив він, указуючи на панну Дороту.

— На їх руки, — промовив я, показуючи на господиню.

— Молоде! — сказав він та й пішов із павільйону.

Рішуча відмова цього затурканого бідолахи мені надзвичайно подобалась. Це зачепило мою українську натуру. Це — таки справ-

жня людина, а не безголосий раб, що тільки й знає говорити: "як зволите". Я тут таки дав собі слово схилити його на свою сторону. З цим упертим наміром я звернувся до своїх бесідниць, сказав їм про відмову Прохора й прохав вмовити його поїхати зо мною до Києва хоч би тільки на прощу до печерських чудотворців.

— Від вас тепер залежить, — додав я, — здійснення мого проекту.

Панна Дорота обіцяла свою допомогу. Я поцілував її кощаву руку й запропонував прекрасній Гелені піти зо мною прогулятись. Але прекрасна Гелена відмовила мені, своєму Парисові. Я вклонився й вийшов у сад.

VII

— А куди вас тепер Бог понесе? — спитав мене Прохір, що стояв за дверима.

— Світ за очі, — відповів я.

— Світ за очі... — повторив він пошепки. — А де вас тоді шукать, як заблудите в нашому Вавилоні?

Я не знав, що сказати йому на його розумне запитання. А він, дивлячись на мене, посміхався й крутив у руках свою шапку-чабанку.

Я ніколи не любив ходити на прохідку з кимбудь, навіть з найкращою й несентиментальною жінкою. Прохідка на самоті має для мене якусь особливу принадку. Тому я в душі був навіть задоволений, що прекрасна Гелена відмовилась од прохідки. Але, свідомий того, що передбачливий Прохір має повну рацію, готовий я вже був просити його бути моїм супутником по цьому загадковому лабіринті, чи то, як він казав, по Вавилоні. Воно б таки було й зовсім доречі, бо, гуляючи, я міг би зняти мову про панну Дороту й дізнатися про всі її таємниці, а ці таємниці мене дуже цікавили.

— Чи не пішов би ти, Прохоре, — спитав я його, — прогулятися зо мною по вашому Вавилоні.

— Ходімо, — промовив він, усміхаючись і надягаючи чабанку на свою лисину.

Саме в цей час із дверей виглянула чарівна Гелена й покликала Прохора до панни Дороти. Я збагнув причину цієї несподіваної авдієнції і, відклавши свої досліді про панну Дороту до іншого разу, пішов собі навманя, куди очі глядять.

Поміж заглухлими колючими кущами порічок та агрусу вибрався я до старенького хисткого мосточка, перекинутого без усякої потреби через рудо-зелену калюжу, бо калюжу ту швидше й безпечніше обійти. Я розсудливо обійшов болото та пригорками поміж такими самими колючими кущами зійшов на гору. На горі стирчали в безладді старі напівзасохлі тополі та одна широка гілляста липа, мов та огрядна купчиха поміж худорлявими асесо-

рихами. Я приліг спочинути, — звичайно біля купчихи. Передо мною показалася панорама, на диво немальовнича в цьому мальовничому кутку мого прекрасного рідного краю. Просто перед очима — широкий густий чорний ліс, з-поза якого де-не-де стирчали конічні вершки тополь та визирали широко й у безладі розкидані черепяні дахи панського будинку, на яких повно було незграбних коминів, звідки вився синявий дим. Праворуч лісу блищав широкий став. За ставом на косогорі розкинулось сіреньке село, а посеред села стирчала теж сіренька деревяна церква невиразної архітектури. За селом на похилому пригорку два вітряки вимахували крилами, наче завзято сперечалися одне з одним, а проміж них по зеленому полі вилася темна стежка й зникала десь у вузькому одноманітному обрії, прикрашеному двома невеличкими могилами.

Близький обрій має для мене не скажу принаду, але своєрідну чарівливість. Мені завжди кортить дійти до нього й подивитися, що за ним ховається. Це невгамоване почуття

мені вже на дитячих років не давало покою. Так одного разу, як було мені ще літ шість чи сім, дивився я на подібний обрій, і мені уявилося, що за ним небо схилилось до землі й неодмінно оперлося на залізні стовпи, бо інакше як би воно держалось? Я не міг одмовити собі приємності глянути на цю цікаву колонаду. Пішов та, на невимовну досаду, побачив на такому ж самому обрії, що поволі з'являвся перед очима, таке самісіньке село, як і наше. Так і тепер — лежу під липою, а самого так і тягне подивитись, яка картина з'явиться далі за цими невгамонними вітряками. Але філософ Бекон навчає задовольняти спершу те, що необхідне, а потім уже те, що цікаве. І я пішов за його мудрою порадою, тим більше, що шлунок мій уже починав допевнятися необхідного.

Цікаве я відклав до іншого разу й тією ж дорогою вернувся до павільйону. Там уже нікого не було. Не змінюючи маршруту, я за годину щасливо прибув на штаб-квартиру. У дворі, мабуть перед вікнами кабінету, стояла коляска мого родича, а через двір його ж таки

фурман вів коні до повозу.

— Поїдемо додому? — спитав я в фурмана.

— Поїдемо назад пятами, — відповів він неохоче, закручуючи повід на навколо дишля.

Що б то значила його химерна відповідь? Невже мій занудний та безпристрасний родич не зовсім уже нудний та безкровний? Невже таки він не встояв перед спокусою й одважно поставив на карту й свою капітальну рухомість? Але перше, ніж робити висновок, треба переконатися, навчає вже не Бекон, а якийсь інший філософ-правник.

Увійшовши до своєї кімнати, я напівроздягся, привів свою особу в поземне положення й задумався про все, що бачив учора й сьогодні. Роздум цей породив у мені неприємне, образливе почуття. Одна вона, моя прекрасна, непорочна Гелена, — вона, мов ясна зіронька, горить серед цього густого, заразливого мороку та, як контраст до неї, неначе Магелланова хмара, ця темна, нерозгадана стара дивачка,

панна Дорота. Цікаво було б знати, на чому вона стала з Прохором: чи їде він зо мною до Києва, чи таки поставив на своєму? Ця думка, а може й щось інше примусило мене встати й підійти до вікна. Прохір помалу йшов через двір до моєї квартири, а родичів фурман так само помалу йшов йому назустріч. Вони зустрінулись, взяли за шапки, на хвилину спинились та й розійшлись.

— Що, програв? — спитав я в Прохора, коли той увійшов.

— І коні, і коляску, і Корнія нашому Іванові Івановичу. А до вечора — додав він — може Бог pomoже, то й себе програє. Наш Іван Іванович — молодець!

— Та й родич мій, видко, не дасть маху, — подумав я й спитав у Прохора, на чому він став з панною Доротою.

— Повезу вас до Києва, — промовив він з неохотою.

— І давно б так, — сказав я, щиро радіючи, що переміг упертість старого хахла своєю. Полюбувавшись його лагідним обличчям, я, задоволений з себе, вернувся до хати, маючи добрий намір зайняти позему позицію й достойно відсвяткувати здобуту вікторію. Слідом за мною увійшов до хати Прохір і присутністю своєю розбив мій гордий намір. Він став біля дверей і мовчав, а я ходив по кімнаті й теж мовчав. Він, здається, дожидав, поки я заговорю, а я дожидав, що він мені скаже. Наше німе "tete-a-tete" могло б бути й дуже довге (це лежить в українській вдачі), коли б його не порушив гуркіт коліс під самісінькими вікнами моєї квартири. Цей несподіваний гуркіт примусив Прохора одкрити вуста, щоб промовити: "Ого!", але цей глибокодумний замір йому не вдався. Ще лунав у моїх вухах той гуркіт, як до хати вже ввійшов мій однорукий герой, привітався й одрапортував, що накази мої виконано точнісінько.

— А де ж Трохим? — спитав я в мого героя, щиро стискаючи йому руку.

— Вони їдуть у кареті, — відповів він.

— Трохим! у кареті! — аж скрикнув я, здивований.

— Розкажіть мені, Бога ради, як це Трохим попав до карети? — спитав я мого героя, що стояв, посміхаючись.

— Дуже просто. Тутешня подорожня карета що з посту зоставалася в Будищах. Так щоб вона там не гнила на дворі, я й надумався привезти її на своє місце.

— Добре, — перебив я його — то, значить, ви коней узяли в мого родича?

Запитав я про це для того, щоб коні зараз же повернулись назад, а то того й дивись, що опинишся на четверику або шестерику.

— Нащо дурно ганяти коні? — відповів він. — Я позичив дві пари волів у панотця Сави. Отож її на волах і привезуть сюди разом з вашими речами та з Трохимом Сидор...

Останнього слова він чомусь не договорив.

Я внутрішнє посміхався, уявляючи мого Трохима, як він виглядає з пишного берлину, запряженого чотирма волами, подякував мому героєві за турботи і думав вже йти назустріч Трохимові.

— Бог знає, хто про нього клопочеться, — промовив він лагідно й виразисто, хапаючи мене за руку. Я відвів свою руку. Тоді він ухопив своєю єдиною рукою мою шию, і на його карих очах заблищала сльоза. Він почав цілувати мою голову. Цю мовчазно красномовну сцену перебив старий Прохір, що прийшов до мене з запитанням, де я хочу обідати, — чи з панамі в кабінеті, чи в саду.

— Ні там, ні там, — промовив я, а ти подай нам сюди, ми пообідаємо вкупі з Осипом Федоровичем.

— І так добре! — промовив Прохір і ви-йшов за двері.

Герой мій почав був одмовлятись від моєї імпровізованої ввічливости, але я запевнив його, що для мене його товариство цікавіше за генеральську й навіть адміральську компанію. Останні слова засоромили простака й він сховав [своє замішання] в строкатій бавовняній хустці.

А Прохір, отой старий, кволий Прохір, немов козачок покоєвий, так і бігає туди й сюди. Не минуло й десяти хвилин, як усе вже було готове — горілка й закуска, та й срібна ваза з супом парувала на столі. А Прохір, мов нічого не сталося, стояв собі біля дверей з серветою в руці та тільки всміхався.

Ледве встигли ми сісти за стіл, аж двері відчинилися й до нас впурхнула, мов той метелик легкокрилий, сама чарівлива господиня.

— І я з вами обідаю, — промовила вона, сідаючи між мною та братом. — А панна Дорота — казала вона далі — поцеремонилась, то

хай сама обідає.

— Їй, я гадаю, однаковісінько, — промовив я.

— Ба ні! панна Дорота любить веселе товариство.

Не встигла вона вимовити останнє слово, аж увійшов довжезний льокай з високою срібною вазою, з якої стирчала пляшка з шампанським. Ставлячи на стіл цей цікавий посуд, льокай промовив:

— Панна Дорота звеліла...

— Подякуй панні Дороті; а ти, Прохоре, принеси келехи, — додала господиня.

За час обіду Прохір працював хутчіше та зручніше, ніж французька камеристка. Я захоплений був моїм майбутнім слугою. Та коли справа дійшла до шампанської пляшки, то тут не лише Прохір та мій благородний герой, але й я сам задумався: таємниці цього гусар-

ського мистецтва для мене закриті. Але заступити мене було нікому, і я взявся за справу. Після довгих зусиль корок зрештою вилетів і вдарився в стелю. Я, одначе, не розгубився й спрямував скажену струю до законних берегів. Прохір був захоплений моєю хитрою операцією. А щоб продовжити це наївне захоплення, я почаствував його шклянкою скаженої води. Він рішуче відмовився. За допомогою любої господині я його таки запевнив, що, мовляв, не такий страшний чорт, як його малюють. Проти такого сильного аргументу нічого було сказати, і ми всі четверо торкнулися келехами й дружно випили сердите вино. Прохір злегка крякнув і ледве чутно промовив:

— Нічого сказать, — смачна, собака!

VIII

По обіді чарівна господиня з братом зразу пішли собі. За ними пішов і догадливий Про-

хір. А я, подумавши трохи, солодко, мяко, скамитово-мяко склепив свої зачаровані вії, поклавши свою особу на мягкій постелі. Та от біда! не встиг я ще переступити межу дійсності, як крізь півдрімоту почув якісь чудні, неясні звуки, подібні до читання псалтиря над покійником. Прислухаюсь, справді, читання, і читання церковне. І голос наче знайомий, але де той знайомий голос: за стіною чи під підлогою — не втямлю. Я розплющив очі, але очі вухам не допомогли. Я встав, підійшов тихенько до дверей, розчинив їх, дивлюсь — у передпокої немає нікого, а звуки стали виразніші й усе таки подібні до читання псалтиря. Чи немає справді у мене такого сусіди, що переставився? Одчиняю другі двері, вихожу на сходи, — аж то ("Ларчикъ просто отворялся") мій псалмолюбний сторож Прохір усівся на останньому східці, щоб мене не турбувати своїм псалмолюбством, та, мов найкращий дяк, шпарко вичитує; "не ревнуй лукавнующим, ниже завиди творящим беззаконіе". З насолодою дослухав я псалом до кінця й повернувся "во свояси, дивяся бившему".

Побожне Прохорове читання вплинуло тепер на мене зовсім не так, як перед тим. За кілька хвилин невиразні звуки зовсім щезли, і мені вже почав ввижатись якийсь чарівний привид, подібний до прекрасної Гелени, аж тут раптом почулося прозаїчне голосне: цабе! цабе... соб! тпрру!...

Що саме мені приверзлося, не можу сказати, але щось страшне. Я скочив, підбіг до вікна й побачив видовище, гідне пензля Вуверманового. Пишний берлин, запряжений чотирма здоровенними сірими волами, спинився проти моєї квартири. Прохір одчинив дверцята й висадив з берлина, наче якого кардинала, мого зовсім не пишного Трохима. Ця оригінальна сцена знищила в мені думку не те що про сон, але навіть і про те, щоб трохи полежати.

Земляки мої, а з ними разом і я, не можуть найповажнішої матерії не проткати хоч злегка, хоч ледве помітним жартом. Земляк мій (звичайно мимоволі) до зворушливого фіналу "Гамлета" втисне таке слівце, що крізь сльози

всміхнешся. На доказ пригадаю приклад з історії.

Спільники Іскри та Кочубея, піп Н. Н. та писар Подобайло, після доброго катування канчуками лежали, скривавлені, на підлозі під рогожиною й міркували про те, що не зле було б позичити в москаля кропила (себто канчука) для своїх неслухняних жінок. Чи ж не правда — саме доречі жарт?

От так і я тепер готую свого Трохима на педагога, — до піраці в високій мірі благородної й поважної. Поважно треба було б і починати це добре діло. Так ні, я вигадав його почати з жарту, а через жарт мій добрий та поважний замір мало не зійшов на нівець.

З доброго дива впала мені до голови дурна фантазія вдати, ніби я сердитий на Трохима, і подивитись, що з того вийде. Коли він за допомогою Прохора вніс чемодана до хати, я навіть не глянув на нього. Він це помітив і глянув на мене якось недовірливо. Я граю ролю далі. Не звертаю уваги на змішаного Трохима,

наказую Прохорові прийняти за рахунком білизну, книги та інші речі, а сам нашвидку вдягаюсь і вихожу. Дурість, дивовижна дурість з мого боку! Але я, мов той школяр, був задоволений з цієї імпровізованої дурости.

Відомою вже читачеві вовчою стежкою пройшов я біля патріярха-клена до так само відомої алеї, а звідти до заповідного павільйону. Тут зустріла мене прекрасна Гелена з братом та панна Дорота з філіжанкою чаю в руках. Після чаювання та веселої жвавої розмови мій герой узявся був за катеринку: вона заверещала якогось вальса, а я з прекрасною Геленою, як несамовитий німець, почав крутитись під те верещання. Панна Дорота виглядала з-за самовару й помітно всміхалася.

Тимчасом у павільйоні почало вже помітно сутеніти. Ми вийшли в сад. Тільки тут я згадав про Трохима й переказав про його приїзд мому героєві. Герой мій попрощався, як умів, та пішов вітати свого професора й друга. Я запропонував моїм супутницям піти погуляти вовчою стежкою. Вони охоче згодились,

і ми без особливих пригод ще засвітла дійшли до великої тополевої алеї, що вела до дому. В алеї ми зустріли Івана Івановича Берггофа, що їхав четвернею в колясі мого любого родича. Гордий своїм успіхом Іван Іванович вдав, наче нас не бачить, а ми теж одвернулись, коли він проїздив повз нас. Так тобі й треба, німецький шахраю!

Коли ми входили на широчезний двір, нас зустрів мій герой і з переляком оповістив нам, що Трохим зник.

— От тобі й жарти! — подумав я, вклонився своїм супутницям й побіг додому.

— Де Трохим? — спитав я похапцем у Прохора.

— А Бог його святий знає, — відповів він байдуже.

— Він тобі нічого не сказав, як пішов? — спитав я нетерпляче.

— Сказав... — і Прохор спинився.

— Що ж він тобі сказав? Кажі швидше.

— Він сказав... та цур йому! він негарне слово сказав. — Кажі швидше, я все хочу знати!

— Він сказав, що на вас не те що добра людина, сам чорт не потрапить, та що коли він вам знадобиться, то щоб ви його й у Києві не шукали.

— Попроси до мене Осипа Федоровича, — сказав я Прохорові.

Він швиденько вийшов, і за хвилину прийшов до мене мій засмучений герой. Я розповів йому, у чому справа, і попрохав зараз же гнати навздогін за Трохимом.

— Він напевне тепер у Будищах, у пан-отця Сави, — додав я.

Герой мій пішов. Я зостався і знічевя почав

міркувати над моїм дурним жартом.

Значить, я кепсько знав мого Трохима, коли так пожартував з ним. Дурість і ще раз дурість! І навіть не оригінальна дурість! Прохір так само думає тепер, що я тиран, що я скажений собака, що зо мною не те що добра людина, але й сам чорт не вживеться. Ще раз дурість!

— Будь ласка, — вас просять до покоїв, — промовив Прохір, одчиняючи двері.

— А в покоях нічого не говорять про Трохима? — спитав я його зненацька.

— А Бог їх святий знає. Назар льокай каже, що...

— Що Назар льокай каже? - перебив я його.

— Що, мовляв, Трохим утік од вас.

— Бреше він! Трохим забув у Будищах дуже потрібну мені книгу та й пішов по неї. Хто

ж винен? Не забувай! — додав я експромтом і дуже недоречі, а навіть як непростенний дурень. І на що мені було брехати перед Прохором? Щоб потвердити його думку, що я справді скажений собака, та ще й хитрий собака. Одна помилка тягне за собою другу, — це вже так ведеться. Але як би його викрутитись з цього поганого становища?

Прохір лукаво подивився на мене, а я, не наче нічого не помічаючи, байдуже почав висвистувати качучу, взяв шапку й пішов.

— "Бреше та ще й присвистує", — мабуть так подумав Прохір, — сказав я сам до себе та з тяжким серцем увійшов до відомої круглої залі а la турецьке шатро. В залі нікого не було. Я притулився на канапі й почав ждати, чи не надійде хтось. Знудившись дожданням, пішов до господаря в кабінет і наткнувся на таке видовисько: господар та мій любий родич сиділи мовчки перед заплямленим ломберним столом, втопивши червоні очі та такі самі носи до шклянок, що в них парували пунш. Час од часу вимовлялось слово "моя", а за тим

словом пересовувався карбованець з одного кінця столу на другий. Я довго не міг зрозуміти, що тут коїться. Вони грають, це так, але що то за гра? Нарешті я здогадався. Вони грають у "муху", себто до чиеї шклянки раніше впаде муха, той і виграв. Добрі хлопята, — подумав я, дивлячись на приятелів, і, гидуючи їхньою паскудною грою, вийшов з кабінету; вони ж мене [навіть] не помітили.

Я покинув приятелів, коли вони сварились за сумнівну ставку. У залі-шатрі, як і раніше, нікого не було. Мимо десяти незагадкових комірчин пройшов я до китайської залі з загадковими фірмами. І там нікого не було. Я вийшов у сад — нікогісінько, у павільйон — так само нікого. Куди ж заховалась моя прекрасна Гелена з своєю дуеньєю? Задавши собі таке питання, я тими ж самими переходами повернувся до своєї кімнати, ліг і почав уважно розглядати стелю.

За якийсь час Прохір одчинив двері й сказав, що мене просять на вечерю. Я відмовився від вечері й знову почав розглядати стелю. Не

пам'ятаю, на чому я спинився в своїх тонких спостереженнях, пам'ятаю тільки, що прокинувся, погасив свічку, повернувся до стіни й знову заснув.

Прокинувся я рано, і мені, як живий, уявився принадливий краєвид з двома вітряками. Ану лишень, піду, розвідаю, що там діється за тими вітряками! Встав, вдяг шапку, взяв кийка та й пішов. Золотоволоса, румянолиця Аврора вже вмилася алмазною росою й радісно всміхалась до солодко дрімливої землі. Дихнувши свіжим, вогким повітрям, я злегенька здригнувся і, помолившись Богу, пішов до широкої тополевої алеї. Минувши алею, я став на перехресті обох доріг. Одна мені відома, вона веде до Будищ, а друга Бог знає куди приведе. Я вибрав ту, що Бог знає куди приведе. Іду. Праворуч ліс, ліворуч поле, а спереду сіріє село, мов хмарою, повите прозорим димом. Вхожу до села. Покручена вулиця спускається вниз й переходить у греблю. Нижче за греблею млин та ґуральня, а по той бік, мало не в рівень з греблею, блискучий широкий став. За ставом знову таке саме сі-

реньке село й вулиця, що крутиться по черво-
нуватому взгірі. На горбочку шинок, за шин-
ком царина, поле та два вітряки. Саме вас ме-
ні й треба, голубята!

— Добридень, батьку! — промовив я до си-
вобородого діда, що лаштував лубяні двері до
свого куреня. — Нехай Бог поможе, — додав я,
підіймаючи шапку.

— Добридень, сину? Нехай і вам Бог помо-
же, — промовив він, здіймаючи шапку.

— А куди Бог несе? — спитав він з поша-
ною.

— Гуляю, батьку! — одповів я, проходячи
край нього.

— Гуляй собі з Богом, сину! — промовив
він, вдягнув шапку й знову заходився біля лу-
бляних дверей. А я вийшов у поле та й пішов
собі шляхом-дорогою, посвистуючи якусь
українську пісню.

Пройшов я повз вітряки та крок за кроком, непомітно зійшов на привабливу височінь і враз зупинився. Передо мною стала не оригінальна й не нова для мене, але чарівна картина. Оточена темним лісом, широка та без краю довга поляна розкинулась на похилому пригорку, що по ньому в безладді стояли старі суховерхі дуби. Намилувавшись досхочу, раптом захотів я помацати ногами оту стару, неоригінальну картину. Хто дуже захотів — наполовину вже зробив... Промовивши цю святую істину, пустився я мацати стару картину і, переходячи від дуба до дуба, несподівано наткнувся на широкий та глибокий рівчак. Дивлюсь, за ровом на великому просторі, приблизно в дві квадратні верстви, зеленіє, мов той оксамит, молода пшениця. А серед цієї пишної зелені, неначе темні стрічки, простяглися два обніжки, і на одному з них гуляє собі висока людина, вся в білому. Я далекий від того, щоб вірити в зачаровані скарби, що щасливцям з'являються теж у чомусь білому, але тут мало не наблизився до тої безглуздої віри. Добре, що цей уявлений скарб, побачивши мене, почав до мене наближатись. Коли він

підійшов до рову на кілька кроків, я підійняв шапку, побажав йому доброго ранку й запитав:

— Чия це така прекрасна пшениця?

— Доктора Прехтеля, себто моя, — відповів незнайомий та, підіймаючи білого кашкета, додав: "маю честь рекомендуватись".

Я подивився на нього уважніше. Це був білий, свіжий, худорлявий, високий на зріст дідусь, у кавалерійському білому кителі та в білих широких шароварах. З хвилину стояли ми мовчки один проти одного. Я вже мав був щось сказати, аж він враз знищив мій проєкт запитанням:

— Ви не тутешній та, мабуть, заблудилися?

— Ваша правда, я не тутешній! Я художник Дармограй, — відповів я, трохи наче розгубившись, що зо мною трапляється завжди при першій зустрічі.

— Вашу руку! Люблю художників, сущих дітей Божих, — промовив він швидко й протягнув мені руку. Я зробив те саме й опинився в рову. Він спершу покартав мене за необережний рух, а потім подав мені руку й витяг, аки пророка Даниїла з рову левиного, трохи вимазаного болотом.

— Тепер здорові були, як слід, — промовив він, усміхаючись та стискаючи мої руки.

— Ваше ім'я? — запитав я його.

— Степан Осипович Прехтель. — А ваше? — додав він швидко.

Я сказав йому своє.

— Добре. Тепер ходімо до моєї старої. Вона так само, як і я, любить художників, — і з тими словами вивів мене на обніжок. Але тому, що ця дорога була тісна про двох пішоходців, він пустив мене наперед, а сам пішов за мною. Мовчки пройшли ми зелений лан та ввійшли до молодого, акуратно підчищеного

гаю. Тут нас зустрів гарний, здоровий парубок в білій чистій сорочці та в білих штанях. Парубок зняв смушеву шапку і, вклоняючись, промовив:

— Добридень дядечку!

— Добридень, Сидоре! — відповів йому мій новий знайомий.

— Що доброго скажеш, Сидоре? — спитав він у нього.

— Тіточка Софія Самійлівна послали вас шукати, — відповів парубок, вклоняючись.

— Добре, скажи: прийдемо, — промовив доктор Прехтель моєю рідною мовою. Це мене чимало здивувало, зважаючи на його науковий ступінь та німецьке прізвище.

Перейшовши дубовим гаєм, ми опинились перед великою білою хатою з ганком та чотирма однаково великими вікнами. З-за хати виглядали ще якісь будівлі, але я не встиг

придивитися до них, бо в дверях з'явилась кубічна, свіжа, жвава бабуся в ширококрилому білому чепці й у білісінькій, як сніг, широкій блузі.

— Рекомендую вам мою Софію Самійлівну, — промовив Прехтель, указуючи на бабуся, що наближалась до нас.

Я вклонився й назвав їй себе та своє зайняття.

— О! — вимовила моя нова знайома та, звертаючись до чоловіка, спитала:

— Де ж це ти взяв такого дорогого гостя?

— Бог нам послав, друже мій, — промовив він, ніжно цілуючи свою Софію Самійлівну.

— Я вам пришлю каву сюди в гай: в покоях ще не прибрано, — промовила вона, пспішаючись, і зникла в хаті.

Філемон та Бавкида, — подумав я, вертаю-

чись з господарем до гаю.

ІХ

— Тепер спочиньмо, — промовив мій провідир, сідаючи на дерновій, півкруглій лавочці.

— Спочиньмо, — промовив за ним і я, сідаючи на тій самій лавочці. За хвилину до нас підійшла білолиця, свіжа дівчина в українському вбранні і, вклонившись, ледве чутно сказала:

— Де, дядечку, скажете стола поставити?

— Хоч за ворітьми, мені однаковісінько, тільки давай нам каву, — промовив мій Амфітріон, посміхаючись.

Дівчина зашарілася й закрила лице білим широким рукавом сорочки.

— Ти й слова путнього ніколи не скажеш, — промовила Софія Самійлівна, що вже опинилась тут. — Принеси швидше, Параско, маленького столика, — додала вона, звертаючись до своєї засоромленої співробітниці. А старий глянув на мене й лукаво моргнув оком, наче кажучи: "бач, який я!".

За одну хвилинку білолиця Геба-Параска зготувала для нас бенкет до найменших подробиць. На невеликому круглому столі вона поставила все: і кавний, і кавничок, і пряжену сметанку в мініятюрних горнятках, булки та булочки, сухарі та сухарочки і, нарешті, дві великі чорні цигари та сірники. Бракувало тільки Софії Самійлівни. Незабаром з'явилася й вона, але вже не в блюзі, а в чорній шовковій сукні та в чепурному свіжому чепці. Вона присіла біля нас, і після першої філіжанки кави навязалася розмова. Я розповів їм докладно, хто я й що я. А вони, чи, краще сказати, вона, не вдаючись у дрібниці, як це звичайно буває в жінок її віку, переказала мені все про своє життя-буття, не займаючи ані словом своїх сусідок. Річ дуже рідка в жінок навіть і

не її віку. На закінчення вона сказала мені, що мають вони дочку-красуню в київському інституті, що за місяць вона вже покине інститут, та [оповіла] про те, як вона вчитиме її дома хазяйнувати та як гадає заміж її дати. Тільки тут вона вдалася в подробиці, — але матері це можна вибачити.

Єсть на світі такі щасливі люди, що їм не потрібна жадна рекомендація, що з ними не встиг ще й добре оглядітись, а вже, сам того не помічаючи, робишся своїм, рідним, без найменшого з твого боку зусилля. А єсть і такі нещасливі люди, що з ними й з семи печей хліба поїси, а все таки не дізнаєшся, що воно таке — людина чи амфібія.

Не встаючи з дернової лавки, не викуривши й до половини цигари, я вже знав, що Степан Осипович Прехталь був колись штаб-лікарем у курляндському драгунському, тепер уланському полку, що вчився він у Дорпаті, що Софія Самійлівна — вихованка графині Гудовичевої, жінки командира того самого курляндського полку, що в ньому він служив ко-

лись лікарем, та що в містечку Вільшаній київської губернії вони спізналися з Софією Самійлівною, там же й побрались, та що спершу було не без злиднів, поки Степан Осипович не вбився в колодки, себто поки не вислужив пенсії та не покинув служити. Потім купили собі оцей хутір, завели господарство та й живуть, як у Бога за дверима.

В свою чергу розбалакався й я та змалював їм якнайрайдушнішими барвами мою прекрасну Гелену та її благородного, великодушного лицаря-брата. Я так захопив обох старих своїм отим малюночком, що вони з сльозами в очах почали прохати мене познайомити їх з братом та сестрою, про яких вони вже чули, хоч ще й не мали щастя бачити цю благородну пару. Я обіцяв. Я передбачав багато гарного й корисного від цього знайомства для моєї героїні, а ще більш для освіченої вродливої красуні, дочки Софії Самійлівни.

Вони, наче рідні сестри, поділяться між собою своїм моральним добром і обидві стануть багаті.

Старі запропонували мені зостатись в них обідати. Я не відмовився, а покищо, до обіду, Степан Осипович запропонував мені пройтись по його палестині. Я не відмовився й од цього, і ми пішли оглядати не широке, але миле, чисте, акуратне господарство медика-агронома.

Про подробиці того, що я бачив, розповім ширше в іншому місці, а тепер і не місце, і не час, бо Софія Самійлівна послала вже свого Сидора-Меркурія кликати нас на обід. Я, однак, помилився. Сидір справді йшов шукати на обід, але не нас, а карасів у ставку. І коли ми переходили греблею, я бачив крізь очерет, як він витяг вершу, і з неї посипались у човен великі, золотисті карасі. Я подивився та аж облизнувся. Які ж то будуть ці приятелі, смажені в сметані, — подумав я й ще раз облизнувся. Приятелі показали себе справді такими, як я подумав. А взагалі обід своєю простою та педантичною чистотою перевищив усе, що я собі уявляв. По обіді Степан Осипович запросив мене до своєї лабораторії-бібліо-

теки прочитати, як він казав, вславлений твір особливого та найпершого мудреця Морфея. Перейшовши через темні сіни, ввійшли ми на половину Степана Осиповича. Це була велика кімната з чотирма невеличкими вікнами, що були оздоблені різного розміру пляшками з різнобарвними настоянками. Поміж вікнами стояли шафи — одні з аптечними слоїками, інші — з книгами. На столах сушились провесняні запашні трави. Та найкращою оздобою кімнати були два ліжка з свіжими постелями. На ці ліжка ми лягли й заснули, та не абияк, по-злодійському, а заснули таки по-хазяйському, себто аж до заходу сонця.

Читання вславленого твору мудреця Морфея затяглося б і довше, коли б не почувся з-за дверей знайомий дзвінкий голос Софії Самійлівни, що питався в нас, чи не хочемо ми чаю. На це питання Степан Осипович лаконічно відказав: "Хочемо!"

— А як хочете, то виходьте в сад, — сказала Софія Самійлівна, стукнувши чимсь метально-

вим у двері, мабуть ключем.

Ми стрепенулись, умилися та, начебто нічого не сталося, вийшли вже не до дубового гаю, а до справжнього овочевого саду, що лежав по той бік хати. Сіли ми на дерновій лаві під величезною старою липою, що розкинула свої віті посеред саду.

— От якби нам хтось приніс води та цукру або варення, — сказав Степан Осипович до Софії Самійлівни, що йшла до нас.

— Ти — справжній німець! — промовила вона, всміхнувшись одним куточком уст, що робило її надзвичайно милою бабусею, — усе б йому води та цукур. А чай куди дінеш? Справжній німець, — додала вона ще раз.

— І не сидів біля німця! — сказав, навіть не всміхнувшись, Степан Осипович, запалюючи цигару.

Софія Самійлівна вернулась до хати. І дуже скоро після того білолиця, чорноброва Ге-

ба-Параска винесла на таці бажаний продукт, поставила на лавку й проговорила, червоніючи.

— Дядечку!... тіточка сказала спитати вас, чи не подати вам ще чого?

— Перцю з цибулею та гірчиці трохи попроси в своєї тіточки, а потім уже чаю, — додав він, так само не всміхнувшись.

Білолиця Геба зашарілась, мов достигле яблуко, та, закривши лице рукавом, втікла до хати.

Розмова наша спочатку точилась біля жартів Степана Осиповича, а потім перейшла на прекрасну сестру та на великодушного брата, а зрештою — на панну Дороту.

— Що це за субект, ота мовчазна панна Дорота? — спитав я Степана Осиповича.

— Понурий психічний феномен, — одповів він. Вона — здивачіла внаслідок обмани та

образи. Сумна її історія тісно й навіть органічно звязана з огидною історією старого Курнатовського, батька теперішнього власника [маєтку]. Я вам розкажу її історію: вона мені відома ліпше, як кому іншому. І на мою думку, такі історії не тільки оповідати — дрюкувати слід. Цих розпусників, беззаконників захищає від канчука закон, а через те їх треба й належить карати й ганьбити дрюкованим словом, як огидливих моральних виродків.

Саме тільки Степан Осипович дійшов до суті справи, а я насторожив вуха, як до мене підійшла білолиця Геба і, червоніючи, тихенько сказала, що за мене питається якийсь однорукий пан. Я тільки тепер спам'ятався, що втяв непрощенну дурницю: пішов з дому, не сказавши навіть Прохорові, куди йду. Зрештою я й сам тоді не знав, куди пішов.

— Що сталося? — спитали мене зразу обоє мої амфітріони.

— Нічого особливого, — відповів я, збентежений — мене, як утікача, шукають по [всій]

околиці.

— Хто ж вас шукає?

— Чоловік, що його великодушністю ми оце саме захоплювались.

— Та невже він сам? Де ж він?

— Отут стоїть за хатою, — відповіла простодушна Геба.

— Чого ж ти стала? Проси їх сюди до нас, — сказала Софія Самійлівна, звертаючись до Геби.

— Ви нам сьогодні гору золота подарували, — казав Степан Осипович, стискаючи мені руку.

Білолиця Параска пішла просити гостя до товариства, а ми всі троє слідом за Параскою пішли зустрічати з тріумфом мого героя.

— Ви мене знаєте, а я вас іще краще знаю,

та й край, — так зустрів Степан Осипович свого гостя та, стискаючи йому руку, додав, ука-зуючи на Софію Самійлівну: "А цей моя стара німкеня, прошу полюбити".

Софія Самійлівна зробила "кніксен" і благоговійно подивилась на мого героя. А він, простодушний, почервонів, як дівчина, що спіткалася з незнайомим юнаком, та, підійшовши до мене, шепнув на вухо: "За ворітьми Трохим вас дожидає".

Я зник, мов та кицька.

За ворітьми стояла бричка, а в бричці сидів, понуривши голову, мій ображений Трохим. Побачивши мене, він одвернувся. Підходячи до брички, я злегка кашлянув. Він іще більше відвернувся. Бачу, — справа кепська. Зайшов з другого боку, він одвернувся в протилежний бік. Зле, — треба змінити тактику.

— Здорові були, Трохиме Сидоровичу! — промовив я, ледве вдержуючись од сміху.

— Здорові були й вам, — сказав він і ще більше відвернувся від мене.

— Чи не хочете чого перекусити?

— Не хочу, — відповів він з протягом і повернувся до мене спиною.

Не зразу вкоськав я мого Трохима й завів до освітленого гінекею Софії Самійлівни, — на дворі вже було темно. Я зарекомендував його, як мого вірного слугу й сподвижника та майбутнього вчителя мого героя.

— Браво, молодий професоре! Будемо вчитись, і все буде добре, — промовив Степан Осипович, стискаючи йому руку. Софія Самійлівна приголубила його як сина, — почастивала мандриками й посадовила поруч себе на канапі. Трохим не без церемонії вволив її бажання, спершу поцілувавши її в руку. З цього я побачив, що й він таки з бувальців.

Після дуже нелегкої вечері ми зібралися в дорогу, чим не мало здивували Софію Самій-

лівну. А вона звеліла вже була послати нам у клуні на соломі. Почувши про такі розкоші, я вже був зовсім розкис, але герой мій, як суцїй спартанець, рішуче відмовився від цього невинного плотоугодїя, особливо тому, що панна Дорота вчора ввечері дуже захворіла, і коло її ліжка нема кому сестри заступити.

Так ось яка була й причина вчорашньої тиші, — подумав я і, побажавши господарям доброї ночі, ми вийшли на двір, давши обіцянку відвідувати їх частіше.

— А все таки краще було б, якби ви переночували, — говорила ясно освітлена свічкою Софія Самійлівна.

Степан Осипович, відпровадивши нас до воріт і прощаючись, просив учителя та учня без церемоній звертатись до нього за підручниками та ласкаво подавати йому відомості про перебіг їхньої педагогічної праці.

Я мовчки стиснув йому руку, і ми розпрощалися.

Х

Край неба на заході ще жеврів, мов заграва далекої пожежі, що вже погасає. На мякому, червонуватому тлі вирисовувалися темний, прозористий дубовий гай. З-за гаю грайливою фіолетовою смужкою здіймався вгору дим, мабуть з кухні Софії Самійлівни. Я дивився на цей безтурботний мир природи, і солодкі заспокійливі мрії навідали мою тривожну душу.

...Не для волненій, не для битвъ —
Мы рождены для вдохновеній,
Для звуковъ сладкихъ и молитвъ!

Вірші Пушкіна не сходили мені з язика, поки ми не підіхали до села. При візді до села замість царинного діда відчинив нам ворота Прохір та замість, звичайного привітання заприсягся, що хай не буде він Прохір Хиврич, а хай буде собачий син, якщо він з цього часу

відпустить мене хоч на дві пяді від себе. "Возьму — каже — на мотуз та й буду водить, як того ведмедя", — бо іншої ради він не може дати з таким божевільним паном, як я. При цих словах Трохим виразисто подивився на мене, ніби кажучи: "А що, може неправда?"

— Посунься в той бік, — сказав Прохір до Трохима, влазячи в бричку. — З самісінького ранку на ногах, мов той хорт на ловах! Рушай, — промовив він до фурмана, сідаючи.

Повз шинок, де ледве світилося, помалу пустились ми з пригорка й опинились на греблі. На гладкому дзеркалі ставу сплескувалася рибка, зоставляючи по собі круг, що помалу ширшав на воді. Проїхавши село й тополеву алею, ми спинились на широкому дворі. На темному тлі маячила чорна жіноча постать. Я пізнав у ній мою прекрасну Гелену.

— Чи всі вдома? — спитала вона, зустрічаючи нас.

— Усі! — промовив я, вискакуючи з бри-

чки.

— Де ви досі пропадали? — спитала вона, взявши мене за руку.

Я розповів їй про свою знахідку.

— А що, чи ж не казала я тобі, що вони напевне там, — сказала вона, звертаючись до брата.

— Та як же ви дізнались, що я саме там? — спитався я нічної красуні.

— Бо ви раннім ранком вийшли за царину й не вертались, а до Прехтелевого хутора недалеко, — я й здогадалась.

— Розумниця, — подумав я, простягнув їй руку, і ми мовчки відійшли від брички.

— Як здоров'я вашої панни Дороти? — спитав я в моєї мовчазної супутниці.

— Дуже недобре. Завтра конче треба буде

запросити Степана Осиповича, та я не знаю, як його це зробити. Чоловік поїхав з дому, а я...

— Куди ваш чоловік поїхав? — перебив я її, начебто мені прикрою була його присутність.

— Не знаю, куди він поїхав з вашим родичем, певно до Будищ — одповіла вона, не міняючи тону.

Розмова наша якось не вязалась. Олена сьогодні була, мов не своя. Я їй це сказав. Вона відповіла, що їй сьогодні нудно. Я змалював їй привабливу Софію Самійлівну й нарешті переказав, як щиро вона бажає познайомитися з нею. Вона й це прийняла помітно сухо, з чого я міг зробити висновок, що мені зосталось тільки побажати їй приємних снів та й забратися во свояси. Я так розсудливо й зробив.

Що її так сильно непокоїть? Невже недуга панни Дороти, цього живого автомата, або може відсутність безпутнього чоловіка? Чи

не те й друге вкупі? І те, і друге, взяте зокрема, — ка-зна-що, а вкупі — безпросвітна гидота. А вона нудиться без них. Дивна річ!

Довго ще вештався я поночі по подвірі, міркуючи про те саме, поки зрештою не втопився та й не пішов до своєї хати.

Дожидаючись мене, Трохим читав вступну лекцію своєму учневі. Як я входив до кімнати, він учив його пізнавати літери на обкладинці "Морского Сборника" й хитро-мудро толкував йому, що означають дві палички з перекладиною зверху та такі ж самі дві палички з перекладиною посередині. Прохір же, не звертаючи найменшої уваги на допитливу молодь, голосно читав псалми Давидові, обережно перегортаючи пожовклі сторінки псалтиря. Ця нова сцена звільнила мене від томливого вражіння попередніх переживань. Похваливши мого героя за тямовитість та пильність, Трохима — за точне виконання своїх обов'язків, а Прохора за борзе читання та писання, я хотів був попрощатися з ними та й лягати спати, але Прохір виступив уперед і

насмівився спитати в мене, що воно значить: "Коль возлюбленна селенія Твоя, Господи сил?" — Мене, правду кажучи, збило з пантелику таке несподіване запитання, але, зразу ж схаменувшись, одповів йому навмання: "Селеніє возлюбленне Господнє", сказав я йому, означає не що інше, як монастир. Прохор подивився на мене з благоговінням, а на присутніх з подивом, та й годі.

— Я й сам так думав, — говорив Прохір, спам'ятавшись; — а може й не так, гадаю собі, а спитати нема в кого. Панна Дорота — вони хоч і читають книгу, та не по-нашому, а по-польському, то їх і питати нема чого. Хвалити Бога, що вас Господь послав до нас, а то б я й до самої домовини не втямив би цього святого слова.

— А ви чи вечеряли? — спитав він мене зненацька.

— Вечеряв, — одповів я.

— Кладіться ж з Богом та спіть. Ходімо, хло-

пці, — додав він, звертаючись до своїх бесідників.

Поки Прохір говорив, я мов знічевя перегортав "Морской Сборникъ" та, знайшовши те місце, де було сказано про подвиг мого героя, попрохав Трохима прочитати вголос. Герой мій од цього надрюкованого секрету на хвилину остовпів, але хутко він отямився й сказав:

— Та коли б не сам граф Вельгорський, царство йому небесне, нас тоді допитував, то я другому кому й слова не сказав би.

— Земля тобі пером, достойний представниче чоловіколюбства! — мало не вголос промовив я та, побажавши на добраніч товариству, пішов до своєї кімнати.

Розлучившись з моїми друзями-proteges я нелицемірно заходився міряти мою кімнату вздовж і впоперек. Але хоч як ретельно працював я над її мірянням, я скінчив на тому, що, таки не змірявши її точно, загасив вогонь

та й ліг спати. Я сподівався, що засну по-богати-рському, але вийшло зовсім не так. Мене щось непокоїло, — що саме, я означити не міг, хоч як силкувався. У ті тяжкі та без краю довгі хвилини я трохи скидався на закоханого, отже й на божевільного. Але така схожість була неможлива — поперше тому, що я не прапорщик, а подруге, що я хоч і не маю ранги, зате маю літа, а ще й до того я не еротичної комплекції. А тимчасом, про що б я не почав думати: про старі прегарні дуби, про білого Прехтеля, про Софію Самійлівну, про її любий оригінальний усміх — скрізь і в усьому виглядає вона, вона, прекрасна й непорочна моя простенька героїня. Боже мій! Боже мій! — думав я про себе. Чи ж збереже вона свіжість, цю дівочу чистоту, як заховала її Софія Самійлівна? Навряд. Вона повна найніжнішого, найвищого кохання. Їй необхідне принаймні привязання, їй необхідна підпора, що на ній могла б вона спертися, їй необхідний розумний та вірний друг, а не п'яний розпусник-ремонтер або нещасна дивачка, панна Дорота, що до неї вона привязалася, бо треба ж хоч до когобудь привязатися. А якщо ця жалісна руї-

на зовсім впаде — тоді що? тоді... тоді все може трапитись. Добре ще, як вона після томливої холодної порожнечі зробиться подібною до моєї бездушної кухні. А якщо вона, втрапивши святу жіночу гідність, просто стане — і це таке натуральне — прислужницею свого звідника? І, нарешті, виснаживши кволі рештки моральної сили, вона враз побачить усю ганебну гидоту власного знищення? Тоді... Тоді вона — другий екземпляр нещасної юрודивої панни Дороти! Як же відвести цю темну, густу хмару від її блискуче прекрасної голівки? І я, як великий Франклін, задумався над цим моральним громозводом.

Після довгих міркувань я спинився на Софії Самійлівні та на її інститутці дочці і, не відволікаючи справи на безрік, вирішив завтра ж таки познайомити між собою моїх приятельок. Ця неоригінальна думка так мені вподобалась, що я розвинув її до найнесотворенніших химер і, заколиханий республіканцями-внучатами моєї прекрасної Олени та іншими подібними мріями, заснув сном блаженних.

Прокинувся я досить пізно, і перше, що стало перед моєю, вже не нічною, а денною уявою, це був учорашній проект з усіма найменшими подробицями. Хоч це й була дитина моєї власної фантазії, я не пізнав його. Він був занадто химерний. Я знищив його й на тому самому підкладі заходився ставити нову будівлю, соліднішу, масивнішу, краще пристосовуючи її до підсоння та до звичаїв.

— А чи не пора вам вставати? — сказав Прохір, тихесенько відчиняючи двері.

— Не знаю, а як ти гадаєш? — спитав я в нього, встаючи з ліжка.

— Я так гадаю, що пора. Вже двічі приходили кликати вас на чай туди в сад, — сказав він розгортаючи рушник.

За кілька хвилин я вже підходив до дверей заповідного павільйону. І тому, що двері були відчинені, здалека побачив усередині його білу блискучу голову Степана Осиповича.

— Яким це вітром вас сюди занесло? — спитав я, підходячи до нього і вклоняючись його розмовниці, прекрасній Гелені.

— Дуже просто, я ж лікар, — одповів він, простягаючи руку.

— А як почуває себе ваша хвора? - спитав я в нього.

— Як взагалі всі хворі, — промовив він, усміхаючись.

Господиня пішла навідатись до хворої, я заходився біля чаю, а Степан Осипович запалив цигару й розпочав панегірик моїй прекрасній Гелені. Але ледве дійшов він до самого патосу, як увійшла до павільйону сама героїня і сказала своєму новому поклонникові, що хвора заснула.

— І хвалити Бога! — сказав, усміхаючись, Степан Осипович та запропонував прогулятись спершу садом, а потім до нього на хутір.

Сон — як у руку дав, — подумав я і, звичайно, з охотою погодився на милу пропозицію. Прекрасна Гелена турбувалась за слабу, але Степан Осипович, як лікар, запевнив її, що хвора проспить до вечора й проснеться здорова. Вона згодилась, звеліла запрягати повіз і доганяти себе за цариною.

Дорогою я забіг до своєї хати, взяв теку, олівець та кийок і подався слідом за моїми супутниками. Ледве встигли ми вийти за село, як нагнала нас коляса й прийняла до свого мягкого лона. Проїжжаючи мимо одного старого дуба, я сказав фурманові спинитись і, на превелике диво моїх супутників, вийшов із коляси. На запитання, що я збираюсь робити, я вказав на дерево й сказав, що хочу змалювати цього суховерхого патріярха. Степан Осипович мовчки махнув рукою й наказав фурманові рушати, а я з певної віддалі обійшов навколо широколистого Мафусаїла та, не знайшовши через полудневе освітлення бажаного пункту, ліг у холодку того ж таки Мафусаїла, помилувався здалека його могутніми однолітками та й задрімав.

Прокинувшись, я побачив, що густа тінь лісу зрадила мене: вона відскочила від мене сяжнів на три. Добре ще, що я догадався закрити від мух лице хусткою, а то б з мене зробився справжній англієць. А де ж моя тека? Кийок мій тут, а теки нема. Обійшов я кілька разів навколо патріярха, заглянув до його широкого дупла. Нема моєї теки, а освітлення найвідповідніше, і лисий Мафусаїл наче кепкує з мене, спокусливо показуючи свої широко освітлені суки та віті. З досади я підійшов до другого патріярха, — той ще кращий, до третього — ще кращий, а четвертий ніби втік із теки Калама й знову проситься під олівець. Я мало не плакав з досади. Кленучи раз-у-раз безсовісного злодія, вийшов я на дорогу та й попростував до Прехтелевого хутора. Окрім Софії Самійлівни та білолицької Параски, я не знайшов на хуторі нікого. Мене запитали, чи я обідав. Я сказав, що ні. Зараз же мене провели на половину Софії Самійлівни й начинили всякими їстивними благодатями. Між іншим, я дізнався, що моя героїня просто зачарувала Софію Самійлівну та що гостюва-

ла вона недовго тому, що боялась за свою хвору панну Дороту. Степан Осипович поїхав разом з Геленою, а Софія Самійлівна їде до неї на вечірній чай і прохає мене бути їй за кавалера. Від цієї чести я не відмовився, і ми за півгодини вирушили в дорогу.

XI

В тополевій алеї, проти самої вовчої стежки, я звелів зупинитись і прохав мою супутницю вийти з брички. Я мав намір повести її цією вовчою стежкою просто до павільйону, де сподівався знайти господиню та її сивого гостя. Але сподівання мої не справдились, бо не встигли ми ступити на стежку, як у кінці алеї від дому з'явилась сама господиня в супроводі Степана Осиповича та свого благовірного ротмістра. Ми пішли їм назустріч. Нові знайомі з невдаваною радістю обнялись та поцілувались, а сам господар із зграбністю справжнього гусара зарекомендувався Софії Самійлівні й просив її до покоїв.

— А чи вдався вам сьогодні малюнок? — спитав мене лукаво Степан Осипович.

— Дуже, — відповів я, силкуючись бути поважним.

— А чи правду кажете? — спитав він, пильно дивлячись на мене.

— Правду! — відповів я тим самим тоном.

— Чи не можна й нам полюбуватися вашою працею? — промовила господиня, сміючись.

— І ви проти мене! — сказав я, так само сміючись.

Вдоволений Степан Осипович стиснув їй по-дружньому руку й тут таки розповів, як було, як я зрадив їхній потрійний союз в ім'я прекрасного мистецтва та як вони, вертаючись, помітили мене, глибоко відданого божественному мистецтву, так глибоко, що "він і

не почув, як ми в нього з рук теку вкрали". Так закінчив своє оповідання Степан Осипович. Оповідання його викликало загальний сміх, а разом із тим і мій.

Мені треба було зайти до своєї хати, і я на якийсь час покинув своїх веселих приятелів. Прохір зустрів мене на сходах, хитаючи головою, начебто казав: "горбатого могила виправить". Я вдав, що не помічаю його тонкого й справедливого докору. Тут зустрів мене й герої мій, переказавши, скільки книг привіз їм Степан Осипович. Кімната, куди він мене завів, була йому й Трохимові за помешкання та клас. Кіш із книгами різних розмірів та форм стояв на підлозі. Над ним, мов той хижий беркут, сидів Трохим, заглибившись в оглядання портретів історичних героїв, у систематичному порядку зведених до хитрої таблиці за методом Язвинського.

Я оглянув дорогий дарунок і дав відповідну випадкові науку моїм приятелям, як вони повинні шанувати Степана Осиповича та бути йому вдячними за цей справді дорогоцінний

подарунок. Скінчивши промову, як подобає ораторові, я покинув моїх приятелів, щоб могли міркувати над тим, що сталося, а сам вийшов на двір. На дворі вже нікого не було. Я пішов до покоїв. Пройшовши через коридор та червону кімнату й ще коридор, я ввійшов до іншого коридору, потім до другої залі й до намету і тут тільки знайшов наше товариство за чайним столом. Ласкавий господар бавив їх якимсь тривіально-гусарським анекдотом. До дверей, що вели до коридору з недвозначними десятьма комірчинами, був присунутий стіл з усякими ласощами та пляшкою якогось вина. Хто це так мило здогадався заслонити коридор беззаконія? У кожному разі не господар. Він у цій огидній декорації не вбачає нічого ганебного, інакше він давно б її знищив.

Серед різного змісту небилиць господар розказав і одну билицю про те, з яким тріумфом зустріла мого родича, що програвся, його розлючена половина. І от, коли урочисті прокльони дійшли до найскаженішого піччікато, зненацька з'явився в хаті Іван Іванович Бер-

Гоф, мов з хреста знятий: виснажений, помятий, у якомусь льокайському чекмені, замащеному в болото та в кров. "Він, бачте, — закінчив господар повчальну билицю — встряв кудись у тепле місце, в Звинигородці — здається, до уральських козаків. Вони його, доброго молодця, за одну днину облупили, як липку, а до того ще й набили. Котюзі по заслугі! До чужого монастиря з своїм законом не пхайся!" Трагічне оповідання було вдатно замкнене приказкою. Чаєве частування змінилось цукерковим, а цукеркове — вечерею. За вечерею ласкавий господар мало не по-гусарському насмоктався. Скінчилось усе, одначе, як годиться: проводами, поцілунками й пристойним числом "до побачення".

Проводивши моїх старих приятелів до брички, побажавши їм щасливої дороги та доброї ночі, я подивився, як вони потопають у темряві ночі та й сам пішов на боковеньку.

Другий день та кілька дальших я, як статечний мистець, провів за працею. Наслідком мого трудолюбства був акварельний малю-

нок, що представляв мою героїню в тому вигляді, як я її підглядав у павільйоні, в колі її нелицемірних подруг. Малюнок ефектовний і щодо схожості дуже вдатний. Особливо гарно вийшов мій герой, що безтурботно крутить катеринку.

Коли я скінчив та показав усім свій малюнок, Курнатовський десять разів зряду побожився, що він за все своє життя не бачив нічого кращого та більш мистецького, чому я вповні вірю, бо він за все своє життя не бачив нічого, крім пляшки та карт. Але щоб довершити свою перемогу, я додав ще й його портрет у півтонах. Додаток цей зробив бажане вражіння. Курнатовський захопився невимовно, звав мене другом і братом, товаришем у почуваннях і зрештою запропонував мені тисячу карбованців, од яких я мусів одмовитись, бо робив свій малюнок для його жінки й без усякої заплати. Моя безкорисливість збила його з пантелику: він подивився на мене не як на товариша в почуваннях, а як на заморського звіря, та, порадившись із своїм економом, запропонував мені бричку-нетичанку,

пару добрих коней та фурмана. Від фурмана я відмовився, а решту з подякою прийняв. У мене давно вже була думка завести собі оці, в моєму кочовничому житті необхідні, меблі, та все якось не щастило. А тут одразу пощастило та й пощастило недорого. Прохорові надзвичайно сподобалось моє неоподіване придбання. З того я помітив, що в нього орган скотоловства особливо розвинений.

— А чи не пора нам збиратись у поход? — спитав я його, обревізувавши вдесьте своє нове добро.

— Якщо ви в карти не граєте, то не пора, а якщо граєте, то пора, — промовив він, лукаво всміхаючись.

Я похвалив його за дотепне слово, і ми вирішили завтра ж податись "во свояси", про що я сповістив гостинну господиню й господаря. А тому, що було вже надвечір, і погода сприятлива, то ми вирішили зробити спільну візиту Прехтелям, а завтра заїхати по дорозі й до моїх любих родичів. Я наказав Прохорові

"озброїти" мою бричку й самому "озброїтись". "Озброєння" відбулося хутко, і я поїхав до Прехтелів своєю власною бричкою.

Коли я сказав моїм старим приятелям про свій твердий намір завтра покинути їх, вони прийняли це за жарт, і то навіть недоречний. Вони гадали, що я неодмінно діждуся їхньої любої Марусі з інституту, змалюю її портрет та тоді вже й поїду собі, куди хочу, але коли схочу, то й у них можу зостатись хоч до кінця життя.

— А якого б я з вас зробив чудового німця, — сказав Степан Осипович, стискаючи мені руку.

— В тебе тільки німці й на думці, — перебила його Софія Самійловна: тут треба діло говорити, — додала вона й задумалась.

— Про яке ж то діло ти так глибоко задумалась, моя стара німкене? — лагідно спитав її Степан Йосипович.

— А ось про яке, — відповіла вона, всміхаючись: — тепер кінець травня, а в червні буде випуск, — возьміть і мене з собою до Києва, — додала вона швидко, звертаючись до мене.

— З охотою, — промовив я, приймаючи її слова в їхньому прямому сенсі. А Степан Йосипович перехрестив її великим хрестом. На це вона всміхнулась і порадила йому самому перехреститись, що він і зробив.

— А тепер що накажете? — спитав він, витягуючи руки по-військовому.

— Тепер нічого, а завтра — ладнати бричку та коні, а післязавтра я поїду до Києва. От вам і все, — додала вона, кляснувши пальцями.

Таким чином на бажання Софії Самійлівни вирішив я відкласти свій відїзд до післязавтра. Після цього Курнатовські і я побажали старим доброї ночі й поїхали додому.

Другий день проминув у зборах та в навчанні Трохима, як годиться поводитись із чу-

жими людьми. Увечері завітав я до моїх старих і довідався, як та коли саме вирушимо в дорогу. Стали на тому, що виїдемо з дому рано, так щоб обідати в Богуславі й на ніч наспіти до Потоків. Вирішивши цю важливу справу, я розстався з старими.

За вечерею в Курнатовських я оповістив про наше непохитне рішення, при чому героїня моя кинула на мене довгий, сердечно-ніжний погляд, а господар звелів подати пляшку шампанського на прощання.

Сонце ще покоїлось десь за обрієм, а ми вже були на ногах. Прохір порався коло брички та кіней, герой мій з Трохимом над чомоданом і над кошиком з пиріжками та іншим добром, а я нічого не робив. Коли все прийшло до кінця, і Прохір урочисто вмовстився на передку, тоді я вийшов на двір, перехристився, і процесія рушила. За бричкою пішов Трохим з моїм кийком та з текою в руках, за Трохимом ішли ми з моїм героєм, взявшись за руки. Так минули ми двір та частину тополевої алеї; тут порядок нашого походу пору-

шила несподівана поява моєї прекрасної Гелени. Мов та промениста зірниця, з'явилась вона перед нами й осяяла наш понурий похід. Але це променисте світло вмить зникло: сумно схиливши на груди свою прекрасну голівку, воно мовчки пішло між мною та братом. А коли бричка виїхала з алеї, круто звернувши вправо, і сховалась за деревами, вона спинилась та, хутко вхопивши мою руку, піднесла її до своїх губ. Не встиг я й ахнути, як вона вже легша за газелю неслась алеєю до дому. Я подивився на мого супутника, що всміхався, і сам не знав, що на це сказати.

— Вона приїде попрощатись з вами до Софії Самійлівни, — промовив він простодушно, і ми мовчки пішли за бричкою.

За селом до нашої процесії пристав мій старий знайомий, царинний дід з своїм сухоребрим собакою. А коли ми сіли до брички, Прохір, прощаючись з своїм однолітком, промовив до нього:

— Зроби ж!

— Добре! — відповів той, і наша бричка покотилась по дорозі. До самого хутора панувала над нами мовчанка.

На хуторі Філемон та Бавкида клопотались вже біля свого ковчега, себто біля дорожньої брички, чи, краще сказати, кристої хури. Білолиця Параска виносила з хати ворочки, клуночки, кошички, сриньки та все це передавала Степанові Йосиповичу; той, старанно оглянувши те, що йому подавали, обережно передавав Софії Самійлівні, а вона вже, так само пильно оглянувши кожен річ, клала її на своє місце.

— Боже поможи! — промовив я, підходячи до брички.

— Guten Morgen! — відповів Степан Йосипович, усміхаючись.

Саме в цей час винесено подушки та величезні перини. Коли й це добро всунули до ковчега, Степан Йосипович зняв свого білого

кашкета, перехрестився й промовив: "Слава Тобі, Господи!".

— А килим, душко, й забули, — сказала Софія Самійлівна, виглядаючи з хури.

Винесли й килим.

— Тепер усе, душко? — сказав Степан Йосипович.

— Усе! — відповіла Софія Самійлівна.

— Ще раз слава Тобі, Господи! та... — старий ще щось хотів сказати, та не встиг, бо саме на той час до нас підходили Курнатовські, зоставивши свій повіз за ворітьми.

Після взаємних привітань та поцілунків увесь комітет оглянув ковчег. По оглядинах, що дали добрий результат, господиня запропонувала каву та легенький фриштик, що складався з печеної гиндички, дванадцяти курчат і такого іншого "овочу". За сніданком Степан Йосипович прохав мого героя та його

професора бути його постійними гістьми до приїзду молодої господині. Тоді Софія Самійлівна звернулась до них із просьбою, щоб вони доглядали її старого німця, а білолицій Парасці твердо наказала, щоб гості без неї не голодували, бо інакше вона привезе їй із Києва дулю, а не гостинця.

— Ти знаєш, який він у нас, — додала вона і вказуючи на Степана Йосиповича, — про нього вовк хоч траву їж, йому однаковісінько. Йому аби був тільки "флейш", а інші хай хоч помруть з голоду, він і не подумає за них. Я вже — казала вона далі, звертаючись до гостей — трохи привчила його до рибини, а то він раніше ні середи, ні п'ятниці не знав: суцільний тата... Та на цьому "тата" й спинилась, ласкаво глянувши на свого Філемона, що всміхався, наче б просила в нього пробачення за таке нехристиянське порівняння.

Після кави й так званого легкого фриштинку ми помолились Богу, на хвилинку сіли, як годиться, та, помолившись ще раз, пішли по своїх місцях. Курнатовські визвалися прово-

джати нас до Шендерівки, з чого я мав велику радість. Курнатовський, як справжній кавалерист, поїхав верхи, а я сів на його місце в колясі поруч із моєю прекрасною Геленою.

До самого місця розлуки Гелена не говорила нічого. Я теж мовчав. Ми були дуже подібні до молодого та молодої, що їдуть до вінця з волі батьків.

Зрештою, настала сцена розстання. Героїня моя мовчки стиснула мені руку й ледве чутно промовила: "дякую вам за брата". Ротмістр, не сходячи з коня, теж стиснув мені руку й дякував за якусь ласку, а Степан Йосипович, стискаючи мені руку, прохав доглядати його доброї старої німкені. На тому ми й розлучились.

XII

Герой мій не такий простак, як я його собі уявляв. Він зміркував, що заночувати в Пото-

ках нам не доведеться через так званий легкий сніданок та взагалі через проводи. Маючи це на увазі, він непомітно випередив нас та, не спиняючись у Шендерівці, подався далі до Богуслава з наміром, що зробив би честь кожному "леопардові" — з наміром приготувати помешкання для Софії Самійлівни. От тобі й матрос! Сонце вже ховалось за обрій, коли він з професором своїм зустрів нас по цей бік Росі й провів до приготованого помешкання. Софію Самійлівну до сліз зворушила ця несподівана ласкава послужливість. Герой мій в очах Софії Самійлівни завжди був людиною надзвичайною, а тепер став ще й людиною світською; в очах жінки це вже вінець усім чеснотам. Усе було б добре, але трапилось таке: не встигла Софія Самійлівна з'явитись на вулиці перед своїм помешканням, як її оточила густа брудна юрба завзятущих факторів, і [вони] мало не на руках внесли її до хати. Сердешна, вона так розгубилася від цієї нової несподіванки, що не могла вимовити й слова та тільки відмахувалась хусточкою, мов од мух, од послужливих христопродавців. Але ці лагідні заходи ні до чого не довели: вони й не ду-

мали поступатись. Тоді вона вхопила обома руками свій величезний ридикюль та почала пробивати собі дорогу назад до свого мирного ковчега. Я мусів вступити в бій і за допомогою оборонця Севастополя розігнав юрбу ізраїльтян та вмовив Софію Самійлівну вернутись до господи, а на випадок несподіваного нападу поставив на варті біля дверей невсипущого Трохима.

Другого дня раннім ранком, напившись разом чаю, я остаточно попрощався з моїм одважним героєм та з моїм колишнім сподвижником і вірним слугою.

З Богуслава через Расаву та через Потоки ми другого дня щасливо приїхали до Трипілля, а з Трипілля по-над Дніпром непрохідним лісом ще за день приїхали до Києва теж щасливо. Можна було б за три дні виконати цей переїзд, але ми, як добрі господарі, жалували скотину та, як люди небайдужі до краси природи, спинялись попасати біля поточка або на широкій луці біля Дніпра, що несподівано врізувалась у темний ліс. Поки Софія Самій-

лівна з Прохором поралась біля кавника, я малював сосну або березу, а коні задумливо щипали траву та помахували хвостами. Одне слово, ми подорожували, як годиться подорожувати й усім статечним людям. На останньому попасі я малював групу сосен і, для масштабу коня, що тут пасся. Софія Самійлівна варила каву та якимось ненавмисне заговорила з Прохором про панну Дороту та про старого Курнатовського. Я насторожив вуха, а олівця так тільки для плезіру держав у руці. За півгодини дізнався я про всі гидкі таємниці сивого розпусника і зворушливо-жалісну історію безталанної панни Дороти, історію, на жаль, звичайну навіть і для наших часів.

На своїм місці я перекажу моїм терпеливим читачам цю глибоко сумну та повчальну історію, та ще, якщо умудрюсь, то й словами самого Прохора, а тепер вестиму мову про перебування Софії Самійлівни в Києві.

Квартирю в Києві мав я саме проти інституту, не на Хрещатику, а на горі. Я запропонував її Софії Самійлівні, а сам оселився тимчасово

в трахтирі, не на водах, а на Хрещатику, в домі архітектора Беретті. Того ж дня, за допомогою добрих людей, приставив я моїй супутниці чепурну, скромну та моторну "вахлячку" Марину, що заступила їй цілком білолицю Параску. Влаштувавши все, як слід, ми радили раду, чи відвідувати Марусю в інституті, чи переждати іспити та з'явитися просто на акт. Як розсудлива й ніжна мати, вона відмовила собі радості — поцілувати свою єдину дитину перед іспитом, щоб не збаламутити її та не пошкодити їй у день іспитів. Дожидаючи цього блаженного дня, я розважав мою гостю, як міг та як умів: розважав її відвідинами церков та монастирів, щось двічі возив її в "Кинь-грусть", вже почав був одкривати їй таємниці київської старовини, та прийшла вістка про випускний акт і баль в інституті, де покажуть себе прилюдно майбутні пантери та левиці.

Не памятаю, чому я не мав змоги проводити мою гостю на це велике свято та побачити її красуню Марусю в критичні хвилини іспиту.

Другого дня побачив уже я її в обіймах матері, що ридала від щастя. Це була молода та струнка, мов паросток тополі, гнучка, прекрасна брюнетка, з блідим матовим обличчям та з великими, розумними чорними очима. За півгодини ми вже були з нею свої люди й на превелику втіху матері співали на два голоси українську пісню:

Зійшла зоря з вечора,
Не назорілася,
Прийшов милий з походу,
Я не надивилася.

Вона прекрасно володіла своїм контральто, що спершу здався мені грубим на її вік. Я охрестив її вславленим імям Альбоні. Минуло ще пів-години, і ми вже "обожали" одне одного. Як "обожаємому" та "обожателю", вона переказала мені, звичайно, в таємниці, кого з учителів "обожали" всі дівчата, а кого тільки деякі, та кого як вони прозивали. Наприклад, Ф., учителя мінералогії, вони звали "купчиком" тому, що він приходив на лекцію

завжди із скринькою, а інспектора І[ванішева] — так закінчила вона свою дитячу сповідь — жадна панна не "обожала", бо в нього очі котячі.

Набалакавшись у таємниці про речі першорядної ваги, я розповів їй, теж у таємниці, історію мого героя та його чарівної сестри.

Вона уважно вислухала моє оповідання та — чого я не сподівався від її віку — глибоко задумалась. Я теж задумався та, дивлячись на неї, питався сам себе, чи не складає вона тепер поеми на цю високу тему, як я складав. Та чому ж би й не так? Її непорочній душі це ближче, ніж душі фахового поета.

— Який прекрасний, який благородний брат! — промовила вона, ледве вдержуючи сльози. — Мамо! — сказала вона, звертаючись до матері, — а коли ми поїдемо додому?

— А як одповіємось, моє серце, так і поїдемо, — відповіла Софія Самійлівна, цілуючи свою замислену дитину. — Чого ти така неве-

села, пташечко моя, рибко моя червоноперая? За татком скучаєш? Не скучай, моє серденько, скоро, скоро побачиш.

На материні пестощі вона задумливо зідхнула.

— Що ви з нею зробили? — спитала в мене Софія Самійлівна.

— Вони розповіли мені історію матроса.

— Нашого сусіди? Йосипа Федоровича? — перехопила здогадлива Софія Самійлівна, та [мов] надхнена з неба, вона переказала моє оповідання з такою душевною красномовністю, що я слухав її, наче ніколи й не чув про те, що сталося. Вона відкрила в моєму героєві такі романтичні приваби, яких я й не сподівався. Мені, наприклад, ніколи й до голови не спадало, що з мого героя гарний промовець, а з оповідання Софії Самійлівни виходило, що він суціль Золотоуст.

Оповідання про "обожаємого" матроса та

про його прекрасну сестру переказувалось щодня з новими варіаціями. Я починав уже був боятися, щоб герой мій не став буденним в уяві своєї палкої поклонниці через оті часті повторювання. Але мої побоювання були даремні. Останньої ночі перед виїздом із Києва вона вже бачила його вві сні вродливого, чарівного.

Побожні мої приятельки відправили молебня Варварі Великомучениці та одного погожого ранку запакувались до свого ковчега й подалися во свояси. Я відпровадив їх до того самого місця, де малював купу старих сосен та слухав жалісного оповідання Прохора про панну Дороту та про старого грішника Курна-товського. На прощання просила мене Софія Самійлівна знайти для Марусі фортепіано й до зими приставити їм на хутір. Я незабаром і якнайкраще виконав це доручення.

У Києві мені не сиділося. Я порадився з Прохором та одного погожого ранку й виїхав разом із Прохором.

Завидне, чарівне становище людини, що ні від кого не залежить: їдеш собі, куди надумаєшся, у власній бричці та на власних конях; станеш, де схочеш, намалюєш, що тобі подобається, та й їдеш далі. Чудовий стан душі! А скільки єсть таких незалежних та щасливих людей, які навіть уяви не мають про те, що вони незалежні. Бідолашні, нікчемні раби вузеньких пристрастей та тонко обміркованих необхідностей!

Вимірявши вздовж і впоперек Волинь та Поділля й діждавшись у Житомирі осінньої негоди, ми вернулись щасливо до Києва.

З Житомира послав я Степанові Йосиповичу пакунок огороднього та садового насіння, зібраного мною у волинських та подільських агрономів, а молодим прекрасним друзям моїм — зшиток українських пісень, записаних мною від подолян та волиняків. Аж ось тижднів за два після повороту до Києва дістав я від Степана Йосиповича такого листа:

"Любий і незабутній земляче!

Насамперед не дивуйтесь, що я Вас зву земляком своїм. Я й сам досі був певен, що я щирий "дейч", а вийшло, що я такий самий німець, як і Ви, себто суцїй українець. І знаєте, кому я завдячую таке відкриття? Насамперед Вам, чи то вашому фортепіянові та зшитковій українських пісень, а потім моїй Марусі та Вашій приятельці Курнатовській. Та й старій моїй так само. Але потерпіть трохи, то я вам усе розкажу по порядку. З першого ж побачення Маруся моя закохалась у вашу приятельку "до обожанія", як вона сама висловилась. Ми з Сонею надзвичайно раділи з їх приятелювання. Минає тиждень, другий, нові приятельки нерозлучні, мов той Кастор та Поллукс. Тільки помічаємо — спершу Сонечка, а далі й я — що наші нерозлучні приятельки читають потай од нас якусь книгу. Нам це не сподобалось. Я почав уважніше стежити за нерозлучними приятельками та одного погожого ранку й застукав їх під липою в саду. — Яку це ти книгу до кишені сховала? — питаюсь я у своєї. — Не покажу, — каже вона. Суцця українка! А приятелька ваша

так і спалахнула. Я зробив біля своєї ловкий вольт та й вихопив книгу з кишені. Уявіть же ви моє здивування: замість дурного роману в руці в мене була німецька граматика. — Дуренькі! — кажу до них, — чого ж ви ховаєтесь з цим добром? — Гелена — каже моя "хахлячка" — хотіла вам сюрприз зробити, забалакавши з вами несподівано по-німецькому. — От які гострухи! Потім моя повисла мені на шию та й просить, щоб я вчив її по-французькому. Я звичайно, охоче взявся до цього святого діла, тим охотніше, що я, старий дурень, уявив, як мене оточують німкені з Шіллером у руках. А які дивовижні здібності має Ваша приятелька! Фортепіяно всю справу попустило, себто не всю (німецька та французька мова йде як слід), але я пошивсь у дурні. Замість читати Шіллера та Гете, співаю під акомпаніамент фортепіяна українські пісні та ще й ногою притупую. Ось що зробили з мене Ваші "хахлячки"! Я спробував був ховати ключі від інструменту та загадувати більші лекції, — нічого не допомогло. За півгодини лекція готова, і згідно з умовою інструмент повинен бути відчинений. Отакі то справи. А ротмістра Курна-

товського Ви тепер уже й не пізнаєте. Справжнє ягнятко! Випишує з Петербургу фортепіано для своєї коханої Гелени. А Ви пришліть мені ще зшиток українських пісень та, якщо можна, і з нотами. На свята приїдуть до нас у гості герой Ваш та його вчений професор. Приїздіть-но й ви з Прохором. А покищо цілують Вас. Ваші "хахлячки", а мої майбутні німкені, та й я з ними.

Бувайте здорові! Дякую за житомирську посилку.

Р. S. Панна Дорота — шкода! не витримала, безталанна, та й зовсім збожеволіла. І, Боже, яка вона нещасна! Я ніколи не бачив такої нещасної людини. Божевілля її тихе, спокійне, а тому ще сумніше та безнадійніше. Отрута ця потроху з самих молодих літ входила до її ніжного організму, до її тихої непорочної душі.

І тільки Бог святий знає, коли скінчиться це гірке існування. Вона може прожити ще кілька літ: в історії психічних недуг такі випадки трапляються нерідко. Яка ж то мусіла

бути людина, що зважилась замучити душу саме в той час, коли вона тільки починала розуміти приваби та чари життя! Страшний і безкарний злочин!

Але я забалакався з Вами. Діти скінчили лекції й домагаються ключа від інструменту. Піду! Не забувайте Вашого старого земляка та моїх майбутніх німкень. Ще раз бувайте здорові!"

І таке інше...

Я маю вдячну звичку відповідати на листи, не гаючись. Під впливом прочитаних звісток, хоч би й які вони були, якось легше писати: не відчуваєш труду, не помічаєш тієї томливої праці, що звязана з запізненою відповіддю, де треба прохати вибачення, а нероз і брехати. А це мені — гірше за ножа гострого. На мою думку, всяка, навіть найневинніша брехня — злочин. Я почав був свого листа так:

"Вельмишановний мій друже

та новий мій земляче!"

Не встиг я поставити знак виклику, як до хати ввійшов Прохір і сказав, що погода сьогодні така гарна, що гріх було б сидіти вдома та дивитись з вікна на вулицю, тим більше, що в нас, слава Богу, все є своє, щоб поїхати.

— Маєш рацію, Прохоре, — промовив я й почав міркувати, куди б його чкурнути якомога далі. А поки прийде добра думка, я прочитав йому листа Степана Йосиповича. Він дуже розсудливо завважив, що все добре написано, але про одне так і зовсім не написано.

— А чого ж, на твою думку, тут бракує? — спитав я в нього.

— А на мою думку, бракує тут Йосипа Федоровича та Трохима Сидоровича.

— Твоя правда! Напишу йому про це, а покищо йди та ладнайся до дороги.

Прохір вийшов, а я почав міркувати, чому

це старий німець не пише мені нічого про мого героя та про його вчителя. Сказав тільки, що вони приїдуть до них на свята в гості, а звідки вони приїдуть, невідомо. Дивно! Міркуванням моїм і кінця не було б, коли б Прохір не постукав у вікно та не сказав, що він готовий хоч і на край світа.

XIII

Я з природи своєї належу до людей розкидливих і трохи нерішучих. Ці, можна сказати, невинні хиби часто-густо ставили мене в смішне, а іноді й у прикре становище. Тепер, наприклад, зовсім безневинно я пошився в такі дурні, що хоч на показ, і то в пору. Поїхали ми з Прохором у Бровари. Ну, і годі б, вернутись би назад, написати листа до Прехтеля, і край. Так ні, — треба було проїхати в Оглав та повернути до Баришівки відвідати старого прокурора Баришпольця. Дуже треба. А тимчасом минув місяць, а лист не написаний. Добре, ще, що я здогадався послати ноти, книги та

це зшиток українських пісень. А то мої добрі хуторяни могли б подумати, що я вже на лоні Авраамовому. Мало того, — що не добре, — це безсовісне. Чудова думка! саме для моєї комплекції: не писати аж до весни, а весною зне-нацька, наче з неба впасти. Який то буде ефект! Та після ефекту все таки доведеться прохати вибачення, вибріхуватись та червоніти. Краще вже зараз напишу. Хай що хочуть, думають, а я принаймні очищу совість свою. Треба тільки написати так, щоб видко було правду, але щоб правда була поетизована.

От тому я й почав листа таким епіграфом:

"Какъ въ наши лучшеіе года,
Мы пролетаемъ безъ участья,
Помимо истиннаго счастья,
Мы молоды; душа горда;
Какъ въ насъ заносчивости много!
Предъ нами свтлая дорога;
Проходятъ лучшеіе года.

Та замість одного куплета написав цілий

вірш, ще й листа в тому самому тоні накатав. Ефект був надзвичайний. Під віршем я забув поставити "В. Курочкін", і приятельки мої не завагалися всадити мене до пантеону світових поетів. От які можуть бути наслідки так званої невинної розкидливості!

Без жадного заміру можна потрапити в самозванці. Я виплутався з біди тільки тим, що послав моїм хуторянам грудневу книжку "Бібліотеки для читенія" за 1856 рік. Але й після такого аргументу вони розчарувались у мені тільки до половини. В їх розумінні я зостався великим поетом вже тільки тому, що переслав їм такого геніяльного вірша.

Зима з контрактами та з іншими радощами непомітно промайнула передо мною. Перед лицем березневого сонця засоромився й почорнів білий сніг. Поточки весело задзвеніли в горах і побігли до свого пращура Дніпра-Білогруда розказати про наближення свята богині Яри. З любов'ю прийняв белькотливу малечу старий Білогруд і розкинув свою синеполу ризу мало не по самісінькі Бровари.

Трахтир Рязанова, мов голова потопельника, виглядає з води, а велетенський міст, мов морська потвора, простягнувся через Дніпро й показує здивованій людині свій темний хребет з блискучої безодні. Прекрасна, велична картина! Не кажу вже про весну! Вже самий запах весни може вивести мене в поле не те що з Києва, але й з самого Парижу. Це я довів того року моєю черепашою мандрівкою по невилазному болоті.

Я постарівся на рік, став байдужіший до зовнішніх вражінь, а все таки тяжко було мені вимовити те фатальне слово "не поїду", себто поки болото не підсохне. Але я вимовив таки це фатальне слово. А вже коли я що сказав, то все одно, що припечатав: ніяка земна сила не примусить мене змінити прийнятого рішення. Цим я вже можу похвалитись, хоч я й не хвалько.

Сижучу я, з тяжким серцем, у Києві, а сьоме квітня. Великдень уже, так би мовити, на дворі, а грязюка, як навмисне, все рідшає та рід-

шає. Дощ за дощем так і плющить. Все проти мене — і небо, і земля! Побачимо, хто кого переможе? І я напевне переміг би й небо, і землю, та трапилось ось що. На самісіньку Лазареву неділю дістав я листа від нового земляка мого, Прехтеля, та ще й якого листа — найчуднішого змісту. Він ото й схитнув мою енергійну чи, краще сказати, хахлацьку натуру. А щоб недовірливі читачі не сказали, що я хвостом кручу, навожу тут на доказ моєї непорочності і листа мого вельмишановного Степана Йосиповича Прехтеля. Хай читачі самі розсудять, чи правильно зробив я в цьому надзвичайному випадку.

"Найласкавіший земляче!

Почати з того, що Ви — еґоїст, та ще найзавзятіший, холодний еґоїст. Хоч простодушні німкені мої й запевняють мене, що Ви тільки ледачий, а, значить, і один з найбільших поетів-мистців (чи не наївний погляд?), та мене, старого горобця, половою не обдурити. Бачив я вашу братію, великих чудотворців! Та йде не про те, а ось про що: усі ми, з Ва-

шої приятельки Гелени почавши, очі прогля-діли, дожидаючи Вас до себе на святах, а Ви!... Та хіба ж Ви не еґоїст після цього? А як у нас було весело! Чудо, як весело! Героя вашого та його достойного професора Ви й не пізнали б. чепуруни, першого сорту чепуруни! Маруся моя... та вже Бог з нею! Мені потрібна людина, а не блискуча шматка. А герой Ваш... та про це опісля. Шкода, що Ви не приїхали. Вас тільки й бракувало до повної хахлацької асамблеї. Приїздіть же на Великдень, неодмінно приїздіть. Ви в нас побачите великі зміни. Сонечка моя помолодшала й покращала. Я теж. Маруся та її друг Гелена стали справжніми німкенями, і я сподіваюсь до Вашого приїзду влаштувати німецькі літературні вечірки, якщо тільки Ви не навезете нових українських пісень. Ротмістра Курнатовського Ви зовсім не пізнаєте — хлопець хоч куди! Кузину Вашу зве бездушною лялькою, а її благо-вірного — ослом у гусарському віцмундурі. Панни Дороти Ви вже більше не побачите, і скажіть: хвалити Бога! — вона недавно померла. Приїздіть, я Вам перекажу цікаві дані щодо її сумно-повчальної біографії. А тепер,

щоб більше Вас зацікавити, скажу, що вона була рідна мати ротмістра Курнатовського. Прощайте. Цілують Вас мої німкені й я.

Р. С. Балакав-балакав, а головного й не сказав: не сказав, що Курнатовський з гусара робиться людиною. От Вам доказ: він розвалює батьківський будинок, не грає в карти, не пє, а вашого колишнього слугу Трохима виховує своїм коштом у білоцерківській гімназії. Як оточення змінє людину! З минулої осені герої наш та його гімназист-професор живуть у Білій Церкві і вчать. Справу цю, правду кажучи, я поладнав за допомогою Вашої прекрасної Гелени. Та це однаково, хто б не робив, аби добре. І Вам буде великий гріх, якщо Ви не приїдете до нас на свята, хоч би на те тільки, щоб глянути на свого Трохима-гімназиста та на хороброго оборонця Севастополя, на мого майбутнього... та що там критись: мого майбутнього зятя..."

— Прохоре! Прохоре! — закричав я, вибігаючи до передпокою.

З псалтирем у руках з'явився Прохір.

— Їдемо, збирайся! сьогодні їдемо! — промовив я до нього швидко. На це він байдужливо вимовив: "добре!" й пішов збиратись у дорогу.

1858. 16. II.

Нижній Новгород.

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том восьмий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. стор. 155-316.

Переклад: В. Сапіцький. За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького.

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІУС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський

Електронне форматування: Максим Тарнавський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво"

www.chtyvo.org.ua

Тарас Шевченко

БЛИЗНЯТА

(Переклад: В. Прокопович)

Повість

Усім освіченим людям відомо і аж надто відомо, що понеділок — день критичний або просто тяжкий і що з понеділка ні одна хоч трохи освічена людина не розпочне нічого поважного; краще вже пролежить цілий день і, хоч яка б там була пильна справа, вона й пальцем не ворухне. Та й справді, — як добре розважити — коли ми задля нікчемного срібника зневажатимемо святі заповіді старовини, що ж тоді з нас буде? Вийде якийсь француз або, не приведи Боже, куций німець; а від типу, чи пак од фізіономії національної й сліду не зостанеться. А я думаю, що нація без своєї власної риси, що тільки їй належить і тільки її характеризує, просто на кисіль, та ще й на несмачний кисіль скидається.

— Та ба! не так думають інші. От хоч би й наші військові, — куди їм до сучасників: на шляху освіти геть задніх попасають; вони, наприклад, зовсім не вірять у понеділок і цей святий заповіт батьків і дідів наших легкодумно називають бабськими вигадками. А попрохав би я цих прудивусів зазирнути, наприклад, хоч би до "Письмовника" славнозвісного Курганова: саме там сказано, що ще стародавні халдейські маги й зіздарі, а за ними й визнавці науки Зороастрової непохитно вірили, що понеділок — день критичний. Та куди там, — хіба втокмачиш що тому безпардонному вояцтву! Військова, справді військова людина, краще ще раз у карти програє або ще раз возьме в жида пляшку рому-самогону, — так званого "клоповика", аніж запернемерує яку мудру книжку. От хоч би наприклад — "Ключь къ таинствамъ природы" Еккертсгавзена з прегарними малюнками нашого славнозвісного Єгорова; та куди там, — і слухати не хочуть!

Я все це до того веду, терпеливий читальнику, що, зневаживши освячені премногими

літами вірування предків наших, саме в понеділок, вранці рано, з повітового міста П[ереяслава] п[олтавської] губернії виступив у похід чи то гусарський, чи то уланський полк, — уже добре не памятаю; памятаю тільки, що до збору сурми сурмили; тому й треба думати, що полк був кінний, бо коли б то була піхота, то до збору б у барабани били.

Коли входить або виходить із села чи містечка полк, то це дві великі події, особливо ж, якщо полк, чого не приведи Боже, пробув на постої хоч кілька день: тоді вихід його викликає сльози й дуже часто сльози найщиріші. Я це говорю тільки про прекрасну статтю, а про чоловіків і наречених не кажу ні слова. Нічого не скажу й про вихід згаданого кавалерійського полку із згаданого міста П[ереяслава], хіба тільки те, що полк провозало багато мирних міщанок, хоч погода й не зовсім тому сприяла, бо все падав дощ — затяжний, чи то "ехидний", як його назвав небіжчик Гребінка, сиріч дрібний і обложний. Та не зважаючи на той ехидний дощ, багато міщанок провозало прудивусів своїх до села N., інші — до місте-

чка Боришполя, а деякі, і то найбезкорисливіші, аж до рубежів київських, себто до перевозу на Дніпрі. А коли полк щасливо перевізся на той бік, то вони й собі, трохи поплакавши, теж подалися за Дніпро й розпорошилися в великому місті Києві та й заховали свої вчинки й сором по глухих притулках усякої розпусти.

Отакі то наслідки дає довгий постій найліпше вихованого полку.

Того ж понеділка, пізно ввечері, київським шляхом поверталася до міста П[ереяслава] молодиця і, не доходячи до міста верстов із чотири, саме напроти "Трибратніх" могил, звернула з шляху й сховалася в зеленому житі. Аж удосвіта вийшла вона з жита на шлях, несучи в руках щось загорнуте в сіру свитку. Пройшовши трохи шляхом, спинилася вона на поворотці та, подумавши недовго, кивнула виразисто головою, ніби на щось велике зважувалася, і швидко пішла вузьенькою, порослою шпоришем доріжкою. Доріжка та вела до хутора старого сотника Сокири.

Другого дня вранці, себто у вівторок, вийшла пані Парасковія Тарасівна Сокириха погодувати з власних рук усяку дробину — цісарки, гуси, кури тощо (про голуби мав дбати сам пан сотник Ничипір Федорович Сокира).

Уявіть же собі її жах, коли, виходячи на ганок, побачила вона сіру свитку, що ворушилася, неначе жива. З переляку їй здавалося, що свитка ніби плаче, мов немовля. Довго вона дивилася на ту сіру свитку, слухала, як вона плаче, і сама не знала, що робити. Нарешті зважилася покликати Ничипора Федоровича.

Ничипір Федорович вийшов, як то кажуть, "негліже", але все таки в широченних китайчатих червоних штанях.

— Дивись, дивись, мій голубе, що це у нас діється, — каже перелякана Парасковія Тарасівна.

— А що ж тут у нас діється? Я нічого не бачу, — каже Ничипір Федорович.

— А свитка, — хіба не бачиш?

— Свитку бачу.

— А хіба не бачиш, що вона ворухиться, ніби жива?

— Бачу. Так що ж із того? Хай собі ворухиться, — Бог із нею!

— Кам'яний з тебе чоловік! Чи ж не траба подивитися, з чого то вона ворухиться, га?

— Ну, то й дивися, як тобі кортить.

— А тобі не кортить?

— Ні.

— Та таки подивися ти перше, а потім я подивлюся.

— Добре.

І з тим словом підійшов він до свитки, розгорнув її обережно і — о жах! — не міг вимовити й слова, тільки виразисто вказав пальцем на розгорнену свитку та так і застиг на хвилину, а опам'ятавшись від здивування, гукнув: "Параско!" Старенька кинулася до нього та й сама, здивована, звівши догори руки, спинилася перед розгорненою свиткою. Постоявши трохи в такій трагікомічній позі, вона скрикнула:

— Святий великомучениче Івана Воїне, що це ти з нами робиш?

І, звернувшись до Ничипора Федоровича, промовила:

— От бачиш, не дурно ж мені снилися два малесенькі телятка. Я ж тобі казала, що таки щось неодмінно станеться... Ну, дякуємо Тобі, Господи наш милосердний, — промовила вона, христячись та обережно підіймаючи разом із свиткою два червоненькі немовлятка. — Нагородив ти таки нас, Господи, на старости літях.

— Неси ж їх, Параско, до нашої хати, а я тимчасом пошлю до міста по Притулиху. Нехай вона їх по-своєму в зіллі викупає, та може їм треба ще що зробити.

— А й справді! Глянь, їм, сердешним, пупики зеленою соломиною перевязано.

— Ну, то неси ж їх, а я пошлю Кліма по Притулиху, — не зовсім спокійно сказав Ничипір Федорович і пішов наказати, що треба.

А слід вам сказати, що ця стара добра пара, проживши багато літ у спокої й добробуті, не мала й одної дитини, як то оповідається в казці про Єруслана Лазаревича - "смолоду на потху, подъ старость на помогу, а по смерти на поминъ души". Вони довго й ревно молилися Богові й усе сподівалися, а нарешті й сподіватися кинули. Була в них, сердешних, думка хоч чужу дитину за свою викохати. Так що ж маєш робити! Хоч і є вбогі сироти, так їх добрі люди розбирають, а їм не дають, бо вони, багаче, пани, а з панича, мовляв, пуття не буде.

Ще минулої весни їздив Ничипір Федорович у містечко Березань, прочувши, що там по вбогій вдові зосталося двоє сиріт — хлопчик та дівчинка. Так що ж? І тих узяв баришівський титар, удівець бездітний і багатир. Отак ні з чим і повернувся сотник додому. І от несподівано велику свою благодать послав Господь на їх праведну, чесну старість.

Радісно, невимовно радісно зустріли вони й провели вівторок, а в середу надвечір приїхав до них їх щирий приятель Карло Йосипович Гарт, аптекар із П[ереяслава]. Гість, поцілувавши, як звичайно, господині руку і поздоровкавшись з господарем, понюхав з мушляної табакирки, що її прислав йому на пам'ять його друг і товариш, теж аптекар в Акермані чи Дубосарах, Йосип Карлович Шварц. Заживши табаки й сідаючи на ослоні перед ґанком, він сказав майже по-російському:

— У нашому місті новина новину наздоганяє. Сьогодні Андрія Івановича покликали оглянути жіноче тіло, що його випадково знайдено в Альті, коло вашого хутора. А ви, пев-

но, нічого й не знаєте?

Поставивши таке питання, він знову розчинив мушляну табатирку і встромив туди два пальці. Господарі значуще переглянулися між собою й мовчали, а Карло Йосипович провадив далі:

— Ото, коли був я ще студентом у Дорпаті, то там теж стояла кавалерія, а як вийшла вона з Дорпату, то теж три чи чотири жіночі тіла нам принесли з поліції до анатомічного театру. Поліції байдуже, вона того не тямить, що для нашої науки зручніше чоловіче тіло, а жіноче не так надається: товщу багато, до м'язів не доберешся.

— Ось що, — перепинила його Парасковія Тарасівна — маю до вас просьбу, Карле Осиповичу: чи не будете ласкаві до нас за кума? Нам Господь діточок дарував.

— Та як же воно так? — аж скрикнув здивований аптекар.

— Та отак просто, — коло ганку знайшли ми вчора два янголятка Божі.

— Дивно! — скрикнув знову аптекар і всунув до кишені руку по табатирку.

— А я попрошу ще й Кулину Охримівну: вона теж німкенья, от ви й поріднитесь.

— Ні, вона зовсім не німкенья, вона тільки з Мітави, та це нічого. Я дуже, дуже тішуся з цієї нагоди.

Карло Йосипович, утішений такими приємними запросинами, не міг, як звичайно, провести той вечір із своїми щирими приятелями, незабаром попрощався й поїхав у місто сповістити Кулину Охримівну про прийдешню подію.

Попрощавшись з аптекарем, старі деякий час мовчки дивилися одне на одного. Мовчанку перша порушила Парасковія Тарасівна.

— А як на твою думку, Ничипоре, чи не від-

правити нам цієї суботи панахиди за втопленницю? Аджеж вона, повинно бути, їх справжня мати.

— І я так думаю, що справжня. Тільки слід пождати до Клечальної суботи, а то, Бог її знає, може вона самогубця, то щоб іще гріха не набратися.

— Добре, пождемо. Тепер уже недалеко й Зелені свята. Та подивися, будь ласка, якого завтра святого, — як ми назвемо своїх дітей, аджеж вони обидва хлопчики.

Ничипір Федорович дістав київський "Каноникъ" і, зброївшись окулярами, почав перегортати книжку, шукаючи місяця червня. Знайшовши місяць і число, він з радости перехристився й скрикнув:

— Парасковіє! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима й Саватія.

— А чи нема ще яких інших?

— Та на що ж тобі ще інших? Аджеж це святі заступники й покровителі бджільництва. Він іще раз перехрестився, згорнув книгу і поклав її під образами.

Треба вам сказати, що Сокира був загарливий пасічник, а до того ще й пасічник-знавець своєї справи. Тому жінка його і не посміла сказати, що імена ті зовсім не були їй до вподоби.

Незабаром після того старі мовчки повечеряли та, помолившись Богу, пішли спати: Ничипір Федорович до комори, а Парасковія Тарасівна у свою кімнату, де, звичайно, були й близнята.

Такою важливою для добрих старих подією позначився вихід кавалерійського полку з міста П[ереяслава].

Щоб оповідання було коротше, не треба б описувати з усіма подробицями ні хутора, ніжє його мирних мешканців, тим паче, що історія ця дуже мало, так би мовити, мимо-

хідь, їх торкається. Але справжні герої мої оце тільки вчора побачили світ Божий, — то що, спитаю я вас, можна сказати про них цікавого сьогодні? Тому, поміркувавши добре, і вирішив я описати й хутір, і мирних його мешканців на те тільки, щоб терпеливий читальник чи читальниця могли ясно бачити, ким і чим оточене було дитинство й молоді літа моїх майбутніх героїв. Аджеж правду каже приказка: "який змалку, такий і до останку". От ми й побачимо, до якої міри та приказка справедлива. Ще говорять, що живі дитячі вражіння такі живуці, що вмирають тільки разом із нами, та що виховання нічого не зробить з юности, коли дитинство було оточене грубою декорацією й такими самими акторами; що коли дитинство проведене на лоні божественної природи, під крилом люблячої прекрасної матері і християнина-батька, — то такі прекрасні вражіння неборною стіною оточать людину і захистять її на життєвому шляху від усіх мерзот непевного світу.

Подивімося, до якої міри можна вірити в цю неодмінну правду.

Унікаючи оригінальності, якою так люблять пишатися повістярі наших днів, що волюбили всім серцем і всіма помислами потворні французькі повісті, навипередки наслідують їх і в простоті юного та вже надшарпаного серця вірять, що вони оригінальніші за самого півбога О[лександра] Дюма. Блажен, хто вірує! — я, Хома невірний, розпочну "старими словами" повість мою так: спочатку опишу докладно місце, себто пейзаж, потім опишу дієві особи, їх хатній побут, характери, звички, хиби й чесноти, а далі вже по спроможності перейду до драми, себто до самої дії. Метода чи манера ця не нова, але це добра манера, а добре, як то кажуть, не старіється (з винятком гарненької красуні, яка — на лихо — вяне передчасно). Розпочнемо ж отак.

На правому березі хоча невеликої, але вславленої річки Альти стоїть хутір старого сотника Сокири, верстви з чотири від міста П[ереяслава], себто саме проти того місця, де скажений честолюбник Святополк Окаянний зарізав рідного, праведного брата свого Бори-

са. На тому ж місці, за переказом Кониського, відбулася й Кривава, або Тарасова ніч року 1630. Отож саме проти того святого місця й стоїть хутір сотника Сокири; сам він не дуже мальовничий, — занадто вже чепурний, аж до педантизма, але нагородою за це правдиво рюїздалівський пейзаж околиць. Береги Альти поросли високими очеретами, так, що самої річки не видно, хіба що навпроти Сокирино хутора, [де] на широкому просторі густі зелені очерети — порозтинані купами розлогих гіллястих верб та старих осокорів. На лівому боці Альти з-поза зелених верб виглядає невеличка біленька церква; збудували її своїм коштом христолюбиві міщани міста П[ереяслава] саме над тим камяним стовпом, що відзначав місце смерти неповинного Бориса. За цвинтарем аж до самого міста стелеться рівнина, засіяна житом та пшеницею й рясно вкрита історичними могилами. І що ближче до міста, то могили ті [все] вищі й частіші, так що міського валу здалека зовсім не видно, і здається, що місто збудоване на могилах. Саме місто П[ереяслав], як взагалі міста, здалека показується в тумані, але з того туману зді-

ймається над городом біла восьмикутна вежа, що її увінчує зелена готична баня з золотою главкою. Це собор прекрасної, граціозної, напіврококо, напіввізантійської архітектури, що його збудував славний "анафема" — Іван Мазепа — року 1690. Ледве проступає на сіренькому тлі й друга темна деревяна вежа з плескуватим восьмикутним дахом. Це церква Успіння, вславлена року 1654 тим, що тут склав присягу на вірність московському цареві Олексієві Михайловичу гетьман Зиновій Богдан Хмельницький з старшиною й депутатами всіх станів народу українського. Далеко за містом синіють високі гори дніпровії.

Геральдичний дуб роду Сокири не сягає легендарної високости. Посадив його в темній шляхетській діброві дід Ничипора Федоровича — Карпо Сокира, "голштинець", що повернувся додому з Петербургу після смерти імператора Петра III-го не так, як інші "голштинці" — голий та голодний, а з чималою торбою голяндських червінців, з рангою ротмістра гвардії і з правами "потомственного дворянина". Повернувшись до свого рідного П[ерея-

слава], він на велику собі радість оженився без перешкод з дочкою тодішнього полковника п[ереяслав]ського, цигана Іваненка й узяв у посаг за жінкою хутір з усіма угіддями та кількома сотнями [десятин] орної землі й лук по берегах річки Альти. Через рік чи через два він залишив молоду жінку й сина-однолітка, записався портупей-майором у "себулдинці" і подався з полком геть по-за межі України. Незабаром почали "себулдинців" повертати в регулярне військо, чому немалий опір ставив і майор Сокира, а за це його з іншими "супротивниками" й було покарано на горло з чотирьох городах, на чотирьох майданах одного й того самого дня; право ж шляхетства було залишене його синові-недоліткові. Так трагічно скінчив свою кар'єру насадитель родословного дуба роду Сокирів — Карпо Сокира, голштинець.

З малого Федора Сокири, що залишився єдиним спадкоємцем прав і маєтку батьківського і єдиним сином чадолюбивої матері, вийшов порядний хлопець, помімо піклувань ніжної пані-матки. Він добре вивчився читати книги

церковні і світські, вивчився письма й милозвучного церковного співу. А всього того вичив його, не оглядаючись ні на які благання найніжнішої матусі, чесний соборний дяк Степан Перепелиця.

За тих щасливих часів, хоч шляхта й не відчувала потреби в освіті, чи, певніше, їй не наказували вчитися, молодий Федір несвідомо відчував користь науки й невідступно прохав матусю, щоб вона відвезла його до Києва й оддала вчитися до бурси.

По довгих і настирливих просьбах сина матуся зважилася нарешті відвезти його до київської бурси. Віддавши ж до бурси, доручила його доглядові тодішнього інспектора бурси, чи академії, отця Діонісія Кушки, старця суворого й богобоязливого, а доручила його вона [тій] опіці для того, щоб мала дитина не навчилася часом злодійства чи розбишацтва. На шкільній лаві чи на подільському базарі заприятелював він з славнозвісним пізніше Іваном Левандою, Григорієм Гречкою і тоді вже філософом Григорієм Сковородою, а біль-

ше нічим не позначилось його бурлацьке життя. Вчився він добре, а кінчив отак: одного разу приїхали на подвіря своє у Київ славні запорожці провозжати товариша свого Ярмолу Кичку в межигорський монастир і справили братові своєму пристойне прощання з світом, себто закупили на Подолі горілки, поналивали її в цебри та й вирушили урочисто з цеховою музикою до Межигіря, частуючи по дорозі кожного горілкою з михайлика. А сам брат, що із світом прощався, знай витанцьовує собі попереду музиків. Привабила така чарівна картина вже не зовсім юного Федора Сокиру; не надумуючися довго, плигнув він із високого муру братського монастиря (на той випадок браму було замкнено) і пристав до запорозької братії.

Після цієї події слід його озвався у Великому Лузі запорозькому. З запорозькими депутатами, разом із Головатим, їде він до Катерини Великої; потім з'являється на нецеремонливому обіді у генерала Текелія, а після знищення низового війська запорозького повертається щасливо до міста Переяслава з ра-

нгою капітана й правами "потомственного дворянина".

Відправивши панахиду за свою матір, осівся він у родовому хуторі добрим гречкосієм і незабаром оженився. За того щасливого часу відновив він свою шкільну знайомість з соборним протоєреєм Григорієм Гречкою, а через нього із славним уже вітією Іваном Левандою і з справжнім уже філософом Григорієм Сковородою. А тимчасом його син-первісток Ничипір зростав, а батько, забалакавшись з містиком-філософом, все думав, як би сина просвітити, та, не додумавшись, узяв та й помер, а юний син, як то кажуть, у дурнях опинився.

Але доброму Провидінню угодно було заступити гарного й безрідного хлопця від темряви неучтва, а може й вивести з безодні розпусти, і Воно послало йому благочестивого і премудрого просвітителя й заступника — отця Григорія Гречку, протоєрея переяславського.

Коли не можеш про ближнього твого говорити добре, то не кажи про нього лихого, — евангельське, правило. Та ба! не завжди можна його додержувати в нашому житті, повному гріха й наклепів. Отож і мені, ревному прихильникові святої правди, доводиться сказати декілька слів про матір малого Сокири, та ще й таких, що хоч і не казати. Добра слава — для нас річ свята, а для жінок і тим паче, вона ж, на нещастя, не користалася доброю славою на всю землю переяславську. Її вкрав з батьківського дому Сокира, і вони тайно взяли шлюб за границею, себто за Дніпром у Трахтемирові. Виходить, побралися вони захоплені коханням, а подружжя з захоплення, як відомо, рідко буває щасливе. Отже, може кумоньки-голубоньки не зовсім уже й клепали. Та хоч як воно там було, а отець Григорій розмислив, що краще буде взяти дитину до власних рук. І, на мою думку, він зробив розсудливо й великодушно, бо я мало вірю в виховання [дітей] і найстатечнішими матерями, особливо коли в них дитина-одинак.

Малому Сокирі повертало на сьомий рік, а

тому отець Григорій одного хмарного ранку проказав хлопцеві молитву перед навчанням і розгорнув перед ним граматку. Як же він здивувався, коли хлопець, не запинаючись, прочитав йому всю абетку. Добрий знак, — подумав отець Григорій і показав йому буки аз — ба тощо. Помітивши незабаром, що хлопець тямущий і доброї поведінки, почав він його вчити, крім словянської, ще трьох мов: жидівської, грецької й римської. Він, мабуть, мав на думці зробити з нього доктора принаймні любомудрія, себто філософії. Хлопець же, хоч і гадки не мав про великі плани свого великого вчителя, проте старався собі нішком і на десятому році віку свого легко читав Давида, Гомера й Горація, а на одинадцятomu привітав свого начальника з новим роком усіма чотирма мовами, прочитавши йому вірші, написані в Київській Духовній Академії чотирма мовами — на пошану митрополитові київському Серапіонові. Наставник, обнявши з радощів учня, промовив: "Зерно впало на добрий ґрунт"; та все ж намір зробити з Сокири філософа всіх наук не справдився.

Минав йому п'ятнадцятий рік, як він почав учитися у свого вчителя музики. Отець Григорій знав, що для ліпшого ушляхетнення серця людського потрібна музика і тому листом попросив приятеля свого, філософа Сквороду показати своєму улюбленикові початки музики. Філософ, не гаючися, прийшов у П[ереяслав] разом із своїми нерозлучними друзями — з флейтою й собакою і з успіхом почав навчати [хлопця] "сладко-звучія". Наука йшла добре, і не більше, як за рік, вони разом з учнем виспівували різні канти й дуети, а на імянинах отця Григорія, по вечері, на велике задоволення гостей, проспівали вони під акомпаніємент гуслів сатиричну пісню Сквороди, що починається так:

Всякому городу свій нрав і права,
Всяка имієть свій ум голова...

Сокира мій справді робив великі поступи в засвоєнні музики, якщо взяти на увагу правдиву філософську недбалість його вчителя. Містик-філософ одягне, було, сіру свитину, накриє голову солом'яним брилем, возьме флей-

ту й гайда світ-за-очі, а вірний супутник його за ним. Піде він було, в Березань, за тридцять верстов од П[ереяслава], по дорозі зійде на стародавню високу могилу, що її звать "Вибла", зійде єдине по надхнення і, зачерпнувши з надр її "малую толику" цього, тільки богам властивого дару, поспішає поділитися цією благодаттю з приятелем своїм Якимом Лукашевичем у Березані. Проживши тиждень у приятеля, їде відвідати другого, а там третього, а за місяць, дивись, він уже в Києві: сидить із другом своїм Іваном Левандою на лавочці коло брами й читає імпровізовану дисертацію про звязок душі людської з світилами небесними. А наш вітія прославлений і дисертації приятеля слухає, і проповідь на ближчу неділю готує. Перебувши трохи в Києві, він опиниться в Стайках, а звідти в Трахтемирові, а ще через день і в Переяславі.

Преподавши лекцію музики, він знову вирушає на відвідини до друзів своїх, але вже через Яготин до Полтави й далі.

Гречка вже лагодився був писати до Бор-

тнянського (теж свого товариша з бурси), бо бачив у молодому Сокирі справжній геній музики й голос архангельський, та доля зовсім інакше судила.

Швидко наближався вагітний подіями 1812 рік, а молодому Сокирі кінчалося дев'ятнадцять літ од народження.

Нарешті привів на світ свої потворні діти отой страшний 12-ий рік. Як жертва цілопалення, спалахнула вогнем "святая Бѣлокаменная", і від краю до краю по всьому царстві залунав заклик, щоб виходило все — старе й мале — гасити ворожою кров'ю велику пожежу московську.

Дійшов той тривожний заклик і до рубежів нашої мирної України. Заворушилася вона, мати моя рідная, заворушилося охочекомонне й охочепішее військо українське. Не витримав мій парубок, розбив псалтир і гуслі, втік та й записався в місті Пирятині до полку, під команду пирятинського полковника Миколи Свічки.

Довідавшись про все це, Гречка листом прохав друга свого Миколу Свічку не зоставляти без опіки його вихованця на кривавому шляху воєнному. І приятель це виконав, як дбайливий батько. Надавши парубкові перший уряд, вирушив полковник Свічка із славного міста Пирятинна в похід на супротивного галла і на двадцять язик.

Коли полк переходив через місто П[ереяслав], то отець Григорій на чолі духовенства зустрів козацтво коло міської брами, благословив хрестом і окропив святою водою. А як підійшов до чада душі своєї, то звів догори повні сліз очі й промовив: "Господи, заступи тебе й охорони тебе!"

Коли криваві події дійшли до бажаного кінця, і зубатого звіря французького замкнули в англійську буду, то й наше славне козацтво розійшлося по хуторах та селах і, поховавши зброю воєнну, взялося за плуги та рала.

У половині 1815 року Сокира повернувся сотником до свого рідного П[ереяслава] та, на великий сум свій, не застав уже живим свого добродія, отця Григорія. Він знайшов тільки в міській ратуші заповіт небіщика на своє ім'я. А заповітом тим незабутній добродій одписав йому частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань давніх класиків, жидівської біблії, французької енциклопедії та рукописного примірника літопису Кониського, на першому аркуші якого написано було власною рукою преосвященного таке: "Юному моему Другу и собрату Григорію Гречк, доктору богословія и другихъ наукъ, на память посилаєть смиренный Г. Конисскій".

Крім бібліотеки, одказав він йому ще дорого скрипку й свої улюблені гуслі, на яких з внутрішньої сторони намальовані були дві пастушки, що танцюють з ціпками, та пастух, що грає на флейті під липою над струмочком.

Сокира відправив панахиду за праведну душу свого добродія і, перенісши дорогоцінну спадщину до свого спустілого хутора (мати

його теж умерла), почав приводити до ладу свою дідівщину; поладнавши ж нашвидку, що можна було, запросив духовенство і спочатку собором освятив відновлену оселю, а потім собором [таки] відправили панахиду за спокій душі батька, матері й усіх ближчих родичів та за найближчого й найщирішого добродія, отця Григорія. По відправі він, за звичаєм предків своїх, нагодував різного стану людей може з тисячу душ, не лічучи міського духовенства й шляхти.

Зоставшись сам на своєму хуторі, почав він нудьгувати і довго, кілька місяців, нудий він світом та не знав, що з собою робити. Аж якось увечері пригадав він святе речення: "Не добро бути человеку єдину" і другого дня вранці, осідлавши коня, поїхав у Сулимівку. А там у нього, коли він ще на війну не ходив, зростала на прикметі маленька дівчинка, дочка небагатого панка. Знехтувавши звичаї предків, він сам без сватів перебалакав з батьком, з матір'ю, а також із суженою та після Різдва вони собі й повінчалися, нівроку.

По такому хапаному весіллі ніби й не слід було сподіватися сімейних радощів, а проте вийшла благодать, та ще й яка! Поперше, молода жінка Сокири — красуня, та ще й яка красуня! Дай Боже іншому хоч би й уві сні таку красуню побачити. А подруге, була вона найчистішого, непорочного серця і вдачі тихої й покірливої. Сказати просто — і над нею, і в ній самій було благословення Боже. Одне тільки й можна було сказати про неї, і не те що лихе, а трошки смішне. Їй, сердешній, довелося минулого літа погостювати місяць у своїх багатих родичок у містечку Оглаві, а родички ті саме тоді повернулися з Києва, чи, ліпше сказати, з якогось київського пансіону, і були надзвичайно освічені. Отут вона, сердешна, трохи й похитнулася. Від них вона довідалася, що читати їх учать не для одного молитовника, а й ще для дечого, що найвище щастя для добре вихованої панночки — носити якнайвищий станик і причаровувати кавалерів. А яких чарівних пісень од них вона вивчилася: і як "стонеть голубокъ", і як "дубъ тотъ при долин, как рекрутъ на часахъ", і як "пастушка купається въ прозрачныхъ струяхъ", і як "за-

кричала она: ахъ!", побачивши нескромного пастушка, і навіть "О, Фалалей, Фалалей", і ту вивчила. Та як же його й не вивчитися в таких освічених панночок, а вона, чарівниця, ще й на гітарі грала. Впало це в око її молодому чоловікові, та він розмислив, що найкраще буде не звертати уваги на ті пісні: поспіває, поспіває та й перестане, коли не буде кому слухати її модних пісень. А іноді то він і кепкував, особливо, коли проходив день тихо, без співів.

— А що це, Параско, — скаже він — сьогодні весь день мовчиш, хоч би заспівала якої чужоземної пісні.

— Якої ти ще там вигдав, чужоземної?

— Та хоч би отієї як та "пастушка полоскалася въ струяхъ".

— Не хочу. Співай сам, коли хочеш.

— Добре, я заспіваю.

І він поволі розкривав гуслі і, стиха при-
граваючи на них, співав своїм чарівним тено-
ром з найглибшим почуттям:

Не ходи, Грицю, на ті вечорниці...

І коли кінчав пісню, жінка падала йому в
обійми, обливаючися гіркими слізьми, і він
тоді казав їй, цілуючи: "Оце тобі справжня мо-
дна пісня". Так він поволі й зовсім одхилив її
од сучасної освіти, а про багатих і одукованих
родичок та про їхні модні пісні з того часу
вже й згадки не було.

Пестощами й насмішками довів він її до
того, що вона й сама почала сміятися з осячих
талій переяславських панночок і по довгій
роздумі одягла свій національний костюм, на
велику радість своєму чоловікові. І, Боже мій,
яка ж вона гарна була в своєму рідному
вбранні! Така гарна, що коли б я був банки-
ром, от хоч би таким, як Ротшільд, то я б іна-
кше й не одягав свою баронесу.

Та ба! не всім доля судила зазнати в житті

таких великих радощів, як ті, що ними тішився Сокира. І він уповні цінив цю благодать Божу.

Милуючися на свою красуню Параску, не забував він і про господарство. Оглянув спочатку свою дідівщину та, добре розміркувавши, вирішив він оддати орну землю з половини козакам із Сулимівки. Кріпаків при хуторі не було. Та він тому й радий був, що їх не було. На цей клас нашого народу дивився він, як справжній філантроп. Прибережжя річки Альти зоставив він за собою для худоби й викошував тучні луки толокою, а в липовому гаї на леваді, що підходила до самого хутора, надумався він одновити батьківську пасіку. Це стало йому за улюблену мрію. Та й справді: що з усіх наших промислів може бути невинніше за пасіку? Він негайно написав до Стародуба, щоб на весну прислали пасічника: тоді ще не було Прокоповича, славного нині бджоляра, і тому потреба примушувала звертатися до пасічників-самоуків.

Пасіка, заснована ним у липовому гаю за

допомогою старовіра з Єльонки щороку примножалася й за п'ять щасливих літ виросла до п'яти тисяч колод. Господь благословив його почин: тепер він був пан на всю губу. Пасікою своєю він одхилив од себе все, що в зносінах з людьми з конечности звязане з наживою, а разом з тим і все гидке й низьке.

Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що потрапив одіпхнути від себе все недостойне людини і задовольнятися тільки добром, придбаним власною працею. Таким щасливцем був Сокира.

Перебуваючи в німецьких землях, уважно придивлявся він до тамошнього сільського побуту й тепер пристосовував до свого хутора те, [що там бачив]. Така сама німецька чистота й порядок у всьому. Щоправда, нашого брата-маляра хутір Сокири не вразив би своїм зовнішнім виглядом, зате не-маляра він дивував порядком.

З усіх слов'янок чорнобриві землячки мої мають цілком заслужену славу чепурних го-

сподинь. Але в мадам Сокири прикмета ця була доведена до крайности. Їй, було, звичайно й уві сні сниться, що в неї або в покоях підлогу не вимито, або в пекарні долівку глиною не вимазано; так щоб така нечистість не каламутила її невинного сну, вона наказувала Марині що Божого дня підлогу вимити та ще й вишарувати, — здавалося б, уже й досить того, так же ж ні! — а ще й київським піском посипати, таким піском, що ви його й не в кожного губернатора в канцелярії знайдете. Вона сама його привозила щороку з Києва, коли їздила туди на [15] серпня.

Карло Осипович казав завжди й кожному, що коли він і бачив рай на землі, то саме в господі Парасковії Тарасівни, і більше ніде.

В пасіці панували така ж чистота й порядок, як і в домі. І як тут доречі були Вергілієві "георгіки", що їх любив перечипувати Сокира, лежачи в катразі. І жадна душа в усьому П[ереяславі] не знала, що старий пасічник (так його прозвано за тиху вдачу та поважну ходу) читав в оригіналі Вергілія, Гомера та Да-

вида. Напрочуд дивна скромність! Я сам, бувши його добрим приятелем, часто гостював у нього по кілька днів і, крім літопису Кониського, не бачив у хаті навіть бердичівського календаря. Бачив тільки дубову шафу в кімнаті й більш нічого, але літопис Кониського в коштовних палітурках завжди лежав на столі, і завжди я бачив його розгорненим. Ничипір Федорович кілька разів перечитував його, але до самого кінця — ані разу. Все, всі мерзоти, всі лютощі польські, шведську війну, Біронового брата, який у Стародубі відіймав у матерів немовлят і давав їм годувати грудьми цуценята для своєї псярні, — і це перечитував, але як дійде до голштинського полковника Крижанівського, плюне, згорне книгу й ще раз плюне.

Раз якось приїжджаю я до нього з книгою "Українського Встника", в якій Гулак-Артемівський надрукував дві оди Горація (геніяльна пародія!); прочитавши оди до Пархома, ми з щирого серця сміялися з Парасковією Тарасівною, а він одчинив дубову шафу, вийняв звідти книгу в оправі з собачої шкури і, розгор-

нувши її, сказав: "Ану, подивімся, чи сходиться воно з оригіналом?" І тут тільки я побачив латиніста, еллініста та гебраїста і повну шафу книжок, що вмістили в собі письменство всього старожитного світу. А він, прочитавши вголос оригінал, загорнув книгу, поклав її на своє місце і, ходячи тихо по хаті, проказував сам до себе:

Пархоме, в щасті не брикай!...

— Прекрасно! І достоту вірно! — вимовив він уголос.

Я й попереду глибоко поважав Ничипора Федоровича за його в усьому благородну вдачу, а тепер, благоговіючи, просто малів перед його лицарською скромністю.

— А що це ми всі, неначе в рот води понабирали? — сказала Парасковія Тарасівна. — Може б так повечеряти ще засвітла?

— А що ж, як вечеряти, то й вечеряти, я й на те пристаю, — відповів Ничипір Федоро-

вич.

Вечерю накрито було на ганку, і, як кінчали вечеряти, з-за темного П[ереяслава] встав повновидий красунь — місяць. Ми всі троє замовкли й тільки переглянулися між собою. Картина була така гарна, що можна було тільки дивитися на неї в мовчазній побожності. Ничипір Федорович запросив мене з собою ночувати на пасіку, на що я, звичайно, з радістю погодився.

Не було такої другої ночі в моєму житті та, певно, й не буде. Довго розмовляли ми з ним про різні речі й випадком торкнулися моєї струни — народніх пісень наших. Ні один у світі професор літератури не читав своєї лекції про значення, вплив і цінність народніх пісень так, як він. І з якою глибокою любовю вивчив він слова й мотиви наших прекрасних, сердечних пісень!

— Так, — казав він — ях порівняєш зворушливу, просту красу наших пісень з сучасними нам романсами, то що в цих бридких ви-

творях побачиш? Крім неморальності — нічого сінько. — І надзвичайно делікатно торкнувся він пісень покійного свого вчителя музики Сковороди. Він сказав: то був Діоген наших днів, і коли б він не komponував своїх вінегретових пісень, то було б краще. А тож, бабче, знайшлися й наслідувачі: хоч би й князь Шаховской, або Котляревський у своїй "Оді на честь князя Куракіна" — відбиток Сковороди! Тільки й тієї різниці, що вчитель мій, як справжній філософ, ні до кого не підлещувався. Того часу "Енеїда" Котляревського не була ще надрюкована.

Я, збираючи народні пісні, багато записав од нього варіантів і самих пісень, що їх раніше ніде не чув.

З усіх його гарних прикмет найкраща була та, що був він надзвичайно релігійний. Більш за все любив він читати Новий Заповіт. Він усім серцем своїм і всіма помислами своїми розумів і глибоко відчував священні істини евангельські. Щонеділі й щосвята їздив він із жінкою на службу Божу до соборної церкви

Благовіщення. Разом з прекрасною, гармонійною архітектурою церкви йому до серця припадали й співи семінаристів. Але коли в церкві поставили новий іконостас, зникла гармонійної архітектури, і він почав їздити на службу Божу до церкви Успіння, тієї самої, що в ній року 1654 склав присягу Зиновій Богдан Хмельницький зо всякого стану народом на вірність московському цареві. Але коли відновляли цей історичний пам'ятник і через ошадність з шести бань знищили п'ять, то він почав їздити до Покрови. Церкву в ім'я Покрови — незграбної й безхарактерної архітектури — збудував на спомин про здобуття Азова полковник п[ереяслав]ський Мирович, приятель і спільник Івана Мазепи, що його проклинають. У тій церкві зберігається цікавий історичний образ пензля, можна думати, Матвеева, якщо не якого чужоземця. Образ поділений на дві частини: нагорі Покрова Пресвятої Богородиці, а внизу Петро I з Катериною I, а навкруги всі його славнозвісні сподвижники, а між ними й Мазепа, і ктитор церкви у всіх своїх регаліях.

Вислухавши службу Божу, Сокира підходив до образу Покрови й довго милувався ним та розповідав своїй цікавій Парасковії, що то за люди, що їх під покровою Божої Матері намальовано.

Іноді він оповідав такі подробиці про Даниловича та про зруйнований Батурин, що Парасковія Тарасівна простосердно питала чоловіка: "За що ж Вона його покриває?"

Хоч і повен келих щастям, але завжди знайдеться місце й на краплю отрути. Для повного щастя Сокирі чого б бракувало? А йому бракувало найвищого блаженства в житті — дітей.

Літ шість уже минуло з того часу, коли на хуторі старого сотника Сокири, не зважаючи на присутність отця протоєрея і іншого чину духовного, Ничипір Федорович вийняв свою скрипку (гуслі бо не пасували до тієї пісні) і загравав, приспівуючи:

Ой, хто до кого, а я до Параски...

На це Парасковія Тарасівна плюнула й ви-
йшла з світлиці, а Карло Осипович та Кулина
Охримівна, не кажучи ні слова, і теж не звер-
таючи уваги на чин духовний, вхопилися за
руки та й пішли витанцювувати:

O, mein lieber Augustin...

І того ж вечора друга пара — кум з ку-
мою, — їдучи від Сокири до міста, співали ти-
хенько на два голоси:

Одна гора високая,
А другая — низька...

А отця протоєрея і братію тієї ночі поклали
спати в новій коморі, бо ніч була неспокійна,
то щоб чого, боронь Боже, не сталося. Карло
Осипович і Кулина Охримівна, потанцював-
ши досхочу і сказавши господарям: "Gute
Nacht", сіли у свою біду й поїхали до міста,
розмовляючи потихеньку і все по-німецько-
му.

То був великий і радісний день для бездітного Ничипора Федоровича й Парасковії Тарасівни: того дня вони охрестили й у прийми взяли двох близнят-найдів і бучно справили христини. Так бучно, що бабка-сповитуха довго ще говорила потім: "народилася, охристалася й помру, а не побачу таких хороших христин, як були у старого сотника".

І от минуло шість год од тієї великої події в господі Сокири. Якось надвечір сиділи вони, себто господарі, з нерушимим другом своїм Карлом Осиповичем. Перед ними на темно-зеленій луці, що доходила до самої Альти, гралося двоє діток у червоних сорочечках, неначе два червоні метелики миготіли на темній зелені. З ганку всі троє мовчки милувалися ними. І здавалося, у всіх трьох співбесідників разом з поглядами й думки були скеровані на дітей. Довго дивилися вони на них. Перша порушила мовчанку Парасковія Тарасівна:

— Розсудіть ви нас, голубчику Карле Осиповичу, що нам робити? Я кажу, що діти ще малі, а Ничипір Федорович каже: "То дарма,

що малі, а вчити треба". Де ж тут, скажіть таки, Христа ради, правда? Нехай би ще хоч рік погуляли, а він після Покрови думає вже й починати.

— Давно, давно пора починати, — сказав Карло Осипович. — Я давно думав про це.

— Свята Варваро Великомученице! Чи боїтеся ви Бога, Карле Осиповичу?

— Боюся, дуже боюся, Парасковіє Тарасівно! І скажу вам, що коли мені було тільки п'ять років, то я читав дещо на память із Шіллера. Небіжчик Коцебу сказав раз, коли я прочитав його поезію на память, що з мене вийде великий поет, а на ділі вийшов маленький фармацевт. Ось як, Парасковіє Тарасівно, і великі люди часом помиляються.

— Та байдуже, хай собі помиляються! але подумайте самі: після Покрови!

— Авжеж, авжеж! Що швидше, то краще.

— Ну, і знайшла я в кого оборони шукати, — подумала Парасковія Тарасівна, але не сказала, а Карло Осипович, заживаючи табаки, примовляв:

— Так, так, треба вчити. Тож ваша приказка говорить, що за вченого двох невчених дають, та й то не беруть.

— Так ось що: ми вас, Карле Осиповичу, слухаємо, як самого Бога. Пождіть, мої голубчики, хоч до Пилипівки. Там дасть Бог піст — час тихий, їм, нашим рибонькам, все ж легше буде.

— До Пилипівки? Як на вашу думку, можна пождати? — спитав Ничипір Федорович.

— Не можна. Життя коротке, а наука вічна, — каже великий Гете.

— Господи, що я наробила! — подумала Парасковія Тарасівна. — І нащо я йому говорила про дітей? Тепер, я вже знаю, добра не буде. — Ну, ви собі як там хочете, — промовила вона

вголос — а я вам до Пилипівки не дам дітей мучити.

— Ти їй хоч би що, а вона своє, — сказав Ничипір Федорович, — І скажи мені, звідки ти такої натури набралася?

— Та від вас же й набралася: ви по-моєму нічого не хочете зробити, то й я по-вашому теж не хочу.

Саме тоді діти підбігли до ганку, і Карло Осипович, голублячи їх, спитав;

— А що, Зосю, чи хочеш ти грамоти вчитися?

Зося жваво відповів: "Хочу".

— А ти, Ватю, теж хочеш учитися грамоти?

— Теж хочу, — запинаючись, одповів Ватя.

— От бачите, Парасковіє Тарасівно, а ви спиняєте їхню охоту!

— Та Бог із вами, Карле Осиповичу, я вже не спиняю. Тільки треба обміркувати, як те все доладу зробити.

— То правда, — сказав Ничипір Федорович. — Ось що, Карле Осиповичу, ви живете в місті і через вашу професію зустрічаєтеся зо всякого стану людьми. Чи не трапиться вам часом семінарист, хоч і не дуже вчений, та аби не завзятий, — поєднайте його до наших дітей..

— З великою радістю шукатиму такого чоловіка. Є в мене один знайомий семінарист, великий майстер хемічні досліди робити. Цей, щоправда, не підходить, але я в нього розпитаюся.

— Будьте ласкаві, Карле Осиповичу, от ми їх і посадимо за тму-мну, моїх голубчиків, — сказав Ничипір Федорович, пригортаючи до себе дітей.

Про цих дітей, майбутніх героїв моєї пові-

сти, повинен би я більше оповісти, та не знаю, що можна особливого сказати про п'ятилітніх хлопчиків. Діти, як діти — гарнесенькі, повновиді, румяні, як недостигла черешня, та й годі. Хіба тільки те, що одне на одного схожі, як дві черешнині, що ледве зарум'янилися.

Сказавши одне одному на добраніч, Карло Осипович сів у свою "бідку" та поїхав до міста, Ничипір Федорович, поблагословивши дітей "на сон грядущий", пішов у свою пасіку, а Парасковія Тарасівна, поклавши дітей спати й проказавши молитви на сон грядущим, запалила каганець і теж лягла спати.

Звичаєм своїм Парасковія Тарасівна на [15] серпня вирушила до Києва, а повернувшись з Києва, по-між іграшками й святими речами — як от шапочки Івана Многострадального, перстні Варвари Великомучениці — та силою всякої всячини, кипарисових образків, майстерно оздоблених фольгою, та інших рідкостей, показала дітям іграшки, яких досі ніколи їм не привозила. З зовнішнього вигляду

вони не скидалися на іграшки, а просто були то дві дощечки, обгорнені шкурою. Якжеж діти здизувалися, коли розгорнули дощечки й побачили там зелені товсті аркуші паперу, покарбовані червоним і чорним чорнилом. Їх радощам та здивуванню й краю не було! Невинні створіння! Не знаєте ви, яке лихо заховалося в тих різнокольорових закорлючках! Це джерело ваших сліз, найбільший ворог вашої дитячої солодкої свободи, одне слово — це граматка.

Дожидаючи 1 жовтня, Парасковія Тарасівна сама почала їх помалу вчити розуміти таємничі знаки і за кожну вивчену літеру платила солодким київським бубличком. І, на немале її здивування, вже за кілька день діти читали всю абетку. Та правда й те, що й наволака з бубликами вже спорожніла, і це примусило Парасковію Тарасівну припинити науку. — Та до того ж — гадала вона — близько вже й Покрова, то нехай же вони, мої голубята, хоч малий ще час на волі погуляють.

Ясний обрій юної свободи моїх героїв

вкривали хмари. Гроза швидко надходила і нарешті, саме на Покрову в годині девятій вранці, вдарила громом "біди" Карла Осиповича й появою самого Карла Осиповича, а за ним — о, жах! — появою чогось довжелезного, в заялозену халаті, в старій куцій фризівій шинелі (певно, на виріст шитій). Це й був ніхто інший, як сам світильник [науки], або, простіше мовлячи, вчитель, що його викопав Карло Осипович у брудних семінарських аудиторіях.

Степан Мартинович Левицький — особа причетна до цієї повісти. Отже, годиться і про його персону сказати декілька слів.

Він був один із багатьох синів найубогішого з усіх на світі дяконів, отця дякона Мартина Левицького, не памятаю добре, з Глемязова чи з Ірклієва, памятаю тільки, що з золотоноського повіту.

Дивні й незрозумілі присуди долі людської. Хоч би й такий, можна сказати, дикий присуд: Ничипорові Федоровичу, людині за-

можній, не послати за всі його молитви й єдиного, мовляв, чада, а з убогих найубогішому дияконові завалити дітьми й без них тісну хату. І то, ніби на сміх, — одне від одного дурніше й бридкіше. От, наприклад, хоч би й цей, що стоїть тепер перед очима Ничипора Федоровича, навчитель. Неподобно довга суха постать з такими ж незграбними кістлявими руками. Обличчя опойкового кольору з величезним носом, з довгим загостреним підборіддям, що виступає вперед, з чималими звислими вухами, і до всього того з розпухлою нижньою губою, так що ліній рота не можна було визначити; трудно б визначити й обрис очей, бо вони запливли від снів. Внутрішні прикмети Степана Мартиновича були в повній гармонії з зовнішніми. Так, наприклад, спитав його одного разу професор на іспиті: "А ти, Степо, скажи, що памятаєш. Я й тим задовольнюся". І Степа, подумавши чимало, сказав: "Я памятаю, що була пожежа за Трубайлом та ще потім в Андрушах". — "Ну, добре, Степо, добре! З тебе й того досить". Він ніколи не просився на свята додому, бо добре знав, що свята обминають їх напівзруйновану хату,

а проводив свята в тих самих холодних брудних класах, де перед тим проводив і велику чотиридесятницю. Трапилося якось, що кілька товаришів зосталося на свята в семінарії. Як добрі діти, послали вони батькам письменні привітання з святами, просячи наприкінці кучеряво написаного послання прислати їм на свята потроху всячини. За прикладом братії надумався й Степа скомпонувати посланіє до своїх убогих батьків "словеси такими":

"Найдорожчі батьки!

"Висилаючи цього листа з північного города, богоспасаємого Переяслава, я остаюся ваш син..." і, подумавши, додав: "я вітаю вас з наступними святами і бажаю, щоб ви задля Різдва Христового прислали хоч ворочок пшона та шматок сала, із ласоців — хоч шкапові чоботи та...". Тут він знову задумався, а лукавий приятель його Лука Нестеровський підкрався, вихопив недокінченого листа, показав усій братії, — і почалася кумедія. З того часу інакше його й не звали, як "пожежа у шкапових чоботях". А він на те ані слова, так мовчки й

одбув.

Поки рекомендував Карло Осипович свого протг Ничипорові Федоровичу, наймичка Марина уважно придивлялася новій особі і, розглянувши його добре, штовхнула злегка Парасковію Тарасівну й пошепки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича:

— Чи воно живе?

— Живе, — відповіла Парасковія Тарасівна й вийшла з світлиці, а за нею й Марина.

— Ви мою просьбу таки переборщили, Карле Осиповичу! Я ж просив вас рекомендувати для дітей наших учителя тільки не завзятого, а ви привезли якогось діда.

— Нічого кращого й бути не може на те, щоб навчити абетки малих дітей, Ничипоре Федоровичу, — казав Карло Осипович. — На це потрібен тільки автомат, що говорить, та й годі. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, щось краще за цей екземпляр? Це ж просто

золото для ваших маленьких.

— Та хай буде по-вашому! То ми сьогодні договоримося, а з завтрішнього дня й почнемо з Богом.

— А чому ж не сьогодні? — спитав Карло Осипович.

— А то тому — не гнівайтесь, будь ласка — що горбатого тільки могила й виправить. Що з вами не роби, а як породилися ви німцем, так і в могилу теж підете німцем.

— А ви що ж, підете в могилу турчином чи французом?

— Я то інша річ. Я, хвалити Бога, живу вдома, а ви, Карле Осиповичу, в чужій країні, тож не повинні ви забувати, що в нас сьогодні велике свято, а в нашій парафії ще й храм.

— То ви, значить, їдете молитися Богу. Добре діло. Я привезу його вам завтра вранці. А щодо платні, то ми вже з ним умовилися: кар-

бованець у місяць, і два гарнці пшона, а після закінчення граматки халат хоч абиякий та пару чобіт. Згода?

— Та з радістю!

І вони попрощалися.

Другого дня, себто 2 жовтня, з'явився Степа вже сам один на хутір. Прочитавши, як годиться, молитву, взявся він за справу. І з тої пори щодня Божого, яка б не була погода — чи дощ, чи сніг, вранці й увечері ні на що не зважаючи, міряв наш педант шлях із хутора й на хутір, не прискорюючи і не вкорочуючи ходи, наче заведена машина. А що діти були тямущі, то вивчення граматки швидко посувалося вперед, і Ничипір Федорович, на велике задоволення своє, побачив на ділі слухність міркувань Карла Осиповича й багато разів дякував йому за "машину". І дивна річ. Діти, до того жваві, що не те, що Парасковія Тарасівна, а й сам Ничипір Федорович не міг їх утихомирити, ледве з'являвся вчитель на подвір'ї, ставали такі ж мовчазні й нерухомі, як і він сам,

і підчас лекції сиділи, наче зачаровані, не сміючи навіть мухи з носа зігнати. А вони ж підчас науки й слова зайвого від учителя не чули! Це, мабуть, і була причина їхнього зачарування.

На 1 грудня, себто за два місяці, вивчено було граматку до останньої літери, навіть і — "іже хоцет спастися". Перепитавши учнів своїх з останньої лекції, Степа урочисто встав, взяв їх за руки і, підвівши до Ничипора Федоровича, сказав:

— Граматку скінчили. Проекзаменуйте!

— Я без усякого екзамену вірю. Але що ми робитимемо далі, любий наш Степане Мартиновичу? Чи невозьметесь ви до свят показати їм світську грамоту.

— Можу показати; можна почати хоч би й сьогодні, аби тільки абетка була.

— Ні, сьогодні й завтра нехай погуляють, а почнемо післязавтра.

— Добре, — сказав Степа, взяв кашкет і пошкандибав до міста. На обличчі його помітно було неначе задоволення з себе. Прийшовши до міста, він з'явився в аптеку і, побачивши Карла Осиповича, сказав повагом: "совершив!".

Карло Осипович по-дружньому стиснув йому кістляву руку, дякуючи за прислугу, і запросив його зостатися на обід, забувши, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав, — навіть у спільній їдальні накладав він звичайно галушок у миску і відходив у куток.

Попрощавшись з Карлом Осиповичем, виїшов він на майдан, тримаючи в руці одержані два карбованці (халат, чоботи та інше він уже раніше дістав). Ходячи базаром, він спинявся, розглядався навкруги себе й знову починав машерувати по базарі. Пройшовши через базар, він машинально потюпав за Трубайло, озирнувся навколо, завернув на золотоноську дорогу і, поволі пересовуючи ноги,

зник за Богдановою могилою.

Немало здивувалися на хуторі, коли призначеного дня навчитель не з'явився; не могли ніяк додуматися, що б то воно значило? Надвечір приїхав на хутір Карло Осипович. Спитали його, але й він не міг нічого певного сказати. Він тільки здивувався такій неакуратності.

Карло Осипович розпитував [про Степу] в семінарії, але там забули, як його й зовуть. Тільки один школяр вигукнув: "та це, мабуть, пожежа в шкапових чоботях!" Вся аудиторія голосно зареготала. Карло Осипович, звичайно, з тим і вийшов.

Нарешті 6 грудня вранці рано з'явився Степан Мартинович на хуторі, просячи вибачення за прогул.

— А де ж ви були? — спитав його Ничипір Федорович.

— Носив батькам у Глемязів гроші.

— Які гроші?

— А що від вас дістав. Мої батьки дякували вам за протекцію.

Ничипір Федорович тепло подивився на незграбну постать. Він і ніколи не дозволяв собі хоч би раз пошуткувати з нього, а після подорожі його до Глемязова дивився на нього з пошаною. Праця його пішла звичайним порядком. Перед святами діти досить вправно читали світське письмо й на пам'ять вивчили привітальну віршу (то вже були витівки!). Прийшов нарешті й Свят-Вечір. Господарі запросили й учителя разом з собою святую вечерю їсти. Тут уже не міг він одмовитися. Перед тим, як сідали за стіл, покликав його Ничипір Федорович до своєї кімнати, возложив на рамена його демікотоновий сурдут і до рук дав йому три карбованці. Степі сльози виступили на очах, але він швидко оговтався й сів за вечерю.

Ніч Різдвяна — то дитяче свято у всіх хри-

стіянських народів, та тільки святкують його різними звичаями: у німців — ялинкою, у мо- скалів — теж. А в нас після урочистої вечері посилають дітей з хлібом, рибою та узваром до найближчих родичів; а діти, увійшовши до хати, говорять: "Святий Вечір! Прислали ба- тько й мати до вас, дядьку, і до вас, дядино, святу вечерю". Після того з церемонією садов- лять їх за стіл, заставлений різними пісними ласощами, і частують їх, як дорослих; потім міняють їм хліб, рибу й узвар і з церемонією провожають. Діти йдуть до другого дядька і, якщо рідня велика, то вертаються додому пе- ред утреною, звичайно, з гостинцями та з за- вязаними в сорочку, намов гудзики, "шага- ми".

Мені дуже подобається цей прекрасний звичай. У нас рідня була велика. Посадовлять, було, нас у санки та й возять по гостях цілу ніч.

Я памятаю один зворушливий Святий Ве- чір в моєму житті. Восени поховали ми свою матір, а на Святий Вечір понесли вечерю до

діда і, сказавши: "Святий Вечір! прислали нас, діду, батько й ...", всі троє заридали: нам не можна було сказати: "і мати".

Після вечері Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна попросили Степана Мартиновича відвезти з дітьми вечерю до Карла Осиповича. Він, звичайно, не відмовився, тим паче, що почував на собі новий демікотоновий сурдут. А коли він щасливо повернувся з дітьми з міста, запросили його їхати разом на утреню. Вислухавши утреню в церкві Покрови, пішов Степан Мартинович на службу Божу до собору, де були й семінаристи, що zostалися на свята [в бурсі]. А щоб позадаватися дужче своїм сурдутом, він випросив у паламаря дозволу здійсмати підчас служби Божої нагар із свічок. І в Степі заворушилися пристрасті!

Коли Степа зявився на хуторі по святах, його не пізнали: він переродився, — почав розмовляти; що він на те здатен, — раніше ніхто й не думав. Спитали в нього, чи веселі мав свята. "Веселі", — каже. — "А в кого бували?" — "Батьків — каже — навістив". Він зно-

ву відбув подорож у Глемязів, щоб залишити там подаровані йому на свято три карбованці, а разом із тим попишатися своїм новим сурдотом.

Потрохи почало виявлятися, що в нього є й інші (по-за граматкою) знання. Виявилось, що чотири правила арифметики він знає, як свої п'ять пальців, тільки несвідомо; російську граматику знає не гірше за самого професора, тільки не для вжитку. Та для доброго вчителя воно й зайве.

Велика річ — заохота. Самі тільки геніяльні натури здатні власними силами пробити грубу шкуру холодного еґоїзму людського й повернути до себе здивовані очі юрби. На натуру звичайну — заохота, як дощ на ниву. Натуру кволу, що заснула, от як Степа, сама вже проста уважливість, одне слово ласкаве освітлює, наче вогонь згаслу лампадку. Демікотоновий сурдут і ласкаве обхоження Ничипора Федоровича розбудили кволі, приспані сили в невикінченій організації Степана Мартиновича. Виявилися в нього не тільки зді-

бності простого вчителя, але об'явився й латиніст неабиякий. Дарма, що теж неначе автомат, проте досить виразно читав він для Ничипора Федоровича Тита Лівія, лежачи в пасіці під липою.

На прохання Ничипора Федоровича преосвященний Гедеон дав йому стихаря й посаду дяка в церкві св. Бориса й Гліба, саме напроти хутора. З того часу Степан Мартинович став жити паном і до того дійшов, що, крім юхтових чобіт, ніяких не носив; у господі ж Ничипора Федоровича став він незаступним членом [родини], так що без нього в хаті ніби чогось бракувало. Щоправда, дотепу й жвавости мало йому прибуло, але вираз його обличчя зовсім змінився: воно відсвіжилося, заспокоїлося й зробилося невимовно добре, так що, дивлячись на його обличчя, не помічаєш дисгармонії ліній, а милуєшся тільки його виразом. Велику річ зробив ти своїм сурдутом і трьома карбованцями, Ничипоре Федоровичу! Ти з дивака зробив істоту, що хоч і не високо мислить, та глибоко відчуває.

Тимчасом Зося й Ватя вчилися й виростили. А зростали вони, як казкові богатири, не днями, а годинами, та й училися вони теж по-богатирському. Та тут треба взяти під увагу й учителя. Степан Мартинович проказував не за своїм розумом, а так, як надрюковано. Він і сам казав іноді: "не я буду винен, не я його дрюкував". На тринадцятому році це були вже дорослі хлопчики, що їм можна було дати літ п'ятнадцять. Вони так були схожі один на одного, що тільки одна Парасковія Тарасівна могла їх розрізнити. І схожість їх не обмежувалася самою зовнішністю, вони були схожі один на одного всією істотою своєю: наприклад, Ватя хотів учитися, і Зося теж; Зося хотів гуляти, і Ватя теж. Всі, хто вчащав на хутір сотника Сокири, не кажучи вже про Карла Осиповича, були захоплені дітьми, а про Ничипора Федоровича та Парасковію Тарасівну нема що й казати.

Одного разу ввечері несподівано завітав на хутір Карло Осипович і застав господарів, що мало не билися.

— Ну, та нехай, нехай, нехай уже буде по твоєму, — сипав словами Ничипір Федорович, — вибирай, котрого сама знаєш.

— Ні, ви вибирайте! Я нічого не знаю. Я їм просто чужа.

Саме тієї хвилини ввійшов до хати Карло Осипович, і Парасковія Тарасівна звернулася до нього:

— Ось, ось, нехай хоч вони нас розділять.

— Досі ж ви не ділилися; чим же це ви надумалися тепер ділитися, скажіть, — промовив Карло Осипович, ставлячи в куток свою палицю з шапкою.

— А ось чим, Карле Осиповичу! Ми вже надумалися, що одного нашого сина віддамо на військову службу, а другого на цивільну, так тепер не розділимо, котрого куди.

— Обох їх на цивільну, та спочатку треба їх чогось навчити.

— І я так кажу, — промовив спокійно Ничипір Федорович.

— Господи! Виростуть та й навчатся. Отець Лука й тепер не надивується їхній освіті!

— Ну, та їм уже небавом на чотирнадцятий піде, то треба про щось думати. Я думаю зробити з них покищо добрих семінаристів.

— А я офіцерів.

— Хай буде по твоєму: роби собі офіцера, а я покищо — семінариста. Тепер, значить, річ у тому, кому припадає бути семінаристом, а кому офіцером. Нехай же вирішить доля! Ки-немо жеребок, а ви будете за свідка, Карле Осиповичу.

Кинули жеребок, і випало: Зосимові — бути офіцером, а Саватієві — семінаристом.

З того вечора почала Парасковія Тарасівна

неначебто Зосі перед Ватею перевагу давати, звичайно, в дрібничках. Та проте ці дрібнички спостеріг Степан Мартинович і казав якось у пасіці після читання Тита Лівія, що це недобре: однієї, мовляв, матері діти, то й усе повинно бути рівне. Він казав це ніби сам до себе, а Ничипір Федорович слухав собі й гірко усміхнувся.

За рік після цієї події вирішено було спільною радою везти Зося в Полтаву до кадетського корпусу, а Ватю в Полтаву ж таки до гімназії. Сказано — зроблено.

Одного собі ранку, себто десь біля десятої години з хутора виїхала сильно навантажена бричка, так сильно, що четверик коней ледве її тягнув. За бричкою їхав однокінь простий віз, навантажений і накритий юхтовою шкурою, по-чумацькому. То були запасні харчі. Попереду на своїй біді клусом потрусив до міста Карло Осипович, щоб пристойно зустріти дорогих гостей на порозі своєї хати. А позаду за транспортом, неначе охорона, поспішав Степан Мартинович і казав сам до себе: "Шко-

да, ейбогу, шкода! краще було б до семінарії. І я б міг їм у пригоді стати, для їх користі я ладен знову вступити до семінарії". Так міркуючи, Степан Мартинович наткнувся на віз з харчами й тоді тільки ясно побачив, що віз і бричка спинилася перед домом Карла Осиповича. У старого панича ще раз закусили, чим Бог послав, як у ченця в келії, а для апетиту Ничипір Федорович мусів випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощалися й почали вмоцуватися в бричці. Карло Осипович на дорогу не забув всунути Зосі й Ваті до кишені по коробці мятних цукерків. Транспорт рушив і зник за рогом. Попрощалися й Карло Осипович та Степан Мартинович. Карло Осипович зостався вдома, бо треба було рецепти виготовити. А Степан Мартинович пішов на хутір, бо йому тепер на хуторі належала вся влада. Але владу свою, крім ключів од комори, він ладен віддати Марині, а сам, як во дні они феодалський той дука, ладен пішки мандрувати, не до Палестини, звісно, а до Полтави, щоб, якщо там не вдасться йому самому на вступному іспиті бути, то може хоч стороною якомсь вплинути

на цю справу, таку близьку його благородному серцю. Прийшовши на хутір, він сказав Марині: "Благодарная Марино! Я піду в Андруші; преосвященний приїхав і прислав по мене; є справи. То ти не виходь із дому, а якщо я там заночую, то це нічого, не турбуйся: все буде гаразд". І, не давши часу благодушній Марині хоч слівцем заперечити, сказав "прощайте!" й вийшов за ворота. Та, проходячи містом, згадав він, що не мав при собі ані шага грошей; тому він знову повернувся на хутір, узяв карбованця, повторив науки Марині, додавши, що якщо він і другої ночі забариться в Андрушах, то щоб вона не турбувалася. Сказав та й пішов.

Якщо Ничипір Федорович собі уявляє, що його вірний Степа лежить тепер під липою на пасіці та читає вголос Тита Лівія, то він дуже помиляється. Степан Мартинович забув про все на світі, крім вступного іспиту своїх вихованців. Прискореним кроком міряв він пирятинську дорогу. В Яготині він підночував і, вставши вдосвіта, на пізню Службу Божу був уже в Пирятині. Пообідавши шматком хліба з

таранею та відпочивши трохи під цвинтарем, він бадьоро рушив далі і всенощну слухав у Лубенському монастирі перед ракою св. Афанасія, патріярха александрійського. Переночувавши в "странноприймній обителі", почув він там од одного перехожого прочанина легенду про те, як св. Афанасій помер, сидячи, та про те, як дочці лютого Яреми Вишневецького-Корибута снився сон, ніби була вона в раю та звідти вивели її янголи, кажучи, що, коли вона своїм коштом збудує церкву Божу в пущах своїх біля міста Лубень, то тоді оселиться вже навіки в раю. Вона й збудувала цю церкву. Тут тільки оповідач помітив, що його слухач давно вже грає на вальдгорні, і почав і собі йому вторувати, взявши октавою нижче, з чого й вийшов неабиякий дует.

Вранці мій прочанин вийшов на Сулу і почимчикував через славне урочище N. просто на Богачку; тільки води напився коло корчми, що на Ромоданівському шляху. Перепочивши в Богачці в гостинної бабусі Марії Іванівни, він увечері відпочивав уже під горою біля перезову через Псьол у містечку Білоцерківці. А

тут ще на пороні якийсь дотепний перевізник спитав його: "А що ви, мабуть, у Єрусалим прямуєте, странниче? Зайшли б до нашої пані Базилевської, та попросили б на ладан: вона богобоязненна пані, може ще й нагодує вас борщем та рибою з Псла". Степан Мартинович ніби й не чує сарказму перевізника; перепочивши підчас перевозу, він, помолившись Богу, рушив далі й опівночі був уже біля Решетилівки; та щоб його часом не взяли [поночі] за злодія, він вирішив заночувати під вербою. Купивши на базарі за три шаги бубликів та викупавшись в річці, вирушив він далі, похрумуючи бублички, і не відпочивав уже до самої Полтави.

А Ничипір Федорович, подорожуючи, як то кажуть, по-хазяйському, не виснажуючи ні себе, ні коней, другого дня виїхав із Яготина, чи краще з Гришківської корчми, що не доїздячи до Яготина. Він звернув праворуч з пирятинської дороги й поїхав Гетьманським шляхом через Ковалівку на Свіччине урочище, щоб при цій добрій нагоді навістити свого приятеля й сина свого добродія Льва Микола-

евича Свічку, або, як той себе називав, — "недогарка", бо свічка згоріла на київських контрактах. А про ці славні контракти чув я від самого Льва Миколаєвича ось що: небіжчикові батькові його (мабуть, з великого перепою) спало на думку вступити таку мудру штуку, якої не вступив ніколи й уславлений паниця К. Радивил. Отож він, напхавши валізи асигнаціями, і поїхав у Київ та перед самим зїздом на контракти й закупив усе шампанське вино. Почалися балі підчас контрактів, аж тут — нема ані пляшки шампанського в погребях. — "Куди поділося?" — питають. — "У полковника Свічки", — відповідають. До Свічки, а він не продає. "Пийте так, — каже — хоч купайтеся в ньому, а на продаж — нема". Знайшлися добрі люди — і так випили. Після цієї штуки Свіччине Городище та інші його маєтності навкруги Пирятини почали танути, "аки воск од лица огня". Отже, спадкоємець його слушно називав себе недогарком.

Погостювавши днів зо два в Городищі, вони третього дня рушили далі й надвечір щасливо прибули до Лубень. А що в Лубнях

близьких знайомих не було, то вони, відправивши в монастирі молебень угодникові Афанасієві, поїхали далі. Ничипір Федорович хотів ще був звернути на Миргород, щоб поклонитися прахові славного козака-вельможі Трощинського, та Парасковія Тарасівна тому спротивилася, а він не любив сперечатися.

А тимчасом наш дяк-педагог полагодив усі критичні справи на користь своїм вихованцям, сам того й не підозріваючи.

Того самото дня, як прибув до Полтави, пішов він до гімназії (до кадетського корпусу він боявся підійти близько, кажучи: "все москалі, може ще й застрелять"). Довідавшись від швейцара, де мешкає їх головний начальник (швейцар указав йому маленький будиночок на горі проти собору: "там — - каже — живе наш начальник"), Степан Мартинович, сказавши: "дякую за науку", подався до того будиночка. Коло брами зустрів його високий худорлявий дідусь в полотняному халаті й у простому селянському солом'яному брилі та спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— Нащо вам його?

— А хочу його просити, що, як буде Саватій Сокира здавати екзамен у гімназії, то щоб попечитель зглянувся на нього.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — спитав дідусь, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій учень. Я для того й у Полтаву прийшов з Переяслава, щоб пособити йому екзамен здати.

Така дбайливість за свого учня подобалася авторові перелицьованої "Енеїди", бо це був ніхто інший, як Іван Петрович Котляревський. Авторіві славної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялося, сильно припав до вподоби мій добрий оригінал. Він запросив до себе в хату Степана

Мартиновича і, щоб не виявити йому, що саме він і є той попечитель, провів його до кухні. Там посадовив його на лаві, а на другій, кінець стола, сів сам і мовчки любувався на профіль Степана Мартиновича. А Степан Мартинович тимчасом прочитував напис, що його словянськими літерами викарбовано було на сволиці: "домъ сей вооруженъ рабомъ Божиимъ Н., року Божого 1710". Іван Петрович наказав своїй старій і єдиній наймичці подавати обід тут таки в кухні. Подали обід. Він попросив Степана Мартиновича розділити з ним його вбогу трапезу. Той без церемонії погодився, тим паче, що після решетилівських бубличків він од учорашнього дня нічого не їв.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: "добрий борщик!"

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович, і Гапка насипала.

Степан Мартинович взявся знову до борщу і по довгій мовчанці сказав:

— Я думаю просити попечителя ще й про другого мого учня, теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просіте, і дасться вам, — сказав Іван Петрович.

— Зосим Сокира здаватиме екзамен до кадетського корпусу, то чи не допоможе він йому, бідоласі?

— Я добре знаю, що допоможе.

— Так попросіте його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробити можна, а він, хоч не дуже мудрий, та не лукавий.

Степан Мартинович тимчасом вивязав із кратчастої хустки гроші, вибрав із дрібних двадцятку і сунув у руку Іванові Петровичу, кажучи пошепки: "Здасться на бублички".

— Ні, спасибі вам, на турбуйтеся! — одка-

зав попечитель.

Степан Мартинович, бачучи, що двадцятки його не беруть, знову завязав її в хустку, повторив іще двічі свої прохання, вдесьте почувши запевнення, що це буде виконане, взяв свій ціпок і бриль, попрощався з Іваном Петровичем і з Гапкою та й вийшов із хати. Іван Петрович, провозаючи його, сказав:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших місцях, — то не цурайтеся нас.

— Добре, спасибі вам, — сказав Степан Мартинович і пішов через майдан до дому Лукяновича, щоб звідти краще подивитися на монастир та, помолившись Богу, — і в дорогу. Довго дивився він на монастир та на чудові його околиці, потім поглянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, маючи намір завітати до святої обителі. Та стежок, що вели до монастиря, було багато, і він, сходячи з гори, задумався, котру б його вибрати найближчу, і вибрав, звичайно, найдальшу, але широку. Звернувши праворуч вибраною

стежкою, він незабаром потрапив на вбиту колесами нешироку дорогу, що вилася зеленою лукою по-між старими вербами й вела теж до монастиря. Пройшовши кілька кроків, він побачив крізь темні віті осокоу тиху блискучу затоку Ворскли. Доріжка, обійшовши затоку, вилася в гору й губилася в гущавині. Навкруги було так тихо, так тихо, що героєві моєму аж моторошно стало. Раптом серед мертвої тиші пролунав живий звучний голос, і звуки його, повні, м'які, ніби стелилися широкою затокою. Степан Мартинович спинився здивований, а незримий чоловік не переставав співати. Степан Мартинович пройшов ще кілька кроків, і вже можна було розібрати слова чарівної пісні:

Та ярлом, ярлом
За товаром,
Манівцями
За вівцями.

Прислухаючися до пісні, він непомітно обійшов затоку і, обминувши купу старих верб, опинився перед білою, напівзахованою верба-

ми хаткою. На одній вербі прибито невеличку дощечку, а на дощечці намальовано білою фарбою пляшку й чарку. Під тією ж вербою лежав у холодку чоловік і виспівував далі:

Та до порога головами,
Вставай рано за волами!

А коло співця стояла восьмикутна пляшка, схожа на московський штоф — на денці було ще горілки, — а на траві лежали розкидані зелені огірки. Співець кінчив пісню і, підводячись, вимовив:

— Тепер, Овраме, випий по трудах.

І, взявши пляшку в руку, він подивився на світло, чи багато ще зосталося в ній "духа світла і духа розуму".

— Гей-гей, лиха година! Що ж ми будемо робить, Овраме? Неповна, анафема! — сказав він і при цьому кисло подивився на хатку. Обличчя його притьмом змінилося. Він кинув геть пляшку й вигукнув: "Пожежа в чоботях!"

Степан Мартинович стрепенувся на цей оклик і підвівся з призьби, де він примостився був одпочити.

— Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях! — повторював співець, обіймаючи здивованого Степана Мартиновича; потім одійшов од нього кроків зо три, глянув на нього й сказав рішуче:

— Та ніхто інший, як він! Він — пожежа в чоботях! — і, стискаючи йому руки, спитав:

— Куди ж тебе оце несе? Чи не до владики часом? Якщо так, то я тобі скажу, що ти без мене нічого не зробиш, а купиш квартиру горілки, гору переверну, не тільки владику!

І справді, той, що так промовляв, схожий був на стародавнього Гориню: молодий, величезний на зріст, а на широчезних плечах замість голови сидів їжак; із пазухи теж виглядало [щось неначе] чорне піврічне поросся.

— Так? Кажи!

— Я не до владики, я так собі — відповів збентежений Степан Мартинович.

— Дурень, дурень! За квартиру смердячої горілки не хоче рукоположитися во дякони. Ёй-богу, рукоположу: я великою силою орудуую у владики.

— Та як же я без харчів до Переяслава дійду?

— Дійду, дійду... Дурню! Та я тебе в один день по пошті домчу!

Степан Мартинович почав розв'язувати хустку, а співець (це був справді архиєрейський співак) радісно вигукнув:

— Анафема! Шинкарко, задрип[ан]ко, горілки! Квартиру, дві, три... відро! Проклята утроба!

Степан Мартинович, покірливо подаючи двадцятку, що її повернув був йому Іван Пе-

трович, сказав, що це всі його гроші.

— Тсс!.. Я так тільки, — щоб налякати її, анафему.

Горілка з'явилася під вербою, і приятелі прийняли до мальованої пляшки. Співак випив пляшку й насипав моєму героєві. Той почав був одмовлятися, але богатир-бас так на нього глянув, що Степан Мартинович, тремтячи, простяг руку по шклянку.

— А ще й дяк! — промовив співак і, взявши порожню шклянку від Степана Мартиновича, насипав знову й посекундачив, цебто повторив, витер рукавом свої товсті губи і потім заревів:

— Благослови, владико!...

Степан Мартинович здивувався чистоті й великій силі його прекрасного голосу, а він, помітивши це, взяв ще нижче:

— Миром Господу помолімся!...

— Тепер можна для гласу...

І він випив третю шклянку і, скривившись, мовчки показав на пляшку. Здивований Степан Мартинович помітив, що пляшка майже порожня, і відмовно покрутив головою.

— Роби, як сам знаєш, а ми тимчасом... — завважив на це бас і, крякнувши, затягнув:

Ой, ішов чумак з Дону...

А коли він заспівав:

Ой, доле моя доле,
Чом ти не такая,
Як інша, чужая?

із маленьких очей Степана Мартиновича покотилися великі сльози. Співак помітив це і, щоб потішити зворушеного слухача, заспівав, прикляскуючи пальцями:

У неділю рано вранці

Ішли наші новобранці,
А шинкарка на їх морг:
Іду, братіки, на торг!

Докінчивши куплети, співак випив решту горілки, подивився на співбесідника і виразисто вказав на шинок. Мовчки взяв пляшку Степан Мартинович і пішов іще за квартою. А, входячи до шинку, сказав:

— І пошле ж Бог такий ангельський глас недостойному рабу своєму.

І поки шинкарка робила своє діло, він спитав її:

— Хто сей, з котрим возлежу?

— Це бас з монастиря, — відповіла вона.

— Божеський бас, — промовив Степан Мартинович.

— Якби не бас, то б свині пас. Пяниця непросипуца! — завважила шинкарка.

— Воно так! но, жено, баси такі й повинні бути!

— А ви теж бас? — спиталася шинкарка.

— Ні, я не владію ні єдиним гласом.

— І добре робите, що не владієте.

За півгодини Степан Мартинович знову з'явився в шинку з порожньою пляшкою, і шинкарка, всипаючи до неї, сказала сама до себе: "От пють, так пють!". Повернувшись під вербу, він поставив пляшку коло баса, а сам ліг на траві догори черева за прикладом надхненного баса. Бас, ні слова не мовлячи, налив у шклянку горілки, вилив її у свою роззявлену пельку, потім помацав траву коло половинки огірка і, піднявши порожні пальці до рота, замурмотів: "Да воскреснетъ Богъ!" — і, звертаючися до Степана Мартиновича, сказав, майже наказуючи:

— Дерзай!

І Степан Мартинович "дерзнув". Бас і собі "дерзнув" і вже не шукав закуски, а тільки язиком плямкав, кажучи сам до себе:

— Гей, якби тепер отець Мефодій! От бас — так бас! А все таки мене не перепе!

Випив співак іще шклянку. Пляшка знову була порожня. Він подивився на Степана Мартиновича й указав на шинок, але Степан Мартинович побожився, що в нього нема й шеляга ломаного в кишені. Тоді бас кинувся на нього і, захопивши його за руку, почав вигукувати:

— Брешеш, душогубе, волоцюго! Ти церкву свою покинув, не спитавшись владики, і блукаєш тепер по дебрах та добрих людей грабуєш. Давай квартиру, а то тут тобі й амінь!

— Поставлю, поставлю, пусти тільки душу на покаяння, — казав, запинаючися, Степан Мартинович.

Бас, випускаючи його з рук, лаконічно наказав:

— Іди й неси!

Степан Мартинович схопив пляшку, метнувся до шинку і мало не з плачем звернувся до шинкарки:

— Благоліпная і благодушная жено! (він сильно покладався на компліменти й на тексти теж). Изими мя от уст львових і ізбави мя от рук грішника. Поборгуй хоч малую півкварти горілки.

— А дзусь вам, п'яниці! — сказала лаконічно шинкарка й зачинила двері.

— От тобі й "поборгувала"! — Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну статъ. Приголомшений такою вихваткою "благоліпної жени", Степан Мартинович довго не міг опам'ятатися, а, опам'ятавшись, довго стояв та думав про те, як йому врятуватися тепер із рук грішничих. Найкраще, що

він придумав, це припасти до ніг баса й возложити все уповання на його милосердя. З тою думкою підійшов він до верби, — і, о радосте неізреченная! — бас, як був довгий і широкий, простягнувся під вербою й хропів так, що листя сипалося з дерева, неначе від посвисту славного могутнього богатиря Соловія-Розбійника.

Бачивши такий добрий кінець цій драматургії, герой мій, не гаючись, "яхся бігу", промовляючи: "Стопы моя направи по словеси Твоєму і да не обладает мною всякое беззаконіе".

Пройшовши недалеко під гору, він завернув із стежки, ліг одпочити під густолистою липою і незабаром захропів незгірше від усякого баса.

Дзвін до вечірні розбудив мого героя. Прокинувшись, він довго не міг збагнути, де він. Почавши пригадувати події цілого дня, від дідуся в білому халаті й у брилі він ступнево дійшов до трагічної сцени під вербою та щасли-

вого її кінця. Тоді, перехрестившись, встав і вийшов на дорогу, а дорога привела його до самих монастирських мурів. Вечірня вже почалася, вже читав серед церкви читець першу кафізму, а хор співав: "Работайте Господеви со страхом і радуйтеся йому с трепетом". Не мало ж він здивувався, коли серед хору, а саме на правому крилосі побачив свого багатиря-баса. Ніби нічого й не сталося, ревів той собі, сховавши неголене підборіддя в нетісно повязану краватку.

Виходячи з церкви, бас помітив свого protg і зробив йому знак рукою, щоб він ішов за ним.

— А що, як, не приведи Господи, знову туди? Загину я, — подумав Степан Мартинович і пішов за басом, яко агнець на закланіє.

Однак ж так не сталося, хоч він цього й боявся. Вони ввійшли у величезну трапезу, де братія вже сідала трапезувати, а співаки сідали за окремий стіл. Бас показав місце своєму protg. У трапезі було майже темно, коли ж за-

палили світло, то, побачивши серед себе мого героя, весь хор гукнув: "Пожежа в чоботях!" — всі вони знали його ще з семінарії.

По трапезі повели його до спільної своєї келії. А коли довідалися, що він завтра має вирушати назад до П[ереяслава], всі однодушно запропонували йому місце у своєму фургоні: завтра бо по літургії владика виїздить в Андруші, і вони, його співаки, теж їдуть туди поштою. Довго думати не було чого, тим паче, що в кишені мого бідолашного героя [аж] гуло.

Другого дня в годині четвертій по полудні фургон, напханий співаками, здіймаючи куряву, котився п[ереяславською] дорогою. Підїхавши до корчми біля хутора Абази, фургон спинився. Дисканти просили пити, а баси — випити. Герой мій хотів був теж вилізти разом із басами з фургону, та — ой, лишенько! — крізь вікно з корчми виглядала — як би ви думали, хто? — сама Парасковія Тарасівна! Він повалився на дно фургону і благав дискантів, щоб вони накрили його собою. Хлопці всі

разом налягли на нього й так накрили, що він мало не задушився. Хвалити Бога, що баси не довго барилися в корчмі. Баси, повернувши лад і спокій у фургоні, наказали поштареві рушати, а самі на весь голос заспівали: "О, всепїтая мати, а всі півники в хаті!" До них приєднали свої янгольські голоси дисканти, і виїшла пісня хоч куди.

Отак весело й швидко подорожували вони без усяких трагічних пригод, хіба що в Яготині в корчмі баси побили гуртом першого баса, покровителя Степана Мартиновича, за буйні вчинки, а відлупцювавши, звязали йому міцно руки й ноги та поклали в фургон і в такому жалюгідному стані привезли його до П[ереяслава].

Приїхавши до П[ереяслава], Степан Мартинович подякував хорові за прислугу і, попросившись з ним, пішов до Карла Осиповича та попросив у нього півкарбованця "для необхідної справи". Діставши те, чого бажав, зайшов він до московської крамниці, купив зелену хустку з червоними берегами й подався на ху-

тір, роздумуючи про свою подорож, багату на такі, можна сказати, драматичні й повчальні пригоди.

Підійшовши до самих воріт хутора, він не без здивування почув жіночий голос, що співав:

За три шаги півника продала,
За копійку дудника наняла,
Заграй, мені, дуднику, на дуду,
Нехай своє лишенько забуду.

— Це Марина, це вона, — подумав Степан Мартинович і ввійшов на подвір'я. Ввійшовши тихесенько до кухні, він аж остовпів од соблазну й переляку: Марина, п'яна Марина обіймала й цілувала статечного сивоусого пасічника Корнія. Степан Мартинович не міг вимовити й слова, тільки ойкнув. Марина, відскочивши від пасічника, вхопила його за поли й почала танцювати, приспівуючи:

Ой, мій чоловік

На Волощину втік,
А я цід продала
Та музики найняла.

— Марино, Марино! Богомерзька блуднице
розтлінная, що ти робиш? Схаменися! — ка-
зав Степан Мартинович. Та Марина не схаме-
нулася й тягла своє:

Ой, заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили, — і, гу!

і заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — аж скрикнув
Степан Мартинович і, вирвавши поли з рук
веселої Марини, побіг у пасіку. Знайшовши
там усе в порядку, він ліг під липою відпочи-

ти по таких зворушеннях.

— А може за час моєї подорожі вони вже й шлюб узяли? А я її назвав блудницею непотребною — і, каючись, він заснув і бачив увісні шлюб Марини з Корнієм-пасічником, та що був у нього за старшого боярина.

Сонце вже зайшло, як мій герой прокинувся. Прийшовши на хутір, знайшов він ворота зачинені, а двері в кухні навстіж. Марина спала на полу, а пасічник Корній хропів під лавою. Степан Мартинович подивився на них і жалісливо похитав головою. Виходячи в сіни, він сказав:

— А хустку все таки треба їй оддати; вона молодиця богобоязненна.

Другого дня Степан Мартинович оддав Марині хустку й прохав її нікому ані слова не казати про його виїзд, а вона просила його мовчати про те, що вчора виробляла. Вони присяглися одне одному берегти таємницю.

Пять з половиною тижнів проминуло, поки по довгій небутності щасливо повернувся на свій хутір і Ничипір Федорович, і Парасковія Тарасівна. Радісно відчиняв їм ворота Степан Мартинович, висажував із брички і вводив до покоїв. Коли метушня трохи втихомирилася (а на той час підіхав своєю бідною й Карло Осипович), вже надвечір зібралися всі четверо на ганку, і розпочалося оповідання про цю, таку довгу, подорож. Спочатку перемога була за Парасковією Тарасівною, а потім уже за Ничипором Федоровичем. Парасковія Тарасівна розпочала так:

— Попрощалися ми з вами, Карле Осиповичу, в середу, а в четвер уранці ми були вже в Яготині. Поки Ничипір Федорович снідали, я з дітьми вилізла з брички та й хожу собі базаром; аж дивлюся, на базарі стоїть якийсь круглий будинок і стовпи навкруги, навкруги. Діти мене й питають: "Мамусю, що це таке?" А я й кажу: "Єйбогу, не знаю, діточки, — треба буде когось поспитати". Дивлюсь, на наше щастя йде якась молодиця. Я й гукаю на неї: "Молодице! а йди-но — кажу — сюди". Вона піді-

йшла. — "Скажи, голубко, що це у вас там на базарі стоїть?" Вона й каже: "церква!" - "Церква? — думаю собі, — чи не дурить вона нас?" Тільки дивлюся, воно й справді хрест зверху на круглому даху. Господи, — думаю, — чи я ж тих церков у Києві не бачила, а такої, хочи би й збожитися, то на мою думку, і в Єрусалимі немає. З Яготина заїхали ми в Городище. Прекрасний чоловік отой Лев Миколаєвич, й які в нього діточки, просто янголи Божі. Особливо ота Настуся, та ще як заспіває; — просто краса! — ще й пальчиками приплескує. І так вони полюбили мого Зосю, що аж заплакали, як прощалися. Були ми в монастирі в Лубнях, правили молебень святому Афанасієві. Так наче живий сидить, мій голубчик. Та й церква ж там: хоч би й з нашою Благовіщенською поруч поставити.

— Тільки не став поруч нашого нового іконостасу, — перебив її Ничипір Федорович.

— Ну, та я вже там цього не знаю. В Хоролі теж ночували: тільки я, признатися вам, його й не бачила, який він там, отой Хорол. Про-

спала всю станцію. Прокинулася вже у Вишняках за Хоролом. Отам ми й ночували, а не в самім Хоролі. Село величезне, тільки таке вбоге, що жаль і страшно дивитися. Поміщик — кажуть — п'яниця непросипущий, живе десь, Бог його знає, в Москві — казали — чи в Петербурзі, а управитель, що хоче, те й робить. Як бо його зовуть, того поміщика? Ничипоре Федоровичу, чи ви не пригадуєте?

— Оболонський, — сказав Ничипір Федорович.

— Так, так, Оболонський, так і є, що Оболонський. А церкву яку прекрасну вимуровано за селом, саме напроти панського будинку! Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимурувала над гробом свого чоловіка, — праведна душа! Ще в Білоцерківці ми ночували й перевозилися пороном через річку. Я страх боялася: порон маленький, а бричка ж наша — хвалити Бога! Білоцерківська пані, кажуть, страшенно багата, а їсть тільки саму тараню, і то скоромними днями. А з залізної скрині з червінцями ніколи не встає, — так і

спить на ній. Кажуть, коли зайнявся в неї магазин з різним хатнім добром, — кажуть, полотно — тільки самої "десятки" — возів на сто було, і можна було хоч половину врятувати, так що ж ви думаєте, — не звеліла: розкрадуть, — каже — нехай краще згорить! Тьху, яка вредна!

— У Решетилівці, як на мене, то церков із десять буде, а живуть усе козаки. Перед самою Полтавою обідали в корчмі, і ледве ліг одпочити Ничипір Федорович, аж приїздять архиєрейські співаки.

(Степан Мартинович аж закрутився на стільці).

— Входять у корчму, а один як не зареве: "Шинкарко! горілки!" Я мало не вмерла з переляку: зроду не чула такого страшного голосу. А з себе — високий, здоровий, а на голові волосся — наче щітина, так і стирчить.

— А про саму Полтаву, то вже й оповісти вам не потраплю. Розповідайте вже ви, Ничи-

поре Федоровичу!

Теж явище надзвичайне: жінка відмовляється говорити, уступаючись перед чоловіком.

— Добре, я вже все до кінця докажу, а ви поклопочіться коло вареників. Карло Осипович і Степан Мартинович, мабуть, не відмовляться повечеряти з нами.

Обидва слухачі на знак згоди кивнули головами, а Парасковія Тарасівна підвелася й пішла до покоїв.

— Так, — почав Ничипір Федорович — благословення Господнє не покинуло таки наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і ніяких знайомих там не маю; чув тільки, що попечителем гімназії там — наш славетний поет Котляревський. Отож, довідавшись, де він мешкає, я й попрямував до нього. Уявіть собі, живе він у будиночку сто разів гіршому за наш, — простісінька тобі хата. А слуг у нього тільки й є, що одна наймичка Гапка та наймит Карпо. Він сам мене

зустрів, ввів до хати, посадив поруч із собою та й почав мене розпитувати, яку я маю до нього справу. Я йому оповів та й прошу в нього помочі. Він усміхнувся й питає: "як ваше прізвище?" — Я сказав: "Сокира". - "Сокира, Сокира... — повторив він — у вас двоє дітей: Зосим і Саватій?"

Степан Мартинович сидів, неначе на голках. Ничипір Федорович оповідав далі:

— Одного ви хочете віддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?

— Справді так, — кажу я — але не насмілився спитати, звідки він те знає.

— Ви, здається, дивуетесь, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей зовуть?

— І чимало — кажу — дивуюся.

— То слухайте, — каже — я вам розповім історію.

(Степан Мартинович затремтів із страху).

— Яюсь прожуся я собі біля своїх воріт, — почав був він оповідати, але саме тієї хвилини ввійшов високий льокай і каже, що княгиня Р[епніна] просить його до себе на чай. Він сказав, що буде, а я, взявши шапку, хотів був попрощатися та й піти, аж він говорить мені:

— Не гнівайтесь на мене, зайдіть завтра зранку та й козаків своїх із собою приведіть.

(Степанові Мартиновичу трохи відпустило).

— Та проте, куди поспішати? Час ще є, — каже. — А історія в трьох словах. Отож прожуся я коло своїх воріт, аж дивлюся, підходить до мене...

На цьому слові Степан Мартинович бебеху ноги Ничипорові Федоровичу та як не скрикну:

— Простіть мене, раба недостойного! Я порушив вашу святую заповідь; я покинув господа вашу й утік слідом за вами в Полтаву.

Ничипір Федорович зрозумів, у чому річ, і, цілуючи Степана Мартиновича, підвів його на ноги, посадовив на стільці і, коли той заспокоївся, він переказав усю історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене, окаянного! А я ж, недостойний розв'язати ремінь узуття його, я — мало того, що дерзнув з ним поруч сісти, а навіть і трапезу з ним розділити і паче ще — двадцятку давав за протекцію для моїх любих учнів. Прости, прости, мене, Господи! З таким великим мужем, з попечителем — сидіти поруч, за панібрата! Ох, аж страшно! Завтра таки, завтра йду в Полтаву, впаду йому в ноги і скажу...

— Не ходіть завтра, — сказав Ничипір Федорович — а на те літо поїдемо разом.

— Ні, не дождуся, помру до того літа, помру

без покаяння. О! Чого ж я наробив!

— А ви того наробили, що тепер дітей наших прийнято казеннокоштними: одного — до гімназії, а другого — до кадетського корпусу. Ви так сподобалися Іванові Петровичу, що того мало, що через вас прийняв він дітей наших, а ще й посилає вам памятку — свою "Енеїду" з власноручним написом. І мені теж, дай йому Боже здоров'я, подарував "Енеїду" і теж з власноручним написом. Ходім лишень краще до хати; тут уже темніє, а в хаті я й вам книжку доручу, і свою покажу.

Не описую вам радощів Степана Мартиновича, коли він на власні очі побачив книгу й прочитав: "Уваженія достойному С. М. Левицькому на память. П. І. Котляревський".

— І прізвище моє знає! О, муж великий, — і, плачучи, він цілував напис.

Після вечері Карло Осипович поїхав до міста, а на хуторі всі заснули, окрім Степана Мартиновича. Він, узявши свою книгу, чов-

ном перевізся через Альту, прийшов у свою непалену школу, засвітив каганець, та як забрався читати "Енеїду", то й прочитав її до кінця. Сонце вже високо підбилося, коли ввійшов до нього в школу Ничипір Федорович. Каганець іще горів, і Степан Мартинович сидів над книгою.

— Добридень, друже мій, — сказав Ничипір Федорович, входячи у школу.

Степан Мартинович підвів голову й тоді тільки побачив, що каганець по-дурному горить.

— Добридень, добридень, Ничипоре Федоровичу! А я все читав книжку! Неоціненна книга! Колись у пасіці я вам її вголос прочитаю. Чудова книга!

— Іменно чудова! Та ось у чому річ: що ми тепер, друже мій, робитимемо? Зосталися ми тепер з вами на самоті. Вчити вам нема кого, а мені нема кого екзаменувати. Що ж ми тепер робитимемо?

— Я й сам не знаю, — сказав повагом Спелтан Мартинович.

— А я думаю ось що. Возьміть у мене на борг десять або й двадцять пнів бджіл і заведіть собі пасіку, хоч би й тут коло своєї школи, та й пасічникуйте, а я теж буду пасічникувати. А коли Господь многомилостивий благословить ваш почин, тоді повернете мені мої бджоли. А тимчасом ми будемо в гості ходити один до одного. Згода?

— Паче всякого согласія!

— А коли так, то прийміть од мене й од жінки моєї цей недостойний дарунок за вашу безкорисливість і істинно християнську любов до наших сердешних дітей.

І він подав йому кусок гранатового сукна, промовивши:

— А за кравцем Берком я вже послав до міста. Пошійте собі на Покрову добрий сурдут і

прочее.

Степан Мартинович держав сукно в руках, дивився на нього і не міг виговорити й слова.

— На Покрову буде якраз шість літ, як ви вперше зявилися в моєму домі.

З сльозами вдячності прийняв дорогий дарунок Степан Мартинович, і вони вийшли з школи. На хуторі зустрів їх Берко кравець з трикутним аршином у руках. Зняв він мірку з Степана Мартиновича, при чому довелося йому не раз спинатися навшпиньки, бо був він аж надто невеликий на зріст, а Степан Мартинович аж надто високий. Знявши мірку, він почав тут таки й кроїти. Додому кравцям небезпечно віддавати такий дорогий крам: як стій, зостанешся без поли чи без рукава. Парасковія Тарасівна теж вийшла подивитися, як будуть сурдут кроїти, і теж винесла подарунки недешеві, ніби від дітей з Полтави, і, подаючи їх Степанові Мартиновичу, казала:

— Оцю чорну хустку шовкову на шию Зося

прислав вам, а це від Ваті шовкова дорога тканина на камізельку вам на Покрову.

Приймаючи ці неоціннімі дарунки, Степан Мартинович казав, ридаючи від повноти сердечної:

— Что ти принесу, или что ти воздамъ?

Треба зазначити, що Степан Мартинович говорив трьома діалектами: чисто по-московському, а коли того обставини вимагали (а часом і без усяких обставин) — чисто по-українському; в моментах же патетичних — церковною мовою і мало не завжди — текстами з Святого Письма.

Поки він проливав сльози вдячності, Парасковія Тарасівна винесла з кімнати два сувої полотна, кажучи:

— А це буде вам на сорочки. Це вже від мене не відмовтеся прийняти, пошиє вам хоч би наша Марина, а ми дамо їй за роботу підсвинка.

Щастя безмежне поїняло всього Степана Мартиновича. Затуливши обличчя руками, вийшов він мовчки на ганок, сів на сходах і ридав, як мала дитина. Незабаром вийшов Ничипір Федорович і, взявши його за руку, сказав:

— Ми хотіли вам добро зробити, а ви плачете. Не ображайте нас, старих сиріт, Степане Мартиновичу!

— Я з радості постіль мою сльозами моїми омочу.

— То ходім на пасіку. Лягайте там хоч і на моїй постелі та й мочіть її, скільки хочете.

Степан Мартинович устав і мовчки пішов за Ничипором Федоровичем. Прийшовши в пасіку, Ничипір Федорович витягнув з кишені крейду і відзначив літерою Л десять вуликів, кажучи: "Боже, благослови ваш почин!" і додав, показуючи на вулики:

— Прийміть у свою власність, Степане Мартиновичу!

— Дайте мені хоч дух звести. Ви мене умертвите вашими добродійствами, — вимовив Степан Мартинович.

Вони сіли під липою і при цій нагоді Ничипір Федорович прочитав добру лекцію про бджільництво і наприкінці сказав:

— Найтрудолюбніша, Богові й чоловікові найугодніша з усіх земнородних тварин - це бджола, а ходити коло неї й корисно, й Богові не противно. Ця смиренна праця заступає вас од усякого нечистого стику з користолюбними людьми, а разом з тим захищає вас і від злиднів, що пригнічують і принижують людину. Довгим досвідом і спостереженням дізнав я, що бджола потребує не тільки чоловіка дотепного, але ще й кріпкого й праведного мужа. Ви ж у собі маєте всі ті чесноти, і з надією на Бога і на святих його угодників Зосима й Саватія нехай благословене буде і приумножене починання ваше!

Степан Мартинович слухав у побожному мовчанні, а Ничипір Федорович казав далі:

— Сьогорічне літо вже наприкінці, — хвалити Бога, вже й вересень. Тож вам нема чого й думати тепер пасіку заводити, а ви вже розпочніть з тої весни. А тепер виберіть тільки місце на пасіку, обсадіть його якимсь деревом, хоч би й липою, наприклад. А я, дасть Бог, покладу бджоли зимувати в омшаник та й поїду на тижнів два-три до Батурина. Там коло Батурина десь живе наш великий пасічник Прокопович. Послухаю його розумних порад, бо в мене тепер тільки одна думка — пасічникувати.

Другого чи третього дня по тій розсудливій розмові, раннім ранком ходив коло своєї школи Степан Мартинович, глибоко задуманий з "Енеїдою" в руках. Він тепер з нею ніколи не розлучався. По довгій роздумі пішов він на хутір і, побачивши Ничипора Федоровича, що теж прогулювався задуманий і теж з "Енеїдою" в руках, оддав йому на добридень і ска-

зав:

— Знаєте, що я надумався?

— Не знаю, що ви надумалися.

— А я надумався, за прикладом інших дяків, завести школу, себто набрати дітей та вчити їх грамоти.

— Благословляю ваш намір і сприятиму йому що спроможности моєї, — сказав Ничипір Федорович і, помовчавши, додав: — А пасіки все ж таки не кидайте!

— Пощо ж бо? Пасіка — пасікою, а школа — школою.

Побачивши таку заохотливу прихильність до свого наміру, Степан Мартинович з того ж таки дня почав поратися коло своєї школи: вшив її новими снопками, покликав дві молодиці і загадав їм вимазати з середини і знадвору білою глиною, а сам тимчасом недалеко від школи все копав несиметричні невели-

чкі ямки на дерева. Сусідки, дивлячися на всі його заходи, не знали, що й думати про свого дяка, і нарешті в один голос вирішили, що дяк їхній неодмінно жениться. Коли ж побачили його на Покрову в суконному гранатовому сурдугі, то в одне слово сказали: з протопопівною. І як же вони здивувалися, коли після Покрови дяк їхній зник, і не було його тижнів зо три, а коли знайшовся, то вже не один, а з чотирма хлопчиками — год од семи до десяти. Сусідкам усе це видавалося непроглядною таємницею, а тимчасом справа була сама по собі дуже проста. Степан Мартинович побував у себе вдома в Глемязові і привіз із собою двох маленьких братів і двох небожів навчати їх грамоти власним коштом. Основу школі покладено. Слава про великий педагогічний хист Степана Мартиновича (звичайно, не без участі Карла Осиповича) давно вже лунала в П[ереясла]ві та в його околицях. Коли ж тепер Сокириних близнят прийняли до гімназії й корпусу, то слава та назавжди укріпилася. За таких добрих обставин, перед Пилипівкою в школі його було повнісінько учнів, і було її щедро забезпечено всім для існування потрі-

бним, а сусідній хутір, де було десять хат (не Сокири, а іншого якогось полупанка), повний був маленьких комірників різного стану. Перед діяльністю Степана Мартиновича розляглося широке поле, і він був зовсім щасливий.

Невдовзі після Миколи повернувся Ничипір Федорович із Батурина від Прокоповича і, на немале здивування своє, побачив недалеко коло школи величезний пляц, увесь засажений овочевими деревами, а в кількох місцях — купи хмизу та кілків. То були дари щедрих батьків школярів [Степана Мартиновича] — здебільшого наумівських та березанських козаків.

Прийшла зима. Замело снігом і хутір Ничипора Федоровича, і школу Степана Мартиновича. Та в снігових заметах між школою та хутором видно було спочатку тільки сліди величезних ступнів Степана Мартиновича, а згодом простяглася и протоптана стежка. По трудах дневних Степан Мартинович щовечора приходив на хутір, як він казав, "одпочить оть треволненія дневного". Йому завжди бу-

ли там раді, а надто Парасковія Тарасівна. Та й справді було чому радіти: на світі не було іншої людини, яка б з такою, коли не увагою, то принаймні терпеливістю вислухувала в сотий раз повість, усе з тими самими варіантами, про подорож Парасковії Тарасівни до Полтави й назад. Додавала вона іноді до свого оповідання один епізод майже пошепки, а іноді й трохи голосніше, коли бачила, що Ничипір Федорович зайнятий чимсь чи просто читає літопис Кониського. Тоді вона мало не з захватом розповідала про те, як вони, вертаючись із Полтави, приїхали на Пречисту в Лубні, саме підчас ярмарку, і ввечері ходили до театру й бачили там, як грали "Козака-Стихотворця". Тут вона брала тоном нижче й казала:

— Розкіш, просто розкіш! Справжній офіцер із того козака-стихотворця, а Маруся — панночка та й годі! Налюбуватися не можна. А тут як заспіває:

Нуте, готовте пляски, забавы...

Ну, панночка та й годі, ніби вчора з Москви приїхала, а як дійде до слів:

Ему Маруся навстрічу бїжитьь...

та пробігне трошки та ще й ручки простягне, ніби до офіцера, чи то пак до козака-с[тихотворця], я й не витерплю було, просто зарідаю, — таке зворушливе.

— Що то там таке зворушливе? — питає, було, Ничипір Федорович, як дочує.

— Та я оповідаю, як у Лубнях...

— Знаю, знаю, "Козака, чи офіцера-стихотворця" бачили. Плюньте на ці оповідання, Степане Мартиновичу, сідайте-но ближче. Я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладозький канал та на Орель лінію висипати, а ви б краще зробили, Парасковіє Тарасівно, коли б звеліли зварити нам чого на вечерю.

Треба завважити, що Ничипорові Федоровичу страх як не подобався прославлений

"Козакъ-Стихотворецъ". Він звичайно говорив, що це "нісенітниця двома мовами", і я цілком згоден із думкою Ничипора Федоровича. Цікаво було б знати, що б він сказав, коли б прочитав "Малороссійскую Сафо"? На мою думку, вжив би якогось нового слова, бо слово "нісенітниця" для неї занадто слабе. Мені здається, ніхто так уважно не вивчив безглузвих творів філософа Сковороди, як князь Ш[аховской]. В українських творах шановного князя з усіма подробицями відбився чужак Сковорода, а не менш шановна публіка бачить у цих каліках справжніх українців. Бідні земляки мої!... Воно й те, публіка — народ темний, їй простити можна, але великий граматик наш М. І. Ґреч у своїй "Исторіи русской словесности" бачить у них, крім високих естетичних прикмет, ще й історичний сенс. Він без усяких застережень відносить існування козака Климовського до часів Петра I-го. Глибоке знання нашої історії!

Прочитавши епізод з історії Кониського, приятелі наші повечеряли й розійшлися.

Так або майже так проходили довгі зимові вечори. Іноді приїздив Карло Осипович понюхати табаки з своєї мушляної табатирки й виїздив, не вечерявши. Хіба тільки іноді випечарку трохимівки й закусить шматочком буличка, а часом то й зовсім не закусить.

Час підходив до свят. Степан Мартинович почав уже розпускати своїх школярів по домах. Уже й кабана і другого закололи на хуторі. Парасковія Тарасівна власноручно взялася за ковбаси та іншу начинку на свята. Повсюду й з усього вже видно було, що свята вулицею ходять, а в хату ще бояться зайти.

Отакого критичного вечора приїхав на хутір Карло Осипович і привіз листа з пошти, а лист той був од дітей з Полтави, та ще як би ви думали, від кого? — Від І. П. Котляревського! Парасковія Тарасівна, як почула, що лист із Полтави, вбігла до світлиці з ковбасою, яку забула була покинути в кухні.

— Де ж той лист? Голубчику, Карле Осиповичу, де ж лист? Прочитайте мені, дайте його

мені, я хоч поцілую.

— Занесіть спочатку ковбасу на місце, а потім уже приходьте листа слухати, — сказав Ничипір Федорович, розгортаючи листа.

— Ой, я божевільна, і не схаменуся! — скрикнула вона й вибігла за двері.

За хвилину всі всадовилися круг столу, і почалося урочисте читання листа.

Почало вже смеркати, і догадлива Марина без усякого наказу від господині внесла у світлицю свічку й поставила її на столі. Ничипір Федорович розгорнув листа Івана Петровича, спочатку подивився на підпис і потім почав читати:

"Ласкавії мої друзі, Ничипоре Федоровичу, Парасковіє Тарасівно і Степане Мартиновичу!"

Всі мовчки глянули одне на одного.

Та тому, що лист був написаний по-українському, що не кожен зрозуміє, а інший хоч би й зрозумів, так не схоче уста свої сквернити мужицькими словами, то я тільки перекажу його зміст, а повість моя мізерна мало що від того втратить.

Після звичайних привітань з нагоди близьких свят Іван Петрович описує добрі прикмети їхніх дітей і дивується їх надзвичайній схожості, як фізичній, так і моральній, і говорить, що розрізняє їх тільки по мундурах. "Я по них — каже — посилаю що-суботи. Неділю вони проводять зо мною, і я налюбуюся ними. Не бажав би й собі мати кращих дітей, як ваші діти. Моя муза щотижня наповнюється описом їх прекрасних дитячих прикмет." Далі він пише, що краще було б повести їх однією якоюсь дорогою, — військовою чи цивільною. А далі пише, що нема лиха без добра, — що з різного їх виховання вийде психологічний досвід, що й покаже, яка від виховання може вийти різниця між двома субектами, зовсім однаково організованими. А ще далі пише, що він немало дивувався, коли до-

відався, що вони добре читають по-німецькому, а ще краще по-латинському, і питає, хто їх учив (тут мовчки переглянулися Карло Осипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка теж їх полюбила й наділяє їх що-неділ пиріжками та бубличками на весь тиждень. "Одного разу попросив у мане Зося двадцятку на якусь кадетську потребу, та я йому не дав: з досвіду знаю, що недобре дітям давати гроші".

— А може воно, сердешне, вчителеві хотіло дати, щоб краще навчав, — промовила Парасковія Тарасівна, та Ничипір Федорович блимнув на неї по-своєму, і вона змовкла.

І каже: "Ви про них не турбуйтеся. Свята вони в мене перебудуть, а на Свят-Вечір пошлю їх з вечерею до мого приятеля Н. У нього теж є діти. Вони весело зустрінуть свято Різдва Христового.

Далі він пише, щоб вони не забували про нього, старого, та на час вакацій приїздили до Полтави, що в Полтаві помешкання дуже дешеві, а що його Гапка варить смачний борщ із

сушених карасів. "А як вона то робить, — каже — Бог її знає".

"Зоставайтесь здорові, це забувайте самотнього І. Котляревського.

Р. С. Поклоніться, як побачитеся, доброму моему Степанові Мартиновичу Левицькому".

Як скінчили листа, Карло Осипович устав, зажив табаки і сказав: "Ессе homo!" Степан Мартинович теж устав і заплакав із щасливого зворушення. Та й як його не заплакати? Йому, мізерному дячкові, пише поклон — і хто ж? Попечитель гімназії! Парасковія Тарасівна теж устала і, повернувшись до образів та христячись, із сльозами на очах казала: "Дякую Тобі, милосердний Господи, за Твою милосердність, за Твою благодать святую. Послав Ти янгола-охоронителя моїм малим сиротам на чужині". Вона мовчки молилася далі, а Ничипір Федорович сидів, спершися ліктями над листом, в глибокому мовчанні. Потім згорнув листа, поцілував його, глибоко зідхнув, встав із-за столу і мовчки пішов до другої хати. Че-

рез пів-години він повернувся, і очі йому наче б почервоніли. Парасковія Тарасівна спитала:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, як була в Полтаві, забула спитати Гапку. А то б послати йому хоч діжечку меду. На свята вже не встигнемо, то хоч би на великий піст.

— Пошлемо дві, — сказав Ничипір Федорович і почав ходити мовчки по світлиці.

Гості попрощалися й пішли "во-своєси з миром, дився бившому".

Пройшли й свята, і зима проходить, і весна наступає; ось уже й Великдень за тиждень. Степан Мартинович розпустив своїх учнів по батьківських домах, наказавши вертатися до школи не раніше, як на Вознесення Христове. За прикладом семінарії він теж зробив ваканції своїм школярам. По святах, розпорядившись добре домом, себто припоручивши догляд за школою та меншими братами старшим братам: двом богословам і третьому філософові, та наказавши їм, щоб на дозвіллі копали

не дуже глибокий рів коло посажених дерев, Степан Мартинович позичив у знайомого міщанина "бїду", звичайно, не таку парадну, як у Карла Осиповича, а таку собі, звичайненьку. У другого, теж знайомого, міщанина найняв коня з хомутом на двадцять день. Запряг він коня в бїду і одного красною ранку, попрощавшись з хутором та школою, сїв і поїхав підтюпцем до Полтави.

Парасковія Тарасівна послала через нього дітям своє, хоч і заочне, материнське благословення й торбинку бубликів, якимсь особливим способом спечених, а Зосі своєму ще й півкарбованця: гроші ті мав передати йому Степан Мартинович потайки від Івана Петровича. Степан Мартинович обіцяв усе те виконати, і не виконав. Він за півкарбованця відправив молебня, а Зосі дуже твердо наказав, щоб він не важився просити двадцятку у Івана Петровича.

У Полтаві з ким не трапилося нічого надзвичайного, хїба тільки те, що був він у соборі на рукоположенні во дякони свого знайомо-

го баса.

Після служби новий диякон закликав його до себе, напоїв п'яним, а на додачу ще злегка побив, з чого й вивів Степан Мартинович, що приятеля його ніякий сан не виправить і що він, як був басом, так і зостанеться ним аж до могили.

Повернувшись во свояси з далекої й убогої на пригоди мандрівки, школу свою застав він у порядку, а вдячні брати обкопали його новий вертоград ровом та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм, як годиться, себто купивши кожному по парі юхтових чобіт та демікстону на камізельки, він попрохав їх пособити йому перенести бджоли з хутора на свою пасіку. Другого дня це й було зроблене. Тепер він по-за тим, що стихарний дяк, учитель душ до тридцяти школярів, іще й пасічник чималий.

Минали непомітно дні, місяці, роки. Зося й Ватя зростали тілом і душею в Полтаві, а Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна старілися собі безтурботно на хуторі й діставали

справно щосвята привітальні листи від дітей. Потім почали їх діставати щомісяця, а потім і ще частіше, і вже не наївні дитячі листи, а такі листи, що в них почала вже означатися вдача того, хто пише. Так, наприклад, Зося писав завжди доволі лаконічно, що він мало не жебрак поміж вихованцями [корпусу], а щодо фронту, то він із перших. Ватя ж писав обширніше. Він скромно писав про свої успіхи, про убожество своє й не згадував, але про доброго й благородного покровителя свого виписував цілі сторінки. З його листів можна було довідатися про одягу, звички, зайняття, одне слово, про повсякденний побут автора "Наталки-Полтавки", "Москаля-Чарівника" й перелицьованої "Енеїди".

Наприкінці четвертого року прийшли від дітей листи такого змісту:

"Найдорожчі батьки!

Випускний екзамен я здав прекрасно. Одержав добрі бали з усіх наук, а щодо фронту, то вийшов перший. Мене посилають у дво-

рянський полк до Петербургу, а тому прошу Вас вислати мені, скільки можете на перший раз, грошей на непередбачені видатки. Ваш покірний син

3. Сокирин".

— Сокирин, Сокирин! Погана ознака! — ка-
зав стиха Ничипір Федорович і розгортав дру-
гого листа.

"Мої ніжні, мої любі батьки!

Бог благословив ваше про мене піклування й мої посильні труди: здав я свій екзамен майже задовільно на велику радість собі та на радість нашому, що його всі люблять і поважають, добродієві, який кланяється Вам і достойному Степанові Мартиновичу. Після екзамену я удостоївся дорогоцінної для мене нагороди: сам ректор вручив мені публічно Вергілієву "Енеїду" латинською мовою в гарній оправі, і тут таки публічно оголосив він, що я удостоївся бути посланим, як казеннокоштний, до університету, котрий сам виберу,

на медичний факультет. І я тепер прошу Вашого батьківського благословення й поради, котрий саме вибрати мені університет — харківський чи ближчий, київський. Я бажав би останній, бо там професори добрі, особливо на медичному факультеті, а ще більше бажав би тому, щоб бути ближче до Вас, мої безцінні, мої любі батьки. Дожидаю вашого благословення й поради і цілую ваші батьківські руки. Зостаюся люблячий і вдячний ваш син С. Сокира.

Р. С. Поцілуйте від мене незабвенного Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродій наш жаліється, що болять йому ноги й попереки, і вже третій день з хати не виходить. Помоліться разом зо мною за його дорогоцінне здоров'я".

Прочитавши листа, Ничипір Федорович сказав:

— Ну, хвалити Бога, хоч один на чоловіка скидається.

— Та ще на якого чоловіка, — додав Карло Осипович. — Я вам наперед скажу, що з нього вийде доктор, магістер, професор та ще й відомий професор медицини й хірургії, а до того й член багатьох учених товариств. Запевняю вас, що так буде. Ото вам юний ескулап! — вигукнув він, стукнувши по табатирці.

— А з Зосі, на вашу думку, не вийде нічого путнього? — спитала Парасковія Тарасівна Карла Осиповича.

— Борони мене Боже таке подумати! З нього може вийти добрий офіцер, полковник, генерал і навіть фельдмаршал. Це залежатиме від нього самого.

— Толцїте і отверзеться, просїте і дасться вам, — промовив потихеньку Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — сказав сухо Ничипір Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго ходив він коло пасіки. Його хвилювало якесь змішане, неясне почуття між радістю й смутком. Та він заспокоїв себе надією на всеблагее Провидіння й повернувся до хати, повторюючи сентенцію Богдана Хмельницького: "що буде, те й буде, а буде те, що Бог нам дасть".

Другого дня він написав найщирішого вдячного листа Іванові Петровичу й послав дітям по 25 карбованців з найукліннішою просьбою до Івана Петровича — передати ті гроші дітям та вчинити йому велику ласку — повідомити, який вжиток зробили з них діти, бо, мовляв, гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна, і йому, як батькові, можна вибачити таке прохання. Саватієви радив він вибрати університет київський, а напутити Зосима просив Івана Петровича, як Бог надхне його добре серце.

За місяць мали вони велике щастя обіймати Ватю в себе на хуторі. Ідучи до Києва, він намовив товаришів своїх перебути добу в П[ереяславі], щоб йому побачитися з своїми,

на що товариші охоче пристали, тим паче, що він їх запросив на хутір. Зося теж вирушив з товаришами з Полтави, але харківським шляхом, а тому й не міг заїхати на хутір.

По перших привітаннях побіг Ватя до школи з найдорожчою для нього "Енеїдою" в руках. Він знайшов свого вчителя серед школярів, що гуділи, як бджоли коло матки, і обняв його високу шию. Поцілувавши його раз, двічі й тричі, він подав йому дорогоцінну книжку і сказав:

— Ви перший відкрили мені завісу латинської мудрости, — вам і належить ця наймудріша й найдорогоцінніша для мене латинська книжка.

Зворушений прийняв і поцілував книжку Степан Мартинович. Любуючися оправою, він розгорнув її й побачив поміж сторінками червоний папірець. То були десять карбованців вдячного Ваті.

— Ви забули в книзі гроші. Ось вони.

— Ні, це вам Іван Петрович посилає через мене, щоб ви були ласкаві передати їх вашим убогим батькам (а справді то були гроші, що zostалися з 25 карбованців, посланих йому до Полтави).

З радощів Степан Мартинович пустив школярів гуляти, а сам із Ватею пішов на хутір, тримаючи в руках розгорнуту книжку й декламуючи вірші славного поета. І коли б Ватя так уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то опинилися б по коліна в калюжі обидва, а то потрапив у болото тільки сам педагог.

Погостювавши два чи три дні на хуторі, почав Ватя лагодився в дорогу, товариші ж були такі задоволені з того, як їх частувала гостинна Парасковія Тарасівна, що в них і гадки не було рушати далі, і тому вони не мало здивувалися, коли Ватя почав прощатися з своїми названими батьками. Та що ж мали робити — довелося й їм попрощатися. А за кілька день, прогулюючись по Шулявщині, готувалися

здавати вступний іспит до університету.

За пробування в університеті Саватій щовакацій приїздив на хутір і обертався в пасічника. Тоді вже почали з'являтися в журналах статті Прокоповича про бджільництво. Він їх уважно перечитував і не без успіху прикладав до діла на велику радість Ничипора Федоровича. Іноді разом з Карлом Осиповичем робили вони хемічні й фізичні досліди, навіть із жабою за методою Межанді. Вечорами ж збиралися всі на ганку, і Саватій уголос читав "Енеїду" Котляревського або справжню Вергілієву "Енеїду". Він пристрасно любив музику, особливо ж свої рідні журливі співи і тому з великим успіхом учився в Ничипора Федоровича грати на гусях, а по десяти лекціях співав уже, сам собі пригравуючи:

Стала хмара наступати,
Став дощик іти.

До Києва він завжди повертався з текою, що щільненько була напхана місцевою флорою, та з кількома скриньками метеликів і рі-

ЗНИХ КОМАШОК.

За пробування свого в дворянському полку Зося щомісяця акуратно писав листи майже однакового змісту. В деяких, чи краще сказати, в більшості листів своїх він на різні лади повторював речення: "Я вже незабаром з ласки Божої прапорщик, а в мене грошей ані шеляга ломаного". А на це Ничипір Федорович звичайно казав: "А буде офіцером, то й гроші будуть".

Якось написав йому Ватя, щоб він прислав йому літографований естамп з картини "Останній день Помпеї" і для цієї потреби послав йому грошей три карбованці. Та Зося розважливо розсудив, що три карбованці то гроші, а естамп — що таке? клаптик замазаного паперу та й годі! І тому, без сорому казка, написав він братові, що про таку картину він у Петербурзі й не чув, а що гроші йому пізніше вишле; коли ж той хоче, то на Невському проспекті багато всяких картин продається, то можна буде якусь купити й прислати. Ватя написав йому, щоб купив якийбудь естамп,

коли вже не можна дістати "Останнього дня Помпеї". Той і купив йому московську нікчемну літографію "Т & jat%%нь Наполеона на острові св. Елены". Ватя не міг надивуватися естетичному смакові рідного братіка, і славетний куншт полетів до "пещі огненної".

Незабаром після цілопалення "Тїни Наполеона" з галасом з'явилися на світ "Мертвья души". "Бібліотека для читенія", а разом з нею й статечні, добромисні люди вилаяли книжку й автора, назвавши книжку брудною й аморальною, а автора "сіятелем плевел" на ниві виховання благородної молоді. Та не зважаючи на перестороги охоронителів моральності й охоронительниць російського слова, "Мертвья души" швидше від птахів небесних розлетілися по широкому царству російському. Прилетіло кілька примірників і до стародавнього Києва і, звичайно, дебютували вони в університеті. Інспектор з незадоволенням і навіть з острахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось читають, аж регочуть. Спочатку він подумав: "напевне якийсь каналія скомпонував на мене пашквіль", але

коли спостеріг, що студенти читають дрюковану книжку, то йому полегшало на серці. А що він мало стежив за розвитком російської літератури, а до того ж не належав до банди охоронителів моральності, то, дізнавшись, що книжка зветься "Мертвыя души", і, мабуть, "страшна", махнув рукою й сказав: "хай собі читають, аби не пиячили та не ходили на Хрещатик шибки вибивати". Саватій спочатку уважно прослухав "Мертвыя души", потім з великою увагою прочитав, а коли прочитав, то йому страх як захотілося за всяку ціну придбати собі цю книжку, щоб підчас вакацій читати вголос на хуторі. Витрусивши останні крихти та позичивши з півтора карбованця, пішов він до "Конторы застрахованія жизни", вона ж і книгарня. Приходить, питає "Мертвыхъ душъ", а книгар і очі вирячив: йому здалося, що відвідувач питає за ті мертві душі, що застрахували були своє земне буття в його конторі, і він, відповідаючи покупцеві, сказав, що тільки дві й єсть.

— Будь ласка, дайте мені один примірник, — сказав Саватій.

Книгар знову остовпів. Саватій додав:

— Ви мене не так розумієте. Чи маєте ви вже книжку за назвою: "Мертвья души", твір М. Гоголя?

— Ні, ще й оголошення такого не читали, — відповідають йому.

— Значить, нема надії й хоч колись мати її від вас, — сказав Саватій і вийшов на вулицю. Він хотів був піти до Глюксберга, та згадав, що там російських книжок не продають. Тоді зайшов він на хвилинку додому, написав братові листа, вклав у нього гроші й заніс на пошту. Бідоласі й на думку не спала "Тїнь великого Наполеона"!

За місяць дістав він із поштової контори повістку, що на його імя прийшла посилка на 6 карбованців сріблом. Зрадівши, біжить він до інспектора, звідти просто на пошту й питає за посилку. Йому подають; помацав — щось м'яке. "Вона", — вимовив він і вийшов на ву-

лицю. На вулиці розрізав мотузку цизориком, розпоров церату, розгорнув і з жахом прочитав: "Никласъ — Медвѣжья Лапа". Бідоласі аж в очах потемніло, і напіврозпакована посилка випала з рук. Постоявши хвилинку, пішов він смутний, сам не знаючи куди. А посилка так і зосталася на вулиці, аж поки не підняв її якийсь старець; оглянувши її уважно, він попростував до шинку, і шинкареві пощастило за шкалик придбати безцінний твір. Як людина письменна й допитлива, шинкар і тепер коротає любе дозвілля [з тією книжкою], а іноді то й уголос читає своїм запізнілим гостям. В посилці листа не було, а тільки записка пренаївного змісту: "Мертвья души" забронені; і цензор, і автор сидять у цитаделі, а я посилаю тобі чудову книжку: "Медвѣжья Лапа". Твій брат імярек".

Хоч і цензор, і автор сиділи в цитаделі, проте "Мертвья души" невдовзі з'явилися в "Конторѣ застрахованія жизни" й продавалися публічно. Одного разу Ватя, проходячи коло контори, побачив примірник, виставлений у вікні. Добре, що він не читав братової запи-

ски, а то хто знає, чи не назвав би ще брата безсовісним брехунцем. Перечитавши разів кілька обгортку й налюбувавшись нею, вирішив Ватя за всяку ціну придбати велику книгу, тим паче, що й вакації наближалися. Після акту того ж дня заніс він мундур свій, як річ тепер зовсім непотрібну, позичальникові нікчемного металу за помірковані відсотки. За ті гроші придбав він примірник великого твору і мав потім невимовну насолоду читати його вголос на хуторі — ввечері на ґанку, а вдень під липою на пасіці. Уже всоте читав він майже з пам'яті Парасковії Тарасівні, що уважно його слухала, повість про капітана Копейкіна, коли вїхав на подвіря своєю бідною Карло Осипович, вже здалека показуючи листа. Читання про Копейкіна, розуміється, перервано, а читання листа розпочав сам Ничипір Федорович, і, звичайно, не вголос. Прочитавши листа, він кинув його долі і з паресердя сказав: "Тільки те й знає, що грошей просить. Жарти сказати — триста карбованців". І він пішов у покої, а за ним Карло Осипович. Парасковія Тарасівна, піднявши обережно листа, передала його Ваті й просила прочитати

(вона по-писаному не читала, а тільки дрюковане), але не так голосно, як про того капітана.

І Ватя стиха прочитав таке:

"Дорогоцінні батьки!

З ласки Божої я тепер прапорщик лейб-гвардії гренадерського полку, а Ви самі повинні знати, як має себе тримати гвардійський офіцер: тут не Полтава і не злиденний П[ереясла]в, а люди добрі кажуть — столиця. Тому мені й потрібно на першу обзаведінку принаймні 300 карбованців сріблом. З цим зо-стаюся Ваш син З. Сокирин".

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й подав Парасковії Тарасівні.

— Та ти все прочитай, а тоді вже й віддай мені, я його сховаю.

— Та я ж усе й прочитав.

Вона, сердешна, не повірила, розгорнула листа, перелічила рядки і, переконавшись в гіркій правді, кинула листа під стіл, затулила обличчя руками й гірко, гірко заридала. Ой, небого, небого! Це ж іще тільки цвіт, а овоч отрутний ще й не завязувався.

За кілька день вона вимолила 300 карбованців у Ничипора Федоровича, а що той відмовився писати листа, а Ватя [вже] виїхав, то вона сама церковними літерами написала такого листа: "Зосю мій, орле мій! Виплакала, вимолила я й посилаю тобі гроші, а Ничипір Федорович на тебе гнівається". Загорнула в лист гроші й сама повезла на пошту. Поштмейстер чимало здивувався, побачивши листа з грошми, а без адреси на коверті. Поїхала вона тоді до Карла Осиповича, точ написав адресу, і лист пішов.

Діставши гроші, гвардійський прапорщик не звернув уваги на лист, чи, краще сказати, на обгортку, а другий — теж гвардійський — прапорщик підняв обгортку і, прочитавши, сховав до кишені. Другого дня в екзерціс-гавзі

показав її полковій братії, і почалася забава. Спочатку не розумів Зосим, в чому справа, а коли зрозумів, то одного гарного ранку після вправ запросив чесну компанію до Сен-Жоржа, видав пишний сніданок й на підпитку й розповів братії про лаконічний лист, що в нього в Полтаві зосталася "аміка", себто коханка — багата й неписьменна крамариха, — вона ото ж і краде в чоловіка гроші та й посилає їх найпокірнішому слугі. "Ура..." — аж заревіла компанія.

— За здоров'я всіх неписьменних коханок! — Тости повторювано аж до вечора. Ввечері вся компанія пішла дивитися на Тальйоні, звичайно, коштом щасливого коханця.

І півроку не минуло, як од щасливого коханця дістали на хуторі листа такого змісту:

"Через Вас, ніжні й дбайливі батьки, примушений я покинути гвардію й просити переводу в армію, тому що я — старець, а у Вас скрині аж ломляться від золота. Ваш вдячний син З. Сокирин".

А причина переміщення до армії була ось яка. Одного разу в танц-класі Марцінкевича (що його одвідував Зосима що-п'ятниці неодмінно) за якусь зрадницю побився він п'яний з теж п'яними черкесами. Справа дійшла до поліції, і кінчилося на тому, що черкесам — бо то ж азіяти — вибачили, а його — бо ж він європеєць — переведено до армії з тою самою рангою. Після цього переміщення прийшло й друге, але про це вже не сповіщав мій гульвіса-герой, бо він припинив усяку кореспонденцію з "скупердьями", як він казав, тобто з своїми доброчинцями.

Письменникові плодovitішому, аніж аз грішний, і більше знайомому з військовим побутом нашої дуже численної благородної молоді тут одкривається розлоге поле, засіяне таким гірким насінням, що, коли достигне овоч із нього, то нащадкам нашим не треба вже буде сабуру купувати... Талановитий письменник, як добрий городник, міг би поволі виполювати отой кукіль із пшениці, і воно було б на добре. Але талановиті письменники,

що знають цей побут, звертають більше свою спостережливу увагу на салдатські приказки та їхні невтішно-сумні пісні, що тільки видаються хвацькими.

Хоч-не-хоч, а доводиться мені пояснити причину переміщення мого героя з армії до внутрішньої варти, себто до астраханського гарнізонного батальону. В місті Ніжені стояв постоем армійський піший полк N. До цього полку й переміщено мого приятеля. Оселився він у білій хатині з садочком і квітником саме навпроти грецького кладовища. Першого ж дня помітив він у квітнику таку квітку, що йому аж слина потікла. Цією чарівною квіткою була красуня ще на самому світанку життя — одне-єдине добро найубогішого старого вдівця-міщанина Макухи. Продовження й кінець повісти відомі вам, терпеливі читачі, і я не маю наміру нудити вас повторенням тисячі й одної, на жаль, не вигаданої повісти чи поеми в цьому сумному жанрі, від "Еди" Боратинського почавши й "Катериною" Ш[евченка] та "Сердешною Оксаною" Основяненка кінчаючи. Продовження й кінець — такі самі-

сінькі, з тією тільки різницею, що приятеля мого мало були не примусили оженитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Та тут заступився за свого офіцера старий добряга, командир полку, але й той не міг вигадати нічого кращого, як звеліти йому подати негайно [прохання] про переміщення, та й справі кінець. Офіцер другого ж дня подав прохання, а тимчасом відвідуючи Якилину, що ледве ходила, запевняв старого батька, що з кожною поштою сподівається батьківського благословення. Прийшло переміщення, і Зосима на radoщах зайшов до так званої "цукерні" Неминая. І там, добре випивши перед виїздом, почав оповідати якомусь теж нетверезому, але багатому Попандопулові свою лицарську пригоду з Якилиною. Він так привабливо про це оповідав, що багатий еллін не витримав і затопив йому всією пятернею в благородний портрет, він — еллінову, еллін — йому, і закутилася веремія. Але що еллін був старший літами і слабший на сили, то він і знемігся, а під той час наспів охоронець миру в постаті городничого і звелів обох супротивників заарештувати. Рочпочалася справа. Багатого ку-

пця-елліна виправдали, а благородного немаєтнього офіцера оженили з міщанкою Якилиною і перевезли до астраханського батальйону.

Ой, моя Якилино! Коли б ти могла провидіти своє безталання, гірку свою долю майбутню, ти б утікла до лісу або втопилася в гнилому Острі, та не брала б шлюбу з "благородним" офіцером. Та ти, простодушна міщанко, в глибині непорочної душі своєї вірила порожній фразі, що ніжне кохання вгамує й звір лютого. Та це ж тільки фраза та й годі. А ти, дурненька думала, що воно й справді так. Бідолашна, якою ж дорогою ціною ти заплатила за свою простодушність! Ти загинула, і не врятували тебе від гіркої долі ні ніжне кохання твоє до п'яної потвори, ані навіть єдина твоя золота надія — твій первісток, твоя прекрасна дитина. Обидва ви валялись на брудній астраханській вулиці, аж поки не прибрала вас і не поховала великодушна поліція.

Помимо всіх своїх фіглів, приятель мій уже наближався до ранги капітана, а брат його

го тільки-що скінчив курс в університеті св. Володимира. По екзамені удостоївся Саватій скромного звання лікаря з рангою 12 кляси, а після акту повідомлено його, що волею правительства його, як казеннокоштного вихованця, призначено до оренбурзького шпиталю першої класи. Діставши в канцелярії третину платні наперед, "прогони" й подорожню, Саватій другого дня без особливого жалю покинув, може й назавжди, стародавній Київ. Товариші хотіли відпровадити його принаймні до [трактиру] Рязанова, та, мабуть, заспали, бо Саватій перевізся через Дніпро до схід сонця, а до Броварів приїхав саме на ту годину, коли туркеня, жінка завідувача [станції], роздмухувала в сінцях на кабиці вогонь на каву. Випивши за помірну ціну шклянку кави та взявши теж за помірну ціну пляшечку броварського лікеру (винахід тієї ж завідувачки туркені), він надвечір уже весело розповідав про свій іспит щироприхильним слухачам своїм на ганку самотнього хутора. Саватій вирішив перебути на хуторі тижнів зо два, може останні, які мав провести в колі найлюбіших, найдорожчих його серцю людей. Помимо

одноманітності сільського, а тим паче хуторянського життя, дні летіли, наче секунди. Такі вони швидкі в радості і такі повільні в журбі! Коли б усі на хуторі, не виключаючи й Марини, бажали як найшвидшого кінця тим останнім двом тижням, то вони б протяглися принаймні на місяць; але тому, що всі бажали відтягнути отой неминучий день розлуки, то він, на досаду кожному, і надходив так швидко.

На передодні виїзду по обіді Ничипір Федорович узяв Саватія під руку та звичаєм своїм повів його на пасіку. За кілька кроків до неї він спинився, показав дві розкішні липи перед самим входом у пасіку й сказав:

— Ці дві деревини привіз я з архиєрейського гаю, що то в Андрушах, того самого року, як ви знайшлися були на моєму хуторі, і посадив їх на спомин про ту велику радість. Дивись, які вони тепер широкі та високі й як рясно вкриті цвітом. А вас з братом не судив мені Господь на старости літях бачити такими однаково прекрасними, як ці липи. Брат твій

зганьбив благородну природу людини. Він зневажив усе святе на землі й вашу найніжнішу, хоч і не рідну матір, а мою добру дружину. Мене він міг забути: я чоловік суворий і не люблю надмірної ніжності з дітьми. Але вона, моя бідна великомучениця, очей від нього не відривала, і тепер що ж?... Пятий рік хоч би вістку яку про себе подав, неначе крізь землю провалився! Вона, сердешна, щодня й щоночі за нього молиться й плаче. Щоправда, я сам винен... Але ж то було її бажання бачити його офіцером, а не статечною людиною — жни, що посіяла.

І вони помаленьку пішли на пасіку й сіли під липою. Ничипір Федорович казав далі.

— Так, тяжко, Ватю, вельми тяжко кінчати дні свої й бачити, що надії наші не справдилися. Ти, Ватю, тепер їдеш у таку далеку країну, що про неї в нас і не чули. Пиши нам із старою. Не лінуйся: описуй усе, що побачиш, і все, що з тобою трапиться. Пиши! Ми, старі, тут — мало не на відлюдді, і все те буде для нас нове й повчальне. А як матимеш ти яку

потребу в чужій далекій стороні, пиши до мене, як до ломбарду, з якого б вислали тобі твої власні гроші. У мене для тебе завжди знайдеться мірка-друга карбованців. А покищо, ось тобі 300, таких самих, як і Зосі послала моя стара. Дорога далека, а дорога любить гроші.

І він подав йому пачку асигнацій. Саватій відмовився від грошей, кажучи, що на дорогу він має "прогони" й третину платні, а коли на місці потрібні будуть гроші, то він напише, а в дорозі зайві гроші — зайвий клопіт.

— Ну, як знаєш! Вчити тебе нема чого. Хто не потребує грошей, той багатіший за багатого. Тепер я тобі, Ватю, все сказав, що маю на серці. І ще раз прошу, не забувай нас, старих, особливо її: мовчанка Зосі зовсім її пригнобила.

Після того старий пішов спочивати, як звичайно, в катрагу, а Саватій узяв "Енеїду" й прочитав кілька сторінок притишеним голо-сом, неначе присипляючи старого. Побачивши, що монотонне читання зробило бажаний

вплив, він загорнув книжку встав, тихесенько вийшов із пасіки й до самого вечора, як у тумані, блукав коло хутора, роздумуючи про свою самотню будучину.

Ввечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій. Промовивши кілька слів майже навмання, він неначе пригадав щось важливе і, звертаючися до Ничипора Федоровича, сказав:

— Мені давно кортіло подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що то скрипка дорога.

— Та таки й дуже дорога, і тим ще дорожча, що на ній грав мій добродій, покійний пан-отець Григорій і мені відказав її по смерті.

— Дозвольте ж мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, будь ласка. Та тільки що ж ти в ній побачиш?

— А може [що] й побачу.

З тим словом Саватій пішов до кімнати Ничипора Федоровича, витяг із шабатури скрипки, спробував струни і, вийшовши у велику світлицю, заграв спочатку мелодію, а потім варіяції Липинського на відому червоноруську пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охристалась.

Ефект був повний. Хвилини зо дві сиділи слухачі мовчки, неначе зачаровані. Перший скочив Ничипір Федорович, вбіг у світлицю, з сльозами обняв віртуоза й промовив:

— Сину мій, радосте моя, надіє моя золотая! Коли ти, де вивчився грати на скрипці цю божественну пісню?

Саватій у відповідь розказав таке:

— Випадково зустрів я в Києві — правду кажучи, на Хрещатику — прохача, дідка-скри-

пника. Він так грав, що в мене волосся навстопужувалось. Я познайомився з ним, прохав його заходити до мене, і він вивчив мене не тільки грати на скрипку, але відчитувати й розуміти музику.

— Напиши до Києва, щоб приїхав до мене цей чоловік Божий, я йому все віддам, навіть і пасіку мою.

— Його вже нема поміж живими. Я сам його на власних плечах виніс на Щекавицю.

— Дякую тобі, чадо моє єдинеє, — вигукнув Ничипір Федорович — що покрив ти землею прах великої людини. Ось що, — казав він далі повагом — я довго думав, кому zostавлю, кому відпишу мою дорогу спадщину — мою скрипку, гуслі й книжки. Думав я був, грішний, до домовини покласти з собою, бо не бачив навколо себе людини, гідної володіти таким добром. А тепер бачу таку людину, і людина ота — ти, моя золота надіє! Возьми ж скрипку собі тепер, а книжки й гуслі возьмеш у спадок по мені з усім моїм добром. А поки

нехай зостаються тут на втіху нашій самотній старості.

Він підійшов до гуслів, розкрив їх, торкнув на пробу струни, розгладив свою густу, широку, сріблясту бороду (він уже три роки носить її) і, ніби той Оссіян, вдарив по струнах —

И вѣщія зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим, тремтячим, ала надхненним голосом. До нього приєднав свій ніжний тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила;
Повій, вітре буйнесенькин,
Щоб я не чорніла.

Карло Осипович, нащо вже скупий на сльози, і той не витримав і вийшов із світлиці, виймаючи з кишені хустку. А коли заспівали вони:

Летить орел через море, —
Ой, дай, море, пити!
Тяжко-важко сиротині
На чужині жити,

то Карло Осипович уже в світлицю не міг увійти, так і зостався на ганку до того часу, аж сів у свою біду та поїхав до міста.

Другого дня запросили на обід покровське й благовіщенське духовенство. Спочатку сам протоєрей прочитав акафиста Пресвятій Богородиці. Степан Мартинович із своїми школярами хором співав "О, всепітая Мати"; потім собором служили молебень, а Степан Мартинович, надівши стихаря, читав апостола. По закінченні молебня тричі проспіване було многоліття.

Духовенство трапезувало в світлиці, а школярам подано обід на дошках на дворі, а по обіді сама Парасковія Тарасівна видала їм по книшу, по стільнику меду й по десятці грішми. А надвечір Саватій Ничипорович міняв уже коні на першій станції і, на немале здиву-

вання своє, перекладаючи речі, побачив діжечку меду й мішок із яблуками.

У Полтаві зайшов він поклонитися домоцкові покійного Івана Петровича. Його зустрів доволі незграбний хлопець і сліпа Гапка. Відправивши в хаті панахиду за спокій душі свого добродія, він, сумний, виїхав із Полтави, благословляючи пам'ять доброї людини.

Обїхавши собор і зїхавши з гори саме проти темної трьохбанної дерев'яної церкви, що її поставив Мартин Пушкар, Саватій спинив поштаря й довго дивився на цей пам'ятник XVII віку та на протилежний бік вулиці, на біленьку з зеленим садком хатку. Прохожі думали, що він попросив напиться і що йому довго не виносять води. Хатна йому здалася пусткою, і він уже хотів сказати поштареві: "рушай", аж саме тут з розбитого вікна хатки виглянула молодиця з дитиною на руках. Він здригнувся, дивлячись на молодицю, і ледве промовив: "Можна зайти?" — "Можна", — відповіла молодиця. Він скочив з брички, переліз через

перелаз і опинився в хатці.

— Здорова, Насте! Чи пізнала ти мене?

— Ні, — а сама спалахнула й здригнулася.

Довго й сумно дивився він на прегарну голову Насті, що її вона граціозно схилила на груди. І коли б не ворушилися на грудях зморщки білої сорочки, то можна б було подумати, що вона скамяніла. Раптом румянець зійшов, вона зблідла і, здавалося, білява дитина грається на плечах мармурової Пенелопи. Саватій взяв її за руку й вимовив:

— Так ти мене й не пізнала, Насте?

— Пізнала... я ще на подвір'ї пізнала, та тільки не сміла була сказати, — відповіла Настя, і з карих прекрасних очей її поволі котилися великі сльози, а дитинка простягала ручку до Саватія й лепетала: "тату, тату!"

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе по-прощатися.

— Спасибі вам, — вимовила вона пошепки.

— Прощай же, моя Настусю, — сказав Саватій і, поцілувавши її в лице, швидко вийшов на вулицю, сів у бричку й поїхав.

Настя довго стояла на одному місці й тільки шепотіла: "прощайте, прощайте!" — а глянувши на дитину, гірко-гірко заплакала.

Переїхавши через міст на Ворсклі, Саватій повернувся лицем до Полтави й шукав очима біленької хатки, що давно вже заховалася в зелені. "Уже й не видно її", — промовив він і почав дивитися на домочок, що приліпився на горі коло собору, і на муровану башточку, Бог-зна пощо поставлену проти пам'ятного домочка по другому боці яру. Багато дечого нагадала ця напівзруйнована башточка моему сумному героєві. Дивлячись на неї, згадав він той час, коли він що-неділі приходив із гімназії і часто ховався в ній, гуляючи в піжмурки з жвавою білявою Гапчиною внучкою Настусею, тепер матірню такої ж прекрасної білявої

дитини, якою сама колись була.

Гарна була тринадцятилітня Настуся, дуже гарна, особливо ж по неділях, коли приходила до своєї бабусі на цілий день у гості. Пов'яже, було, на голову червону стрічку, позатикає за стрічку червоних квітів, а як черешні достигли, то й черешень, і ще вдосвіта біжить до бабусі, сяде собі, наче доросла, під хатою та й задумається. Над чим же могла задумуватися тринадцятилітня дитина? А вона задумувалася над тим, чи скоро паничі встануть і підуть [до церкви], і [як] вона піде з ними.

— А як вийдуть із церкви й пообідають, ми й почнемо в піжмурки гуляти. Я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить і знайде мене, — думала Настя й червоніла при цьому, червоніша від своєї стрічки, квіток і черешень, і, забувшись, скрикувала "ой!"

— Чого ти там ойкаєш? — питала Гапка, висунувши голову в вікно.

— Жаба, бабо!

— Вона не кусає, тільки як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату: ти змерзла.

— Ні, бабо, я не змерзла, — казала Настя й зоставалася під хатою, і знову задумувалася.

Ваті минув уже шістнадцятий рік, а Настусі п'ятнадцятий, коли сховаються вони, було, від Зосі десь у буряні або втечуть аж за Ворсклу, назбирають усяких квітів та й сядуть під дубом. Ватя сплете вінок із квітів, покладе на головку Настусі та й дивиться на неї цілісінький день аж до вечора. Потім возьмуться собі за руки та й прийдуть додому. І ніхто їх не питає, де були, що робили. Хіба що Зося іноді скаже: "бач, утікли від мене, не взяли з собою".

Минув іще рік, і дитяче кохання набрало вже не дитячого характеру. Уже з Настусі була струнка, прекрасна шістнадцятилітня дівчина, а з Ваті сімнадцятилітній красунь-юнак. Ночами він довго вже не міг заснути, Настуся так само. Вона під горою, у се-

бе в садочку, до півночі співала:

Зійшла зоря із вечора,
Не назорілася...

А він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Незабаром почалося несміливе стискання рук, поцілунки мигцем і довге вечірнє стояння під вербою. Щоправда, ці побачення кінчалися самим тільки довгим поцілунком. Ватя щодо цього був справжній лицар... але й сатана сильний... і хто його знає, чим би могло скінчитися це пізнє стояння під вербою, коли б Ватя не здав добре свого екзамену й раптом не виїхав би до Києва.

То було його перше і, можна сказати, останнє кохання.

У Києві, бувало, прогулюючись надвечір у саду великою алеєю, зустріне він красуню, — то так морозом його й пройме. І він, приголомшений, довго стояв на одному місці й ди-

вився на красуню, що миготіла в юрбі, а схаменувшись, шепотів: "не пара" й одводив очі на освітлену вечірнім сонцем панораму Старого Києва. Потім він сходив униз терасою, виходив на Хрещатик, приходив до дому, світив свічку й сідав за якусь енциклопедію або зануряв у чорнило разом із пером і ясний світич своєї самотньої молодости.

У Зосі теж так само рано прокинулося легеньке почуття до Олімпіади Карлівни, уже дорослої дівчини, дочки інспектора. І так само край йому поклав раптовий виїзд до дворянського полку. Та коли цей стрункий, прегарний парубок одягнув гвардійський мундур, він одразу почув у собі таємну силу магнету для прекрасних очей. Тепер він уже не спинявся в священному трепеті перед жіночою красою, — його прегарні очі починали каламутніти або займалися вогнем скаженого тигреняти. І чи то була дівчина, чи молодиця, він себе не питав: з якою метою? а просто починав залицятися і майже завжди з успіхом. Зося став справжній Дон Жуан та ще з зародком деяких пристрастей, що опаскуюють

людину.

Приїхавши до Астрахані, Зося незабаром вславився поміж морськими та ґарнізоновими офіцерами, як спритний до всього "фат", тобто до всього спритний шахрай, але в військовому словнику замість цього тривіально-го виразу вживають слова "фат".

Приїхавши до Астрахані, він сховав Якилину з сином у брудному проулку на Свистуні, а сам найняв помешкання в місті, запевняючи її, що того вимагає служба, а вона, простосердна, і повірила в те. Тільки сам командир батальйону та адютант знали з формуляру, що він жонатий, та ще здогадувався "квартильний", бо в дорученому йому кварталі жила штабс-капітанша Сокирина; решта ж астраханської публіки й гадки про це не мала, а матусі то навіть уважали Зося за пристойну пару своїм уже перестиглим Катенькам та Сашенькам. Але йому до того було байдуже, і він, як несамовитий, ставив у картах "на пе", ще насамовитіше пив чистісінький ром, а на чихир то й дивитися не хотів, називаючи його

го вірменським квасом. До всього того він з надзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніяльну здатність позичати гроші й їх не віддавати, за що його частенько називали... не Ноздровим (до астраханської освіченої публіки ще не дійшли "Мертвья души"), а просто шахраєм, та він за те ані трохи не був у претензії. Щасливий темперамент! або, краще сказати, до якої міри може удосконалити себе чоловік у колі "порядних" людей!

Неділями й святами почав він ретельно ходити до вірменської церкви та вчащати на заміські вірменські гулянки, де незабаром придбав він собі не одне "матаха", особливо між синами багатих і старих батьків, і де по безкінечних "возліяннях" з'являлися карти, і починалася забава, що кінчалася мало не завжди бійкою. Тож нерідко звідти Зося повертався до міста з "ушкоженим портретом", і тільки після такої невдалої спекуляції навіщав він бідолашну Якилину, запевняючи її, що хотів купити для неї туркменського арґамака, приведеного з Новопетровського форту, сів попробувати, і ось що вийшло. Вона, звичайно,

вірила, а він собі подавав рапорта про хворобу і, дожидаючи, поки "портрет" набере належного вигляду, підрізував на дозвіллі карти, чому Якилина теж чимало дивувалася. Полагодивши "портрет"; він зникав із підрізаними картами і невдовзі з'являвся знову "портрет" лагодити, а іноді то запевняв Якилину, що хотів купити для неї в купця N.N. трійку вятських коней, і ось чого наробила проклята трійка. Історія з портретом повторювалася так часто, що й простодушна Якилина почала підозрівати, що за тим криється щось недобре.

Зимою 1847 року не з'являвся він до Якилини з "ушкодженим портретом" місяців зо три. Чекала вона ще місяць — нема, ще місяць — нема й нема, думала вже, чи його, не приведи Боже, не вбили часом коні; аж якось ранком прийшов до неї вістовець із головної гавітвахти й сказав їй: "Його благородіє наказали вам, щоб ваше благородіє прислали їм семигривенника або з речей щонебудь.

— Яке благородіє? — скрикнула вона, пере-

лякана.

— Його благородіє штабс-капітан Зосим Никифорович.

— Де ж він?

Вістовець спочатку усміхнувся; а що був він сам українець, то Якилина без великого труду зрозуміла, в чому річ, нашвидку причепурилася, взяла за руку Гриця й сказала вістовцеві: "ходімо!"

Сердешна! Ти край поклала і слідству, і суду, сама того й не підозріваючи. Твого Зосю держали на гавптвахті й судили за різні злочини, слідством майже недоведені, а ти своєю появою всьому кінець поклала: при всій варті назвала ти його своїм чоловіком, а тимчасом усьому місту було відомо, що він зять вірменина N.N. Так само всьому місту було відомо, що прекрасна вірменочка дозволила себе викрасти й обвінчатися з нею потайки в Чорному Яру, що він, як справжній герой роману, не перечучи й виконав, розпалившись не так

прекрасними очима своєї коханки, як червін-
чиками її шановного батька. Честолюбний
вірменин охоче простив, а що ж до придачі,
то лаконічно сказав: "чка!" — "Недобре, — по-
думав мій лицар — трохи дав маху, треба буде
з іншого боку зайти". Прийшовши додому, він
узявся спочатку лаяти, а потім умовляти й
упрошувати свою вірменочку, щоб вона обі-
крала батька, переконуючи її, що це треба
зробити для її ж таки щастя: бо він, мовляв,
старий скупердяга, помре з голоду, а гроші ку-
ховарка вкраде. Та не зважаючи на всі його
доводи, що батька конче треба обікрати, вір-
меночка рішуче сказала: "чка". "А чка, то й
чка! Я вживу своїх заходів", — сказав Зося й
вигнав свою вірменочку з помешкання, зняв-
ши з неї салоп і дороге намисто "за видатки
та страти", як він сам висловився.

Після цієї катастрофи почав він приумно-
жати свої мерзоти паче всякого писанія й ді-
йшов нарешті до того, що його "на схованку",
до гавітвахти всадили. Доки доведено було
законним порядком, що він хват на всі руки,
а до того ще й двоєженець, та поки він пере-

бував "на схованці", бідолашна Якилина ходила на поденне — воблу чистити й надвечір приносила своєму увязненому чоловікові зароблену двадцятку.

Поки там визначають достойну кару моему лицареві, я перенесу своє нелукаве оповідання в неісходимі степи киргизькі; але для того заглянемо попереду до нашого благодатного хутора.

— Чому ж бо це так премудро, Господи Боже мій милосердний, упорядив Ти все на світі? Не передумаю й не перегадаю! Того ж самого дня й навіть може тієї ж години побачили вони світ Божий животворчий, а ось тепер Зося вже капітанської ранги, а Ватю оце тільки вчора з школи випустили. І не передумаю, й не перегадаю, як це воно все на світі Божому діється.

Таке питання задала собі Парасковія Тарасівна того самого дня, як проводила Ватю з П[ереясла]ва, і багато днів вона його собі задавала. Не знаходячи в собі самій відповіді на

це хитре питання, вона надумалася була звернутися до Ничипора Федоровича та, поміркувавши, роздумалася. "Хіба до Карла Осиповича?" — і теж роздумався: "Він німець, — думала вона — то й скаже щось непутне через свою німецьку натуру. Хіба до Степана Мартиновича? Теж ні, він не врозумить мене; а може й врозумить: аджеж я собі проста дуринда, а він принаймні книжки читає, то може щось і вичитав. Не знаю, чи прийде він увечері до нас, чи ні? Хіба самій оце піти до нього — ніби б то пасіку оглянути?"

І, пов'язавши доброю хусткою голову, а в другу десяток бубликів зав'язавши, Парасковія Тарасівна подалася за Альту.

Проходячи повз школу, вона спинилася й послухала, як школярі вчаться, та, йдучи далі, пошепки сказала:

— Сердешні дітки! Треба б їм хоч обід колись зробити!

Степан Мартинович, побачивши крізь ві-

кно свою дорогу гостю, вибіг із хати з непокритою головою, в самому білому полотняному халаті і притьмом наздогнав її коло входу до саду й пасіки, кажучи: "Вітаю вас у нашій палестині!"

— Ой, як ви мене перелякали!

— Смирено прошу прощення моїм гріхам, — казав Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку до саду.

— А я сьогодні сижу собі вдома одна, як палець: Ничипір Федорович на пасіці, а Марина городину поле. То я сижу собі та й думаю: а ну ж піду я та роздивлюся, що то за сад і що то за пасіка там у Степана Мартиновича та й його провідаю: щось він нас цурається.

— Хай мене Бога боронить і подумати таке грішне! Аджеж учора й позавчора, і щовечора у вас сижу, та й сьогодні зайду, як, дасть Бог, управлюся.

З тими словами Парасковія Тарасівна і Сте-

пан Мартинович увійшли до куреня, себто до халабуди з гілок та соломи. У курені долі розстелене було біле рядно та [лежала] подушка — це було смиренне ложе Степана Мартиновича. Коло постелі стояв глиняний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки визирав ріжок незмінної "Енеїди". Парасковія Тарасівна з хвилину спочутливо на все це поглядала й сказала:

— Добре, все добре! Тільки ось що, — сказала вона, сідаючи на порожній вулик, що лежав тут, — нащо ви книжку кидаєте в пасіці? Ну, не дай Боже лихого чоловіка: прийде та й украде, а книжка ж, самі знаєте, дорога.

— Дорога: дорога книжка, Парасковіє Тарасівно! Вона мені єдина наука. Пошли, Господи, царство небесне незлобивій душі нашого добродія Івана Петровича!

— Ми думаємо з Ничипором Федоровичем — дасть Бог діждати — після Семена па-нахиду за Івана Петровича відправити та й обід для вбогої братії [впорядити]. То чи не

можна буде вам з вашими школярами "Со святими упокой" співати на панахиді?

— Можна, і паче можна.

— Як воно у вас усе швидко виросло! Гляньте, яка липа, — краса та й годі!

— Так, ця липа буде висока, а все ж не буде така, як та, що я бачив за Дніпром, коло самої брами Мошногорського монастиря. На тій липі брат-вратар і ложе собі спорудив, як лучиться від мух ховатися.

— Та я думаю, там за Дніпром усе такі липи?

— Ні, є й меншої міри.

— А чи не читали ви у якійсь книзі поо таку притчу, яка оце тепер трапилася з нашими Зосею і Ватею? — спитала несподівано Парасковія Тарасівна Степана Мартиновича і, розповівши йому про свої недомисли щодо Ватиної та Зосиної карери, додала:

— Я думаю, що Зося й генералом буде, а бідний Ватя й капітанської ранги не опанує. Чому це, не знаєте ви? Не читали?

— Не знаю, не читав, — хвилину подумавши, сказав Степан Мартинович, а ще за хвилину додав:

— Думаю, що про це пространно єсть писано у Єфрема Сирина або у Юстина-філософа, але в Тита Лівія нема.

— Оставайтесь здорові, — сказала Парасковія Тарасівна, швиденько підвівшись з вулика. Оце я вам гостинчика принесла та забалакалася з вами й забула. Говорячи це, вона похапцем вивязувала бублики з хустки.

— Хвилинку почекали б, то я дістав би вам свого меду стільничок.

— Дякую, іншим разом, — уже за хврткою промовила Парасковія Тарасівна, а Степан Мартинович ще тільки лагодився підвести

праву ногу, щоб одпровадити її хоч до Альти.

Підчас побачення на пасіці школа ніби спустіла й стояла собі, як звичайнісінька хата. За цей короткий час школярі балакали між собою пошепки про свої власні інтереси, але коли вартовий школяр промовив: "двері ада розверзаються!" — тобто, хвіртка пасіки відчиняється, — то на цей оклик всі разом загуділи, неначе наляканий рій бджіл. Парасковія Тарасівна, проходячи повз школу, вже не спинялася, а тільки промовила:

— Бідні діти! Як вони добре читають, а він, певно, їх, сердешних ще й бє, — справжній вовкулака.

— Коли не повелося відпровадити до Альти, то хоч човен подержу, поки вона сяде до нього, та й перепихну на другий бік, — говорив сам до себе Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Та ба! Його кавалерському намірові не судилося справдитись: Парасковія Тарасівна не лічила на таку нечувану ввічливість, плигнула в човен як придніпровський

рибалка, махнула веслом, і човен був уже на другому березі. Степан Мартинович встиг тільки ахнути та й годі.

Підходячи до дому, Параскозія Тарасівна побачила "бїду" Карла Осиповича й коня майже в милі, а коли в такого господаря, як Карло Осипович, та кїнь зопрїв, то це значить, що щось не так. Ледве встигла вона це подумати, аж бачить — поспішає з пасіки Ничипір Федорович, аж вітер сиву бороду йому розвіває, а Карло Осипович за ним у своєму синьому фракці з металевими, без усяких окрас, гудзиками. Побачивши свою Парасковїю, Ничипір Федорович радісно гукнув:

— Параско! — і коли при цьому підняв він праву руку, вона ясно побачила в руці листа і теж скрикнула:

— Од котрого?

— Од Ватї, із самого Оренбургу!

Парасковїя Тарасівна на хвилину ніби за-

німіла, а Карло Осипович, поздоровкавшись й ні до кого власне не звертаючися з питанням, спитав:

— А що? місяців зо два буде, як виїхав?

— На Пречисту буде сім неділь, — одповіла Парасковія Тарасівна.

— Швиденько, справді, швиденько, — казав він скоромовкою. — Я не думав, щоб так швидко.

Всі зійшли на ґанок.

Ничипір Федорович пішов до себе в кімнату по окуляри і відразу послав Марину по Степана Мартиновича, щоб ішов хутчій листа читати — "від Ваті, скажи, дістали". Не встиг він протерти шкла в окулярах і вийти на ґанок, як Степан Мартинович уже перевозився через Альту. Подиву гідна швидкість!

Коли всі сіли по своїх місцях, Ничипір Федорович озброїв свої старі очі окулярами, роз-

печатав листа, розгорнув його і, трохи відкашлявшись, почав читати:

"Мої незабутні, найдорожчі родителі!"

Голос Ничипора Федоровича затремтів, і він почав нарікати, що окуляри його зовсім ослабли або просто так закурилися, що й листа читати не можна. Тому він передав листа Карлові Осиповичеві з просьбою читати поволі. Карло Осипович і собі озброївся окулярами, та замість того, щоб кашлянути, понюхав табаки й почав:

"Мої незабутні, найдорожчі родителі!"

Ничипір Федорович і духа притаїв, а Парасковія Тарасівна вся в слух обернулася, навіть і сліз не витирала. Карло Осипович читав далі.

"Цілую заочно Ваші благородні руки й молю Бога Життєдавця, щоб продовжив Він Ваше дорогоцінне для мене життя. І в дорозі, і тут на місці я — хвалити Бога — в доброму

здорові. Тільки все ще чудно якось: ні до кого й ні до чого я ще не придивився. Ще й тижня нема від мого прибуття сюди. Простіть мені великодушно, мої незабутні родителі, я хотів був писати Вам уже другого дня, та за клопотом ніяк не встиг: треба було з'явитися до начальства, то те, то се, так тиждень і пролетів. Тепер я, хвалити Бога, заспокоївся, найняв собі маленьке з двох кімнаток помешкання, саме напроти шпиталю в Старій Слободці. Учора я був черговим, а сьогодні зовсім вільний день, я, щоб не змарнувати його, взявся за перо й збирався описати Вам скороминуцу мою подорож, та як добре поміркував, то виявилось, що й писати нема чого: весь простір, що промайнув перед моїми очима, так само й у пам'яті моїй миготить, — ні одної риски не можу добре вхопити. Неясно пригадую собі тільки те прикре вражіння, що зробили на мене заволзькі степи.

Перевізшися через Волгу, я в Самарі тільки пообідав і зараз таки рушив далі, тут після прекрасних волзьких берегів передо мною розстелився степ, справжній калмицький

степ. Перша станція від Самари була мені тяжкою, друга легшою, і очі мої почали звикати до безкрайої рівнини.

Підчас перших трьох переїздів ще де-не-де здалека проступали в степу нерівними рядами темні чагарники по берегах річки Самари. Нарешті й ті зникли. Пусто, як на току. Тільки в трьох місцях я бачив, як над шляхом будуються нові пересельці, а коло них сновигають у чотирьохкутніх шапках, як у машталірів, бридкі калмички з немовлятами за плечима: достеменні циганки, хіба що не ворожать. За городом Бузулуком починають проступати плескуваті верховини узгір'я "Общій Сыртъ". Милуючися цим величним овидом, непомітно віхав я до Татищевої кріпости. Тут оддав я "подорожню" завідувачеві [станції], а сам зостався на вулиці. І поки перепрягали коні, я пригадував "Капитанскую Дочку". У мене перед очима, немов живий, з'явився лютий Пуґачов у чорній баранячій кучмі й у червоній киреї на білому коні, точнісінько наш стародавній кат. Сонце тількищо зайшло, коли я перевізся через Сакмару, і перше, що я побачив

здалека, був рожевого кольору величезний будинок із мечетом і прегарним мінаретом. Цей будинок зветься тут "караван-серай". Його недавно збудовано за рисунком А. Брюлова. За караван-сераєм передо мною відкривався город; себто земляний високий вал, окритий червонуватим камінням, і незграбна Сакмарська брама, через яку я й віхав до Оренбургу.

На мій погляд у вигляді Оренбургу є щось антипатичне; та зовнішність іноді буває зрадлива, і я краще зроблю, якщо не писатиму Вам про нього, поки до нього не придивлюся. Я маю намір писати тут щоденник і посилати Вам щотижня по листочку. І ви бачитимете мене, прочитуючи мої листочки, так ніби я був перед Вами.

А покищо простіть, вибачте мені, що я вам не пишу про себе докладніше. Поклоніться Карлові Осиповичу і скажіть Степанові Мартиновичу, що люблю його велику душу всім серцем моїм і всіма помислами моїми. Цілую Ваші благодатні руки, мої незабутні, мої без-

цінні родителі. Не забувайте вічно Вас любячого сина Ватю".

Прочитавши листа, Карло Осипович обережно згорнув його і, подаючи Ничипорові Федоровичу, промовив: "прекрасний молодик"! Той мовчки прийняв листа, поцілував його й поклав у літопис Кониського, що лежав на столі, і мовчки пішов з ганку. Парасковія Тарасівна помолилася Богові й заплакала, а Степан Мартинович, глибоко зідхнувши, замислився. А надумавшись досхочу, встав з лави, моргнув оком на Карла Осиповича, даючи знак, що він щось важливе надумав, і, одвівши його набік, казав йому пошепки:

— Я по собі знаю, коли я мандрував у Полтаву, як то тяжко у чужій стороні без грошей. А він тепер — я добре знаю — бідує; а що він не просить, то це нічого. Я минулого року продав трохи воску й меду московським крамарям. Школа мене годує й зодягає, а гроші гниють, як талант, у землю закопаний. Пошлю я йому свій достаток. Що ви на це скажете? Послати?

— Ні, почекайте, — казав теж пошепки Карло Осипович. — Коли в вас є зайві гроші, то на них можна знайти кращу дірочку.

З оцим вони й розійшлися.

Перевізшися через Альту, Степан Мартинович не пішов до школи, щоб школярі не перешкодили йому думати, яку то дірочку знайшов Карло Осипович на його гроші. Думав він і лежачи, і сидючи, і стоячи у своїй пасіці аж до самого вечора, а все ж не міг придумати, щоб воно за дірочка могла бути. А справа була ось у чому. Карло Осипович дістав із Астрахані два листи в одному конверті: один на своє ім'я, а другий на ім'я сотника Сокири, коли він іще живий, або на ім'я Парасковії Тарасівни. Зося в листі до Карла Осиповича описував у загальних виразах своє прикре становище й просив, якщо старі ще живі, то щоб він зручно вибрав добру годину та вручив би їм листа, і сам попросив би, щоб вони добре до нього поставились, себто просив прислати йому грошей; а якщо відмовлять, то йому хоч

у петлю лізь.

Карло Осипович добре знав, що Зосин лист не сподобається Ничипорові Федоровичу, а тому роздумався навіть і не показувати йому листа, а вирішив прочитати його самій Парасковії Тарасівні та Степанові Мартиновичу й спільними силами скластися й послати на порятунок бідному Зосі. Про цю дірочку й натякнув він недогадливому Степанові Мартиновичу.

Незабаром трапилася й нагода прочитати на самоті Зосиного листа, саме коли Ничипір Федорович, як звичайно, відпочивав на пасіці по обіді. Лист був такого нехитрого змісту:

"Великодушні мої родителі!

Чотири роки я був у полоні в немилосердних горців. Нарешті, щедрістю великодушних людей визволено мене з оногo, і тепер я перебуваю в місті Астрахані у великій скруті. Тому, що здоров'я моє через службу занепало, клопочуся я тепер про одставку, хоч би з тре-

тиною платні. А покищо не покиньте Вашого покiрного сина: пришлiть менi хоч сто карбованцiв, за що Вам до вiку буду вдячен. Зостаюся Ваш нещасливий син Зосима Сокирин. Карло Осипович знає мою адресу".

Парасковiя Тарасiвна не дослухала листа, ойкнула й гримнула долi. Карло Осипович заметушився коло неi. А педагог мiй теж ойкнув, бачивши цю трагедiю, та так i зостався з роззявленим ротом, аж поки не очуняла Парасковiя Тарасiвна. Простак! вiн зовсiм не був знайомий з цими жiночими слабостями.

Очунявши, Парасковiя Тарасiвна скрикнула:

— Зосю мiй, дитино моя! — i знову зомлила. Педагог почав був проектувати усмiшку, та не встиг i зостався з давнiм виразом [обличчя]. Парасковiя Тарасiвна знову опам'яталася й попросила води, щось прошепотiла й заридала, бiдолашна, як мала дитина. Саме на ту пору Ничипiр Федорович, одпочивши на пасiцi, прийшов у свiтлицю, щоб попросити в Пара-

сковії Тарасівни напитися квасу з кислиць, що вони його минулого тижня саме почали. Та, побачивши свою Парасковію, що сидить долі й безутішно ридає, спитав у присутніх про причину такого гіркого ридання. Карло Осипович кількома словами переказав йому зміст трагедії й подав йому злощасного листа. А той, озброївшись окулярами, поволі й уважливо перечитав, так само повагом згорнув, а віддаючи Карлові Осиповичу, сказав: "бреше", але так тихо, що Парасковія Тарасівна не могла чути. Карло Осипович був майже тієї самої думки, тим паче, що Зося в листі своєму до нього нічого не писав про полон свій у горців, але цього разу не виявив своєї гадки, а тільки почухав носа й зажив табаки. Невже він — доннер-веттер — наважився використати його, поважну, стару людину, як знаряддя своєї мерзенної брехні? Так або майже так міркував простодушний добряга.

Тимчасом Парасковія Тарасівна почала потрохи стихати і вже не плакала, а тільки хлипала. Присутні, як могли, потішали її. А щоб зовсім її заспокоїти, Ничипір Федорович

вийняв із своєї шкатули стокарбовану асигнацію й дав її безутішній своїй Парасковії, сказавши:

— На, пошли йому!

— Мій голубе сизий, — казала Парасковія Тарасівна, приймаючи гроші — напиши ти йому хоч одне слово, звесели його, безталанного.

— Пиши сама.

— Та як же я писатиму, коли я й писати не вмію?

— Як хочеш, а я не писатиму.

— Хіба що ви, Карле Осиповичу, напишете?

— Попросіть Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене письмо негарне.

— Ви ж його вчитель, Степане Мартинови-

чу! Напиши, голубчику, хоч одне словечко, а я за тебе й удень, і вночі Бога молитиму й пістрі на халат возьму, а то ви все в полотняному ходите.

Степан Мартинович виявив бажання писати, а Ничипір Федорович дістав із тієї самої шкатули перо, каламар та папір і, поклавши все те на столі, вийшов із світлиці разом із Карлом Осиповичем.

Зоставшись вдвох у світлиці, Степан Мартинович сів за стіл, поклав перед себе папір, взяв перо в руку й прийняв таку позу, яку звичайно надають живописці письменникам, коли малюють їх безсмертні обличчя в тіні шафірових крил генія творчости. Приймавши таку позу, він просив диктувати. Парасковія Тарасівна присіла теж до столу навпроти письменника й несвідомо прийняла позу скорбної матері.

— Пишіте так, — крізь сльози говорила вона: "Зосю мій, дитино моя єдина!"

Степан Мартинович довго, довго думав і нарешті написав:

"Единственный сынъ мой, милостивый государь Зосима Никифоровичъ!"

Він дуже добре знав, що не годиться писати такі слова, які проказує неписьменна жінка. Написавши титул, він спитав, що писати далі.

— А далі пишть так: "Орле мій, Зосю! Посилаю тобі сто карбованців".

Він, звичайно, і це речення, і дальші писав по-своєму. Лист вийшов доволі оригінальний, і не можна сказати, щоб короткий, бо скінчився він тільки тоді, коли весь аркуш був кругом списаний, а другого аркуша боялася просити Парасковія Тарасівна в Ничипора Федоровича.

Коли громогласно і "не борзяся" прочитав листа Степан Мартинович, то Парасковія Тарасівна подумала: "а яж, дурна, плету собі, що

на язык спаде, аж ось воно як треба було казати", — і вона подивилася на письменника з побожністю. Надвечір листа скінчено і разом із грішми доручено Карлові Осиповичу з проханням завтра таки подати на пошту. Карло Осипович, взявши на себе цю комісію, попрощався з господарями. Вже сідаючи в свою бідду, він покликав до себе Степана Мартиновича й сказав йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто. — А потім стьобнув свого буланого та й поїхав. А Степан Мартинович поплентався до своєї школи, не можучи додуматись, що воно за дірочка проклята, а хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли до Астрахані саме доречі, бо бідолашна Якилина захворіла на пропасницю й лежала в міському шпиталі, отже щоденне удержання для мого героя припинилося. Аж тут неначе манна з неба впала. Йому видавали, як арештантові, потрохи, але хоч то було й "трохи", та по цьому почали до нього потайки заглядати товариші й пророкува-

ли йому не так, як попереду, "хламиду поруганія", але повну свободу й повне задоволення. Цього вже він і сам не розумів. Під словом повна свобода він розумів вовчий пашпорт, але "повного задоволення", хоч намагався, не міг розжувати.

За місяць після цієї події хуторяни мої зраділи першому тижневому листові, що його дістали з Оренбургу. Ватя, наслідуючи добродія свого Івана Петровича Котляревського, назвав свій тижневий щоденник "Оренбурзькою Мухою". Хуторяни мої називали його так само, кажучи, наприклад: "до нас прилетіла оренбурзька муха", або: "ми дожидаємо оренбурзької мухи".

Небіжчика Котляревського "Полтавська Муха" була справжня бджола, а це було тільки невинне наслідування самої назви. Муха ця ні на яке паскудство або підлоту людську не нападала, як то робила полтавська. Це був просто опис щоденного прозаїчного життя чесного й скромного молодика, та для хуторян моїх це було вище за всяку поезію. Перечиту-

ючи тижневий звіт свого милого Ваті, вони з любов'ю слідкували за кожним його рухом. Ось вони бачать його, як іде він великою вулицею, а назустріч йому все — еполети та каски, каски та еполети, козаки та салдати, салдати та козаки; навіть жінки ходять вулицею в салдатських шинелях, чого він не бачив навіть на "крамниці" в Києві. Або бачать його, як сидить він на горі й дивиться за Урал і на гай за Уралом, а за гаєм на "м & jat% %новой дворъ", а за двором — степ і степ, хоч і не дивися, — далі нічого не побачиш, а він усе дивиться та про когось думає. І бачать вони, як він сумний повертається до себе на помешкання, молиться Богу й лягає спати, а завтра вранці встає, надягає мундур і йде на чергу до шпиталю. Все, геть чисто все вони бачать, навіть і те, як йому словесну догану робить головний лікар за те, що в нього на мундурі один гудзик розщібнувся. При цьому Парасковія Тарасівна сказала, що в тої старшини хоч би ти янголом був, а все ж без догани не обійдеться. "Оренбурзька Муха" справно з'являлася щотижня, і де-далі, то все одноманітніша. Нарешті дійшло до того, що всі дні тижня

були достемнісінько такі, як понеділок, а неділя тільки їй різнилася від понеділка тим, що Ватя, коли не був черговим, то ходив до Служби Божої. Старі з насолодою читали "Муху", аніяк не помічаючи її убийче одчоманітного змісту. А Ватя дійшов до того, що почав отверто нарікати на нудьгу й одноманітність. "Хотів би на гавптвахті хоч раз просидіти для відміни, — писав він — а то їй того нема". До оренбурзького товариства ставився він якось неприязно, а паній з вищих кол називав просто неписьменними кокетками, одне слово — він починав нудитися. Вирушаючи до оренбурзького краю, він думав був на дозвіллі підготуватися до оборони дисертації на ступінь доктора медицини й хірургії, та незабаром його огорнула така нудьга, що він ладен був забути й те, що знав, а про те, щоб поширити знання, і думати було годі.

Більше, як півроку, тягнувся для нього цей моральний застій. Вже сам вигляд Оренбургу наводив на нього сон. Думав був він просити про переміщення, посилаючись на клімат; але від заснування Оренбургу не було ще чо-

ловіка, що скаржився б на його клімат. Клімат прекрасний, хоч цибуля та інша городина їй не родить, та, на мою думку, це більше через те, що все те добро, кому воно потрібне, з Уфи привозять, а до Уфи, завважте, не більше їй не менше, як 500 варстов. Одного разу Ватя з нудьги відвідав Каргалу. Все ж таки, думав він, село, отже є зелень. І уявіть собі його розчарування: будинки, ворота та мечети, а зелені тільки ї є, що крапиви кущик під тином, а сморід такий, що він не міг і чаю напитися. От тобі й село! Ну, та це ще не диво: сказано, татарин, а йому аби був кумис та шматок дохлої кобилятини, то він і щасливий. Поїдемо в другу сторону. Поїхав він до Ніженки, що на Орському шляху. І що ж? І там будинки та ворота, хіба що мечетів не видно, зате не видно їй церков. А що день був липневий, гарячий, то він мимоволі примушений був змінити проект, плюнути ї повернутися "вспять". Постукав він у тесові ворота, йому відчинила молодиця, непогана з себе, але на диво заспа-на ї брудна, хоч і була неділя.

— Можна у вас спинитися, — відпочити

півгодини? — спитав він.

— Можна, для ца не можна! — сказала вона.

Він увійшов у подвір'я й хотів був зайти до "ізби", та з дверей пахнуло на нього такою затхлілю, що він тільки носа затулив. На подвір'ї зовсім ніде було примоститися. Звелів він своєму візникові розстелити йому килимок під возом на вулиці та й почав мріяти про блаженство сільського життя, поки коні перепочнуть. Тимчасом вийшла до нього та сама заспана, брудна молодиця і, лузаючи насіння з кавуна, дивилася чи, краще сказати, ні на що не дивилася. Він розпочав із нею таку розмову.

— А коли б ти мені, моя красуню, зготувала щось попоїсти.

— Та хіба я куховарка яка, чи що?

— Та хоч би юшку, наприклад. Аджеж у вас Урал під боком; певно, риби сила.

— Нема; ми тим не займаємося.

— А чим же ви займаєтеся?

— Баштани сіємо.

— Ну, то вирви мені пару огірочків.

— Нема, ми тільки кавуни сіємо.

— Ну, а ще що сієте? Цибулю, наприклад?

— Ні, цибулю ми з міста купуємо.

Ось тобі й маєш, подумав він — село з міста городину дістає.

— Що ж ви ще робите?

— "Калацы стряпаемъ и квасъ творимъ".

— А їсте що?

— Калачі з квасом, поки баштан достигне.

— А потім баштан?

— Баштан.

— Помірковані, нема що й казати, — і він змовк, роздумуючи на тим, як небагато треба, щоб людину зробити схожою на худобу. А яка благодатна земля! Які розкішні луки та плеса уральські! І що ж? Селяни з міста цибулю привозять! Та він не додумав цієї тиради: візник перервав його, сказавши: "Коні, пане, відпочили".

— То добре! запрягай, — поїдемо.

І поки візник затягав супоні, він уже сидів на возі. За хвилину тільки курява знялася і, стелячись улицею, заслонила ворота й молодицю, що стояла біля воріт.

З часу невдалої екскурсії на село Ватя не виїздив уже з Оренбургу аж доти, поки йому певного квітневого ранку не оголошено, що його делегують з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він той ранок у своєму щоденнику. Він живо описав у ньому й киргизський степ, що його ще не бачив, порівнюючи його з Сахарою, і патріархальне життя його мешканців, і баранту, і викрадання дівчат, одне слово: все, що він прочитав у [романі] "И. И. Выжигинъ", аж до чотирьох сторін світу геть чисто все пригадав.

Віддавши суботній, учетверо більший лист на пошту, Ватя зголосився, куди слід, по службі, а другого дня вранці коло Орської брами ефрейтор скоромовкою питає:

— Дозвольте спитати про рангу й прізвище, і куди зволите їхати?

З-за коміру шинелі досить нечемно вилетіли слова:

— Лікар Сокира, до Орської кріпости. Рушай!

І трійка полетіла через форштат повз ту

церкву й дзвіницю, куди Пугачов витяг дві гармати, облягаючи Оренбург.

До станиці Островної ввесь час любувався він околицями Уралу й заїздив тільки до поштових станцій, та й то коли хотів пити; але, підїжжаючи до Островної, він замість сірої, голої станиці побачив село, вкрите зеленню, і машинально спитав у поштаря:

— Тут теж оренбурзькі козаки живуть?

— Теж, ваше благородіє, та тільки хахли.

Він легенько зідхнув.

— А поштова станція тут?

— Далі, в Озерній.

— Там теж хахли живуть?

— Ні, наші руські!

Коли він підїхав ближче до села, перед

ним справді стала українська слобода: ті самі верби зелені, ті самі білесенькі в зелені хатки, і навіть дівчинка в плахті й польових квітах жене корову. Він заплакав, глянувши на картину, що так живо згадувала йому його прекрасний рідний край.

Біля першої хати він звелів спинитися й спитався вусача, що сидів на призьбі, чи можна буде йому в них переночувати.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одпустив поштаря й зостався ночувати.

І тут уперше в оренбурзькому краї потішив він душу свою рідною розмовою. А щоб оживити нещедрого на слова господаря (як і взагалі земляки мої), він спитав, чи є в них шинок.

— Шинку то в нас, признаться, нема, а так люди добрі держать про случай.

Ватя послав по горілку, почастував господаря й господиню, а маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Хазяїн став балакучіший, господиня жвавіше заходилася коло печі з чаплією. Один тільки Івась стояв, устромивши до рота пальці разом з цукром, та з-під лоба поглядав на гостя.

Не забарились й курчата закричати за хатою, і теж не забарилися зявитися на стіл з парою свіжепросольних огірочків гостеві на послугу.

— Закушуйте, будьте ласкаві, — казала господиня, ставлячи на стіл курчата, — а тимчасом побіжу до Домахи, чи не позичу з 10 яєць, а то в нас, признаться, всі вийшли.

І вона мерщій вийшла з хати.

Другого дня вранці господар найняв Ваті пару коней до станції, а догадлива господиня піднесла йому в складні на дорогу пару сма-

жених курчат, десять яєць та стільки ж свіже-просольних огірків. Приймаючи все це, Ватя спитав, що він їм винен за все.

— Та, признаться, нам би нічого не треба, та думка така, що треба б дитині чобітки купити.

Він дав їй півкарбованця.

— Господь з вами! Та йому й за гривенничок Вакула пошиє.

— Ну, там собі як знаєш, — сказав Ватя й попрощався з своїми гостинними земляками.

Переночував він іще в Губерлі (передостання станція перед Орською кріпостю), власне для того, щоб полюбуватися другого дня Губерлінськими горами. Другого дня надвечір він був уже перед Орською кріпостю.

Ось як оповідає він у своїй "Мусі" вражіння, яке зробив на нього вид цієї кріпости.

"23 квітня. До півдня я гуляв в губерлинському гаю й любувався горами, що його оточують, та чистою річечкою Губерлею, що перерізує гай та веться по-під козачими хатами. Пообідавши рештками подарунку моєї догадливої землячки, я покинув мальовничу Губерлею. Кілька годин підіймався я звертистою дорогою на Губерлинську гору. Коло пам'ятника, що його поставлено в горах на спомин про якусь трагічну подію, я напився дуже доброї джерельної води. Виїхав я на гору й тут відкрилася рівна, одноманітна пустиня, а серед пустині стирчить самотня халабуда, а коло неї висока тичка, обгорнута соломою. То козацький бекет. Проминувши бекет, я почав зїжжати пласким схилом до станції Подгорної. Тут перепрягли коні, і я ще підіймався годин зо дві на плескувате узгір'я, з якого відкрилася пустиня, що від неї душа холонула. За хвилину, [опамятавшись] після важкого вражіння, я почав вдивлятися в сумну панораму й помітив посеред неї біленьку плямочку, оточену червонорудою стрічкою.

— А он і Орська біліє, — сказав поштар ні-

би сам до себе.

— Так от вона, славетна Орська кріпость, — ледве не вголос вимовив я, і мені стало сумно, невимовно сумно, неначе мене Бог-зна яке нещастя в цій кріпості дожидало. А страшна пустиня, що її оточувала, здавалася мені розкритою могилою, що ладна мене живцем поховати. В Губерлі я був зовсім щасливий; згадував Вас, мої незабутні, уявляв собі, як Степан Мартинович читає під липою Тита Лівія, а тато слухають його й роблять іноді свої завваги на римського вітію-історика. І вмить така переміна! Невже так сильно впливає декорація на уяву нашу? Виходить, що так.

Підіжжаючи ближче до кріпости, я думав (чудернацькі думки!), чи співають пісні в цій кріпості, і ладен був Бо-зна на що закластися, що не співають. При такій декорації можлива тільки мертва тиша, що її переривають тяжкі зідхання, а не голосні пісні. Все ближче посуваючись широкими луками, ледве прикритими зеленню, я вже ясно міг одрізнити крі-

пость: біла плямка — це невеличка мурована церква на горі, а червоноруда стрічка — то були дахи урядових будинків, а саме — казарми, цейхгавзи тощо.

Переїхавши дерев'яний місток на дуже слабких палях, ми опинилися в кріпості. Це великий майдан, що його оточує з трьох боків канал аршинів зо три завширшки та вал відповідної височини, а з четвертого боку — Урал. От вам і кріпость. Не дурно ж її киргизи називають Яман-Кала. На мою думку, це для неї найвлучніша назва. На місці цієї Яман-Кали мали колись ка думці заснувати обласне місто. Гарне було б місто! Хоч, правду сказати, щодо місцевости, то й Оренбург мало що виграє. Ось що оживляло перший план цієї сонної картини: гурт таврованих каторжників лагодив шлях на приїзд командира корпусу, а ближче до казарми на майдані муштрувалися салдати. Коли я поволі проїздив повз салдатів, що маршували, глибоко впав мені в око один із них, високий, стрункий і — дивна гра природи — надзвичайно схожий на брата Зосю. Мене так вразила ця схожість, що я цілу

ніч не міг заснути, снуючи найхімерніші історії про [долю] брата; а тут [тут] іще смердюча татарська халупа, що її приділили мені на помешкання, зовсім прогнала мій сон.

31 квітня. З болем голови з'явився я сьогодні до коменданта, а від нього пішов познайомитися до собрата по науці. Собрат по науці видався мені чимсь на шталт стиглої жерделі і після взаємних привітань казав мені, як комплімент, що я надзвичайно подібний до одного "нещасного", що його сюди недавно прислано з Астрахані. Я спитав його, що означає слово "нещасний". Він пояснив мені, і я, попрощавшись з ним, пішов шукати канцелярії батальйону. В канцелярії спитав я писаря, чи нема в їхньому батальйоні недавно присланого "рядового" Зосима Сокирина. Він одповів: "є" і, поглянувши на моє обличчя, додав: "Зосим Никифорович".

— Чи можна мені прочитати його конфірмацію?

— Можна.

І я прочитав ось що: "За конфірмацією військового суду за різні протизаконні і неморальні вчинки записується до окремого оренбурзького корпусу, як рядовий, Зосим Сокирин, з правом вислуги".

— Чи не можна мені побачитися з цим рядовим? — спитав я писаря.

— Можна. Будьте ласкаві йти за мною, — відповів послужливий писар і провів мене до казарми.

Я не описую Вам відразливого й од віку всім казармам властивого бруду й смороду. Не читайте, Бога ради, цього листа матусі. Вона, сердешна, не перенесе цього тяжкого удару. На долівці, у грубій, брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флаксмана, співав якусь салдатську сороміцьку пісню. Побачивши мене, він засоромився, але зараз підбадьорився й промовив:

— Га, це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я, — сказав він і став передо мною наввипинку.

В жах мене кинула його невдавана байдужість. Мене приголомшили його відповідь і рух, і я довго не міг сказати йому ані слова. А він усе стояв передо мною наввипинку, неначе глузуючи з мене. Нарешті, я опритомнів і спитав його, чи не треба йому чогось.

— Треба, — відповів він, не змінюючи позиції.

— Чого ж тобі треба?

— Грошей.

— Та я багато не можу тобі запропонувати.

— Скільки можеш.

Я дав йому асигнацію на десять карбован-

ців.

— Спасибі, брате, — сказав він, беручи гроші, а потім додав: "ми нею протremo очі".

Виходячи з казарми, я просив його, щоб він заходив до мене на дозвіллі, поки я вирушу в степ.

Бувало мені іноді сумно, тяжко сумно, але такого гнітючого суму я ще ніколи не відчував. Мені здавалося, що я бачив Зося вві сні, що на яві неможливе таке перетворення людини, таке помертвіння всього людського. Прийшовши на помешкання, я зазирнув до свого гамана і, не знайшовши 10 карбованців, [тоді тільки] переконався, що це справді Зося. Боже мій! Що тебе так страшно змінило? Невже виховання? Ні, певніше, що виховання або нічого не зробить із людини, або тільки зробить її банальною, але повернути її в дику тварину ніяке виховання не спроможне.

— Що ж, нарешті, допровадило тебе до цього жалюгідного стану, мій бідний Зося? — пи-

тався я сам у себе й не міг у собі знайти відповіді.

За всі дальші дні перебування Ваті в Орській кріпості в щоденнику його нічого цікавого не було записано. Транспорт збирався до кріпости й лагодився на 12 травня вирушити в степ, отже, крім башкирців, возів, верблюдів, козаків та салдатів, він нічого більше не бачив, а те, що бачив він тими днями, не дуже цікаве, особливо на папері. Брат навістив його тільки один раз з якимсь п'яним офіцером, з яким був на ти, і просив у Ваті грошей, спочатку 100 карбованців, потім 50, потім 25 і нарешті 10. Десять Ватя обіцяв йому дати завтра, коли він витверезиться. Зося божився, що він зовсім тверезий; товариш його навіть "честю ручився", що в нього й ріски в роті не було, а не те що... Побачивши, що поруки найблагороднішого чоловіка — даремні, Зося попросив у брата карбованця на п'ятику. Ватя розсудливо не відмовив, бо інакше він міг би п'яного звіря розлютити, а там би вже недалеко й до поліції, — одне слово, кінець візити міг би вийти аж надто сценічний.

Узявши карбованця, Зося ловко кляснув пальцем і з словом: "живемо" повернувся навкруги-ліворуч та й вийшов із комнати.

— Химерник, а проте найблагородніший чоловігя! — казав його товариш, прощаючись із Ватею.

Це було останнє побачення Ваті з братом в Орській кріпості.

За два дні після цього сумного побачення Ватя слухав за Орю молебня перед подорожжю, а за півгодини транспорт величезною темною масою рушив у степ, здіймаючи сірі хмари куряви. А ще за півгодини почали повертатися з-за Орі до кріпости ті, що провозжали транспорт, та поміж ними не видно було химерного, але найблагороднішого чоловігя: Ватя без привіту зникав у хмарах куряви.

В останньому листі з Орської кріпости Ватя писав своїм хуторянам, щоб вони довго не ждали від нього "Мухи", що він виходить у

степ, а в поході та ще з таким величезним транспортом йому може не буде коли й подумати про листа, "а коли повернуся з Раїму, — додавав Ватя — тоді, дасть Бог, опишу Вам з можливими подробицями все, що бачив". Та сталося так, що він мусів в Раїмському форті заступити лікаря Н. і зостатися замість нього в степу на чотири роки. Ось що писав він пізніше:

"Мої любі, мої незабутні хуторяни!

Я обіцяв Вам по повороті до Оренбургу докладно описати свій похід. Та мені не швидко судилося туди повернутися: я заступив тут товарища і зостануся в форті, аж доведеться комусь іншому змінити чи заступити мене; а поки це станеться, я обіцяю вам по-старому з кожною поштою посилати мою вже "Раїмську Муху", а що пошта [сюди] приходить і відходить не у визначений час, то Ви не непокоїтеся, якщо моя муха зявлятиметься на Вашому благодатному хуторі неакуратно. 12 травня транспорт - 3.000 возів і 1.000 верблюдів — вирушив із Орської кріпости. За першого пе-

реходу я, мабуть з незвички, не міг нічого ні бачити, ані чути, крім хмари куряви, возів, башкирців, верблюдів та напівголих киргизів, верблюжих погоничів, — одне слово, перший перехід пройдено було швидко й непомітно. Другого дня ми рушили на світанку. Ранок був тихий, ясний, прегарний; я їхав з передовими уральськими козаками за півверстви попереду транспорту й міг уповні віддаватися своєму тихому смуткові та оглядати природу, що мене оточувала. Це був рівний (ніде ні з якого боку ані найменшого узгір'я) і, неначе білою скатертиною, вкритий тирасою степ. Чудова, але разом з тим і сумна картина. Ні кущика, ані балки, нічогісінько, крім тирси, та й та стоїть, не ворухнеться, неначе скамяніла; ні сюрчання коника, ні цвірінькання пташки, навіть ящірка не блисне перед тобою своєю рябенькою граціозною спинкою: все, крім тирси, мертво, німе, бездиханне, тільки позад тебе глухо стогне якась велетенська потвора — це суне транспорт. Сонце підбивалося все вище й вище, степ почав неначе здригатися, ворухитися: ще за кілька хвилин на обрії зявилися білі сріблясті хвилі, і степ обер-

нувся в море-океан, а бокові аванпости почали зростати, зростати і вмить перетворилися в кораблі під вітрилами. Чари тяглися недовго. За півгодини степ знов прибрав свій безрадісний монотонний вигляд; тільки козакі по боках [шляху] посувалися парами, неначе дві величезні темні деревини. З-за обрію почала випливати біла хмарка. Я страх як зрадів цьому явищу — все ж одміна. Починаю любитися нею, а вона, лукава, то вмить розтане в повітрі, то знову притьмом зявиться з-за обрію.

— Бач, собаки, що вигадали! — обізвався один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — спитав другий.

— Хіба осліп? Не бачиш, — степ горить!

— А й справді горить! От собаки!

Я почав уважніше придивлятися до обрію, і справді замість хмарки побачив білі вали

диму, що швидко зникали в розпаленому повітрі. Опівдні повіяв нам назустріч тихий вітрець, і я почав уже легкий запах диму. Незабаром блиснула срібна стрічка Орі, і затока, що виступила далеко нам назустріч, освіжила повітря, я зідхнув вільніше, і поки транспорт розташовувався своїм велетенським каре круг затоки, я вже купався в ній. Пожежа була все ще попереду нас, і ми могли бачити тільки один дим, а полум'я ще не показувалося за обр'ю. Коли сонце зайшло, обр'й почав займатися блідою загравою; з наближенням ночі заграва червоніла й надходила ближче; з-поза темної поземої, де-не-де ледве вигнутої лінії почали з'являтися червоні смужки та язички. У транспорті все принишкло, ніби дожидали чогось надзвичайного. І справді, невидана картина стала перед моїми здивованими очима; увесь простір, що я його бачив удень, неначе поширився й облився вогненними струмочками. Чудова, неописана картина. Я всю ніч просидів під своєю джеломейкою і, милуючись вогненною картиною, згадував нашого шановного художника Павлова; він часто мені казав: "Вчися, вчися рисувати,

ця наука ніякій науці не перешкодить". І справді, як би тепер придалося це прекрасне мистецтво!

Поблизу транспорту, на темній, ледве вигнутій лінії, на вогневому тлі з'явилася довга низка верблюжих силуетів, що посувалися [вперед]. Тут мене не на жарт узяла досада, що я не вмію рисувати. Верблюди косогором сунули один за одним і зникали в червонуватій імлі, неначе китайські тіні. На одному з них поміж горбів сидів голий киргиз та імпровізував свою однотонну, як і степ його, пісню. Картина була повна, і я, знеможений, тут таки під джеломейкою заснув. І вві сні ввижалася мені та сама вогненна картина з додатком "Содома й Гомори" Мартіна. Мене розбудив вістовець: транспорт уже лагодився рушати, я встиг іще випити нашвидку шклянку чаю, поки складали мою джеломейку, сів на коня й поїхав з передніми козаками.

Ми довго їхали вигорілим степом, і тепер тільки я переконався, дивлячись на чорну безкраю рівнину, що то не вві сні, а справ-

жню пожежу бачив учора. Опівдні ми знову підійшли до берегів Орі і стали на ніч. Другий перехід ми йшли, маючи перед очами Ор, і степ здавався різноманітніший: де-не-де виступали косогори, місцями навіть біліли кручі на берегах Орі, іноді показувався очарет і навіть кущі саксаулу. Перейшовши на другий бік Орі, транспорт знову отаборився своїм велетенським каре.

Як звичайно, транспорт рушив далі ще на світанку; тільки я проти свого звичаю зостався в аергарді. Ор зосталася праворуч, степ по-давньому набирал свого одчоманітного, нудного вигляду. На половині переходу я помітив, що люди почали відлучатися від транспорту, хто верхи, а хто й пішки — всі в одному напрямку. Я спитав, яка тому причина, у башкирського "тюрі", що їхав поруч мене, і він сказав мені, показуючи нагаєм на темну цятку: "мана аулія агіч" (тут святе дерево). Це слово мене здивувело: як! у цій мертвій пустелі дерево? І справді вже, якщо воно є, то повинно бути святе! За юрбою цікавих пустив і я свого вороного. Справді, верстви за дві від

пляху в балці зеленіла стара тополя. Я застав уже коло неї чималу юрбу, що із здивованням і навіть (так мені здавалося) з побожністю дивилася на зелену гостю пустелі. Навкруги дерева й на вітях його побожні киргизи понавішували шматочки різнокольорових тканин, стрічок, пасма фарбованої кінської волосіні, а найбагатша жертва — це шкіра дикої кішки, міцно привязана до гілля. Дивлячися на це все, я набрався поваги до дикунів за їх невинні жертви. Я останній одіхав од дерева й довго ще озирався, ніби не ймучи віри чуду, що його бачив. Я ще раз озирнувся і спинив коня, щоб останній раз полюбуватися обоготвореним зеленим велетнем пустелі; знявся легесенький вітрець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою, а я несвідомо, неначе до живої істоти, промовив "прощай" і помалу поїхав за транспортом, що ховався в куряві.

Ми спинилися на річці Карабутаку, коло форту, що його тоді будували. Тут у нас була переднівка. З нами був священик, і другого дня відправили молебня та посвятили місце

на форт. Мене разом з іншими запросив будівничий форту розділити його таборову трапезу в кибитці, і тут я познайомився з ним — єдиною людиною в усьому безлюдному оренбурзькому краю. Після довгої, найсердечнішої розмови ми з ним попрощалися вже вночі. На дорогу подарував він мені пляшку естраґону й пару цитрин, — дорогоцінний дар у такій пустині, як Каракуми, де я й віддав належне цій дорогоцінності.

Від Карабутаку до Іргізу перейшли ми ще дві невеличкі річки: Яман-Кайрокти й Якші-Кайрокти, Фізіономія степу та сама, безрадісна, з тою хіба різницею, що де-не-де на плескуватих узгір'ях, наче маяки, чорніють киргизькі, з каміння або просто з очерету та глини зліплені "мазанки", як їх називають уральські козаки. Та ще слід завважити, що весь цей простір — усипаний кварцем. І чому це нікому не спаде на думку пошукати золота по берегах цих річок? Може й у киргизькому степу повстало б нове Сан-Франціско. Хто знає!

Перейшовши засіяний кварцем простір,

перейшли ми вбхід річку Іргіз і пішли лівим плескуватим її берегом. В далечині на самому обрії сиділа гора, що на її вершкy були могили "батирів" і киргизьких "аулія". Її звуть "ма-на аулія", себто "тут святий". Зоставивши гору праворуч, ми спинилися на березі Іргізу коло могили бати́ря Дустана. Памятник цей, грубо виліплений з глини, нагадує загальною формою саркофаги старожитних греків.

Ми спинилися на тому самому місці, де вчора на транспорт, що йшов перед нами, напала банда хивинців. Кілька чоловіка вона захопила з собою, а декілька покинула вбитих, і тут я вперше побачив трупи — без голів і страшно понівечені, що валялися в степу, як те падло. Начальник транспорту звелів поховати їх, а священик одправив панахиду за вбитих. Ще один перехід, і ми в Іргізькому форті.

Ніколи не забуду того сумного вражіння, яке зробив на мене вигляд цього форту.

Верстов за п'ятнадцять ми побачили на

узгірї купу чогось невиразного. На запитання наше проводир одповів нам: "Іргіз-Кала".

Ми підійшли на таку віддаль, що можна було ясно розрізняти предмети. Уявіть собі на сірому тлі купу сірих мазанок, критих очеретом, а купу ту обведено земляним валом. Це був перший, що я бачив, степовий форт, і він так прикро вразив мене своїм сумним виглядом. І справді, здалека він більше скидався на загороди чи кошари, аніж на людське житло.

Минувши чотири форти, ми двічі спинялися на озерах, а третій ночліг і переднівку провели на річці Яман-Окти; за цією гнилою річкою починаються страшні Каракуми (чорні піски). День був тихий і гарячий. Цілісінький день розмова наша точилася про Каракуми. Люди, що там бували, оповідали страхіття, а ми, що там не бували, звичайно, слухали й жахалися.

Заздалегідь перед світанком почали вючити верблюдів, що паслися, і мазати вози. Начальник транспорту підганяв, щоб яко мога

раніше вирушити й ще до спеки перейти перехід. Але уявіть собі наше здивування: коли ми вийшли на піскуваті горби, сонечко підбилося вже досить високо, а спеки й духоти, що ми їх сподівалися, не було. Все вище підіймалося сонце, а вітер з півночі гудів, і ставало холодніше, так що опівдні ми повдягали шинелі.

Три доби не здіймали ми шинелів і починали вже кепкувати з оповідачів про страхіття Каракумів, як нагло вітер почав швидко вщухати й опівдні зовсім ущух; до криниць зоставалося ще десять верстов, але ці десять верстов здалися мені десять разів по десять. Спека була нестерпна. Ніколи в житті не почував я такої страшної спраги і ніколи в житті не пив я такої гидкої води, як сьогодні. Загін, що його послали вперед — вичистити криниці, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоно-гірко-кислу воду, а до того ще її й до уст не можна було взяти, не процідивши: вона аж пінилася вошами й мікроскопічними п'явками. Отут і згадав я про подарунки мого карабутацького приятеля і завдя-

ки його догадливості випив шклянку чаю з цитриною. Нічим так швидко не заспокоїш спраги, як гарячим чаєм у прикуску. Тільки той зрозуміє всю ціну цьому китайському продуктові, кому довелося хоч раз пройти цю киргизьку Сахару.

Транспорт вирушив години за дві перед світанком. На мою думку, найкраще проходити Каракуми вночі: вночі не помічаєш одноманітності піскуватих горбів і не маєш потреби в далекому овиді, але коні та верблюди іншої про те думки: вони вдень і під вантажем, і на волі мусять воювати з найлютішим ворогом своїм — гедзем, а вночі ворог мовкне, і вони розкошують спокоєм.

Коли зійшло сонце, перед нами відкрилася величезна блідо-рожева рівнина; це висохле озеро, дно якого вкрите тонким шаром білої, як рафінад, соли. Такі рівнини й раніше траплялися в Каракумах поміж піскуватими горбами, та не такі великі, як ця, і не були освітлені сходом сонця. Я довго не міг одірвати очей від цієї піщаної, білої статертини, злегка

вкритої рожевою тінню.

Один із козаків помітив, що я пильно дивлюся на білу рівнину, і сказав: "Не дивіться, ваше благородіє, осліпнете!" Справді, я почув легке тремтіння світла і, заплющивши очі, подався наздогін за проводирем, що виїхав далеко наперед. Так переїхав я всю сліпучу рівнину. На протилежному кінці я любувався з високого горба на невидану картину, сам будучи атомом цієї величезної картини: через усю білу рівнину чорною смугою простягся наш транспорт, себто його половина, а друга, наче хвіст чорної гадюки, звивалася, перевалюючись через піщані горби. Чудова, страшна картина! Блискуче біле тло картини знову почало впливати на мій зір, і я подався між піщані горби.

Увечері багато людей прийшло до мене за лікарською допомогою: вони нічого, крім сірого туману, не бачили, [але] в очах у них не було ніякої ознаки сліпоти. Другого дня я прикрив їм очі чорними сітками з волосіні, на тому справа й скінчилася.

Горби почали виглажуватися, почали показуватися досить широкі рівнини. Праворуч од шляху ми вже третій день бачимо синю гору, і вона, здається, все ніби від нас тікає!

Що далі зникали піщані горби, то більше позначалася широка біла стрічка конячих та верблюжих кістяків, що простягнулася через Каракуми.

Ще перехід, і ми побачили на півдні ледве помітну синю позему лінію — то було Аральське море.

Сумний транспорт наш умить підбадьорився, ніби почув свіжість у повітрі, радісний подих моря.

Другого дня ми вже купалися в Сари-Чегану (затока Аральського моря). Ще один день ішли берегами гнилих солених озер тієї самої затоки й вийшли знову на рівнину, вкриту кущами саксаулу. Цей і наступний перехід до озера Камишли-Баш (затока Сир-Да-

рії) ми проходили вночі, тому що не було можливості пройти вдень: спеки було в затінку 45°, а в розпеченім піску за 5 хвилин яйце пеклося на рідко. Останній перехід ми пройшли вночі. Коли сходило сонце, ми вже близько підійшли до Раїмського форту. Вид на форт із степу ще сумніший, ніж на Кала-Іргіз.

На рівній поземій лінії ледве виступає над валом довга, очеретом вкрита, казарма, — оце й усе. Назустріч нам вийшла майже вся залага. Обличчя бліді, сумні, неначе в арештантів. Мені стало страшно.

— Чи не лютує у вас яка пошесть? — спитав я одного офіцера.

— Хвалити Бога, все добре, — відповів він мені.

Коли підїжжали ми до самого форту, то видно широку зелену смугу очеретів і де-на-де з темної зелені виглядає срібляста Сир-Даря.

Отже, я на Раїмі.

Поміж двома широкими озерами проступає високий ріг, на якому збудовано форт, що зветься Раїм од "аби", збудованої тут сто літ тому над прахом "батирия" Раїма: форт охопив руїни тієї аби.

Докладніший опис мого теперішнього місця побуту пришлю Вам у ближчому листі, а тепер молюся Богові про Ваше здоров'я, мої любі, мої незабутні хуторяни, і прошу Вас — не забувайте мене в цій безрадській пустині.

Р. С. Степан Мартинович нехай докладно опише мені, як там його школа й пасіка, а Карлові Осиповичу просто кланяюся: йому, я знаю, писати ніколи".

Два роки після того, як цей лист прийшов на хутір, мені з службового обов'язку довелося прожити кілька місяців у Золотоноші та Переяславі. Перебуваючи в Переяславі, я мало не щодня відвідував хуторян, як старих і близьких своїх друзів, і, звичайно, завжди брав участь у майже публічному читанні "Ра-

їмської Мухи". Я кажу: майже публічному читанні, бо Ничипір федорович читав її всім, хто навідувався на його хутір. Всю зиму слідкуючи за "Мухою", я помітив якесь смутне монотонне гудіння, чого, річ ясна, хуторяни мої й не помічали. Першим листам своїм із степу він ще якось надавав різноманітності, наприклад описуючи побут напівголих кочовиків-киргизів і порівнюючи їх з біблійними жидами, а аксаколів їхніх із патріярхом Авраамом. Іноді торкався він злегка мешканців самого форту, порівнюючи їх з різнобарвним натовпом, що його викинуто на безлюдний острів. А житла він гумористично порівнював з халупою, яка не захищає ні від сонця, ні від дощу, ані від холоду, а виводить незліченну силу блох і блощиць. У цих помешканнях, писав він, од скорпіонів та тарантулів на долівці розстилають повсть, якої вони, як кажуть киргизи, страшно бояться, бо від повсті тхне бараном, а барани ними, як відомо, так ласують, як ми (не в осуд хай буде сказано) устрицями.

В одному з листів своїх описує Ватя (теж у

гумористичному тоні) земляка свого, що брав участь в експедиції, що описувала Аральське море, і повернувся до форту з широченною бородою. Уральські козаки (не виключаючи й офіцерів) прийняли його за свого розстригу-попа, що постраждав за віру. Земляк той, бачте, був із "нещасних", і нуж їх благословляти великим хрестом та збирати посильне подаяніє натурою, себто спиртом. І ця комедія тяглася, аж доки командир ротний не звелів йому зголоти бороду. А не стало бороди, то припинилися й поклони, й приносини. Проте, Ватя писав про нього, що то чоловік не дурний, що він зійшовся з ним дуже близько, так близько, що коли б не цей балакучий і освічений земляк, то йому б довелося стати найзавзятішим камедулом. Цей щасливий земляк подав йому про береги й острови Аральського моря такі путні географічні відомості, що за них сам Мурчісон сказав би спасибі. За щасливого ж уважав Ватя земляка тому, що, незважаючи на його тяжке сучасне й прийдешнє становище (йому було вже більше, як 50 год), не чув од нього в найщирішій розмові ані найменшого нарікання на свою

долю. Тому й називав його жартома кантоністом, себто сповитим замість пелюшок салдатською шиналею.

В останньому листі Ватя прислав і дрюкований наказ відділові Ор[енбур]зького корпусу, де було надрюковано, що Зосима Сокирина підвищено з унтер-офіцерів у прапорщики "за отличие". При тому він додавав, що Зося з того дуже радіє й дивується та сам себе питає, чим він міг відзначитися. А найостаннішого листа Ватиного, в якому він тільки писав, що в форті лютує скорбут, а коні від сибірки гинуть, читав Степан Мартинович Ничипорові Федоровичу, коли той був уже на Божій дорозі. Другого дня після цього відправлено було над Ничипором Федоровичем маслосвяття, а третього дня в третій годині вдосвіта послав він свою чисту душу на лоно Авраамове.

Виконавцями своєї духівниці призначив Ничипір Федорович мене й Степана Мартиновича, бо Карло Осипович виїхав узимку в гості у свій Дорпат та там і зостався. В духівниці своїй він за Парасковією Тарасівною затвер-

джує владу матері щодо Саватія, про Зосима
ані словом не згадує; заповідає, щоб похорон
одправили в церкві Покрови, щоб історичний
образ Покрови Пресвятої Богородиці на час
похорону поставили в головах коло його до-
мовини (за що відписує на церкву 2 пуди жов-
того воску і пудовий ставник чистого воску
перед образ Покрови), щоб тлінні останки йо-
го поховали неодмінно на пасіці, щоб над йо-
го могилою посадили липу в головах і чере-
шню в ногах, щоб камяного хреста в Трахте-
мирові не замовляли — тому, мовляв, що ка-
мінь тільки зайвий тягар на домовині грі-
шника, — а щоб повісили на липі й на чере-
шні ікони святих Зосима й Саватія, щоб щоро-
ку па Покрову служили панахиду за його грі-
шну душу та за душу праведного І. П. Котля-
ревського і щоб раз на рік суто годували убогу
братію й усіх, хто побажає: сто душ! Гуслі ж і
літопис Кониського заповідає покласти в ша-
фу з книжками й замкнути, а ключ поштою
переслати Саватієві. А ще додає: "Хто дерзне
(окрім мого Саватія) накласти святотатствен-
ную руку на цей неоціненний скарб мій, хай
буде проклят!" Марині Ничипір Федорович за-

повів аж до смерти її видавати щороку 10 карбованців сріблом, Степанові Мартиновичу — 25 та ще 25 вуликів бджіл одноразово.

Поховавши свого найкращого друга, буквально так, як писав він у духівниці, я незабаром виїхав у Київ на місце служби, доручивши Степанові Мартиновичу писати до мене щомісяця докладно про все, що діється на хуторі.

Що першого числа я акуратно одержував листа від поштового мого товариша. Листи його, певна річ, не виблискували ні сліпучими блискавицями розуму й уяви, ні вченістю, ні новим поглядом на речі, ні новітніми ідеями, ані навіть блискучим стилем, як наприклад "Письма изъ-за границы" законодавця російського слова або "Письма изъ Финляндіи" його щирого друга та помічника. Ні, в листах мого товариша нічого такого не проблискувало. Зате в немудрих його посланіях, як діамант у короні, горіли його чесноти й світилася його непорочна душа. Перечитуючи його листи, я начебто сам бував на хуторі, і найдрі-

бніші подробиці бачив, як, наприклад, необережну Марину, що на дозвіллі прийшла на пасіку, а бджола їй ніс ужалила, і вона була така смішна, що навіть Парасковія Тарасівна усміхнулася.

Розпустивши свою школу на Великдень, Степан Мартинович уже не збирав її, щоб мати більше часу на догляд за пасіками та й взагалі за хуторським господарством; а це через те, що Парасковія Тарасівна зовсім од усього відмовилася й вирішила вже прийняти чин черниці, тільки не у Фроловському монастирі в Києві, а в Чигиринській богоспасаємій пустині. Вона вже зовсім зібралася туди й паспорт узяла, і тлумок пошила була, аж гульк — як з неба, зявився на хуторі Зосим Ничипорович. Зявився, і все пішло догори ногами. Спочатку він приховував свої гидкі пристрасті, потім потроху почав їх виказувати, а далі повернув господу в шинок і збіговище картярів, відсунув од усякого втручання в господарські справи давнього товариша й нарешті вигнав із хати всіма шановану й лагідну, стареньку Парасковію Тарасівну. Вона, бідо-

лашна, знайшла притулок у школі жалісливого Степана Мартиновича, і більше, як три роки, слухала несамовитих пісень паних картярів. Я хотів заступитися за права законного спадкоємця, але вона мене благала не зачіпати Зосі, — може воно, мовляла, само якось до кращого кінця прийде.

Минув іще й іще рік, а кращого кінця не було. Нарешті, я наважився написати до Саватія листа з порадою — якщо він хоче заспокоїти остатні дні своєї матері і зберегти хоч малу частину своєї спадщини, — взяти, коли можна, одставку, а ні, то шестимісячну відпустку, і приїздити на хутір якомога швидше.

Саватій так і зробив, узяв одставку, бо речинець служби, визначений урядом за виховання, скінчився, отже він міг розпорядитися собою, як хотів. Приїхавши на хутір, він теж мусів притулитися в школі, бо до дому страшно було й увійти. Спочатку він звернувся до брата з ласкою, але той загнув йому таке слівце, що його ви не знайдете й у словнику якогось городничого. Тоді Саватій звернувся до

влади, і силою духівниці введено його в володіння хутором і належним добром, а Зосиму вигнано з ганьбою.

Обурилося тихе, лагідне серце Саватія, коли підійшов він з ключем у руках до заповідної шафи, що закляттям мерця стерегла заховану в ній святиню. Обурилося його благородне серце, коли він доторкнувся вже зламаного замка; обурилося його бідолашне серце, коли він, розчинивши шафу, побачив дорогоцінні гуслі, на яких грав надхненний, як Давид, Григорій Гречка, а іноді й поважний благородний батько тихими акордами хвилював лагідне серце своєї дружини і тихе шляхетне серце свого єдиного друга Степана Мартиновича. Гуслі були розбиті; живі струни порвано, а прекрасний візерунок пастушок, що танцюють, поплямлено гарячим тютюновим попелом; священний псалтир батька, Геродот і та його єдина радість — літопис Кониського, були наполовину подрані на запалювання люльок.

Побачивши все це, Саватій скамянів, сльо-

зи рясно покотилися по його мужньому, блідому обличчі, і він тихо, пошепки промовив: "Бог вам суддя! Вандали! Варвари!"

Третього дня по цій сцені одержав я в Києві разом із листом розбиті гуслі і зараз оддав їх досвідченому майстрові. А коли вони були готові, я поклав їх до скрині, взяв відпустку на 28 день і виїхав до Переяслава, себто на хутір. Я застав моїх приятелів іще в школі, але будинок був уже вичищений, вимазаний, а на ранок другого дня запрошено вже було духовенство, себто соборного протоєрея з причтом і покровського отця Якова теж із причтом, щоб посвятити оновлене житло. Розпакували гуслі, і звідки взялися й радіщі, і веселощі! Саватій, злегка торкаючи струни, заспівав своїм прекрасним тенором свою улюблену пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охристилась,
Чи такі куми брали,
Талан-долю одібрали!

Степан Мартинович стиха йому вторував, а Парасковія Тарасівна, сидючи в куточку, ридма плакала.

Другого дня коло години десятої прийшло духовенство з хрестами й корогвами. Посвятили дім, обійшли навколо з процесією хутір і пасіку, співаючи псалми та стихири; сам протоєрей, зачерпнувши води з Альти, познаменував її животворчим хрестом і кропив спочатку всіх присутніх, а потім кожного зокрема. Одмолебствувавши ж і розоблачившись, благословив "яствія і питіє" і сів за трапезу, а за ним сів і інший чин духовний та світський. Парасковія Тарасівна аж помолодшала; вона пригадала колишні свої релігійні учти і, як "во время оно", з пляшкою й чаркою обходила навкруги стіл, припрошуючи кожного гостя хоч покуштувати. Гості, само собою, як звичайно, відмовлялися; один тільки ліберал, соборний стихарний паламар, не відмовлявся.

Коли трапеза доходила кінця, і нічого їстівного вже не подавалося, а тільки сливян-

ку, тоді духовенство, не виходячи з-за столу, встало й возгласило згідним хором:

Спаси уповающих на тя,
Мати незаходимого сонця!

Скінчивши гімн і пообідню подячну молитву, духовенство подякувало господарям і знову сіло на місце, вже не трапези ради, а для повчальної бесіди. Нижчий чин духовний, а саме: дяки, паламарі й прочий клір, виїшли з світлиці і, погулявши малий час по садку, пішли на леваду. Там стояв ожереті тільки вчора складеного сіна. Вони за спільною згодою розмістилися в холодку й поснули сном праведних, всі до єдиного.

У світлиці ж бесіда тяглася мало не до вечірні. Багато було розмов на теми з громадського життя, а також і на філософські та богословські теми. Особливо отець Никанор, молодий священик, богослов, говорив багато, і все "од писанія", і все по-латинському, по-грецькому та по-жидівському — всіх письменників старовини християнської так і катав на

пам'ять. Старі, дивуючися його великому "геніюсу", тільки брадами білими покивали й виразисто поглядали один на одного, неначе кажучи: "оце так голова!" А Парасковія Тарасівна, слухаючи вітію, тільки плакала. Мартин Степанович може більше, ніж хто з усього собору, розумів промовця, але не виявив того ані єдиним рухом. Коли ж Парасковія Тарасівна заплакала, то він почав потішати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалісне, а скоріше сатиричне. Тут отець протоерей, щоб покласти край цій сльозоточивій трагедії, попрохав подати йому гуслі. Гуслі подано. Він устав, розгладив руками свою білу, як сніг, бороду, відгорнув широкі рукави фіолетової ряси, поклав пальці свої на струни й тихим старечим голосом заспівав:

О, всепїтая Мати!

До нього приєднався собор духовенства, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Над сподіванку спів був тихий і прекрасний. Після цього гімну співали ще канти духовного змісту; нарешті дійшло й до пісень світського,

життєвого змісту. Вже почали були хором:

Зажурилась попада
Своєю бідую...

Але отець протоерей, бачучи близький соблазн і недрімливі сили ворога чоловічеського, повелів сідати в брички й рушати во свояси, що, на немалий жаль Парасковії Тарасівни, і було вчинено.

А причет церковний вийшов з-під сіна вже присмерком та, не заходячи на хутір, переліз через тин і, вийшовши на шлях, що вів до міста, за спільною згодою заспівав хором:

Жито мати, жито мати
Жито не полова...

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, підійшовши до Альти, спинився й довго слухав пісню, що стихала в далині, і ніяк не міг догадатися, хто то міг співати так "сладкогласно".

Сповнивши священний обов'язок виконав-

ця заповіту, покладений на мене покійним другом моїм Ничипором Федоровичем Сокирою, я другого дня по описаному мною святі виїхав до Києва. Саватій Сокира надзвичайно мені подобався своїми правилами, своїм способом дивитися на речі взагалі й на людину зокрема, своїм юнацьким, чистим поглядом на все прекрасне в природі. Коли він говорив про захід сонця чи схід місяця над сонним озером або рікою, я, слухаючи його, забував, що він медик, і радів у душі, що фізичні науки не загасили в його великосильній душі священної іскри — божественної поезії.

Прощаючися з ним, я не міг йому правом старшого нічого ліпшого порадити, як іти за покликом власних почуттів і переконань, і тільки просив його писати до мене якнайчастіше.

По приїзді до Києва зняли з моєї нетичанки й діжечку на три відрі білого, як цукор, липцю. "Це — каже мій Ярема — дарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили й твердо наказали не казати вам ані слова."

— Ну, спасибі йому, — побалував нас, старих. Треба буде й йому щось послати. Як на твою думку, Яремо?

— А, звісно, треба! Ми ж з вами не худоба якась нечувствевна.

— Та що ж би таке йому послати? Ніяк не придумаю, Замовити хіба Сенчилі образ для його пасіки? Так образ у нього є гарний. Ага! Якось він казав, що хотів би прочитати Єфрема Сирина. Добре! Возьми, Яремо, ці гроші й записку та йди до Лаври і спитайся там отця типографа, віддай йому це все, а від нього взьми велику книгу й принеси додому.

За кілька день Степан Мартинович сидів на своїй пасіці й шукав у Єфрема Сирина, з чого вийшла така протилежність між рідними братами, а прочитавши все до кінця, він глибоко задумався. По довгій надумі він написав листа отцю-типографові, просячи прислати йому Юстина-Філософа, на що й прикладає 5 карбованців сріблом. Та Юстина-Філософа

не знайшлося в Києво-Печерській книгарні, а тому Степан Мартинович так і зостався при своєму переконанні, що такі чуда творяться тільки єдиною всемогутньою волею Божою і що він не припускає ані найменшого навіть впливу людини на людину.

Замість Юстина-Філософа отець типограф прислав йому акафіст Пресвятій Богородиці Одігітрії Київський Патерик, з якого він зачерпнув дуже гарні повчальні ідеї й постановив до кінця життя наслідувати святого прекрасного юного отрока — праведного князя Бориса.

Напротязі року я одержав тільки два листи від Саватія Сокири і то без жадного внутрішнього змісту. Листи ці нагадували мені школяра, що пише листа до своїх батьків під диктант свого наставника. Автім і він сам одчував порожнечу своїх листів; виправдував це тим, що матеріялу ще не набралось на путній лист, кажучи, що найнудніша, наймонотонніша історія — це історія найщасливішого народу. Зате акуратно щомісяця надсилав мені

довгі послання шановний Степан Мартинович. Усі події, що не мали жадного відношення до моїх хуторян, він описував з подробицями, які нагнали сон, — наприклад, що "на передодні Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього у приятеля мого міщанина Карпа Зозулі кобила ожеребилася буланним лошам, а в сусіди нашого тієї ж ночі вола вкрадено". Що ж торкається власне хуторян, то тут плодовитості його й краю не було. Одне слово, він уявляв себе виконавцем духівниці, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх нелаконічних листів Степан Мартинович так описував мені появу Зосима на хуторі:

"Постукав він у двері до моєї школи, коли я вже совершав молитви на сон грядущим і читав уже третій кондак акафіста Пресвятій Богородиці Одигітрії. Страх і трепет прийде на мя.

— Хто там? — вигукнув я.

— Одчини, — каже — Христа ради, Степане Мартиновичу!

Я чую, що кличе мене на імя, узяв каганець, пішов і відчинив двері. Світ потемнів мені в очах, коли я побачив блудного сина Зою, що, ледве дрантям прикритий, входив до школи.

— Що, — каже — не пізнав мене, дядьку? Що — козак з мене, га?

— Очам своїм віри не йму, — кажу я.

— Ну, то помацай добре й рукам повір.

— Не вірю! — промовив я знову.

— А я — каже — твій колишній ученик, а тепер заслужений злодій, п'яниця й упривілейований картяр — Зосим Сокирин. Ну, тепер знаєш?

— Знаю, — кажу.

— А коли знаєш, то нема чого теревені гнути: посилай по сивуху. Розумієш: по горілку! Та пошукай, чи нема цвілого книша з торічної хавтури.

— Горілки — кажу — нема, а посилати нікого.

— Давай гроші, я сам піду.

Я дав йому гроші на квартиру, і він притьмом одійшов. Я дістав із комори меду, хліба, поставив на столі й хотів далі читати акафіст, та дух мій був стурбований, і помисли мої охмарені наглим видінням. Довго ходив я по школі, ніби лісом неісходимим, а Зосі не було. Свічка перед іконою догоріла, я засвітив другу, та й та вже на половині, а Зосі нема й нема. Господи, думаю собі, живий у небі, серцевідче наш! Чи не мара оце диявольська була зо мною? І прочитавши "Да воскреснетъ Богъ", я заспокоївся духом, прочитав знову акафіст Пресвятій Богоматері Одигітрії, познаменував хрестом двері, вікна й комин, проказав тричі "Да воскреснетъ Богъ" і пішов спати.

Другої ночі повторилося те саме видіння, третьої — теж, і я все даю йому на квартиру горілки, і воно зникає. Я оповів про це видіння Парасковії Тарасівні, і вона, бідолашна, виявила бажання перебути ніч у моїй школі, щоб побачити це видіння.

Надвечір ми з Парасковією Тарасівною вийшли з хутора ніби на прохідку. Саватій був у місті в службовій справі. Коли смеркалося, ми прийшли до школи, я засвітив свічку, взяв Патерик і почав читати для розради житіє преподобного мученика Мойсея Угрина, що за неблазність постраждав од однієї блудної боярині. І дочитав я вже, як він, прекрасний юнак, серед інших полонених за поділом припав на долю вдові-воеводині, лицем зіло красній, а серцем гаспиду подібній. Перша почула, що стукає в двері, Парасковія Тарасівна, а потім уже я. Згорнувши книжку, пішов я відчиняти двері, а вона вийшла за мною, щоб сховатися в сінях і не бути видимою. Та коли я відчинив двері з каганцем у руці, і вона побачила затьмарене розпустою обличчя свого

Зосі, то скрикнула й гримнула долі непритомна. А він визвірився на мене, аки лев лютий:

— А паскудо, христопродавче! Ти мене продати хотів. Кажи, хто тут, а ні, — то тут тобі й амінь!

І він так так стиснув мене за горло, що я ледве вимовив: "твоя мати".

— Га, якщо справді вона, то це добре: мені давно з нею хотілося побалакати. Де вона?

Я присвітив йому каганцем і показав на Парасковію Тарасівну, що непритомна лежала долі. Він глянув на неї й промовив:

— Нічого, нехай відпочине, а ми з тобою побалакаємо. А що, виконав ти мій наказ? Сьогодні останній строк: гроші, або молися Богові, — каже.

Саме в ту мить Парасковія Тарасівна застогнала. Я вийшов у сіни, взяв її, бідолашну, на руки і, як дитину малу, поклав на свою тверду

постіль: трохи згодом вона очуняла й промовила:

— Зосю мій, Зосю мій! Сину мій єдиний!

— Я тут, матусю, — що накажете?

Вона глянула на нього й залилася гіркими сльозами. Він довго мовчки дивився на її гіркі сльози й нарешті вимовив:

— От що, матіночко! ні умліванням, ні сльозами, ні молитвами, ані навіть прокльонами не сила Вам захитати мене: все це дурниці й нісенітниці! Одне, скажу вам, що мене може направити на путь праведну, — це гроші й тільки гроші. Давайте гроші, і що більше, то краще. Та й справді, чому мене позбавлено моєї спадщини? Певно, за вашою протекцією! Ну, тепер вивертай гаманець!

— Зосю мій! Сину мій єдиний! — вимовила вона знову.

— Геть з тим "єдиний"! Я тобі такий самий

син, як ти мені мати! Ануж, повертайся, Степане Мартиновичу, — вона тобі потім оддасть.

Дістав я з бодні все, що в мене було, й передав йому до рук. Він узяв гроші, перелічив і спитався:

— Більше нема?

— Нема, — кажу — всі до останнього пенязя.

— Дивись, брехати гріх, — ти сам мене вчив! Та на перший раз вистачить. Тепер марш на Підварки! Тепер я їм покажу, хто я. До побачення, матусю, будьте ласкаві сплатити борг.

І з тим словом вийшов із школи. Парасковія Тарасівна ще раз вимовила: "Зосю мій єдиний!" - і впала на постіль, як мертва.

Я покинув її непритомну й пішов на хутір повідомити Саватія Ничипоровича про те, що

сталось, і просити помочі. Показалося, що він, повернувшись з міста, ліг спати, не знаючи того, що матері нема вдома, і думаючи, що вона теж спить. Коли я повернувся до школи Парасковія Тарасівна вже сиділа на ліжку й тяжко плакала. Я не наважився втішати її в скорботі, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафіст Божій Матері Одигітрії. Вона теж стала на ноги і, гірко плачучи, молилася. По акафісті прочитав я ще канон Божій Матері, а потім молитви на сон грядущим і навколішках прочитав молитву: "Господи, не лиши мене небесних Твоїх благ". По відпусті я мовчки вийшов із школи, а коли повернувся, вона вже спала сном праведниці на моєму старечому ложі. Я потихеньку розгорнув Єфрема Сирина і, оберігаючи сон праведниці, сидів за книгою до самого ранку.

Вранці пішли ми на хутір, і я розповів Саватієві все, що трапилось вночі; а він у відповідь на моє оповідання тільки заплакав.

Надвечір того самого дня Саватій одержав від городничого наказ перевести огляд стра-

шно покаліченого тіла, що його знайдено в пустці покритки N. на Підварках.

Прочитавши той наказ, він мовчки подивився на Парасковію Тарасівну, а та облилася слізьми й промовила:

— Зосю мій, сину мій єдиний!"

Поміж іншими дрібними подіями на хуторі повідомив мене мій шановний товариш і про цю досить визначну подію, але сам Саватій не писав мені про це ні слова, ані навіть про те, що він займає тепер посаду повітового лікаря в м. Переяславі.

Далеко, дуже далеко від мого любого, мого прекрасного, мого бідного рідного краю, я люблю іноді, дивлячись на широкий безлюдний степ, перенестися думкою на берег широкого Дніпра й сісти десь, хоч би наприклад у Трахтемирові, в тіні розлогої верби й дивитися на позолочену заходом сонця панораму. А на

темному тлі тієї широкої панорами, як алмази, горять переяславські церкви Божі, а одна з них найясніше від усіх виблискує своєю золотю банею: то собор, збудований Мазепою. І багато-багато різних подій воскресає в пам'яті моїй, коли я уявляю собі цю чарівну панораму. Але частіше за все я лелію свою старечу уяву образами золотоголового, садами сповитого й тополями увінчаного Києва. І після світлої, непорочної радості, навіяної образом твоєї невянущої краси, спаде на моє осиротле, старе серце туга, і я переносуюся в давно минулі віки і бачу його, сивоволосого, поважного, лагідного старця: з писаною великою книгою в руках він проповідує здивованим дикунам своїм і кровожерним, користолюбним поклонникам Одіна. Який же прекрасний був ти в цій ризі лагідності й любомудрія, святий мій і незабутній старче!

І ми зрозуміли твої кроткі глаголи, і тебе, як старого й непотрібного вчителя, не вигнали, не забули, а одягли тебе, як Гориню-богатиря, в кріпкий панцир. Спочатку ми очерствили твоє серце усобицями, кровозмішен-

нями і братовбивствами, зробили з тебе справжнього варяга, а потім уже одягли в панцир і поставили стерегти поневолене плем'я й зайдами зневажену, самим Богом заповідану тобі святиню.

Хто, буваючи в Києво-Печерській Лаврі, не відпочивав на ганку друкарні, про того можна сказати, що він був у Києві й не бачив київської дзвіниці. Мені здається, що ніде ніякий зовнішній вид так не доповнить щирої молитви, як вид з ганку лаврської друкарні. Я довго, а може й ніколи, не забуду цього прославленого ганку.

Одного разу, давно колись, вислухавши ранню службу Божу, вийшов я своїм звичаєм на той ганок. Ранок був тихий, ясний, а перед очима — вся чернігівська губернія й частина полтавської. Хоч я й був тоді не меланхолік, а проте перед такою величною картиною мимоволі віддався меланхолії. І тільки почав був порівнювати лінії й тони пейзажу з могутніми акордами Гайдна, як почув тихо вимовлене слово: "мамо!"

— Мені, мамо, все здається, що на цьому ганку я неначе б то й далі слухаю служби Божої, — говорив чийсь голос.

Я мимоволі озирнувся. Гріх переривати нескромним поглядом такий прекрасний настрій людської душі, але я згрішив, бо мова ця вразила мене паче всякої музики. Промовила це молода дівчина, струнка, з смаком і скромно вдягнена, але далеко не красуня. А та, кого вона назвала мамою, була жінка високого зросту, сухорлява, смуглява, і колись блиску-ча красуня. Вона була в чорному вовняному капоті, себто довгій блюзі, підперезаній шкурятяним поясом з срібною застібкою, голова накрита була замість жіночого капелюху білим широким чепцем, без жадних оздоб. Я, не знаю чому, не запропонував їм сісти на лавці, а вони, теж не знаю чому, з хвилину мовчки подивилися на пейзаж і пішли. Я теж устав і пішов за ними.

Вони пройшли лаврське подвіря, стиха розмовляючи між собою, і вийшли в Святі Во-

рота Миколи Святоші, — і я за ними. Вони вийшли з цитаделі, — і я за ними. Вони пішли в напрямку до "Зеленого Трактиру", — і я за ними. Вони ввійшли у браму трактиру, і тут тільки я схаменувся і спитав у себе самого, що ж це я роблю. Не розвязавши питання, я ввійшов до трактиру й почав розбирати гієрогліфи, виписані крейдою на чорній дошці. Після довгого розбирання таємничих знаків, я вияснив нарешті таємницю: що таке й таке число займає така й така пані з своєю вихованкою. Хоч і тепер навіть я не можу похвалитися знанням тактики в справі залицяння, а тоді то й поготів, а проте, розібравши мудрі закарлючки, я й сам не знаю як опинився в спільній їдальні і замовив собі, теж не знаю що саме, і з прислужником розмовляв теж про щось там, що бо-зна коли сталося. Після всього того я зайшов до мого знайомого художника Ш., що недавно приїхав із Петербургу й мешкав тут таки, на Московській вулиці. Поговорив я з ним про мистецтво взагалі, про малярство зокрема, і, думаючи піти до Лаври, пішов у сад. Очевидно, діяло тут призначення.

Хожу ото я великою алеєю сам-самісінький (день був будній) та сяду іноді, щоб полюбуватися на освітлений вечірнім сонцем Старий Київ. Аж дивлюся, — з-за липи, з бічної алеї виходять мої ранішні незнайомі. Тут я встав, увічливо вклонився їм запропонував їм лавку — одпочити трохи, просячи вибачення, що вранці не зробив цього на ганку друкарні. Вони мовчки сіли, і сестра-жалібниця (так я тоді думав) спитала мене:

— Ви, мабуть, живописець?

— Я відповів: "Так".

— І малюєте види Києва?

Я відповів: "Так".

Після довгої павзи вона спитала:

Ви давно вже в Києві?

Я відповів: "Давно".

— Намалюйте мені оцей самий вид, що ми ним тепер любуємося, і пришліть до "Зеленого Трактиру", до кімнати число NN.

Малюнок акварелею я давно вже був розпочав, а [тепер] старанно його викінчив та на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомих і себе теж намалював, як сижучу на лаві в поетичній позі в солом'яному брилі.

Другого дня зранку сидів я з викінченим малюнком на ґанку друкарні й дожидав моїх незнайомих, начебто вони звеліли мені самому принести малюнок не до "Зеленого Трактиру", а на ґанок. Не встиг я помріяти як слід, як з'явилися мої незнайомі.

— А ви вже тут! — мало не скрикнула старша.

— Тут, — одповів я.

— Давно?

— Давно, — відповів я.

— Та й тека з вами, — ви певно рисували?

— Ні, не рисував, — і я вийняв із теки малюнок, замовлений нею вчора.

Вона довго дивилася на малюнок і на мене, потім взяла мою руку й міцно стиснула, сказавши при цьому:

— Дякую вам, і будьмо знайомі, добрі приятелі, а як можна, то й друзі. А це, здається, можливе! — додала вона, дивлячися на свою молододу подругу.

— Сядьмо, відпочиньмо трохи, — сказала вона, і ми всі троє сіли.

Після недовгої мовчанки вона звернулася до мене з такими словами:

— А знаєте, Глафіра виграла сьогодні в мене заклад. Ми з нею вчора сперачалися. Я запевняла її, що ви — дивак, а вона доводила

протилежне.

— Дякую вам, — сказав я до молодшої, а старшій відповів: "Не варто дякувати". — Після цього ми розсміялися й зійшли з ганку.

Наступну осінь я перебув у них на селі і вже називав їх своїми рідними сестрами, а наприкінці осені старшу називав уже мамою, і меншу — нареченою. Я був зовсім щасливий. На весні вони приїхали до Києва, та ба! мене вже там не було. Я далеко вже був весною, і про минулу радість згадував, як про чарівний, чудодійний сон.

От чому мені так приємно згадувати про ганок лаврської друкарні.

Багато літ і зим пролетіло після тієї події над моєю самотньою, вже посивілою головою. Я знову в Києві, і знову вчащаю до заповідного ганку. От і тепер, на передодні свята Успіння Богородиці, після ранньої служби Божої, вийшов я на ганок друкарні і, любуючися пейзажем, згадав ту щасливу, давно вже ми-

нулу хвилину і немов би слухав голосу янгола, що вимовляє слово "мамо!" Спомини мене так захопили, що мені неначе справді почулося це дитяче миле слово і то так живо, що я озирнувся! І уявіть собі моє здивовання: з коридору на ганок виходила Парасковія Тарасівна, а за нею, наче журавель, виступав друг мій і сотовариш Степан Мартинович, але таким чепуруном, що коли б не ріденька біла борідка то я подумав би, що він просто женився приїхав до Києва: сурдут на ньому довгий із дорогого гранатового сукна, капелюх чорний пуховий з широкими крисами, чоботи, щоправда, личні та старанно начищені, а патериця — просто архиерейська, з срібною головою. Франт та й годі!

Після перших привітань та поцілунків я посадовив їх на лавці і спитав, чи давно вони в Києві.

— Уже третій день, — одповів Степан Мартинович — і привезли вам листа від Саватія, та не можемо знайти Рейтарської вулиці, вона десь на Старому Києві, а ми там іще не бу-

ли. Сьогодні збираємося йти на акафіст Варварі Великомучениці, а завтра, як Господь дасть, причаститися Святих Таїн Христових тут у Лаврі. І тоді вже думали шукати Рейтарської вулиці, а Господь дав так, що й шукати її не треба: ви самі нам її покажете. Листа б я вам і тепер оддав, та він у мене в шкатулі у господі, а господа наша тут таки на Печерському, в домі міщанки Сиволапихи.

Слухаючи цього монологу, я дивився на Парасковію Тарасівну. Вона сиділа, заплющивши очі, й виглядала, як мучениця, що заснула. На лагідному обличчі її було написано так багато сердечного горя, що я не міг дивитися на неї і звернувся до Степана Мартиновича з новим питанням:

— Ну, а що там у вас доброго на хуторі діється?

— Хвала милосердному Богові, все добре і все щасливо; незабаром думаємо [молодих] повінчати, але про це вам сам Саватій Ничипорович докладно пише.

— А куди ж ви збираєтеся тепер піти?

— А ми думаємо, як Господь благословить, поклонитися святим угодникам печерським. Та тепер тісно, і ми заждемо, поки побожні прочани вийдуть із печер. Тоді хочемо просити отця келаря, щоб або сам нас повів, або когось із братії з нами послав.

Я був знайомий з отцем Досифеєм, настоятелем шпитального монастиря, і пішов до нього з просьбою зробити нам прислугу й попросити кого слід, щоб нам дозволили відвідати печери не вкупі з численними прочанами. Просьбу мою уважено, і з нами послали за проводаря поважного старця отця Йоакима.

Поклонившись святим угодникам печерським, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов додому. Звичаем своїм зайшов я в сад, сів на своїй улюбленій лапці і, розпечатавши листа, читав ось що:

"Безцінний друже батька мого і мій заступниче й покровителю!

Простіть мене великодушно за мою довгу мовчанку. Нічим не можна вибачити моєї лінивої натури. Та й та правда, що писати листа без змісту — все одно, що воду з відра в решето переливати. Щоправда, траплялися матеріяли для щирого дружнього листа, але матеріяли такого роду, що не здіймалося й перо подати їх до відома комубудь. Та тепер тяжкі, сумні хмари ховаються за гори, і на обрії показується аврора мого світлого нескаламученого щастя. Простіше сказати, я женюся. Наречена моя живе тепер із своєю матір'ю в школі мого дорогого прийдешнього посаженого батька Степана Мартиновича і дожидає Вашого благословення. Приїздіть, добродію мій, та благословіть її, сироту, на велику путь нового усміхненого життя. У неї, як і в мене, батька нема, тільки мати зосталася, і ми за згодою матерів наших вирішили, щоб її благословили Ви, а мене — єдиний благородний друг мій і наставник Степан Мартинович. Приїздіть хоч тільки глянути на мою прекрасну наречену.

З обов'язку повітового лікаря я часто виїжджаю, а тому тепер хутір наш передаю в володіння Степанові Мартиновичу, а, здається, швидко й зовсім йому передам. А якщо хочете знати, як я посватався, то ось як воно трапилось.

Одного разу у службовій справі їду я путівцем; було болото; найнята коняка ледве пересувала ноги; смеркало, накрапав дощик, одне слово — перспектива була невесела. Візник мій, бачучи теж, що ні на що веселе не заноситься, запропонував мені підночувати.

— Та де ж, — кажу я — серед шляху, чи що?

— Крий Боже, серед шляху. Нехай лихі татари ночують у таку непогодь серед шляху, а ми звертаємо, — от бачите лісок?

— Бачу, — кажу я.

— Отже, в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і пустить ночувати.

— Добре, — кажу я — звертай із шляху!

— Стривайте, отут буде шляшок...

Проїхавши півверстви, я побачив ледве помітну доріжку, що вела до згаданого хутора. Ми поїхали цією ледве помітною доріжкою й незабаром опинилися в лісі. Візник мій почав наспівувати якусь сумовиту пісню, а я задумався — Бог знає, про що.

— Цей ліс зветься, пане, "Лापін Ріг", — промовив візник — а чому його так зовуть, то Бог його знає. Кажуть старші люди, що тут жив колись давно розбійник Лапа і що великі скарби поховав тут у озерах; а ще старші люди говорять, що, як повисихають ті болота та озера, то можна буде мішками золото носити. Бог його знає, коли то те буде... А он і хутір!

Справді, між деревами показався вогник, і незабаром ми підїхали до зачинених воріт. Собаки зустріли нас страшенним гавканням, потім почувся жіночий, досить грубий голос:

— Хто тут?

— Благословіть, пані-матко, переночувати на вашім хуторі, — одповів мій візник.

— Боже благослови, тільки самі вже відчиняйте ворота, бо мої наймити вечеряють, їм ніколи, а я не подужаю.

Візник мій ізліз із возу, відчинив ворота, втяг мене з возом і конячкою на подвіря, знову зачинив ворота і, звертаючися до господині, сказав:

— Добривечір, пані-матко!

— Добривечір, добрий чоловіче! Відкіля Бог несе?

— Та от везу панка з Глемязова, та бачите, яка непогодь.

Я теж підійшов до господині і сказав по-російському:

— Дозвольте, якщо можна, переночувати у вас.

— Прошу, з великою приємністю, — відказала вона мені [по-російському] з ледве помітним українським акцентом — прошу ласкаво до світлиці.

Я зійшов на ґанок. На порозі зустріла мене дівчина, по-селянському, але чистенько й навіть чепурно вбрана. Відступаючи назад у кімнату, вона сказала чисто по-російському: "прошу покорно!", з чого я вивів, що це не наймичка.

Увійшовши до світлиці, ми попостояли одне проти одного, аж доки не ввійшла до кімнати господиня хутора й не сказала:

— Настусю, що ж ти не просиш гостя сідати? Стоїть собі з свічкою, як паламар! Рекомендую вам, — це полтавська інститутка. І Бог його знає, чого їх учать у тім інституті! Ну, щодо господарства, то я своєї вже й не питаю,

та хоч би чужу людину вмiла привiтати, а то стоїть собі!

Скінчивши цю нотацію, [пані,] що говорила, — як видно, мати — звертаючись до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Слідом за нею пішла й сама вона, сказавши: "вибачайте!" Я тимчасом почав оглядати світлицю. Світлиця була як на хутір доволі велика, та на свій розмір за низька, але чиста й чепурна. Меблі старовинні й різноманітні. На стіні висів у чорних дерев'яних рямцях портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поруч із якимсь вязанням, лежала книжка "Отечественныхъ Записокъ", розгорнута на "Давиді Коперфiльдi". В цей час увійшла господиня. Я тепер лише звернув на неї належну увагу. Це була жінка високе на зріст, гладка, але не настiльки, щоб це псувало її вроду, з обличчям ще молодявим і добродушним; вдягнута вона була, як багата мiщанка або солідна попадя, і коли б у неї на голові, замість хустки, був кораблик, то я подумав би, що це з'явилася передо мною з того світу яка сотничиха чи полковниця.

— Що це ви, — сказала вона, знявши з свічки — цікавитесь, що читає моя Натуся? Та вона в мене, хвалити Бога, має велику охоту до читання та й мене на старости літ привчила, так що мені за роботою й сидіти нудно без читання. Думаю на той рік виписати ще "Современникъ", а то однієї книжки на місяць для нас за мало: ми її на память вивчаємо.

Незабаром подано чай, точніше самовар, а слідом за самоваром вийшла й Натуся, одягнена вже, як панянка.

Не втерпіла таки, — обізвалася мати усміхнувшись, а потім додала:

— Наливай же чаю, Наталочко!

— Я її, знаєте, привчаю потрошку до господарства, — сказала вона, звертаючися до мене.

— І добре робите, — відповів я. — Але навіть тільки вони костюм змінили, їм наш наро-

дній костюм до лица.

— Мені вона самій більше подобається в простій одежі. Так от же возміть, поговорить із нею.

Натуся червоніла, червоніла, нарешті по-червоніла, як вишня, і вибігла з кімнати.

— Ах ти, безсережна! — промовила мати їй услід і заходилася сама розливати чай.

Незнайомі мої належали до тих небагатьох людей, з якими сходишся при першому побаченні. За три години я з ними зовсім освоївся і з усіма подробицями дізнався про їх хатній побут, нахили, звички, прибутки й видатки і навіть про частину їхнього життєпису.

Олена Петрівна Калита, вдова небагатого діди́ча нашого повіту, виховувалася теж в інституті, та хутір, як каже вона, перевиховав її по-своєму.

— А коли наша Натуся прийшла на світ, то

ми з покійним моїм Яковом того ж таки дня поклали щороку вділяти з наших убогих прибутків невеличку суму власне на виховання Наталочки. От і виховали, — додала вона, жартуючи — а вона не вміє й чаю налити.

Після вечері я попрощався з ними, щоб завтра вдосвіта вирушити в дорогу.

І справді ще вдосвіта я покинув хутір. Відпровадили мене до воріт стадо гиндиків та табун гусей. По-за ними ніхто на хуторі ще й не ворухнувся. Конячки відпочили, візник мій повеселішав і, ще на воза не сівши, вже наспівував якусь пісню.

Виїхавши за ворота, він звернув праворуч, а мені здавалося, що треба взяти ліворуч. Та тому, що ми вчора приїхали на хутір поночі, то я й не міг напевне сказати, котра дорога наша, а тому й розсудив покластися на досвід візника, говорячи сам собі: він мене завіз на хутір, він і вивезе. Попустивши віжки, балакучий візник, після панегірика господині хутора та її дочці, почав мені описувати її багат-

ства:

— Оце все, що тільки окомом скинеш лісу, — все її, а ліс то ліс — дуб, наголо дуб, хоч би тобі одна погана осика! Та що тут ліс! а другі добра, а степи, а озера, а стави та млини — та що й казати! Сказано — пані, так і єсть... А ще я вам скажу...

Тут коні спинилися. Візник, захоплений оповіданням, не роздивившись кругом себе, вйокнув ча коні, коні шарпнули, і задня вісь одскочила, а я вивалився з возу. Тоді він закричав: "тпрууу... скажені!.." і, поглянувши кругом себе, промовив:

— От тобі й на... дивися: проклятий пень де став, — якраз посеред шляху! я ще вчора думав, що ми в цім диявольськїм лісі денебудь та зачепимось, — воно так і сталось.

— Що ж ми тепер будемо робить? — спитався я.

— А Бог його знає, що тут робить! — відпо-

вів візник, і, подумавши, додав:

— Ох, головко бідна, сокири нема, а то б по-
валив дуба, — от тобі й вісь! Вернімося на ху-
тір, там чи не дамо якої ради.

Я зрадів — не знаю чому — цій добрій ідеї і,
звичайно, відразу виявив згоду. І поки візник
примощував колесо на возі, я потихеньку пі-
шов поміж деревами в напрямку до хутора.

Сонце вже прорізувало золотими пасмами
гущавину лісу, коли я підійшов до хуторсько-
го живоплоту. Тут я спинився подумати, з
якої руки покинув я дорогу. В ту саму мить
якось дивно залунав у лісі прекрасний дівочий
голос. Мені аж серце завмерло, і я, наче
скамянілий, стояв і довго не міг вслухатися в
мелодію. Голос наближався до мене, і я почав
уже розбирати слова пісні:

Ой ти, козаче, зелений барвіночку,
Хто ж тобі постеле в полі білу постілень-
ку.

Голос усе слабшав і нарешті зовсім замов, Я, визволившись від чарів лісової музи, пішов по-під живоплотом і незабаром опинився на хуторі. Перше, що мені впало в очі, то була Настуся, яка виходила хвірткою з саду. Вона мені здалася богинею квітів: вся голова у квітах, поміж волоссям замість перлин намистини з білих черешень. Коли б вона була одягнена панянкою, ефект був би неповний, але до вбрання селянки так пасували ці квіти й черешневі намистини, що барвнішого, гармонійнішого й кращого я за життя свого нічого не бачив. Вона, постоявши з хвилину, зникла за хвірткою, а на ганку з'явилася її мати, вдягнена по-вчорашньому. Побачивши мене, вона голосно засміялася й промовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітав її з добрим ранком і ввійшов на ганок.

— Що, либонь з нами не швидко розв'яжиться? — казала вона, сміючися. — Прошу ласкаво, — додала вона, показуючи на лавку.

— Наталочко! — гукнула вона, — скажи Одарці, нехай самовар винесе сюди на ганок! — і додала: я з нею так звикла до своєї простої мови, що іноді й гостей забуваю!

— Я сам дуже люблю нашу мову, особливо наші прекрасні пісні.

Слідом за Одаркою, що виносила самовар, — нахиливши голову, скромно виступала почервоніла Натуся.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні! А вже вона в мене, то здається, й увісні їх співає, і чи знаєте? — жадного романсу не вміє. Ще як повернулася з Полтави, то співала була іноді якийсь "Черный цвѣтъ", а тепер і той забула.

Я слухав неухважно, а милувався Натусею, і мене мало досада не брала, що вона знозу вбралася, як панянка.

— Ой, я божевільна! — вигукнула знена-

цька господиня, — а ти, Наталочко, і не нагадаєш! Аджеж сьогодні субота, а [цієї] суботи ми збиралися їхати до Переяслава. Одарко!

— Чого? — тихо спитала, з'явившись в дверях, служниця.

— Скажи Корнієві, щоб бричку лагодив і коні годував, а пообідавши, рушимо в дорогу.

— Добре, — сказала Одарка й пішла.

— Як то воно добре, що я свого часу згадала. Якщо ви не поспішаєте, то обідайте з нами і будьте нам за кавалера до міста.

— Навіть і в місті, якщо дозволите.

До обіду я гуляв з Натусею в саду й коло хутора. Обдивлялися й критикували їх затишний прегарний хутір. Показувала вона мені в саду й власне хазяйство, себто квітник; що правда, не було в ньому великих раритетів, але зате була чистота, якої не знайдете й у голландського квітникаря. Я з насолодою дивив-

ся на її нехитрий квітник.

— Я мамі, — казала вона самовдоволено — щоранку від травня до жовтня приношу букет квітів. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осені, а на провесні, то він іще під снігом починає зеленіти; я страх люблю барвінок.

— Так, барвінок дуже гарна зелень. А чи ви маєте плющ?

— Ні, не маємо.

— То я обіцяю вам кілька відсадків.

— Дякую вам.

Я вголос обіцяв їй тільки плющу, а в думках обіцяв багато різних квітів і навіть із Ри?и виписати насіння на квіти та, не знаю чому, мені не хотілося їй сказати про це.

По обіді, не довго збиравшись, ми сіли в бричку, а Одарку посадили на мій полагожений віз та й вирушили в дорогу. Надвечір ми

вже були в Переяславі, і мені великого труду коштувало залучити моїх нових знайомих до себе на хутір. Нарешті, вони згодилися. Прогостювали в нас два дні і так сприяливалися з матір'ю, що розсталися з сльозами. Матуся була захоплена своїми [новими] приятельками і протягом цих двох днів була б зовсім щаслива, коли б не недавній спомин про покійного Зося, який не дає їй спокою ні вдень, ні вночі.

Взаємні наші відвідини тяглися мало не рік і скінчилися тим, що я вже друсий місяць у ролі жениха і зовсім щасливий. Приїздіть, благословіть моє щастя. А щоб не відкладати надовго, збирайтеся нашвидку й приїздіть разом із пані-маткою та моїм посаженим батьком і другом Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже! Багато дечого не пишу Вам власне тому, щоб здивувати Вас прекрасною несподіванкою. До побачення!

Ваш шанобливий син і щирий друг

С. Сокира."

Зібратися в дорогу старому паничеві — річ нескладна. Ярема мій усе наладнав, а я тільки завдав собі труда влізти в нетичанку, — і ми в дорозі.

Слідом за мною приїхала на хутір і Парасковія Тарасівна з своїм чічероне Степаном Мартиновичем. Все вже було приготоване на весілля. І ми першої ж неділі поїхали до утрєні, а потім до служби Божої до церкви Покрови, а після служби й "окрутили" з Божим благословенням наших молодих та й видали бенкет на всю переяславську палестину, і то такий бенкет, що Степан Мартинович, не зважаючи ні на свої літа й сан, ані на свій вигляд, "журавля" танцювати пішов.

Після весілля я пробув іще два тижні в школі Степана Мартиновича і був свідком повного щастя моїх названих дітей.

Парасковія Тарасівна цілком поділяла мою радість, тільки іноді, дивлячися на молоду прекрасну дружину Саватія, пошепки крізь

сльози повторяла:

— Зосю мій! Зосю мій! Сину мій єдиний!

[1855.] 10.VI. — 20.VI.

[Новопетровський форт.]

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том восьмий. Повісті. Сhicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. стор. 7-152.

Переклад: В. Прокопович. За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІУС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський

Електронне форматування: Максим Тар-

навський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки
www.chtyvo.org.ua
Тарас Шевченко

ХУДОЖНИК

(Переклад: Леонід Білецький)

Повість

Великий Торвальдсен почав свою блискучу мистецьку діяльність, вирізьблюючи орнаменти й тритонів із рибячими хвостами для тупоносих копенгагенських кораблів. Таксамо й мій герой, хоч і не таку блискучу, але також мистецьку працю почав з того, що молов у жорнах охру й мінію та малював підлоги, дахи й паркани. Безрадісний, безнадійний початок! Та чи ж багато вас, щасливих геніїв-малярів, починало інакше? Дуже, дуже мало! В Голляндії, наприклад, за найблискучішої її золотої доби, Остаде, Берггем, Тенер і ціла плеяда видатних малярів, крім Рубенса й Ван-Дейка, в лахміттях починали й кінчали свою велику карієру. Було б несправедливо вказувати на одну тільки меркантильну Голляндію.

Розгорніть Вазарі, і там побачите те саме, коли не гірше. Кажу "гірше" тому, що тоді навіть політика намісників святого Петра вимагала вибагливої декорації для засліплення юрби й затемнення єретичної науки Віклефа й Гуса, що вже починала виховувати безстрашного домініканця Лютера. Та й тоді, кажу, коли Юлій II і Лев X схаменулись і сипали золото першому ліпшому маляреві та муляреві, — і за тих золотих часів вмирали з голоду великі майстри, як, наприклад, Корреджіо й Цампієрі. І таке, на жаль, траплялося дуже часто завжди й скрізь, куди тільки проникало божественне животворне мистецтво; трапляється таке й у нашому девятнадцятому освіченому столітті, — столітті філантропії й усього того, що спрямоване на користь людства, при всіх його засобах одвести й захистити жертви, "карающей богин обречення".

Защо ж, питаю, цим втіленим янголам, цим представникам живої чесноти на землі, завжди припадає така сумна, така гірка доля? Мабуть за те, що вони — втілення янголів!

Але ці міркування провадять тільки до того, що віддаляють од читача річ, яку маю намір показати, мов на долоні.

Літні ночі в Петербурзі я мало не завжди проводив на вулиці або десь на островах, та найчастіше — на академічній набережній. Особливо подобалось мені це місце тоді, коли Нева спокійна та коли вона, наче гігантське дзеркало, відбиває в собі з усіма подробицями величний портик Румянцевського музею, ріг сенату та червоні фіранки в домі графині Ляваль. За зимових довгих ночей цей дім освітлювали зсередини; червоні фіранки, як огонь горіли на темному тлі, і мене завжди брала досада, що Нева вкрита льодом і снігом, і що декорація втрачає свій властивий ефект.

Любив я також улітку зустрічати на Троїцькому мості схід сонця. Чудова, велична картина! У справжньому мистецькому творі є щось принадливе, щось краще за саму природу, — це піднесена душа мистця, це божественна творчість. Зате й у природі трапляються такі чудові явища, що перед ними по-

ет-маляр падає ниць та тільки дякує Творцеві за солодкі, чарівні хвилини.

Я часто милувався пейзажами Щедріна, особливо ж захоплювала мене його невелика картина "Портічі перед заходом сонця". Чарівливий твір! Але він ніколи не чарував мене так, як удосвіта краєвид із Троїцького мосту на Виборзьку сторону.

Раз якось, натішившись досхочу цією нерукотворною картиною, пройшов я до Літнього саду відпочити. Я ніколи, як мені траплялося бувати в Літньому саду, не зупинявся в жадній з алей, оздоблених мармуровими статуями: на мене ці статуї робили найгірше враження, особливо огидний Сатурн, що жере таку огидну, як і він сам, свою дитину. Я завжди оминав цих незграбних богинь і богів, сідав відпочити на березі озерця й милувався прекрасною гранітовою вазою та величною архітектурою Михайлівського замку.

Наближаючись до того місця, де велику алею перетинає алея поперечня та де в гурті

богів і богинь Сатурн жере своє дитя, я ледве не наткнувся на живу людину в брудному пістрьовому халаті, що сиділа на відрі саме проти Сатурна.

Я зупинився. Хлопець (бо це справді був хлопець літ чотирнадцяти чи п'ятнадцяти) оглянувся й почав щось ховати за пазуху. Я підійшов до нього ближче й запитав, що він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів він соромливо: — йду на роботу та по дорозі зайшов до саду, — і, помовчавши трохи, додав: — я рисував.

— Покажи, — кажу, — що ти рисував.

Він вийняв із пазухи чвертку сірого писального паперу й несміливо подав мені. На чвертці був досить вірно означений контур Сатурна.

Довго я тримав рисунок у руках і милувався замурзаним лицем автора. У неправильно-

му, худорлявому обличчі його було щось привабливе, особливо у очах, — розумних та, як у дівчини, лагідних.

— Ти часто ходиш сюди рисувати? — запитав я його.

— Що-неділі, — відповів він: — а коли близько де працюю, то й у будні захожу.

— Ти вчишся на маляра?

— І на живописця, — додав він.

— У кого ж ти вчишся?

— У кімнатного маляра Ширяєва.

Я хотів розпитати його докладніше, але він узяв в одну руку відро з жовтою фарбою, а в другу жовтого, стертого, великого квача й намірявся йти.

— Куди ти поспішаєш?

— На працю. Я вже й так спізнався; як хазяїн прийде, попаде мені.

— Зайди до мене в неділю вранці і, коли в тебе єть якісь рисунки твоєї роботи, то принеси мені показати.

— Добре, прийду; але де ви живете?

Я записав йому адресу на його рисунку, і ми розсталися.

* * *

У неділю ранком я повернувся з цілонічної своєї прогулянки, й у коридорі перед дверима свого помешкання зустрів мене мій новий знайомий, та вже не в пістрьовому брудному халаті, а в чомусь подібному до сюртука рудуватої барви, з великим згортком паперу в руках. Я привітався з ним і простянув йому руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати. Я висмикнув руку, мене засоромила його рабська улесливість. Я мовчки ввійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сюртук, одяг

блюзу, закурив цигару, а його все ще немає. Я вийшов у коридор, дивлюся, — приятеля мого наче й не було; я зійшов униз, питаю двірника: чи не бачив такого й такого? — Бачив, каже, малого з паперами в руці, — вибіг на вулицю. Я на вулицю, — й слід замело. Мені стало сумно, наче я втратив щось мені дороге. Нудився я до найближчої неділі й ніяк не міг збагнути, яка була причина наглої втечі мого приятеля.

Діждавшись неділі, я другої години вночі пішов на Троїцький міст і, намилувавшись сходом сонця, пішов до Літнього саду, обійшов усі алеї, — немає мого приятеля. Хотів був уже йти додому та згадав Аполлона Бельведерського, себто пародію на Бельведерського бога, що стоїть осторонь коло самої Мойки. Я туди, а приятель мій уже й тутечки.

Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів аж по вуха, наче дитина, що її піймали, як краде солодке. Я взяв його за тремтячу руку, і, як злочинця, повів до павільйону та мимохідь звелів заспаному трахтирному

Гарсонові принести чаю.

Як умів, приголубив я свого приятеля і, коли він опритомнів, запитав його, чому він утік із коридору.

— Ви на мене розсердились, і я злякався, — відповів він.

— І в думці в мене не було на тебе сердитись, — сказав я йому. — Але мені приkre було твоє пониження. Тільки пес руки лиже, а людина цього не повинна робити.

Цей сильний вираз так мого приятеля вразив, що він знову схопив був мою руку. Я розсміявся, а він почервонів, як рак, і стояв мовчки, схиливши голову.

Напившись чаю, ми розстались. Прощаючись, я сказав йому, щоб він неодмінно зайшов до мене або сьогодні, або найближчої неділі.

Я не маю щасливої вдачі відразу розгаду-

вати людей; зате маю нещасливу вдачу швидко сходитись із людиною. Тому, кажу, нещасливу, що рідко коли скорє зближення мені обходилося дурно, особливо з кривими й кооокими. Ці криві та кооокі дались мені в знаки! Скільки не траплялось мені з ними стикатися, — хоч би один серед них був порядний, усе — погань; та, може, це вже така моя доля?

Ледве втретє бачу я мого нового знайомого, а вже сприятелював із ним, уже до нього прихилився, вже полюбив його. Справді, в його обличчі було щось таке, чого не можна було не полюбити. Лице його, спочатку ніби негарне, щодалі ставало мені миліше. І є ж на світі такі щасливі обличчя!

Я пішов просто додому, щоб мій приятель не мусів ждати мене на коридорі. І от, іду по сходах, а він уже тут, у тому самому рудуватому сюртуці, вмитий, зачісаний, усміхається до мене.

— З тебе — добрий скороход, — сказав я: —

ти ж іще заходив до себе додому? Як це ти встиг так швидко?

— Та я поспішав, — одповів він, — щоб бути вдома, як хазяїн прийде з церкви.

— Хіба в тебе хазяїн суворий? — запитав я.

— Суворий і...

— І лихий, — хочеш сказати.

— Ні, скупий, — хотів я сказати. — Він побере мене, а сам радітиме, що я спізнився до обіду.

Ми ввійшли до хати. В мене на мольберті стояла копія з "Старого" Веляскеза, що в Строгановій галерії, і він прилип до неї очима. Я взяв у нього з рук згорток, розгорнув і став розглядати. Тут було все, що знекрашує Літній сад, од вертких, солодко всміхнених, богинь до гидкого Геракліта і Пракліта, а вкінці — кілька рисунків із барелефів, що прикрашують фасади деяких домів, у тому числі й барелефи з купідонами, що оздоблюють дім архі-

тектора Монферрана на розі набережної Мойки й Фонарного проулку.

Одне, що мене вразило в цих більш аніж слабких контурах, це надзвичайна схожість із оригіналами, особливо в контурах Пракліта й Геракліта. Вони були виразніші за свої оригінали, правда, й огидніші, — та всеж на рисунки не можна було дивитися байдуже.

Я в душі тішився своєю знахідкою. Мені тоді й на думку не прийшло запитати себе, що я робитиму при моїх більше ніж обмежених достатках з отим діамантом у кожусі? Правда, в мене вже й тоді промайнула ця думка, та тут-таки враз і потонула в приказці: "Бог не без милости, козак не без долі".

— Чому в тебе немає ані одного рисунка відтушованого? — запитав я його, віддаючи йому згорток.

— Я рисував усі ці рисунки ранком, ще вдома.

— Тобто, ти не бачив їх, як вони освітлені?

— Я ходив і вдень дивитися на них, але тоді не можна було рисувати: люди ходили.

— Що ж ти гадаєш тепер робити: зостатись у мене обідати чи йти додому?

Він хвилинку помовчав і, не підводячи очей, ледве чутно сказав:

— Я зостався б у вас, коли б ви дозволили.

— А як ти потім виправдаєшся перед хазяїном?

— Скажу, що спав на горищі.

— То ходім обідати.

У мадам Юргенс із гостей ще не було нікого, коли ми прийшли, і я був дуже радий: мені було б прикро зустрінути якесь чиновницьке випрасоване обличчя, що безглуздо всміхалося б, дивлючись на мого не зовсім чепурного

приятеля.

Після обіду думав був я повести його до академії й показати йому "Останній день Помпеї", але — не все відразу. Замість того я запропонував йому або піти походити бульваром, або почитати книжку; він вибрав останнє, а я, щоб зробити йому іспит і з цього предмету, казав йому читати вголос. При першій сторінці знаменитого роману Діккенса "Нікляс Нікльбі" я заснув; але тому не винен ні автор, ні читець, — мені просто хотілося спати, бо я не спав уночі.

Коли ж я прокинувся й вийшов до другої кімнати, мені якось мило впала в око моя бурлацька студія: ні недокурків цигар, ні тютюнового попелу ніде не було помітно; скрізь усе було прибрано й зазначено, навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на цвяху, і та була вичищена й блищала, як скло; а той, хто приклав руку до всієї цієї гармонії, сидів біля вікна й рисував маску вславленої натурниці Торвальдсена Фортунати.

Все це було мені дуже приємно. Ці послуги яскраво промовляли на його користь. А проте сам не знаю чому, не подав я йому й знаку про моє задоволення; але виправив йому контур, наклав тіні, й ми пішли до "Капернаууму" пити чай. "Капернауум" — себто трахтир "Берлін" — на розі Шостої Лінії й Академічного проулку; так охрестив його, здається, Піменов в часи свого очайдушного студентства. За чаєм мій приятель розповів мені про своє життя-буття. Сумне, невеселе оповідання! Але він розповів його так наївно, так просто, без тіні нарікання й докорів. До цієї сповіді я думав був про те, як дати йому кращу освіту, але, вислухавши сповідь, перестав і думати: він був кріпак.

Мене так заскочило це сумне відкриття, що я втратив усяку надію його перевиховати. Мовчанка тяглася принаймні з півгодини. Він збудив мене з того остовпіння своїм плачем. Я глянув на нього й запитав, чого він плаче.

— Вам прикро, що я...

Він не договорив і залився сльозами.

Я заспокоїв його, як міг, і ми повернулись до мене додому.

Дорогою зустрінули ми старого Венеціанова. Після перших привітань він пильно подивився на мого товариша й запитав, привітно всміхаючись:

— Чи це не майбутній маляр?

Я відповів йому — і так, і ні. Він запитав про причину. Я пояснив йому пошепки. Старий задумався, стиснув мені міцно руку, і ми розстались.

Венеціанов своїм поглядом та стисненням руки ніби докоряв мені за зневіру. Я підбадьорився і, згадавши декого з малярів, учнів і вихованців Венеціанова, хоч і неясно, але побачив наче б то якусь надію на обрії.

Надвечір мій *protege*, прощаючись з мною, попросив у мене якогобудь естампика

для зрисування. У мене був один примірник, якраз тоді видрукований, а саме "Геркулес Фарнезький", вигравіруваний Служинським з рисунку Завялова, та ще "Аполліно" Лосенка. Я загорнув оригінали аркушем петергофського паперу, дав йому італійських олівців, порадив, як зберігати їх, щоб не шкарлупіли, й ми вийшли на вулицю. Він пішов додому, а я до старого Венеціанова.

Не місце й недоречі розповідати тут про цього чоловіколюбця-маляра. Нехай це зробить хтось із численних його учнів, що докладніше, ніж я, знає всі його великодушні подвиги на ниві мистецтва.

Я оповів старому все, що знав про свого знайду, й просив його поради, що мені робити на майбутнє, щоб довести діло до бажаних наслідків. Він, як людина в таких справах практична, не приобіцяв мені й не порадив нічого певного: радив тільки познайомитися з його хазяїном та по змозі полегшувати його теперішнє тяжке становище.

Я так і зробив. Не чекаючи неділі, вже другого дня вдосвіта пішов до Літнього саду. На жаль, свого приятеля я там не знайшов; те саме було другого й третього дня, і я вирішив заждати, що скаже мені неділя.

У неділю ранком мій приятель з'явився й на мій запит, чому його не було в Літньому саду, відповів мені, що в них почалась праця в Великому театрі (в той час Кавос переробляв середину Великого театру) і що через те він не може відвідувати Літнього саду.

І цю неділю ми провели з ним так, як і минулу. Надвечір, уже розстаючися з ним, я запитав імя його хазяїна, та в які години він буває на праці.

Другого таки дня я зайшов до Великого театру й познайомився з хазяїном. Перейшов всяку міру, вихваляючи його трафарети та рисунки на стелі його власної композиції, чим і поклав міцний фундамент під наше знайомство.

Хазяїн мого приятеля був майстер живописного малярського цеху; тримав він постійно трьох, а іноді й більше невмивак у пістрьових халатах під назвою учнів, та, як було треба, ще наймав поденно й помісячно від одного до десяти костромських селян-малярів і шклярів, так що в своєму цеху він був і мистецтвом, і капіталом неостанній майстер. Крім згаданих матеріяльних прикмет, я в нього побачив на стінах кілька гравюр — Одрана й Вольпато, а на комоді кілька томів книг, серед яких і "Подорож Анахарсіса Молодшого". Це мене підбадьорило. Та, на жаль, коли я йому здалека натякнув про поліпшення стану його пістрьових учнів, його здивувала така дика думка, й він почав мені доводити, що це потягло б за собою не що інше, як їх власну загибель.

Для першого разу я йому не перечив, та й марно було б переконувати його в протилежному: люди матеріялістичні й нерозвинені, що прожили свою злиденну молодість у бруді та скруті і ледве-ледве вилізли на світ Божий, не вірять жадній теорії; для них нема інших шляхів до добробуту, крім тих, які вони про-

йшли самі, а часто до цього грубого перекона-
ння домішане ще й найгрубіше почуття: ме-
не, мовляв, не гладили по головці, за щож я
буду когось гладити?

Майстер малярного цеху, здається, не був
далеким од такого антилюдського почуття.
Одначе згодом мені пощастило вмовити його,
щоб він не перешкожав моєму protege відвіду-
вати мене підчас свят і в будні, коли праці не-
має, наприклад, зимою. Він хоч і згодився, та
все ж дивився на це, як на пестоці, що не до-
водять ні до чого іншого, як до загибелі. Він
малоощо не вгадав...

Минуло літо й осінь, настала зима. Праця в
Великому театрі була закінчена. Театр одчи-
нено, й чарівниця Таліоні почала свої чарівні
еволюції. Молодь була як не своя, а старі про-
сто казилися. Одні тільки суворі матрони та
очайдушні баламутки вперто мурмосились та
підчас найнесамовитіших оплесків призер-
ливо промовляли: „mauvais genre”, а непри-
ступні пуританки хором вигукували: "розпу-
ста! розпуста! публічна розпуста!" І так оті

святенниці й лицемірки не пропускали ані одного спектаклю Таліоні, а коли вславлена артистка погодилася стати Princesse Trabuccone, вони перші оплакували велику втрату й осуджували жінку за те, чого самі не могли зробити, хоч би з якими косметичними засобами.

Карло Великий (так звав небіжчик Василь Андрієвич Жуковський нині також покійного Карла Павловича Брюлова) безмежно любив прекрасне мистецтво, в чому воно б не виявлялось, але до сучасного балету був він мало-що не байдужий, і коли говорив іноді про балет, то не інакше, як про цукрову іграшку. На закінчення свого тріумфу Таліоні протанцювала качучу в балеті "Гітана". Того самого вечора пронеслася качуча по цілій нашій Пальмірі, а другого дня вона вже панувала і в палацах аристократії і в тихому закутку коломенського урядовця. Скрізь качуча — і вдома, і на вулиці, і за робочим столом, і в трахтирі, і... за обідом, і за вечерею, одно слово: завжди й скрізь качуча. Не кажу вже про вечірки й вечерниці, де качуча стала необхідною річчю.

Це все нічого: красі й молодості все це личить; але шановні матері й навіть батьки родин, і ті — теж туди. Це була просто хвороба св. Віта в подібі качучі. Батьки й матері незабаром схаменулись та повбирали, як Гітан, своїх діток, що ледве починали ходити. Бідні маленькі, скільки вони пролили сліз через оту кляту качучу! Але зате ефект був повний, ефект, що дійшов до спекуляції. Наприклад, коли в амфітріона не було власного карапузика, то вечірки прикрашувались карапузиком Гітаном, позиченим за гроші. "Свжо преданіе, а врится съ трудомъ".

В час найгарячішої качучоманії відвідав мене Карло Великий (він любив одвідувати своїх учнів), сів на канапу й задрімав. Я мовчки милувався його розумною, кучерявою головою. За хвилину швидко підвів очі, засміявся й запитав мене:

— Знаєте що?

— Не знаю, — відповів я.

— Сьогодні Губер (перекладчик "Фавста") обіцяв мені дати білет на "Гітану", — ходімо!

— Коли так, то пошліть свого Лукіяна до Губера, щоб він дістав два білети.

— Чи не побіг би цей малий, — сказав він, — вказуючи на мого протеже.

— Ще й як побіжить, — пишіть записку.

На клаптику сірого паперу він написав італійським олівцем: "Дістань два білети. К. Брюлов". До цього лаконічного послання я додав адресу, і Меркурій мій полетів.

— Що це в вас, — модель чи слуга? — запитав він, указуючи на двері, що зачинялись.

— Ні се, ні те, — відповів я.

— Обличчя його мені подобається, — не кріпацьке.

— Зовсім не кріпацьке, автім... — я не дого-

ворив і спинився.

— Автім кріпак? — підхопив Брюлов.

— На нещастя, так, — додав я.

— Барбаризм, — прошепотів Брюлов і задумався. Після хвилини роздуму він кинув на підлогу цигару, взяв капелюха і вийшов, але зараз же вернувся й сказав:

— Підожду його: мені хочеться ще раз глянути на його обличчя, — і, закуривши цигару, промовив: — покажіть мені його працю!

— Хто вам підказав, що в мене є його праця?

— Повинна бути, — сказав він рішуче.

Я показав йому маску Лаокоона, рисунок викінчений, і зліпок Мікеля Анджел'є, тільки накреслений. Він довго дивився на рисунки, себто держав рисунки в руках, а дивився... Бог його знає, куди він тоді дивився.

— Хто такий його пан? — запитав він, підвівши голову.

Я сказав йому прізвище діди́ча.

— Про вашого учня треба добре подумати. Лукіян обіцяв почастиувати мене ростбіфом, приходьте обідати.

Сказавши це, підійшов до дверей і знов спинився:

— Приведіть його колинебудь до мене. До побачення!

І він вийшов.

За чверть години повернувся мій Меркурій і повідомив, що "вони", себто Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А чи знаєш ти, хто такий Карло Павлович? — запитав я його.

— Знаю, — відповів він, — тільки я його ніколи на очі не бачив.

— А сьогодні?

— Хіба це був він?

— Він.

— Чому ж ви мені не сказали, я хоч би глянув на нього, а то я думав — так собі якийсь пан. Чи не заїде він до вас ще колинебудь? — запитав він, помовчавши трохи.

— Не знаю, — сказав я й став одягатись.

— Боже мій, Боже мій! Якби на нього хоч здалека подивитись! — Знаєте, — говорив він далі — коли я йду вулицею, все думаю про нього і, приглядаючись до прохожих людей, очима шукаю його між ними. Портрет його, кажуть, дуже подібний до того, що на "Останньому дні Помпеї".

— Подібний... а ти все таки не пізнав його,

коли він був тут. Та не журись, якщо він до неділі не прийде до мене, то ми з тобою в неділю підем з візитою до нього. А покищо, ось тобі квиток до мадам Юргенс: я сьогодні вдома не обідаю.

Розпорядившись так, я вийшов.

В робітні Брюлова я застав В. А. Жуковського і М. Ф. графа Вельгорського. Вони милувались іще нескінченою картиною "Розп'яття Христа", мальованою для лютеранської церкви Петра й Павла. Голова ридаючої Марії Магдалини вже була викінчена, і В. А. Жуковський, споглядаючи на цю чудову заплакану красуню, сам заплакав та, обіймаючи Карла Великого, цілував його так, наче створену ним красуню.

Частенько доводилось мені разом із Брюловим бувати в Ермітажі. Це були блискучі лекції з теорії малярства; і кожного разу такі виклади закінчувались Тенером і зокрема його "Казармою". Перед цією картиною, бувало, подовгу він спинявся і, після надхненого, сер-

дечного панегірика вславленому флямандцеві, додавав: "Задля самої цієї картини можна приїхати з Америки". Те саме можна тепер сказати про "Розпяття", а особливо про голову ридаючої Марії Магдалини.

Після обіймів та поцілунків Жуковський вийшов до другої хати. Брюлов, побачивши мене, всміхнувся до мене й пішов за Жуковським. За півгодини вони повернулись до робітні, і Брюлов, підійшовши до мене, сказав, усміхаючись: "фундамент закладено". Тої самої хвилини відчинились двері й увійшов Губер, вже не в мундірі інженера шляхів, а в чорному чепурному фраку. Ледве встиг він уклонитися, як до нього підійшов Жуковський і, приязно стискаючи йому руку, просив його прочитати останню сцену з Фавста. Губер прочитав. Вражіння було велике, і поет був нагороджений щирим поцілунком другого поета. Незабаром Жуковський і граф Вельгорський вийшли з робітні. Губер, почувавши себе вільніше, прочитав нам новонароджену "Терпсихору", після чого Брюлов сказав:

— Нізащо не піду дивитись на "Гітану".

— Чому? — запитав Губер.

— Щоб зберегти віру в твою Терпсихору.

— Якто?

— Краще вірити в прекрасний вимисел, ніж...

— Цим хочеш сказати, — перебив його поет, — що моя поезія вища за божественну Таліоні? Мізинця, нігтя на її мізинці вона не варта, ей же Богу! Але я мало що не забув, що сьогодні в "Александра" їмо макарони й ступато з лякріма крісті. Там буде Нестор, Міша etc., etc... і нарешті Пяненко. Ідьмо!

Брюлов узяв капелюха.

— От, знову мало не забув... — додав Губер, виймаючи з кишені квитки, — ось тобі два квитки, а після спектаклю — до Нестора на "біржу" (так жартовливо звались літературні

вечорі Кукольника).

— Памятаю, — відповів Брюлов, — і, вдягнувши капелюха, подав мені квиток.

— І ви з нами? — сказав Губер, звертаючись до мене.

— І я з вами, — відповів я.

— Їдьмо, — сказав Губер, — і ми вийшли в коридор. Лукіян, зачиняючи двері, пробубонів:

— Ось тобі й ростбіф!

Після макаронів, стуфато й лякріма-крісті компанія вирушила на "біржу", а ми, себто я, Губер і Карло Великий пішли до театру. Дожидаючи увертюри, я милувався творами мого протеже. Для всіх орнаментів та арабесків, що оздоблювали пляфон Великого театру, рисунки зробив він за вказівками архітектора Кавоса. Про це розповів мені не він сам і не його честолюбний хазяїн, а механік Карташов, що

постійно бував при роботах і щоранку частував мого протезе чаєм. Я хотів був про арабски свого учня сказати Брюлову, але загреміла увертюра, і всі, а з ними й я, спрямували свої очі на завісу. Увертюра скінчилась; завіса ворухнулася і підвелася догори; почався балет. До качучі все йшло гаразд: публіка трималася, як кожна добре вихована публіка. Коли ж ударили в кастанети, все здригнулось і затремтіло. Оплески пролунали в салі, спочатку тихо, як далеке гуркотіння грому, далі — ставали голосніші й голосніші; коли ж качуча скінчилась, вибухли громом. Вихована публіка, а з нею й я, грішний, наче показалися: реве, хто й як може, хто "bravo", хто "da capo", а хто тільки стогне та руками й ногами працює. Після першого вибуху я глянув на Карла Великого, а з нього бідного аж піт градом котиться, працює руками й ногами й щодуху кричить: "da capo!" — Таксамо й Губер. Я трохи відітхнув та й собі за вчителем.

Поволі буря почала спадати; викликана вдесьте чарівниця, пурхнула на сцену та після кількох найграціозніших кніксенів ще-

зла.

Аж тоді Карло Великий устав, витер з чола піт і, звертаючись до Губера, промовив:

— Ходім на сцену, познайом мене в нею.

— Ходім, — сказав у захваті Губер, — і ми пішли за куліси. За кулісами вже роїлась юрба приклонників, що складалась переважно з поважних лисин, окулярів і біноклів. До них примостилися й ми. Не без труднощів просунулись ми до середини цієї маси. І — Боже, що ми там побачили! Пурхлива, легенька, як зефір, чарівниця лежала у вольтерівському кріслі з роззявленим ротом, з роздутими, як в арабського коня, ніздрями, а по лиці, — як вода весною, — текли мутні струмки, змішані з потом, з білилами та з рум'янами.

— Гидко! — сказав Карло Великий і подався назад; я за ним, а бідний Губер, справді бідний, бо він оце саме скінчив відповідний до моменту комплімент і, зголошуючи прізвище Брюлова, оглянувся навколо, а Брюлов зник.

Не знаю, як Губер виплутався з тої халепи.

Залишався ще один акт балету, але ми покинули театр, щоб не псувати десерти капустою, як висловився Брюлов. Не знаю, чи відвідував він балет після "Тітани"; знаю тільки, що він ніколи потім про балет не говорив.

Вертаюсь до свого героя. Після слів, що їх сказав мені Брюлов: "фундамент закладено", надії почали прибирати в моїй уяві більш означені форми. Я почав думати, чим би кращим зацікавити свого учня; мої домашні засоби були нікчемні. Я думав про античну галерію; Андрій Григорович, наглядач за галерією, певно погодився б, але статуї в галерії так освітлені, що їх рисувати не можна. Надумався я та й звернувся з двадцятьма копійками до живого Антиноя, натурника Тараса, щоб він у позакласові години пускав мого учня до гіпсового класу. Так і сталося. Цілий тиждень він навіть обідав у класі, нарисував голову Люція Верра, розпусного повірника Марка Аврелія, і голову Генія — твір Канови. Потім я його перевів до фігурного класу та для першо-

го разу звелів йому зрисувати Антиноя з чотирьох боків. У вільну годину приходив я до класу й заохочував невтомного працюючого фунтом ситниці та шматком ковбаси, звичайно ж він обідав шматком чорного хліба з водою, — якщо Тарас води принесе. Траплялося, що й я, милуючись Бельведерським торсом, не витримував і сідав рисувати. Чудовий, зразковий твір стародавньої скульптури! Недурно сліпий Мікель Анджельо захоплювався, обмацуючи цей уламок "Геркулеса на спочинку". І дивно! Якийсь пан Герсеванов у своїх подорожніх вражіннях так по-мистецькому правильно оцінює педагогічний твір Мікеля Анджельо "Страшний Суд", фрески божественного Рафаеля й багато інших вславлених творів скульптури й малярства, а в Аполлоні Бельведерському бачить тільки уламок мармуру й більш нічого. Дивно! Після Антиноя мій приятель зрисовував Германіка й Фавна, що танцює, і одного прегарного ранку я його представив Карлові Великому. Захоплення мого учня не можна списати, коли Брюлов ласкаво й поблажливо похвалив його рисунки.

Я в житті своєму не бачив веселішої й щасливішої людини, якою був він кілька день.

— Невже Брюлов завжди такий добрий, такий ласкавий? — спитав він мене кілька разів.

— Завжди, — відповідав я.

— І ця червона кімната — його улюблена хата?

— Улюблена, — відповідав я.

— Все червоне! кімната червона, канапа червона, фіранки на вікні червоні, халат червоний і рисунок червоний! Усе червоне. Чи ж побачу я його ще колинебудь так близько?

І після цього запитання мій приятель починав плакати. Ясна річ, я не потішав його; та й яке співчуття, яка втіха може бути вищою за ці щасливі, за ці райські, божественні сльози? — Все червоне! — повторював він крізь

СЛЬОЗИ.

Червона кімната, обвішана переважно східньою дорогою зброєю, освітлена крізь прозорі червоні фіранки сонцем, і мене, вже звиклого до цієї декорації, на якусь хвилину була вразила, а для нього вона залишилась памятною до могили. Після довгих та страшних переживань забув він усе: і мистецтво, і духове життя своє, й кохання, що його отруїло, і мене, щирого свого приятеля, — все, все забув. Але червона декорація й Карло Павлович були його останніми словами.

Другого дня після цієї візити зустрівся я з Карлом Павловичем, і він запитав мене про адресу, імя й прізвище власника мого протезе. Я подав йому. Він узяв візника й поїхав, сказавши мені:

— Увечорі зайдіть.

Увечорі я зайшов.

— Це найбільша свиня в торжковських па-

тинках, — такими словами зустрів мене Карло Павлович.

— Що таке? — спитав я його, догадавшись, про кого йде мова.

— А таке, що ви завтра підете до цієї амфібії, щоб він визначив ціну за вашого учня.

Карло Великий був обурений. Довго ходив він мовчки по хаті, нарешті плюнув і промовив: "вандалізм!"

— Ходім нагору, — додав він, звертаючись до мене, і ми мовчки пішли нагору, де містилася його спальня, бібліотека і разом їдальня.

Він звелів подати лямпу, попросив мене прочитати щонебудь уголос, а сам сів кінчати рисунок сепією "Одаліска у сні" до альбому, здається, Владіславлева.

Але мирна наша праця тягнулась недовго. Його, як видно, все ще переслідувала свиня в торжковських патинках.

— Ходім на вулицю, — запропонував він, закриваючи рисунок.

Ми вийшли на вулицю й довго ходили на-бережною, потім вийшли на Великий Проспект.

— Він тепер у вас удома? — запитав він мене.

— Ні, — відповів я, — він у мене не ночує.

— То ходімо вечеряти, — і ми зайшли до Делі.

Бачив я чимало на своєму віку ріжних російських дідичів, і багатих, і середньої руки, й хуторян. Бачив навіть таких, що постійно живуть у Франції та в Англії й із захопленням говорять про добробут тамошніх фермерів і селян, а в себе вдома останню вівцю у мужика забирають. Бачив я багато диваків того роду, але такого дивака-росіянина, який би так нечемно прийняв у себе вдома К. Брюлова, я не

бачив.

Це дуже розбурхало мою цікавість; я довго не міг заснути: все думав і питав сам себе, що це за свиня в торжковських патинках? Але зацікавлення моє швидко прохололо, коли я другого дня вранці почав одягати фрак; розважливість узяла гору. Вона говорила мені, що ця свиня не така вже цікава рідкість, щоб через неї жертвувати власною амбіцією, хоч справа й вимагала великої жертви. Автім повставало питання: а що, коли й я, за прикладом мого великого вчителя, не витримаю тортур? Тоді що?

Подумавши трохи, я скинув фрак, вдягнув своє буденне пальто й вирушив до старого Венеціанова. Він — практик у таких справах; йому мабуть не раз і не два доводилось мати сутички з такими оригіналами, сутички, що з них він виходив із честю.

Венеціанова я застав уже за працею. Він робив тушею рисунок із власної картини "Мати вчить дитину молитись Богу". Цей рисунок

призначався для альманаху Владіславлева "Утренняя Заря".

Я зясував йому причину несвоечасної візити й подав адресу амфібії. Старий покинув працю, вдягнувся, і ми вийшли на вулицю. Він узяв візника й поїхав, а я вернувся додому, де й застав уже мого веселого, щасливого учня. Його веселість і щастя ніби чимсь були захмарені; він був подібний до людини, що бажає поділитися з приятелем великою таємницею, але боїться, що ця таємниця перестане бути таємницею. Ще не скинувши пальта й не передягнувшись у блюзу, я запримітив, що з моїм приятелем, щось не теє.

— Ну, що в тебе нового? — запитав я його, — що ти робив учора ввечорі? Як там твій хазяїн?

— Хазяїн — нічого, — відповів він запинаючись, — а я читав "Андрія Савояра", аж поки не полягали спати, а потім засвітив стеаринову свічку, яку ви мені дали, й рисував.

— Що ж ти рисував? — спитав я його: — з естампа? Чи так щонебудь?

— Так, — проговорив він, червоніючи. — Передтим я читав твори Озерова, й мені подобався "Едипъ въ Аеинахъ", то я й спробував компонувати.

— Це добре. Ти приніс свою композицію з собою? Покажи мені її.

Він вийняв із кишені невеликий згорток паперу і, тремтучими руками розгортаючи його та подаючи мені, промовив:

— Не встиг обвести пером.

Це був перший його твір, що його так тяжко зважився він мені показати. Мені подобалася його скромність, або, краще сказати, не-сміливість: це — правдива ознака таланту. Мені подобався також і сам його твір своєю простотою: Едип, Антигона та оподаль — Полінік, тільки три фігури. У перших спробах рідко трапляється такий лаконізм; початкові

спроби завжди багатоскладні. Молода уява не скупчується, не зосереджується в одному багатозначному слові, в одній ноті, в одній рисі; їй треба простору; вона ширяє й, ширяючи, часто заплутується, падає й розбивається об незломний лаконізм.

Я похвалив його за вибір сцени й порадив читати, крім поезії, найбільше історію та найпильніше зрисовувати хороші естампи, як наприклад Рафаеля, Вольпато, або Пуссена, Одрана.

— І ці, й інші — кажу, — має твій хазяїн, то й рисуй їх у вільний час, а книжки тобі поставитиму я.

І тут таки дав йому кілька томів "Історії стародавньої Греції".

— У хазяїна, — промовив він, беручи книжки, — крім тих, що висять по стінах, є повний портфель естампів, але він мені не дозволяє з них рисувати: боїться, щоб я їх не попсував. Ще, — говорив він далі, всміхаючись, — я ска-

зав йому, що ви водили мене до Карла Павловича й показували мої рисунки, та що... (тут він замявся)... що вони... та зрештою я й сам тому не вірю.

— Якто? — підхопив я, — він не вірить, що Брюлов похвалив твої рисунки?

— Він не повірив і тому, що я бачив Карла Павловича, й назвав мене дурнем, коли я його запевнював.

Він хотів іще щось казати, але до хати ввійшов Венеціанов і, скидаючи капелюха, проговорив, усміхаючись:

— Нічого не сталося! Дідич як дідич! Що правда, з годину протримав мене в передпокою, але в них такий уже звичай. Що робити, звичай — той самий закон. Прийняв він мене в себе в кабінеті. От — кабінет мені не сподобався. Щоправда, все це розкішне, дороге, пишне, але все те — пишне по-японському. Спочатку я розбалакався про просвіту взагалі та про філантропію зокрема. Він мовчки довго

мене слухав з увагою та вкінці перервав: "Та ви скажіть мені щиро, просто, чого ви з вашим Брюловим од мене хочете? Ну, й чудасія була мені з ним учора — справжній дикун американський!" І він голосно зареготався. Зразу я зніжковів, та зараз стямився й спокійно, просто пояснив йому справу.

— То так би давно й сказали, а то філантропія, — яка тут філантропія! Гроші — та й годі! — додав він, задоволений з себе. — Так ви хочете знати останню ціну? Чи так я вас зрозумів?

Я відповів:

— Цілком так.

— Так ось вам моя остання ціна: 2.500 карбованців, — згода?

— Згода, відповів я.

— Він ремісник, — говорив він далі, — в господарстві необхідний... — і хотів був іще

щось говорити, але я вклонився й вийшов. І от я перед вами, — додав старий, усміхаючись.

— Сердечно вам дякую.

— Сердечно дякую і вам, — сказав він, міцно стискаючи мені руку. — Ви мені дали нагоду зробити хоч щось на користь нашого прекрасного мистецтва, а при цьому й побачити дивака, що зве нашого Великого Карла американським дикуном.

Старий добродушно засміявся.

— Я, — переставши сміятися, сказав він, — подав свою лепту; тепер ваша черга; а на випадок невдачі, я знову звернусь до англійського клубу. А покищо до побачення!

— Ходім разом до Карла Павловича, — запропонував я.

— Не піду і вам не ражу. Памятайте прислів'я: непроханий гість — гірше татарина; а

тимпаче в маляр, та ще зрана; це гірше, ніж ціла татарська орда.

— Ви мене примушуєте червоніти за сьогоднішній ранок, — промовив я.

— Зовсім ні. Ви вчинили, як правдивий християнин. Для праці й відпочинку маємо означений час, для доброго діла означених годин немає. Ще раз сердечно дякую вам за вашу сьогоднішню візиту. До побачення! Сьогодні обідаємо вдома, приходьте. Побачите Бельведерського (так звав він Аполлона Миколаєвича Мокрицького, учня Брюлова, палкого приклонника Шіллера), тягніть і його з собою, — додав він, одходячи.

На вулиці я розпрощався з Венеціановим і пішов повідомити Карла Павловича про результат своєї дипломатії. Але, нажаль, не знайшов навіть Лукіяна. Ліпін, спасибі йому, виглянув із кухні й сказав, що вони пішли до портику (портиком у нас звався будинок за теперішнім академічним садком, де містились робітні: Брюлова, барона Клодта, Зауер-

вейда й Басіна). Я туди, там замкнено. Через Літейний двір я вийшов на вулицю і, проходячи повз крамницю Давіцетті, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого. Побачивши мене, він вийшов на вулицю.

— Ну що? — запитав він.

— Де ви сьогодні обідаєте? — спитав я.

— Не знаю, а що?

— А от що, — кажу я, — ходім обідати до Венеціанова; він вам такі чудеса розповість про амфібію, яких ви напевно ніколи не чули та ніколи й не почувете.

— Добре, ходім, — сказав він, і ми вибрались до Венеціанова.

За обідом старий розповів нам історію своєї сьогоднішньої візити і, коли дійшла мова до "американського дикуна", всі ми зареготалися, й обід закінчився гістєричним сміхом.

Між Великим і Середнім Проспектом, на Сьомій Лінії, в домі Кастюріна, товариство допомоги малярам наймало велике помешкання для пяти пансіонерів. Крім кімнат, що їх займали пансіонери, там ще були дві студійні салі, прикрашені античними статуями, а саме: Венерою Медицейською, Аполлоном, Германіком і групою глядіаторів. Цей притулок, — замість гіпсового класу, — за протекцією Тараса натурника я призначив для свого учня. Крім згаданих статуй, був там іще людський кістяк, а знання кістяка для нього було необхідне, тимбільше, що він із пам'яті рисовав анатомічну статую Фішера, а про кістяк не мав ані тямки.

З цією спасенною метою, другого дня після обіду у Венеціанова, я пішов з візитом до В. І. Григоровича, що був тоді секретарем товариства, і випросив у нього дозвіл для мого учня відвідувати студійні салі пансіону.

Послужливий Василь Іванович дав мені — ніби квиток на вступ — записку до художника Головні, що жив разом із пансіонерами за

старшого. Не слід би було мені спинятися на такому мізерному явищі, як маляр Головня, але тому, що він — явище вийняткове, особливо ж серед малярів, то й скажу про нього кілька слів.

Сильно, різко зарисована фігура Плюшкіна — блідне перед цим анти-малярем Головнею. У Плюшкіна принаймні були молодощі, а тимсамим і радощі, неповні, негучні, та все таки радощі, а в цього бідолахи не було нічого й подібного до молодощів та радощів.

Він був пансіонер товариства допомоги малярам і коли, згідно з правилами конкурсу академії мистецтв, повинен був виконати програму на другу золоту медалью (сюжет програми був: Адам і ва над трупом свого сина Авеля), то для виконання картини треба було жіночої моделі, а її в Петербурзі нелегко, а головне недешево можна дістати. Хлопчина збагнув, що до чого, й пішов до щедрого протектора малярів і тодішнього голови товариства допомоги малярам — Кікіна просити допомоги, себто грошей, щоб найняти натурни-

цю. Діставши асигнацію на сто карбованців, він зашив її до сінника, а перевозданну красуню змалював із ляльки, що вживають малярі, як укладають драперії.

Хто знає, яку ціну має золота медаль для молодого маляра, той зрозуміє огидну душу юнака-скнари. Перед ним Плюшкін — просто марнотратна людина.

Оцьому моральному виродкові представив я з запискою свого морально прекрасного знайду. На перший раз я сам вийняв із шафи кістяк, посадовив його на стільці в позі очайдушного гульвіси й, легкими рисами зазначивши загальну позицію кістяка, запропонував своєму учневі нарисувати деталі.

За два дні я з великим задоволенням порівнював його рисунок із анатомічними літографованими рисунками Басіна й переконався, що деталі виразніші та вірніші. Та в цьому, мабуть, винне було побільшальне шкло, через яке я дивився на свого знайду. Автім, будь що будь, — мені його рисунок подобався.

Він і далі зрисував кістяк у різних позах (за протекцією натурника Тараса) та статую повішеного Аполлоном Мідаса. Все йшло своєю чергою, і своєю чергою минала зима й наближалась весна. Учень мій помітно став худнути, бліднути й задумуватись.

— Що з тобою? — питав я його, — чи ти здоровий?

— Здоровий, — відповідав він сумно.

— Чого ж ти плачеш?

— Я не плачу, я — так.

А сльози потоком лилися з його гарних виразистих очей. Я не вмів одгадати, яка тому причина, і зачинав уже думати, чи не стріла лихого амура вразила його непорочне, молоде серце. Але одного ранку на провесні він сказав мені, що відвідувати мене щодня не може, бо з понеділка почнуться роботи, і йому знов треба буде красити паркани.

Як умів, я підбадьорював його, але про наміри Карла Павловича не говорив йому ані слова, головне тому, що й сам абсолютно не знав нічого такого, на чому б можна було заснувати надію.

В неділю відвідав я його хазяїна з думкою, чи не можна було б замінити мого учня звичайним малярем.

— Чому не можна? Можна, — відповів хазяїн, — поки малярська праця ще не почалась, а тоді вже вибачте: він у мене рисувальник, а рисувальник, самі знаєте, чого вартий у нашому мистецтві. Але як ви гадаєте, — говорив він далі — чи спроможеться він поставити за себе робітника?

— Я сам його поставлю.

— Ви? — здивовано запитав хазяїн. — Та з якої радости, з якої користи ви клопочетесь?

— Так, — відповів я, — знечевя, для власної

приємности.

— Добра приємність, — кидати гроші! Видко, у вас їх кури не клюють, — завважив мій розмовник і, усміхнувшись, задоволений з себе, говорив далі:

— Скажім, скільки ви берете за портрет?

— Це залежить од того, який портрет, — відповів я, вгадуючи його думку, — а також од того, хто замовляє. От із вас, наприклад, я більше, як сто карбованців сріблом, не візьму.

— Е ні, добродію, беріть по сто карбованців з кого хоч, а з нас як десяток візьмете, то це ще с'як-так.

— То краще ми зробимо так, — відповів я, простягаючи йому руку, — відпустіть до мене місяця на два вашого рисувальника, — от вам і портрет.

— На два, — проговорив він, надумуючись, — на два забагато, не можу. На місяць

можна.

— Ну, хоч на місяць, — згода, — відповів я, і ми, як баришники, вдарили по руках.

— Коли ж почнем? — спитав він мене.

— Хоч завтра, — відповів я, — вдягаючи на голову капелюха.

— Куди ж ви? А могорич?

— Ні, спасибі; коли скінчимо, тоді можна буде. До побачення.

— До побачення!

Що то є — один короткий місяць волі серед багатьох тяжких і довгих років неволі? В мірці маку — одне зернятко. Я любувався своїм приятелем напротязі цього щасливого місяця. Його виразисте молоде обличчя сяло такою ясною радістю, таким повним щастям, що я, прости мене Боже, позавидував йому. Бідний, але приємний і чистий його одяг зда-

вався мені чепурним; навіть фризова його шинеля видавалась мені баєвою, з найкращої російської баї. У мадам Юргенс підчас обіду ніхто не поглядав скося то на нього, то на мене: отже не один я бачив у ньому таку щасливу зміну. Одного такого щасливого дня йшли ми вдвох до мадам Юргенс і зустріли на Великому Проспекті Карла Павловича.

— Куди ви? — запитав він нас.

— До мадам Юргенс, — відповів я.

— І я з вами. Мені щось ізненацька захотілось їсти, — сказав він і повернув з нами на Третю Лінію.

Карло Великий любив зрідка відвідувати моторну мадам Юргенс: йому подобалась не сама прислужлива мадам і не її служниця Олімпіяда, що була моделлю для Агарі покійному Петровському, — йому подобалось, як справжньому мистцеві, наше різноманітне товариство. Там він міг побачити й бідного працівника — сенатського урядовця, в єди-

ному, дуже нечепурному віц-мундірі, й університетського студента, худорлявого й бідного, що ласував обідом мадам Юргенс за гріш, зароблений у багатого бурша-гульвіси за переписку лекцій Фішера. Тут він багато-багато бачив такого, чого не міг бачити ні в Дюме, ні в Сен-Жоржа.

Юргенс пропонувала, що застелить стіл в окремій хаті й нашвидку зготує якусь страву, від чого він, як справжній соціяліст, завжди відмовлявся. Та на цей раз не відмовився, звелів накрити стіл в окремій кімнаті на три особи й послав Олімпіяду до Фоґта по пляшку Джаксона.

Мадам Юргенс землі під собою не чула, — так почала бігати й заметушилась, що мало не стягнула з голови своєї нової перуки разом із чепцем, коли згадала, що слід його змінити для такого дорогого гостя.

Брюлов для неї був справді дорогий гість. Від того самого дня, коли він уперше відвідав її, у неї число харчівників день за день поча-

ло збільшуватись; та ще й які харчівники — не шушваль якась: малярі, студенти та двадцятикопійчані сенатські урядовці, — а люди, для яких потрібна була пляшка Медоку та якийсь особливий біфштекс. І це цілком природно. Коли платять четвертака за те, щоб подивитися на даму з Амстердаму, то чому не заплатити тридцяти копійок, щоб ізблизька глянути на Брюлова. І мадам Юргенс добре це розуміла та по змозі використовувала.

Учень мій мовчки сидів за столом, мовчки й блідий випив шклянку Джаксону, мовчки стиснув руку Карла Великого й мовчки прийшов додому; а вдома вже, не роздягаючись, упав на підлогу та й проплакав решту дня й цілу ніч.

Ще тиждень залишалося йому бути вільним, але він другого дня після описаного мною обіду згорнув свої рисунки і, не сказавши мені й слова, вийшов за двері. Я думав, що він пішов, як звичайно, на Сьому Лінію, а тому й не питав його, куди він іде. Надійшла пора обідати, — його нема; настала й ніч, — його

нема. Другого дня я пішов до його хазяїна, — і там немає. Я злякався й не знав, що думати. Третього дня надвечір він приходить до мене блідіший, ніж звичайно, і стурбований.

— Де ти був? — питаю я. — Що тобі? Ти хорий? Нездужаєш?

— Нездужаю, — ледви чутно провив він.

— Я послав двірника за Жадовцевим, районним лікарем, а сам почав роздягати його і класти до ліжка. Він, як слухняна дитина, крився мені. Жадовцев зміряв пульс і порадив мені відвезти його до шпиталю, — тому, мовляв, що гарячку при ваших засобах удома лікувати небезпечно.

Я послухав його й того самого вечора відвіз свого бідного учня до шпиталю св. Марії Магдалини біля Тучкового мосту.

Завдяки впливові районного лікаря Жадовцева, мого хорого прийняли, поминаючи формальні приписи. Другого дня я повідомив

його хазяїна про те, що сталося, й формально-сті були виконані з усіма подробицями.

Я відвідував його щодня по кілька разів, і кожного разу, коли я виходив із шпиталю, мені ставало все сумніше. Я так звик до нього, він став мені такий рідний, що без нього я не знав, куди подітися. Піду було на Петербурзьку Сторону, заверну до Петровського парку (що його в той час почали були насажувати), вийду до дач Соболевського і знову назад до шпиталю, а він все горить огнем. Запитую в доглядачки:

— Що ж, не приходить до пам'яті?

— Ні, пане.

— Не маячить?

— Тільки повторює: червоний та червоний.

— А більш нічого?

— Нічого, пане.

І я знов вихожу на вулицю, знову йду Тучковим мостом, одвідую дачу п. Соболевського, і знову вертаюсь до шпиталю.

Вісім день так минуло. Девятого дня прийшов він до пам'яті і, коли я підходив до нього, він подивився на мене так пильно, так виразисто й сердечно, що я цього погляду не забуду ніколи. Хотів він мені щось сказати, та не міг, хотів простягнути мені руку й тільки заплакав. Я вийшов.

В коридорі черговий лікар, що зустрівся мені, сказав, що небезпека минула, що молоді сили перемогли.

Заспокоений добрим медиком, я прийшов до свого помешкання. Закурив цигару. Цигара не смакувала. Я кинув її й вийшов на бульвар. Все щось не так, все чогось бракує моїй радості.

Я пішов до академії, зайшов до Карла Па-

вловича, — нема вдома. Вихожу на набережну, а він стоїть собі коло величезного сфінкса й дивиться, як по звільненій од льоду Неві пливе човен з веселими пасажирами, а за ним тягнеться довгий, тоненький срібний струмок.

— Скажіть, ви були в мене в робітні? — запитав він мене, не вітаючись.

— Не був, — відповів я.

— Ходім.

І ми мовчки пішли до його домашньої робітні. Там застали ми Ліпіна. Він приніс із собою палітру із свіжими фарбами і, сівши на вигідному кріслі, милувався не висохлим іще ескізом портрета В. А. Жуковського. Коли ми ввійшли, бідний Ліпін схопився з крісла, — засоромився, як школяр, пійманий на місці злочину.

— Сховайте палітру: сьогодні працювати не буду, — сказав Карло Павлович Ліпіну й сів

на його місце; принаймні з півгодини він мовчки дивився на свій твір і, звернувшись до мене, промовив:

— Вираз очей повинен бути лагідніший: його поезії такі лагідні, солодкі. Правду я кажу?

І, не давши мені відповіді, говорив далі:

— А знаєте ви призначення цього портрету?

— Не знаю, — відповів я.

Мовчимо ще хвилин десять; потім він підвівся, взяв капелюха й промовив:

— Ходім на вулицю, я розкажу вам про призначення портрету.

Та коли вийшли, він сказав:

— Я роздумався; про такі речі не розповідають передчасно. Дото ж я цілком певний, що

ви — людина нецікавої вдачі, — додав він, жартуючи.

— Коли ви так хочете, — відповів я, — нехай це буде для мене загадкою.

— Тільки до другого сеансу. — Ну, а що з вашим протеже, чи вже краще йому?

— Почав приходити до пам'яті.

— Так значить небезпека минула?

— Принаймні, так лікар каже.

— До побачення, — сказав він, простягаючи руку, — зайду до Гальберга. Ледве чи він устане, бідний, — додав він сумно, і ми розсталися.

Цей таємничий портрет мене зацікавив надзвичайно. Я трохи здогадувався про його призначення; і хоч як мені хотілося переконатись у правдивості мого здогаду, все ж я мав стільки мужности, що навіть не натякнув про

це Карлові Великому.

Щоправда, одного гарного ранку зробив я візиту В. А. Жуковському, ніби — щоб полюбуватися сухими контурами Корнеліюса і Петра Гесса, а справді — чи не довідаюсь чого про таємничий портрет. Однак я помилився.

Кленце, Вальгалля, Пінакотека та взагалі Мюнхен заповнили цілий ранок; навіть про Дюссельдорф не було згадано ані одним словом, а портрет — неначе б зовсім не існував на світі.

Ентузіастичні похвали, що їх незабутній Василь Андрієвич оддавав німецькому мистецтву, перервав своїм приходом граф М. Ю. Вельгорський.

— Ось вина й причина теперішніх ваших клопотів, — сказав Василь Андрієвич, показуючи на мене графові.

Граф із почуттям стиснув мені руку. Я вже придумав був запитання, але ввійшов слуга й

назвав прізвище якогось незнайомого мені "превосходительства". Я відчув, що проект мій не на часі, попрощався й вийшов, як кажуть, піймавши облизня.

А тимчасом молода сила перемагала. Мій учень, як той казковий славутній велетень, оживав та видужував не днями, а годинами. За якийсь тиждень він після двохтижневої гарячки встав і ходив, тримаючись, щоправда, за своє ліжко, але такий сумний і невеселий, що я, не зважаючи на поради лікаря — не розмовляти з ним про абстрактні речі, запитав його раз:

— Видужуєш? Тобі весело? Чого ти нудишся?

— Я не нужуся, мені весело, але я не знаю, чого мені хочеться... Я хотів би читати.

Я запитав лікаря, чи можна йому дати щось читати.

— Не давайте, а особливо чогось поважно-

— Що ж маю з ним робити? Доглядачем йому я не можу бути, чим же тут допомогти йому?

Коли я так роздумував, встала мені в пам'яті "Перспектива" Альберта Дюрера з російськими поясненнями, що я її колись виучував, — виучував та й кинув, не дійшовши пуття. І дивно, що згадав я оце про плутанину Альберта Дюрера й цілком забув про вдатний, прекрасний курс лінійної перспективи нашого професора Воробйова. Рисунки з цього курсу перспективи були в мене в портфелі (щоправда, в безладді). Я зібрав їх і, порадившись наперед із лікарем, оддав їх своєму учневі разом із циркулем і трикутником, та тут таки прочитав йому й першу лекцію лінійної перспективи. Другу й третю лекцію перспективи було вже зайве йому пояснити: як швидко видужував, так швидко й засвоював він цю математичну науку, не знаючи — доречі сказати — й чотирьох правил арифметики.

Лекції перспективи скінчилися. Я попросив старшого лікаря виписати мого учня із шпиталю, але лікар пояснив мені, що для остаточного видужання треба йому перебути під медичним доглядом ще принаймні з місяць. З тяжким серцем погодився я на це.

За увесь той час я часто зустрічався з Карлом Павловичем, бачив двічі чи тричі портрет В. А. Жуковського після другого сеансу. У розмові з Карлом Павловичем запримічав я ненавмисні натяки на якусь таємницю, але не знаю чому, я сам одхиляв його отвертість. Я начебто чогось боявся, — автім майже догадувався про таємницю.

Таємниця незабаром відкрилася. 22 квітня 1838 року зрана дістаю власноручну записку В. А. Жуковського такого змісту:

"Шановний добродію

N. N.

Приходьте завтра в одинадцятій годині до

Карла Павловича й дожидайте мене в нього. Конче мене там дожидайте, хоч би як пізно я приїхав.

В. Жуковський.

P.S. Приведіть і його з собою".

Сльозами залив я цю святу записку і не сховав її в кишеню, боячися згубити, а стиснув у жмені та й побіг до шпиталю. Швейцар, хоч і мав наказ пускати мене кожної години дня, цим разом не пустив, сказавши: "Рано, пане добродію, хорі ще сплять". Це мене трохи охолодило; я розняв жменю, розгорнув записку, прочитав її мало не по складах, обережно згорнув і, поклавши до кишені, повільно вернувся до свого помешкання, дякуючи в думці швейцарові за те, що він мене спинив.

Давно, дуже давно, ще в приходській школі потай од учителя читав я вславлену "Перелицьовану Енеїду" Котляревського, а в ній слова:

Коли чого в руках не маєш,

То не кажи, що вже твоє.

Ці два вірші так глибоко запали мені в пам'ять, що я й тепер, повторюючи їх, часто прикладаю до діла. Оті два вірші й стали мені в пам'яті, коли я вертався додому. Бож справді, чи знав я напевно, що ця свята записка щось має до його справи? Не знав, тільки передчував, а передчуття часто обманює. А що, коли б воно й тепер обмануло? Яке страшне лихо вчинив би я, та ще й кому — найулюбленішій людині! Від самої такої думки я жажнувся.

За цей день, що так довго тягнувся, я разів із двадцять підходив до дверей Карла Павловича і з якоюсь неясною тривогою вертався назад; чого я боявся, сам не знаю. За двадцять першим разом я зважився подзвонити, і Лукіян, виглянувши з вікна, сказав: "Їх немає вдома". У мене мов гора впала з плечей, наче я зробив велике діло й нарешті зітхнув вільно.

Жваво вихожу я з академії на Третю Лінію, а назустріч — Карло Павлович. Зразу стало мені якось ніяково, і я хотів був утікати від нього, але він спинив мене, питаючись:

— Дістали ви записку Жуковського?

— Дістав, — ледве чутно відповів я.

— Приходьте ж завтра до мене в одинадцятій годині. До побачення! Та... коли він здужає, приведіть і його з собою, — додав він, одходячи.

Так, — подумав я, — тепер немає жадного сумніву, а все таки:

Коли чого в руках не маєш,

То не кажи, що вже твоє.

Минуло кілька хвилин, і ця мудра наука розвіялась із моєї непрактичної голови. Обгорнуло мене необорне бажання привести завтра мого недужого до Карла Павловича. А

чи дозволить лікар? — от питання. І щоб його вирішити, я пішов до лікаря на квартиру, застав його вдома й оповів, що за причина моєї несподіваної візити. Лікар розказав мені про кілька випадків божевілля, що його причиною були несподівані радощі чи горе. "А тим більше, — закінчив він, — що ваш протезе ще не зовсім одужав після гарячки". На такі аргументи не було що відповідати і, подякувавши лікареві за добру раду, я попрощався й вийшов на вулицю.

Довго без ладу вештався я по вулиці; хотів зайти до старого Венеціанова, чи не скаже він мені чогось певного, та було вже за північ, а він не те, що ми бурлаки, — чоловік жонатий, і не думай о-півночі до нього заходити. Чи не піти мені, поміркував я, на Троїцький міст полюбуватися сходом сонця? Але до Троїцького мосту було неблизько, а я почав уже відчувати втому. Чи не обмежитися мені безтурботним сидінням біля цих величезних сфінксів? На одно вийде, — Нева й тут та сама. Та сама, та не та. І, надумавшись, я пішов до сфінксів. Сівши на гранітову лавку й притулившись до

бронзового грифона, я довго милувався тихо-струйною красунею Невою.

Як сходило вже сонце, до Неви прийшов швейцер Академії по воду й збудив мене та, ніби навчаючи, примовляв:

— Добре, що люди ще не ходять, а то подумали б, що якийсь волоцюга.

Подякувавши швейцарові десятьма копійками за послугу, я пішов додому й заснув уже справжнім — хазяйським, як кажуть, сном.

Точно на одинадцятую годину був я в помешканні Карла Павловича. Лукіян, одчиняючи мені двері, сказав: "Просили почекати". В робітні мені впала в око слава, але мені тільки з чуток та з естампу Міллера знана, картина Цампієрі "Іоан Богослов". І знов непевність: чи не з приводу цієї картини пише мені Василь Андрієвич? Так для чого ж він пише: "приведіть і його з собою". Записка була при мені, я вийняв її і, прочитавши кілька разів постскриптом, трохи заспокоївся та підійшов

був до картини ближче, але проклятий сумнів не давав мені вповні натішитися цим високо мистецьким твором.

Хоч як перешкоджав мені цей сумнів, та, задивившись на картину, я таки не помітив, як до робітні ввійшов Карло Павлович у товаристві графа Вельгорського та В. А. Жуковського. Я з поклоном уступив їм своє місце й одійшов до портрету Жуковського. Вони довго милувались великим твором бідного мученика Цампієрі, а я завмирав, чекаючи. Нарешті Жуковський вийняв із кишені й подав мені по формі зложений папір.

Я розгорнув папір, — це був визвольний лист нашого спільного протезе, засвідчений графом Вельгорським, Жуковським і К. Брюловим. Я побожно перехристився й тричі поцілував ці славні власноручні підписи.

Я дякував, як тільки міг, цій великій і чоловілюбній трійці та, вклонившись абияк, вийшов у коридор і побіг просто до Венеціанова. Старий зустрів мене радісним запитанням:

що нового? Я мовчки вийняв із кишені дорогоцінний акт і подав йому.

— Знаю, все знаю, — сказав він, повертаючи мені папір.

— Але ж я нічого не знаю! Ради Бога, розкажіть мені, як це все сталося.

— Слава Богу, що сталося, а ми спочатку пообідаємо, а потім я вже розповідатиму: це довга історія, а головне — прекрасна історія.

І, піднісши голос, він прочитав вірш Жуковського:

Дти, овсяный кисель на стол,

читайте молитву!

— Читаємо, тату, — залунав жіночий голос, і з салі вийшли разом із А. М. Мокрицьким дочки Венеціанова, і ми всі посідали до столу.

За обідом було гучніше й веселіше, як зви-

чайно. Старий надхненно розповів історію портрета В. А. Жуковського і майже не згадав про свою власну участь у цій благородній історії. Тільки вкінці додав:

— Та я був тільки звичайним маклером у цій благородній справі.

А сама справа так виглядала.

Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, а Жуковський і граф Вельгорський цей самий портрет піднесли імператорській родині за 2.500 руб. асигн. та й визволили за ці гроші мого учня, а старий Венеціанов, як він сам висловився, заграв у цьому доброму ділі ролю щирого й благородного маклера.

— Що ж маю тепер робити? — запитав я, — коли та як мені його сповістити про цю радість?

Венеціанов каже мені те саме, що й лікар сказав, і я цілком переконався, що така обережність потрібна. Та чи ж я витримаю! А може

на якийсь час перестати його відвідувати? Не можна: він подумає, що я теж заслаб або покинув його, і буде мучитись. Надумавшись, зібрав я всю силу волі та й пішов до шпиталю Марії Магдалини. Перший сеанс витримав так, що краще й не треба; за другою й третьою візитою я вже почав йому злегка натякати. Запитував лікаря, як скоро його можна виписати з шпиталю; лікар не радив поспішати, і мене знов почала мучити нетерплячка.

Якось ранком приходить до мене колишній хазяїн мого слабого та зразу починає мені дорікати, що я його ограбував зовсім поварварському, що я вкрав у нього найкращого робітника, та що він через мене втрачає може й не одну тисячу карбованців. Я довго не міг зрозуміти, про що мова, та яким чином я попав у грабіжники. Нарешті він мені сказав, що вчора закликав його дідич, оповів йому весь хід справи й вимагав у нього скасування контракту, та що теж учора він був у шпиталі, і що слабкий нічого про це не знає.

— От тобі й обачність! — подумав я.

— Чого ж ви тепер од мене хочете? — спитав я його.

— Нічого, хочу тільки довідатись, чи правда все це?

Я тішився, що справа так обернулася: слабкий тепер уже був приготований і може прийняти вістку спокійніше, ніж досі.

— Чи правда це? Чи можна вірити тому, що я чув? — таким запитом зустрів він мене у дверях своєї палати.

— Я не знаю, що ти чув.

— Мені казав учора хазяїн, що... я...

І він спинився, наче боячись скінчити речення, та, помовчавши трохи, ледве чутно проговорив:

— Що я визволений... що ви... — і він залився слізьми.

— Заспокойся, — промовив я до нього: — це ще подібне тільки до правди.

Але він нічого не чув і далі плакав.

За кілька день його випутили із шпиталю, й він оселився в мене зовсім щасливий.

Багато, незліченно багато прекрасного є в божественній, безсмертній природі, але довершення й вінець безсмертної краси — це оживлене щастям лице людини. Вищого й кращого в природі я нічого не знаю. І цією красою раз за моє життя пощастило мені намілуватись докраю. Кілька день мій учень був такий щасливий, такий прекрасний, що я не міг дивитись на нього без зворушення. Він переливав і до моєї душі своє безмежне щастя.

За бурхливими вибухами щастя йшли усмішки тихої радості. Всі ці дні, хоч він і брався за роботу, праця йому якось не йшла, і він, бувало, покладе свій рисунок до портфе-

лю, вийме з кишені визвольний лист, перечитає його мало не по складах, перехриститься, поцілує й заплаче. Щоб одвернути його увагу від предмету його радості, я взяв у нього визвольний лист, ніби на те, щоб засвідчити в "гражданской палат", а самого його кожного дня водив до галерії академії, а коли була готова одежа, то, як нянька, одягнув його, і ми пішли до губерніяльної управи. Посвідчивши святий акт, повів я його до галерії Строганова, показав йому оригінал Веляскеза, і на тім скінчилася того дня наша мандрівка.

Другого дня в десятій годині зранку я його знов одягнув, повів до Карла Павловича та, як батько любого сина свого передає вчителеві, так і я передав його безсмертному нашому Карлові Павловичу Брюлову. З того дня він почав одвідувати академічні класи й став пансіонером товариства допомоги мистцям.

Давно я вже збирався покинути нашу північну Пальміру та вишукати собі який тихий куток у нашій гостинній провінції. Саме того року опорожнивсь такий закуток в одному

провінціальному університеті, і я не проми-
нув тим скористатися. Колись давно, як я ще
ходив до гіпсового класу та мріяв про країну
чудес, про світову столицю, увінчану банею
Буонаротті, — коли б тоді мені запропонували
місце вчителя рисунків в університеті, я ки-
нув би олівець та гукнув би: чи ж варто після
цього студіювати божественне мистецтво! А
тепер, коли вже здоровий розум зрівноважив
уяву, коли на майбутнє дивишся не через се-
мибарвну призму, а просто, — то мимохить
пригадується приказка: "Краща синиця в
жмені, як журавель у небі".

Ще зимою мені слід було поїхати на місце,
але деякі власні справи, особливо ж справа
учня, — тепер уже не могого, а К. П. Брюло-
ва, — задержали мене в столиці; потім його
хворість, довге одужання й нарешті фінанси.
Коли все це прийшло до доброго кінця, я, як
уже оповідав, притулив мого улюбленця під
крилом Карла Великого і в перших днях трав-
ня покинув столицю й покинув її надовго. По-
кидаючи свого улюбленця, я передав йому
своє помешкання з мольбертом і всіма неви-

багливими меблями, а також з усіма гіпсовими речами, яких теж не можна було взяти з собою, та порадив йому, щоб до зими пошукав собі якого товариша, а зимою приїде до нього Штернберг. Останній був тоді на Україні, і я умовився з ним, що стрінемося в одного нашого спільного знайомого в прилуцькому повіті; при тій нагоді мав я попросити його, щоб, вернувшись до столиці, оселився разом із моїм приятелем, що на велику радість і сталося. Порадив я ще своєму улюбленцеві відвідувати Карла Павловича, але обережно, щоб не докучати йому частими візитами, радив також не пропускати лекцій та як можна більше читати, а нарешті просив його писати до мене частіше листи й писати так, як би він писав до рідного батька.

І, доручивши його покрову Предвічної Матері, я попрощався з ним і гай-гай! попрощався навіки...

Перші листи мого приятеля одноманітні й подібні до докладного й монотонного щоденника школяра; вони цікаві були тільки для

мене, ні для кого більше. У дальших листах почав виявлятися й склад, і грамотність, і зміст, як наприклад у цьому його девятому листі:

"Сьогодні девятої години ранком навинули ми на валок картину "Розпяття Христове", і я з натурниками виправив її до лютеранської Петропавловської церкви. Карло Павлович доручив мені супроводити її до самої церкви; за чверть години він і сам приїхав, при собі звелів її знову напнути на раму й поставити на місце. Тому, що не була вона ще вкрита лаком, то здалеку виглядала, як темна матова пляма. По обіді пішли ми з Михайловим і покрили її лаком. Незабаром прийшов і Карло Павлович; спочатку він сів на передню лавку, але дивився звідти недовго й пересів на останню лавку. Тут підійшли до нього й ми та й також сіли. Він довго сидів мовчки й лише зрідка промовляв: "Ванда! Хоч би один промінь світла на вівтар! І пощо їм картини?"

— От якби, — промовив він, звертаючись до нас і вказуючи на арку, що розділює цер-

кву, — якби намалювати картину Христового Розпяття, як ця арка завбільшки, то це була б картина, достойна Богочоловіка.

Гей, коли б хоч соту, хоч тисячну частину міг я переказати вам із того, що тоді я від нього чув... Але ви самі знаєте, як він говорить. Його слів не можна передати на папері, — вони скамяніють. Він тут таки створив колосальну картину з усіма найдрібнішими деталями, змалював і поставив на місце. Та яку картину! Розпяття Миколи Пуссена — звичайна "суздальщина" [перед нею], а про Мартенса то нема що й згадувати!

Довго він іще фантазував, і я слухав його з побожністю; потім він узяв капелюха й виїшов, а слідом за ним і я з Михайловим. Проходячи повз статуї апостолів Петра й Павла, він промовив: "Ляльки в мокрім лахмітті, а ще з Торвальдсена"! — Проходячи повз крамницю Даціаро, він змішався з юрбою глядачів і спинився біля вікна з розмальованими французькими літографіями. Боже мій, подумав я, дивлячись на нього, — це ж той самий

Геній, який оце тільки так високо ширяв у сфері прекрасного мистецтва, тепер милується нудно-солодкими красунями Греведона. Незрозуміла річ, автім правдива. Сьогодні вперше я не був у класі, бо Карло Павлович мене не пустив: посадив мене з Міхайловим гуляти в дамки — двох проти себе одного й програв нам коляску на три години. Ми поїхали на острови, а він зостався вдома, дожидаючи нас на вечерю.

P. S. Не памятаю, чи писав я вам у попередньому листі, що я після вересневого триместрового іспиту переведений за "Бійця", як один із перших, до натурального класу.

Якби не ви, мій незабутній, мене не перевели б до натурального класу й за рік. Я почав одвідувати лекції анатомії професора Буяльського; він викладає тепер про кістяк. І знову таки вам завдячую, що знаю кістяк напам'ять. Скрізь і всюди ви — мій єдиний, мій незабутній добродій. Прощайте!

Всією душею своєю Ваш N. N."

* * *

Маю намір докінчити історію мого приятеля його власними листами. І це буде ще й тому цікаве, що в листах своїх він часто списує працю й майже цілоденне домашнє життя Карла Павловича, якого він був і улюбленим учнем, і товаришем.

Для майбутнього біографа К. Брюлова я згодом видам усі його листи, а тепер подам тільки ті, що безпосередньо торкаються його праці й розвитку на полі мистецтва, та розвитку його внутрішнього високоморального життя.

* * *

"Ось уже жовтень місяць при кінці, а Штернберга нема та й нема. Я не знаю, що маю робити з помешканням: воно мене не обтяжує; ми платимо за нього з Михайловим по половині, та я мало не весь день пересижую в Карла Павловича, тільки ночувати прихожу додому, іноді ж то в нього й ночую, а Михай-

лов і спати додому не приходить. Бог його знає, де й як він живе. Я з ним бачуся тільки в Карла Павловича та часом у класах. Він дуже оригінальна й доброго серця людина. Карло Павлович пропонує мені зовсім перейти до нього жити, а мені й совісно, й боюсь вам про це сказати: мені здається, що я вільніший буду, маючи своє помешкання, а дотого ж мені страх як хочеться хоч кілька місяців прожити вкупі з Штернбергом, саме тому, що ви мені так радили, а ви мені нічого лихого не порадите.

Карло Павлович надзвичайно пильно працює над копією з картини Доменікіно "Іоан Богослов". Цю копію замовила йому академія мистецтв. Підчас праці я читаю вголос. Він має власну бібліотеку досить добру, але зовсім невпорядковану; кілька разів ми брались її до ладу довести, та все даремно. Автім лектури нам не бракує. Карло Павлович обіцяв зробити рисунок Смірдінові до його "Ста літераторів", а той за те дозволив йому користуватися всією своєю бібліотекою. Я перечитав уже мало не всі романи Вальтера Скотта й те-

пер читаю "Історію хрестових походів" Мішо. Мені вона подобається більше за всі романи, та й Карло Павлович говорить те саме. Наслідуючи манеру й костюми Ретша, я нарисував ескіз, як Петро Пустельник веде юрбу перших хрестоносців через якесь німецьке місто; показав його Карлові Павловичу, але він мені найсуворіше заборонив брати сюжети з чогось, крім біблії та стародавньої грецької й римської історії. "Там, — сказав він, — все простота й артизм, а в середньовічній історії — розпуста й гидота". І в мене тепер у хаті, крім біблії, нема ані одної книги. "Подорож Анахарсіса" й "Історію Греції" Гілліса я читаю в Карла й для Карла Павловича, й він завжди слухає з однаковою насолодою. І якби ви бачили, з якою увагою, з якою сердечною любов'ю кінчає він свою копію! Я просто схиляюся побожно перед ним, та й не можна інакше. Але яку ж чарівну, магічну силу має оригінал! Чи це просто упередження, чи час так чарівливо змягшив яскравість фарб, чи Доменікіно... Але ні, це грішна думка: Доменікіно ніколи не міг бути вищий за нашого божественного Карла Павловича. Мені іноді хочеться,

щоб якнайскоріше винесли з хати отой оригінал.

Якось за вечерею зайшла мова про копії, і він сказав, що ні в малярстві, ні в скульптурі, на його думку, не може бути справжньої копії, себто відтворення, та що в поезії він знає одну-однісіньку копію, — це "Шільонський вязень" Жуковського, й тут таки прочитав його з пам'яті. Як він чудово деклямує вірші! йбогу, краще за Брянського й Каратигіна! До речі про Каратигіна: цими днями зайшли ми випадково до Михайлівського театру; виставляли "Тридцять літ, або життя грача", — "пересолену" драму, як він висловився. Між другою й третьою дією він пішов за куліси й одягнув Каратигіна для ролі жебрака. Публіка казлася, сама не знаючи чому. От що значить костюм для доброго актора!

Таліоні вже приїхала до Петербурга й незабаром почне, літаючи, нас чарувати. Але він її чомусь не долюблює. Ой, коли б скоріше вже приїздив Штернберг! Я, й не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене занадто

великий і, не вважаючи на його добрість та ласкавість, мені іноді здається, що я самотній. Михайлов хороший, благородний товариш, але нічим не захоплюється, ніяка краса, здається, його не чарує. А може я його не розумію. Прощайте, мій незабутній добродію".

* * *

"Я так тішуся! Штернберг, якого я так давно й нетерпляче дожидав, нарешті приїхав. Та як ізненацька, неждано-негадано! Я злякався й довго своїм очам не вірив, думав, чи це не примара? Саме в той час я komponував ескіз: "зекііль на полі, засіяному кістками". Це було вночі, десь у годині другій. Я поринув у "зекііля" й забув замкнути двері на ключ. Але ось двері відчиняються й у хутрі, в теплій шапці з'являється людська постать. Я спершу злякався, і сам не знаю, як промовив: "Штернберг!" "Штернберг", — одповів він мені, і я, не давши йому й хутра скинути, кинувся його цілувати, а він мені відповідало тим самим. Довго ми мовчки один на одного милувались, аж він згадав, що біля воріт жде візник, і пі-

шов до нього, а я до двірника — просити, щоб приніс речі до хати. Вже впоравшись, ми перевели дух. Дивно! Мені здавалось, що я зустрів давнього знайомого, або, краще сказати, що бачу Вас самих перед собою. Поки я розпитував, а він розповідав, де й коли він Вас бачив, про що говорили й як розійшлись, — і ніч промайнула. Ми аж тоді запримітили, що розвиднюється, коли побачили, що від свічника простяглася ясна блакитна тінь.

— Тепер, як на мене, можна й чаю напитися, — промовив він.

— Я теж тої думки, — відповів я, й ми пішли до "Золотого Якоря".

Після чаю я поклав його спати, а сам пішов до Карла Павловича — розповісти про свою радість, але він теж спав. Що поробиш, — я вийшов на набережну й не встиг кілька кроків ступити, як зустрів Міхайлова, що теж, здається, не спав цілу ніч: він ішов з якимсь паном у пальті та в окулярах.

— Лев Олександрович Елькан, — сказав Міхайлов, указуючи на пана в окулярах.

Я назвав своє прізвище, і ми подали один одному руки. Потім я повідомив Міхайлова про приїзд Штернберґа, і пан в окулярах так зрадів, немов би його давно жданий приятель приїхав.

— Де ж він? — запитав Міхайлов.

— У нас у хаті, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

— То ходім до "Капернауму", там напевно не сплять, — сказав Міхайлов.

Пан в окулярах на знак згоди кивнув головою, й вони, взявшись під руки, пішли, а я слідом за ними.

Проходячи повз помешкання Карла Павло-

вича й побачивши в вікні голову Лукіяна, я догадався, що маестро вже встав. Я попрощався з Михайловим та з Ельканом і пішов до нього. В коридорі я зустрів його з свіжою палітрою та з чистими пензлями, привітався з ним і вернувся назад: тепер я не те що вголос, але й мовчки читати не міг. Походивши трохи набережною, я пішов додому. Штернберг іще спав, я тихенько сів на стільці проти його ліжка й милувався його непорочним, як у дитини, лицем; потім узяв олівець та папір і почав рисувати його заснулого — вашого, отже й мого, друга. Схожість і вираз лиця, як на ескіз, — удалися, та ледве я накреслив цілу постать і назначив складки коври, як Штернберг прокинувся й зловив мене на гарячому вчинку. Я зніжковів; він це помітив і засміявся найцирішим сміхом.

— Покажіть, що ви робили? — спитав він.

Я показав; він знову засміявся й під небеса вихваляв мій рисунок.

— Колинебудь оддячуся вам тим самим, —

сказав він, сміючись, і скочивши з ліжка, вмився та, розв'язавши чемодан, почав одягатись.

З чемодану, зпід білизни, він вийняв грубий портфель і, подаючи його мені, сказав:

— Тут усе, що я зробив минулого літа на Україні, крім кількох малюнків фарбами й акварелею. Переглядайте, коли вам час дозволяє, а мені треба декуди поїхати.

— До побачення! — промовив він, простягаючи мені руку. — Не знаю, що сьогодні в театрі, я дуже за ним скучив. Ходім разом до театру.

— З великою охотою! — відповів я; — зайдіть тільки по мене до натурального класу.

— Добре, зайду, — сказав він уже за дверима.

Коли б не прийшов був до мене Лукіян од Карла Павловича, мені й на думку не при-

йшов би обід, навіть досадно було, що через ростбіф Лукіяна я мусів був залишити портфель Штернберга.

За обідом я розповів Карлові Павловичу про своє щастя, і він побажав побачити Штернберга. Я сказав йому, що ми умовились із ним бути в театрі. Він виявив охоту пристати до нас, коли щось путнє виставляють. На щастя того самого дня в Олександрійському театрі виставляли "Зачарований дім". Під кінець класових годин Карло Павлович зайшов до класу, взяв мене й Штернберга з собою, посадив у свою коляску, й ми поїхали дивитись на "Людовика XI". Так минув перший день.

Другого дня вранці Штернберг узяв свій грубий портфель, і ми вирушили до Карла Павловича. Карло Павлович був захоплений Вашою, — як він висловився - "одноманітно-різноманітною" батьківщиною й задумливими земляками Вашими, що їх так прегарно і правдиво змалював Штернберг. Як багато рисунків та яке все прекрасне! На маленькому клаптику сірого крамничного паперу прове-

дена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, заваленого мішками; все це не нарисоване, а тільки зазначене, але що за краса! — очей не можна відвести. Або в тіні розлогої верби, край самого берега, біленька, соломою вкрита хатка — вся відбилася в воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки пливають, — от і вся картина, та яка повна, жива картина!

І таких картин або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель у Штернберга. Чудовий, незрівняний Штернберг! Недурно поцілував його Карло Павлович.

Мимоволі згадав я братів Чернецових. Вони недавно повернулись із подорожі по Волзі й приносили Карлові Павловичу на показ свої рисунки: величезна купа ватманського паперу, з німецькою акуратністю покресленого пером. Карло Павлович поглянув на кілька рисунків і, згорнувши портфель, сказав (звичайно, не братам Чернецовим): "Я тут не те що матушки-Волги, а й калюжі доброї не сподіваюсь побачити". А в одному ескізі Штернберга

він бачить цілу Україну. Йому так сподобалась Ваша батьківщина й сумні обличчя земляків Ваших, що він сьогодні підчас обіду встиг уже збудувати собі хутір над Дніпром, біля Києва, з усіма вигодами й серед найчарівнішої декорації . Одне, чого він боїться й про що ніяк не може думки позбутися, це дідичі, або, як він їх називає, "феодалі-собачники".

Він — зовсім дитина, з усією привабливістю дитини! Сьогоднішній день ми таксамо закінчили в театрі. Виставляли "Розбійників" Шіллера. Опері мов би й не було, вряди-годи зявиться "Роберт" або "Фінелля". Балет чи, краще сказати, Таліоні все знищила. Прощайте, мій незабутній добродію!"

* * *

"Ось уже більше як місяць живемо разом із незрівняним Штернбергом, і живемо так, як, дай Боже, щоб і рідні брати жили. Та й яка ж він добра й лагідна істота! Справжній мистець! До нього все всміхається, як і він до

всього. Щасливий, завидний характер! Карло Павлович його дуже любить. Та й чи ж можна його не любити, пізнавши?

Ось як ми проводимо дні й ночі. Зрана в дев'ятій годині я йду до малярського класу (я вже роблю етюди олійними фарбами й за минулий іспит став третім із черги). Штернберг застається вдома й робить із своїх ескізів або акварельні малюнки, або невеликі картини олійними фарбами. В одинадцятій годині я або захожу до Карла Павловича, або вертаюсь додому, і ми з Штернбергом снідаємо, що Бог дав; потім я знову йду до класу й застаюсь там до третьої години. В третій годині йдемо до мадам Юргенс обідати, іноді й Карло Павлович із нами, бо саме в цю пору я мало не щодня заставав його в Штернберга; він часто задля мізерної демократичної юшки відмовлявся від розкішного аристократичного обіду. Справді надзвичайна людина! Після обіду я знов іду до класів, а на сьому годину приходить туди й Штернберг, і ми або йдемо до театру, або, походивши трохи набережною, вертаємось додому, і я читаю щонебудь уголос, а

він працює, або я працюю, а він читає. Недавно ми прочитали "Вудстока" Вальтера Скотта. Мене дуже зацікавила сцена, де Карло II Стюарт, переховуючись під чужим імям у замку старого баронета Лі, признається його дочці Юлії Лі, що він король Англії, й пропонує їй при своєму дворі почесне місце підложниці. Справжня королівська вдячність за гостинність! Я намалював ескіз і показав Карлові Павловичу. Він похвалив мій вибір і самий ексіз та казав вистудіювати Павла Деляроша.

Штернберґ недавно познайомив мене з родиною Шмідта. Це якийсь далекий його родич, гарна людина, а родина його — це просто благодать Господня. Ми часто вечорами буваємо в них, а по неділях і обідаємо. Чудова, мила родина! Я завжди вихожу від них немов чистіший і добріший. Я не знаю, як і дякувати Штернберґові за це знайомство.

Ще познайомив він мене з родиною українського аристократа — того самого, в якого ви з ним минулого літа зустрінулись на Україні. Я рідко там буваю, та й те властиво тільки

ради Штернберга: недовподоби мені отой протекційний тон і підле підлецування неотесаних гостей, що він їх годує своїми розкішними обідами й поїть українською сливянкою. Я довго не міг зрозуміти, як Штернберг може терпіти такі картини. Нарешті справа викрилася сама собою. Якось повернувся він од Тарновських зовсім до себе неподібний, бо сердитий; довго мовчки ходив по хаті, потім ліг до ліжка, встав і знову ліг і так разів зо три, аж поки не заспокоївся й не заснув. Чую, він крізь сон проказує імя одної з небог Тарновського. Тут я почав догадуватися, в чому діло. Другого дня мій Віля знову пішов до Тарновських і повернувся пізно вночі заплаканий. Я прикинувся, що цього не помічаю. Він упав на канапу й, закривши лице руками, ридав, як дитина! Так принаймні година минула; потім він устав із канапи, підійшов до мене, обійняв мене, поцілував і гірко всміхнувся, та, сівши біля мене, розповів мені історію свого кохання. Історія звичайнісінька: він покохав старшу небогу Тарновського, а та, хоч і відповідала йому тим самим, але воліла одружитися з якимсь лисим доктором Бурцевим.

Звичайнісінька історія. Висповідавшись, він трохи заспокоївся, і я поклав його до ліжка.

Другого й третього дня я його мало що й бачив: вийде рано, прийде пізно, а де дні проводить, — Бог його знає. Пробував я з ним заговорити, але він ледве мені відповідав; пропонував йому відвідати Шмідтів, та він відмовно хитнув головою. У неділю вранці запропонував я йому поїхати до оранжерії ботанічного саду, і він, що правда неохоче, згодився. Оранжерія добре на нього вплинула; він повеселішав, почав мріяти про подорож до тих чарівних країн, де ростуть усі ті дивовижні рослини так, як у нас чортополох.

Вийшовши з оранжерії, я запропонував йому пообідати на Крестовському острові в німецькому трахтирі; він охоче погодився. Після обіду ми послушали тирольців, подивились, як із гір спускаються та й поїхали просто до Шмідта. Шмідти того дня обідали у Фіцтума, інспектора університету, та там і на вечір zostалися. Ми туди. Привітали нас, голосно питаючись, де ми пропадали. У Фіцтума

натішилися ми квінтетом Бетговена й сонатою Моцарта, в якій виконував соло вславлений Бем, і на першу годину вночі повернулися додому. Бідний Віля знову зажурився. Я не потішаю його, та й чим би я міг його потішити?

Другого дня, з доручення Карла Павловича, пішов я до книгарні Смірдіна й між іншими книгами взяв два числа "Бібліотеки для читання", де вміщено роман Діккенса "Нікляс Нікльбі". Задумав я влаштувати літературні вечори в Шмідтів і запросив Штернберга. Як гадалося, так і склалося. Того самого дня, після вечірніх класів, вирушили ми до Шмідтів із книгами під пахвою. Думку мою прийняли з захопленням, і після чаю почали читати. Перший вечір читав я, другий — Штернберг, а потім ізнов я, далі — знову він, і так тяглося, поки не скінчили романа. Це дуже добре вплинуло на Штернберга. Після "Нікляса Нікльбі" таким самим чином прочитали ми "Замок Кінельворт", потім "Пертську кралю" і ще кілька романів Вальтера Скотта. Часто засижувались ми за північ і не помітили, як і різдвяні

свята наблизилась. Штернберг мало що не зовсім прийшов до себе, — принаймні працює й менше сумує; дасть Бог, і це мине. Прощайте, мій батьку рідний! Не обіцяю в скорому часі писати до вас, бо надходять свята, а я вже, з милости Штернберга, придбав крім Шмідтів ще деякі такі знайомства, що їх слід підтримувати. Справив я собі на свята нове вбрання та з англійської баї пальто, таке самісіньке, як у Штернберга щоб таки недурно Шмідти звали нас Кастором та Поллуксом; а на весну думаємо замовити собі шинелі з камльоту. У мене тепер гроші водяться. Я почав малювати акварельні портрети. Спершу з приятні, а потім і за гроші. Тільки не показую ще їх Карлові Павловичу: боюся. Я тримаюся більше манери Соколова; Гау мені не подобається: нудно солодкий. Хочу ще взятися за французьку мову: це необхідно. Пропонувала мені свої послуги одна літня вдова з тим, щоб я її сина вчив рисувати. Взаємна послуга, але все це мені не подобається, — перше, що далеко ходити (до Ертелевого проулку), друге, що морочитися дві години з розпеченим хлопчачком — це теж комісія, нівроку! Краще я за ці

дві години акварельний портрет намалюю та краще вчителєві грішми заплачу. Мабуть і ви скажете, що так краще. У Карла Павловича є Гіббон французькою мовою, а я не можу на нього й дивитись байдуже. Не знаю, чи ви бачили його ескіз або, краще сказати, невеличку картину "Гензерих у Римі"; тепер вона в нього в робітні. — Чудова! як усе чудове, що зпід його пензля виходить. Коли не бачили, то я зроблю невеличкий рисунок і пришлю Вам. "Бахчисарайський Фонтан" теж пришлю. Це, здається, ще при вас почато.

Ось іще про що мало не забув, — готується надзвичайна подія: Карло Павлович жениється; після свят — весілля. Наречена його — донька рижського почесного горожанина Тіма. Я не бачив її, але кажуть, надиво гарна. Її брата я зустрічаю іноді в класі; він учень Зауервейда, дуже вродливий хлопець. Коли це все станеться, то я напишу вам із найдокладнішими подробицями, а поки що ще раз прощайте, мій незабутній добродію!"

"Ось уже два місяці, як я не писав вам. Така довга мовчанка — річ непростенна. Але я наче навмисне ждав, аж скінчиться цікавий епізод у житті Карла Павловича. В останньому листі писав я вам про задумане одружіння, тепер опишу вам докладно, як це все сталося та як зруйнувалося.

В самий день шлюбу Карло Павлович одягнувся, як він звичайно вдягається, взяв капелюха й, проходячи робітнею, спинився перед уже закінченою копією з Доменікіно; довго стояв мовчки, потім сів у крісло (крім його та мене нікого не було); мовчанка тяглася ще кілька хвилин; потім він звернувся до мене й сказав:

— Цампієрі наче говорить мені: не жемись — загинеш!

Я не спромігся щось йому сказати, а він узяв капелюха й пішов до своєї нареченої та цілий день не вертався до дому. До свята зовсім не готувалися: у той день Лукіян навіть

ростбіфа не смажив; одно слово, жадного натяку на якебудь свято. В класі я довідався, що він братиме шлюб у восьмій годині ввечорі в лютеранській церкві св. Анни, що на Кірочній вулиці. Після класу взяли ми з Штернбергом візника й поїхали на Кірочну. Церква була вже освітлена, і Карло Павлович з Зауервейдом та братом нареченої були в церкві. Побачивши нас, він підійшов, подав нам руку і сказав:

— Женюсь.

Цієї самої хвилини увійшла до церкви наречена, і він пішов їй назустріч. Я за ціле життя своє не бачив та й не побачу такої красуні! Підчас шлюбного обряду Карло Павлович стояв глибоко задуманий; він ані разу не поглянув на свою гарну наречену. Обряд скінчився, ми поздоровили щасливе подружжя, провели їх до карети й по дорозі заїхали до Клея, повечеряли й за здоровя молодих випили пляшку Кліко. Все це відбулося 8 січня 1839 року. І в Карла Павловича свято закінчилося пляшкою Кліко; ні того дня, ні потім не справляли весі-

лля.

За тиждень після цієї події зустрівся я з ним у коридорі якраз проти помешкання графа Толстого; він покликав мене до себе й задержав на обід. Поки подали обід, він щось рисував до свого альбому, а мені казав читати "Квентіна Дорварда". Ледве почав я читати, як він спинив мене й досить голосно крикнув:

— Еміліє!

За хвилинку ввійшла промініста красуня, — його дружина. Я незграбно вклонився їй, а він сказав;

— Еміліє, на чому ми спинились? Або ні, сідай та сама читай. А ви послухайте, як вона гарно читає по-російському.

Спершу вона не хотіла читати, та потім розкрила книжку, прочитала кілька речень із сильною німецькою вимовою, зареготалася, кинула книжку й утікла. Він покликав її вдруге і з ніжністю закоханого просив її сісти до

фортепіяну та проспівати вславлену каватину з "Норми". Без найменшої манірности сіла вона до інструменту й після кількох прелюдій заспівала. Голос у неї був не сильний, не ефектовний, але такий солодкий, чарівливий, що я слухав і сам собі не вірив, що слухаю співу смертельної, земної істоти, а не якоїсь воздушної феї. Чи був це магічний вплив краси, чи вона справді так добре співала, тепер я вам не можу сказати з певністю; але й тепер я немовчую її чарівний голос. Карло Павлович теж був зачарований її співом, бо сидів, склавши руки над своїм альбомом, і не чув, як увійшов Лукіян та двічі повторив:

— Обід на столі.

Після обіду подав Лукіян на той самий стіл овочі й пляшку Лякріма-Крісті. Вдарила пята година, і я залишив їх за столом та пішов до класу. На прощання Карло Павлович подав мені руку й просив приходити до нього щодня на обід. Я не тямив себе з радости від такого запрошення.

Після класу зустрів я їх на набережній і пристав до них. Незабаром вони пішли додому й запросили мене до себе. За чаєм Карло Павлович прочитав "Анжело" Пушкіна й оповів, як покійний Олександр Сергієвич просив його намалювати портрет його дружини та як він безцеремонно відмовився через те, що дружина поета косоока. Він пропонував Пушкінові намалювати портрет із нього самого, але Пушкін одплатився йому тим самим. Незабаром поет помер і залишив нас без портрету: Кіпренський намалював з нього якогось денді, а не поета.

Після чаю молода чарівлива господиня навчила нас "гальб-цвельфа" і, програвши мені двадцять копійок, а чоловікові — каватину з "Норми", зараз сіла до фортепянута й поквитувалась. Після такого пишного фіналу я подякував чарівній господині та господареві й пішов додому: було вже далеко за північ. Штернберг ще не спав і ждав мене. Я, не скидаючи капелюха, оповів йому свої пригоди, і він назвав мене щасливим.

— Позавидуйте й мені, — сказав він, — мене запрошує генерал-губернатор Оренбурзького краю до себе з Оренбург на літо; я був сьогодні у Володимира Івановича Даля, і ми вже умовились щодо подорожі. На тому тиждні — гайда!

Мене ця вістка приголомшила; я довго не міг говорити, але, схаменувшись, запитав його:

— Коли ж це ти так скоро встиг усе владнати?

— Сьогодні, — відповів він, — у десятій годині присилає за мною Григорович; прихожу, а він пропонує мені цю подорож, я згожуюсь, іду до Даля, й справа скінчена.

— Що ж я без тебе робитиму? Як же я без тебе жити буду? — запитав я його крізь сльози.

— Так, як і я без тебе: будемо вчитись, працювати, то й самоти не помітимо. — Ось

що, — додав він, — завтра ми обідаємо в Йоахіма. Він тебе знає й просив, щоб я привів тебе. Згода?

Я згодився, й ми лягли спати.

Другого дня ми обідали в Йоахіма. Це син відомого каретника Йоахіма, веселий, простий, добре освічений німець. По обіді показував він нам свою збірку естампів і між іншим кілька зшитків дуже гарних літографій, що їх недавно отримав із Дрезденської галерії. Тому, що це була субота, ми провели в нього й вечір. За чаєм мова зайшла про кохання та про закоханих. Сердешний Штернберг сидів, як на гарячих вуглях. Я силкувався змінити тему розмови, та Йоахім наче навмисне роздмухував її й у кінці оповів про себе самого такий анекдот:

— Коли я був закоханий у свою Адельгейду, а вона в мене ні, то я задумав був накласти на себе руки. Вирішив я заподіяти собі смерть чадом: приготував усе, що слід, а саме: написав записки кільком приятелям, — їй також (і

він указав на дружину), дістав пляшку рому й звелів принести жаровню з холодним вугіллям, трісочок та свічку. Коли все було готове, я замкнув двері на ключ, налив шклянку рому, випив, і мені почав увижатись "Бенкет Вальтазара" Мартенса. Я повторив дозу, і мені вже нічого не ввижалось. Повідомлені про мою передчасну й трагічну смерть, приятелі збіглись, виважили двері й знайшли мене п'яного, як ніч. Справа в тому, що я забув вугілля підпалити, а то б напевно вмер. Після цієї події й вона стала до мене прихильніша та нарешті зважилася зробити мене своїм чоловіком.

Оповідання своє він закінчив доброю шклянкою пуншу.

Йоахім мені надзвичайно сподобався своєю манерою, і я постановив заходити до нього якнайчастіше.

Неділю ми провели у Шмідта. В одинадцятій годині повернулись додому та вже почали були роздягатись, як притьмом Штернбергові потрібно стало хусточки; він засунув руку до

кишені й замість хусточки вийняв афішу.

— А я й забув, — сьогодні в Великому театрі маскарад, — сказав він, розгортаючи афішу, — їдьмо!

То що ж, — їдьмо: спати ще рано, — сказав я, і ми, вдягнувши замість сюртуків фраки, поїхали спочатку до Поліцейського мосту до магазину костюмів і, взявши капуцини та чорні півмаски, рушили до Великого театру. Осяяна сая швидко наповнювалася публікою в масках, музика греміла, й у гомоні загальної розмови верещали маленькі капуцини. Незабаром стало гаряче, й маска мені страшенно обридла; я скинув її, Штернберг — теж. Можливо, що комусь це здалося й дивним, але нам що до того.

Ми пішли до бічних саль нагорі, щоб відпочити від тісноти й спеки. Ані одна маска, хоч би тобі на сміх, не гналася за нами. Тільки на сходах здивав нас Елькан, той самий пан в окулярах, що я його зустрів якось разом із Міхайловим. Він мене пізнав, Штернберга —

теж і, регочучись на ціле горло, захопив нас у свої обійми: в ту мить підійшов до нього молодий мічман, і він представив його нам, називаючи його своїм щирим приятелем Сашею Оболонським. Коли ми прийшли нагору, була вже третя година. В одній із бічних саль накритий стіл і братія, що за столом жв'якала, викликали в мене апетит. Я шепнув про це Штернбергові, а він уголос згодився. Але Елькан та Оболонський запротестували й запропонували їхати до незмінного Клея й повечеряти як слід.

— А то, — додав Елькан, — тут не нагодують, а здеруть удесятеро.

Ми однодушно погодились і почимчикували до Клея.

Молодий мічман мені подобався своїми вільними манерами. Досі я зустрічався тільки з своїми скромними товаришами, а світського юнака вперше зблизька побачив. Каламбурами й дотепами так і сипле, а водевільних куплетів знає безліч, — справді гарний хло-

пець.

Ми просиділи в Клея до світанку, а тому, що бравий мічман був трохи напідпитку, то ми взяли його до себе на помешкання, а з Ельканом розпрощались у трахтирі.

От як я нині живу: вештаюсь по маскарадах, вечеряю по трахтирах, витрачаю гроші на галай-балай, а чи ж давно, — чи ж давно саяв над Невою той незабутній ранок, коли ви знайшли мене в Літньому саді перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок! Незабутній мій добродію! Чим і як віддячусь я вам достойно? Крім чистої, сердечної сльози-моли-тви, нічого не маю.

В девятій годині пішов я своїм звичаєм до класу, а Штернберг із гостем zostалися вдома; гість іще спав. В одинадцятій я зайшов до Карла Павловича й вислухав наймилішу догану від наймилішої Емілії Карловни. До другої години грали ми в "гальб-цвельф". Вона хотіла, щоб я до обіду зостався з ними; і я вже почав був згожуватись, та Карло Павлович завва-

жив мені, що манкувати не слід, і я, засоромлений по вуха, пішов до класу. В третій годині я знову прийшов, а в пятій залишив їх при столі й знов пішов до класу.

Так, як описаний тут, проводив я в них усі дні, крім суботи й неділі. Субота була призначена Йоахімові, а неділя Шмідтові й Фіцтумові. Ви помічаєте, що всі мої знайомі — німці, але які прекрасні німці! Я просто закоханий у тих німців. Штернберґ увесь тиждень клопотався про свою подорож і напевно щось забув: така вже його вдача. В суботу ми пішли до Йоахіма, зустріли там старого Кольмана, відомого аквареліста й учителя Йоахіма.

По обіді Кольман казав своєму учневі показати нам свої етюди дерев, на що учень погодився неохоче. Етюди зроблені чорним та білим олівцем на сірому папері й зроблені так гарно, так докладно, що я не міг ними намилюватися. За один із цих етюдів він дістав другу срібну медалю; добрий Кольман вихвалював цей рисунок, як тріумф свого учня, і присягався на всіх святих, що він сам так гарно

не нарисує. Тому, що Штернбергові залишилось тільки два дні, — не більше, — бути з нами, то Йоахім і спитався його, як він гадає ці дні провести? Штернберг, здається, й не думав про це. Йоахім тоді запропонував ось що: завтра, себто в неділю, оглянути галерії Строганова й Юсупова, а в понеділок — Ермітаж. Проект прийняли, й другого дня ми заїхали до Йоахіма та вирушили до галерії Юсупова. Князя повідомили, що такі й такі артисти просять дозволу оглянути його галерію; на це ввічливий господар звелів сказати нам, що сьогодні — неділя й гарна погода, а тому й радить нам, замість мистецьких творів, натішитися краще розкішною погодою. Нам, звичайно, довелося тільки подякувати господареві за ласкаву пораду. Щоб не почути такої поради й у Строганова, ми пішли до Ермітажу й години три раювали, як справжні прихильники красного мистецтва. Обідали в Йоахіма, а вечір перебули в театрі.

В понеділок уранці Штернберг дістав записку від Даля. Володимир Іванович писав йому, щоб він у третій годині був готовий до до-

роги. Штернберг поїхав попрощатись із своїми приятелями, а я взявся скласти до чемодану його речі. На третю годину ми вже були в Даля, а в четвертій ми поцілувалися з Штернбергом біля середньої рогачки, і я сам, мало не плачучи, вернувся до Петербургу. Гадав був заїхати до Йоахіма, та мені хотілося бути на самоті, а разом не хотілося й їхати до себе: я боявся пустки, що мене вразила б дома. Відпустивши візника біля застави, пішов я пішки. Дорога, що її я пройшов, мене не втомила, як я того сподівався, і я ще довго ходив набережною проти академії. В помешканні Карла Павловича світилося; але незабаром світло згасло, й він вийшов з дружиною на набережну. Щоб не спіткатися з ними, пішов я додому й, не запалюючи світла, роздягнувся та й ліг до ліжка.

Я тепер мало коли вдома буваю: нудьга й порожнеча без Штернберга. Міхайлов знову оселився зо мною й по-старому не сидить удома. Він теж десь познайомився з мічманом Оболонським, мабуть у Елькана. Оболонський часто приходить уночі, а коли Міхайло-

ва немає вдома, то він лягає спати на його ліжко. Цей молодик починає мені менше подобатися, ніж було давніше: чи він справді такий одноманітний, чи це мені тільки здається, бо я тепер і сам до себе неподібний. Бож хоч класи й одвідую пильно, як і перше, але працюю мляво, що й Карло Павлович запримітив; мені це прикро, і я не знаю, як поправитись.

Емілія Карловна до мене ласкава, як і перш, і таксамо грає зо мною в "гальбцвельф".

Незабаром по відїзді Штернберга Карло Павлович звелів мені приготувити олівці й папір. Він хоче нарисувати 12 голівок із своєї дружини в різних позах для задуманої картини на сюжет балади Жуковського "Двнадцать спящихъ двъ". Однак, папір та олівці лежать собі без ужитку.

Було це під кінець лютого; я, як звичайно, обїдав у них. У цей фатальний день дружина Карла Павловича видалась мені особливо ча-

рівливою; за обідом вона частувала мене вином і була така привітна, що, коли вдарила пята година, я готовий був забути про клас; але вона сама мені про це нагадала. Нічого було робити, я встав ізза столу й пішов, не прощаючись та обіцяючи зайти з класу й неодмінно обіграти її в "гальб-цвельф".

Класи скінчилися; захожу, як обіцяв, до них. Мене на дверях зустрічає Лукіян і каже, що пан не веліли нікого приймати. Мене дуже здивувала така зміна, й я пішов додому. Проти звичаю я застав удома Міхайлова та бравого мічмана. Вечір минув у веселій балаці. Біля дванадцятої години вони пішли вечеряти, а я ліг спати.

Другого дня ранком захожу я з класу до Карла Павловича, вхожу до робітні, а він весело зустрічає мене такими словами:

— Поздоровте мене, я знову нежонатий!

Зразу я його не зрозумів; він повторив мені те саме ще раз. Я ще не вірив, але він додав

уже зовсім невесело:

— Дружина моя вчора по обіді пішла до Зауервейдової та й не вернулась.

Потім Карло Павлович звелів Лукіянові переказати Ліпінові, щоб той подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було принесене, і він сів до праці. На шталюзі стояв незакінчений портрет графа Мусіна-Пушкіна. Карло Павлович взявся був за нього, але як він не намагався вдавати з себе байдужого, — праця йому не йшла. Нарешті він кинув палітру й пензлі та промовив немов сам до себе:

— Невже це мене так бентежить? Не можу працювати.

І він пішов до себе нагору.

В другій годині я пішов до класу, все ще не зовсім певний того, що сталося. В третій ви-йшов із класу й не знав, що робити: чи йти до нього, чи дати йому спокій? Лукіян зустрів мене в коридорі й поклав край моему ваган-

ню, сказавши: "Пан просять до обіду". — Але обідав я сам. Карло Павлович ні до чого не доторкнувся, навіть до столу не сідав, скаржився, що болить голова, а сам курил цигару. Другого дня він ліг у ліжко й пролежав два тижні, увесь той час я не відходив од нього. Іноді він маячив у гарячці, але ні разу не вимовив імя своєї дружини. Нарешті став видужувати й одного вечора закликав свого брата Олександра та попросив його пораяти адвоката, щоб старатися про формальний розвід. Тепер він уже виходить із хати й замовив Давіцетті велике полотно: хоче розпочати картину "Взятіє на небо Божіей Матери" для Казанського собору, та, дожидаючись полотна й літа, почав малювати портрет князя Олександра Миколаєвича Голіцина на весь зріст та Федора Івановича Прянішнікова. Старий буде намальований у сидячій позиції в сірім фраку й з Андрієвською биндою.

Не пишу вам про чутки, що ширяться про Карла Павловича в місті та в самій академії. Чутки такі безглузді й огидні, що гріх їх і повторювати. Загальна опінія в академії вважає

за автора цих пліток Зауервейда, і я маю підстави цьому вірити. Хай це все трохи задавниться, і тоді я вам перекажу свої підозріння, а тимчасом зберу матеріял та розберуся в ньому. Прощавайте, мій незабутній добродію!

Р. S. Від Штернберга з Москви дістав листа. Добрий Віля! Він і Вас не забуває, шле Вам поклін і просить, коли доведеться Вам зустрінути на Україні небогу Тарновського, паню Бурцеву, то перекажіть їй од нього найглибшу пошану. Бідний Віля! Він усе ще памятає".

* * *

Дальшого листа я не подаю тому, що нема в ньому нічого, крім безглузвих пліток і гидкого наклепу на Карла Великого, а таких речей не повинно бути в оповіданні про найблагороднішого з людей. Нещасливе його одружіння закінчилось полюбовною умовою, себто розводом, за який він заплатив 13.000 рублів асигнаціями. От і все, що було в листі цікавого.

"Петербурзького сіренького літа мов і не було. На дворі вогка, гнила осінь, а в академії нашій блискуча вистава. От, якби й Ви приїхали на неї поглянути, то й я б натішився вами. Щодо малярства, то з праць учнів особливо видатного немає нічого, крім програми Петровського "Янгол являється пастухам". Зате визначились скульптори: Рамазанов і Ставассер; особливо Ставассер. Він зробив круглу статую молодого рибалки, та як зробив! Сама краса — особливо вираз обличчя: затаївши дух, живе лице слідкує за рухом поплавця. Я пам'ятаю, коли статуя була ще в глині, Карло Павлович несподівано увійшов до кабінету Ставассера і, любуючись цією статуєю, порадив йому вдавнити трохи нижню губу рибалки. Той це зробив, і вираз змінився. Ставассер готовий був молитись на великого Брюлова.

Про малярство взагалі скажу вам, що для одної картини Карла Павловича варто було б приїхати не те що з України, а з самого Китаю. Справді велетень; присяде прихапцем —

і підмалює, і скінчить, а тоді вже й частує зголоднілу публіку своїм чудовим твором. Велика його слава й необсяжний його ґеній.

Що ж мені сказати вам про самого себе? Дістав першу срібну медалю за етюд із натури. Намалював ще невеличку картину олійними фарбами: "Сирітка-хлопчик ділиться милостинею з собакою під парканом", — от і все. Ціле літо постійно працював у класах, а ранками ходив з Йоахімом на Смоленське кладовище рисувати лопухи й дерева. Я щораз більше закохуюсь у Йоахіма. Ми з ним мало не щодня бачимося; він постійно відвідує вечірні класи.

Він зблизився з Карлом Павловичем, і вони часто відвідують один одного. Іноді ми дозволяємо собі прогулюватися по Петровському і Крестовському островах, щоб зрисувати чорну ялинку або білу березу. Разів зо два ходили пішки до Парґолова, і там я познайомив його з Шмідтами. Вони влітку живуть у Парґолові. Йоахім дуже тішиться цим знайомством; та й кому ж би не подобалася родина

Шмідтів?

Оповім Вам іще одну дуже цікаву пригоду, що недавно трапилася зо мною. На одному поверсі зо мною оселився якийсь урядовець з родиною. Родина його: дружина, двоє дітей і небога, гарна дівчина літ п'ятнадцяти. Як я довідався про всі ці подробиці, оповім вам зараз. Ви добре пригадуєте ваше колишнє помешкання: з малесеньких сіней одчиняються двері до спільного коридору. Одного разу я розчиняю ці двері й, уявіть собі моє здивовання, передо мною стоїть дуже гарна дівчина, засоромлена і зчервоніла по вуха. Я не знав, що їй сказати, й хвилинку помовчавши, привітався, а вона, закривши лице руками, втікла й сховалась за сусідніми дверима. Що воно за знак, — я не міг зрозуміти, та після довгих здогадів і припущень пішов до класу. Працював я зле: все мені перешкожала загадкова дівчина. Другого дня вона зустріла мене на сходах і спалахнула вся, як і перше; я теж остовпів; за хвилину вона засміялася так подитячому, так сердечно й щиро, що я не втерпів і почав їй вторувати; раптом почули ми

чийсь кроки на сходах, і це вгамувало наш сміх. Вона притулила палець до вуст і втекла. Я нишком пішов по сходах і ввійшов до свого помешкання, ще більше спантеличений, ніж перше. Кілька днів я не знав через неї спокою; я щохвилини виходив на коридор з надією зустріти свою знайому-незнайому, але вона, коли й вибігала на коридор, то так швидко ховалась, що я не встигав їй навіть головою кивнути, не те, що вклонитись як слід. Минув цілий тиждень. Я вже було почав її забувати. Але, слухайте, що сталося. В неділю десятої години зранку входить до мене Йоахім, і вгадайте, кого він приводить із собою? Мою таємничу зачервонілу красуню.

— Я у вас злодія зловив, — сказав він, сміючись.

Поглянув я на загадкову пустунку і сам засоромився не менше, ніж зловлена злодійка; Йоахім це запримітив і, випускаючи руку дівчини, лукаво всміхнувся. Звільнена красуня не втекла, як можна було сподіватися, а зосталась таки тут та, поправивши хусточку й ко-

су, оглянулась і промовила:

— А я гадала, що ви саме проти дверей сидите та малюєте, а ви онде, в другій хаті.

— А коли б він малював проти дверей, тоді що? — запитав Йоахім.

— Тоді б я дивилася в дірочку, як вони малюють.

— Пощо ж у дірочку? Я певен, що мій товариш настільки ввічливий, що дозволить вам підчас праці бути в хаті.

І я для підтвердження Йоахімових слів притакнув головою й подав гості стільця. Вона, не звернувши уваги на мою чемність, повернулась до портрета пані Солової, що стояв на шталюзі й недавно був початий, та тільки стала захоплюватись образом красуні, як на коридорі почувся голос:

— Де ж це вона пропала? Пашо!!

Моя гостя затремтіла й зблідла.

— Тітонька, — прошепотіла вона й кинулась до дверей; біля дверей спинилась і, при-туливши пальчика до вуст, хвилинку постояла й зникла.

Посміявшись із цієї оригінальної пригоди, ми з Йоахімом пішли до Карла Павловича.

Пригода ця сама про себе незначна, але мене вона якось непокоїть; вона в мене з голови не виходить, про неї я постійно думаю. Йоахім іноді жартує з моєї задуми, й мені це не подобається, навіть прикро, що він натрапив на цю пригоду.

Сьогодні я дістав листа від Штернберга. Він збирається в якийсь похід на Хіву й пише, щоб не сподіватись його на свята до Петербургу, як він раніше писав. Я скучив за ним: ніхто мені його заступити не може. Михайлов поїхав до свого мічмана до Кронштадту, і я вже більш як два тижні його не бачу. Дуже гарний маляр, найблагородніша людина й, на

лихо, найбезладніша! На час його відсутности я запросив до себе, за рекомендацією Фіцтума, студента Демського. Це скромний, дуже освічений, дотого ж бідний молодий поляк. Він цілий день перебуває в аудиторії, а ввечорі вчить мене французької мови й читає з мною Гіббона. Двічі на тиждень увечорі я хожу до салі Вільного Економічного Товариства та слухаю лекції фізики професора... Ще хожу раз на тиждень із Демським слухати лекції зоології професора Куторги. Як ви самі бачите, часу я не марную; нудьгувати зовсім ніколи, а я все таки нудьгую: мені чогось бракує, а чого, я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічого не робить і вдома майже не живе. Я з ним бачусь дуже рідко, і то на вулиці. Прощайте, мій незабутній, мій добродію! Не обіцяю вам писати скоро: час у мене минає нудно, монотонно, писати нема про що, а я не хотів би, щоб ви куняли над моїми одноманітними листами так, як я куняю над цим посланієм. Ще раз прощайте!"

* * *

"Я обманув вас: не обіцяв вам писати скоро, а от не минув ще й місяць після останнього мого послання, і я знову берусь за нове. Випадок прискорив; він і обманув вас, а не я. Штернберг занедужав у поході на Хіву; розумний і добрий Даль порадив йому покинути військовий табор та повернутися додому, і він зовсім несподівано з'явився в мене 16 грудня вночі. Коли б я був сам у хаті, то прийняв би його за мару і, звичайно, злякався б, але я був із Демським, і ми перекладали найвеселіший розділ із "Брата Якова" Поль-де-Кока; отже поява Штернберга не видалась мені такою неприродною, хоч здивування й радість моя від цього ані трохи не зменшилась. Обнявшись із ним і поцілувавшись, я зараз же познайомив його з Демським, а що була тільки десята година, то ми пішли до "Берліну" пити чай. Ніч, само собою, минула на розпитах та на оповіданнях. Удосвіта Штернберг знемігся й заснув, а я, дочекавшись ранку, взявся за його портфель, такий самий повний, як і той, що привіз він минулого року з України. Але тут уже не та природа, не ті люди; хоч усе таксамо гарне й виразне, але все цілком інше,

крім меланхолії; хоч це, мабуть, відбитка задумливої душі маляра. На всіх портретах Ван-Дейка переважають риси розуму й благородства, і це пояснюється тим, що Ван-Дейк сам був найблагороднішою, розумною людиною. Таксамо я пояснюю собі й загальну експресію прекрасних рисунків Штернберґа. Ах, коли б ви знали, як весело, як невимовно швидко й весело линуть тепер мої дні й ночі. Так весело, так швидко, що я не встигаю виучувати малесенької лекції Демського, за що й погрожує він зовсім од мене відмовитися. Знайомства наші не зменшилися і не збільшилися, — все ті самі, але всі вони так розцвіли, такі веселі стали, що я вдома просто не можу всидіти; хоч, признаюсь вам, і вдома в мене не без принади, не без чарів. Я говорю про сусідку, про ту саму "зłodійку", що її під дверима зловив Йоахім. Що це за миле, невинне створіння! Справжня дитина, найкраща, незіпсована дитина! Вона кожного дня кілька разів забігає до мене, забіжить, поскаче, пощобече й випурхне, як пташка. Іноді просить мене намалювати її портрет, але ніяк не всидить більше пяти хвилин, просто живе срібло! Недавно по-

трібна мені була жіноча рука для портрета одної пані, я попросив її потримати руку; вона, як добра, була погодилась; та що б ви думали, — й секунди не тримала спокійно — справжня дитина! Отак я бився, бився й нарешті був змушений запросити для руки модель. Та уявіть собі, що сталося? Як тільки я посадовив модель і взяв палітру в руки, вбігає до хати сусідка, як завжди жвава, сміючись, та як тільки побачила натурницю, вмить скамяніла, потім заголосила й, як тигрєня, кинулась на неї. Я не знав, що й робити; на щастя трапилася в мене малинової барви оксамитна мантилька тої самої пані, з якої я малював портрет. Я взяв мантильку й накинув їй на плечі. Вона схаменулась, підійшла до дзеркала, полюбувалась собою хвилинку, потім кинула її на підлогу, плюнула на неї й вибігла з хати! Я відпустив модель, а рука так і зосталась невикінченою.

Три дні після цієї пригоди сусідка не з'являлася до мого помешкання; коли ж зустрічалась зо мною на коридорі, то закривала лице руками й утікала в протилежний бік. Четвер-

того дня, ледве я прийшов із класу додому й почав ладнати палітру, як увійшла сусідка, лагідна, тиха, — я просто не пізнав її. Вона мовчки закасала до ліктя рукав, сіла на стілець та прибрала позу змальованої пані. Я, наче б нічого не сталось, взяв палітру, пензлі та й почав працювати. За годину рука була готова. Я розстелявся, дякуючи їй за таку милу послугу, але вона хочби всміхнулася: встала, спустила рукав і мовчки вийшла з хати. Мене це, признаюсь вам, до живого дійняло, і я тепер ламаю голову, як мені привернути давню гармонію. Так минуло ще кілька день, гармонія почала ніби відновлюватися. Вона вже не втікала від мене в коридорі, а іноді навіть усміхалася. Я вже почав сподіватися, що от-от двері відчиняться, і влетить моя пташка червонопера. Однак, двері не відчинялися, і пташка не з'являлася. Я почав непокоїтися й придумував сильце на лукаву пташку. Коли ж розсіяність моя ставала вже нестерпна не тільки для мене, але й для добряги Демського, саме тоді, як янгол з неба, з'явився до мене Штернберг із киргизького степу.

Тепер я живу тільки з самим Штернбергом і для нього одного, і коли б іноді не зустрів її в коридорі, то мабуть і зовсім забув би про сусідку. Вона страх як рада б забігати до мене, та от біда: Штернберг постійно вдома, а коли й виходить із дому, то з ним вихожу й я. Проте на свята вона не втерпіла, а тому, що ввечорі вдома не буваємо, то вона вдень вдягла маску і прибігла до нас. Я прикинувся, що її не пізнаю; вона довго крутилася й усяко старалася, щоб я її пізнав; але я вперто не піддавався. Нарешті вона не витерпіла, підійшла до мене та мало не вголос сказала:

— Такий нестерпний, — та цеж я!

— Коли ви, то маску здійміть, — відповів я нишком, — тоді я довідаюсь, хто ви.

Вона трохи замялась, потім зняла маску, а я познайомив її з Штернбергом.

З того дня пішло у нас по-старому. З Штернбергом вона не церемониться так само, як і зо мною; ми розпещуємо її різними ласо-

цями й поводимось із нею, як добрі брати з рідною сестрою.

— Хто вона? — раз запитав мене Штернберг.

Я не знав, що відповісти на це несподіване питання. Мені ніколи й до голови не приходило спитати її про це.

— Мабуть, сирота або донька найнеобачнішої матері, — говорив він далі, — в усякому разі шкода її. Чи вміє вона хоч читати?

— І цього не знаю, — відповів я несміливо.

— Давати б їй щось читати, — обізвався Штернберг, — все ж голова не була б порожня. Довідайся-но, доречі. Якщо вміє вона читати, то я подарую їй дуже моральну й мило видану книжку: "Векфільдський священик" Гольдсмита. Добрий переклад і видання гарне!

А за хвилинку він додав, звертаючись до мене з усмішкою:

— Ти бачиш, я сьогодні почуваю себе моралістом. Наприклад, таке питання: чим можуть скінчитися візити цієї наївної пустунки?

Я злегенька затремтів, але зараз схаменувся й одповів:

— Гадаю, — нічим.

— Дай Боже! — відповів він і задумався.

Я завжди люблюсь його благородним, безжурним, як у дитини, лицем; але тепер це миле обличчя мені видалось зовсім не дитячим, а дозрілим, — обличчям людини, що багато чуттєвого досвіду зазнала. Не знаю чому, але мені мимохіть прийшла на думку Тарновська, і він наче підстеріг мою думку, бо глянув на мене й глибоко зітхнув.

— Бережи її, мій друже, — сказав він, — або сам бережись її. Так роби, як сам почуваєш; тільки пам'ятай і ніколи не забувай, що жін-

ка — свята й недоторкана, але заразом і така принадна річ, що ніяка сила волі не встоїться проти тої принади. Тільки почуття найвищої евангельської любови, — воно тільки одно може захистити її від ганьби, а нас од вічного докору. Озбройся ж цим прекрасним почуттям, як лицар залізним панцирем, — іди сміливо на ворога.

Він на хвилинку замовк.

— А я дуже постарівся від минулого року, — сказав він, усміхаючись. — Ходім краще на вулицю; в хаті наче б то якось душно.

Ми довго мовчки ходили вулицею, мовчки вернулись додому й лягли спати.

Ранком я пішов до класу, а Штернберг зостався вдома. В одинадцятій годині я прихожу додому, — і щож я бачу?! Вчорашній професор моралі прибрав мою сусідку в боброву з оксамитовим верхом і золотою китицею татарську шапочку та в якийсь червоний шовковий — теж татарський — шугай, і сам, вдя-

гнувши башкирську гостроверху шапку, ви-
грає на гітарі качучу, а сусідка, мов тая Таліо-
ні, так і тне соло.

Я, само собою, тільки руками сплеснув, а
вони хочби тобі моргнули; танцюють далі ка-
чучу, наче нічого не сталося. Натанцював-
шись досхочу, вона скинула шапочку й шугай-
та вибігла на коридор, а мораліст поклав гіта-
ру й зареготався, як божевільний. Я довго пе-
ремагався, але нарешті не витримав і так щи-
ро завторував, що заглушив і пріму.

Нареготавшись досхочу, посідали ми на
стільцях один проти одного. Помовчавши
хвилинку, він заговорив перший:

— Вона найпривабливіше створіння; я хо-
тів був змалювати з неї татарочку, але вона
ледве встигла прибратись, як почала танцю-
вати качучу, а я, як ти бачив, не витримав і
замість олівця й паперу вхопив гітару, а ре-
шту — знаєш сам. Але от чого ти не знаєш: пе-
ред качучею вона оповіла мені свою істо-
рію, — ясна річ, лаконічно, та й подробиці ле-

две чи вона сама знає; та все ж коли б не ця шапка, вона б не перервала наполовині свого оповідання, — а то вгледіла шапку, вхопила, наділа та й про все забула. Може вона з тобою розмовніша буде, то випитай у неї гарненько; її історія мусить бути дуже драматична. Вона каже, що її батько вмер минулого року в Обухівському шпиталі...

В цю хвилину двері відчинились, і до хати ввійшов Михайлов, якого вже давно ми не бачили, а за ним бравий мічман. Без зайвих слів Михайлов запропонував нам сніданок в "Александра". Ми переглянулись із Штернбергом і, звичайно, погодилились. Я був натякнув щось про класи, але Михайлов так несамовито зареготався, що я мовчки надів капелюха й узявся за дверну ручку.

— А ще хочеш бути малярем! Хіба в класах виховуються справжні великі малярі? — урочисто промовив невгамовний Михайлов.

Ми згодились, що найкраща школа для маляра — таверна, і в добрій згоді вирушили до

"Александра".

Біля Поліцейського мосту ми зустріли Елькана, що ходив там із якимсь молдаванським боярином і розмовляв із ним по-молдаванському. Ми взяли й його з собою.

Дивна істота цей Елькан: немає мови, щоб він нею не розмовляв, немає товариства, в якому б він не бував, починаючи від нашої братії й кінчаючи графами й князями. Він, як казковий чарівник, скрізь і ніде: і на Англійській набережній, у конторі пароплавства, провозає за кордон приятеля, і в конторі діліжансів, або навіть біля середньої рогачки теж провозає якогось сердешного москвича, й на весіллі, й на христинах, і на похороні, — і все це напротязі одного дня, що його він закінчує своєю присутністю в усіх трьох театрах. Суций Пінетті! Дехто його стережеться, як шпигуна, але я не помічаю в ньому нічого такого. Властиво він — нестримно балакуча людина, славний хлопець, а дотого ще й лихий фелетоніст. Його ще жартом звуть вічним жидом, і цей титул він сам вважає відповід-

ним для себе. Зо мною він інакше й не говорить, як по-французькому, за що я йому дуже вдячний, бо це для мене добра практика.

Замість сніданку ми в "Александра" пообідали досхочу й розійшлись кожний до себе. Михайлов і мічман переночували в нас і вранці поїхали до Кронштадту. Свята минули в нас швидко, тобто весело. Карло Павлович наказує мені готуватися до конкурсу на другу золоту медалю. Не знаю, як воно буде. Я вчився ще так мало, але з Божою поміччю спробую. Прощавайте, мій незабутній добродію! Більше нічого не вмію вам сказати".

* * *

"Вже й масниця, й великий піст, і, нарешті, великодні свята минули, а я вам не писав ні слова. Не подумайте, мій безцінний, незабутній добродію, що я про вас забуваю. Боже мене борони від такого гріха! У всіх помислах, у всіх починах моїх ви, як найсвітліша, найвідрадніша істота, перебуваєте в моїй вдячній душі; причина ж моєї мовчанки дуже про-

ста, — нема про що писати — одноманітність. Не можна сказати, щоб ця одноманітність була нудна, монотонна; навпаки, — дні, тижні й місяці летять так, що й не зчуєшся. Яка добротворна річ — праця! Особливо, коли до неї ще й заохота приходить! А мене, хвалити Бога, заохочувать не треба: на іспитах я постійно буваю не далі, як третій з черги; Карло Павлович завжди з мене задоволений, — яка ж ще заохота може бути для маляра радісніша, істотніша? Я безмежно щасливий! Ескіз мій на конкурсі прийняли без найменшої зміни, і я вже взявся за програму. Сюжет я полюбив, він мені цілком до душі, я йому присвятив цілого себе; це - сцена з Іліади: Андромаха над тілом Гектора. Оце тільки тепер я гаразд зрозумів, як потрібно студіювати антики та взагалі життя й мистецтво стародавніх греків, і як мені в цьому придалася французька мова. Я не знаю, як мені дякувати милому Демському за цю послугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально зустрінули великодні свята. Він ще вдень говорив мені, що збирається йти до заутрені

до Казанського собору, щоб там подивитись на свій образ при вогневому освітленні, а також і на процесію. Увечорі звелів подати чаю в десятій годині. Щоб час минав непомітніше, я налив йому й собі чаю; він запалив цигару, ліг на канапу й почав уголос читати "Пертську кралю", а я ходив по кімнаті. Тільки це й памятаю; але потім чую — наче грім, одкриваю очі, — в хаті вже видко; лампа ледве блимає на столі; Карло Павлович спить на канапі; книжка лежить на підлозі, а я сижу в кріслі й слухаю, як стріляють із гармат. Загасивши лампу, я тихенько вийшов із хати й пішов додому. Штернберґ іще спав. Я вмився, вдягнувся й вийшов на вулицю. Люди вже з свяченими пасками виходили з Андріївської церкви. Ранок був справді святочний. А знаєте, що мене тоді найбільше цікавило? — Ніяково признатись, а сказати мушу, мушу тому, що був би гріх ховати від вас якубудь думку чи почування. Я був тоді справжньою дитиною: мене найбільше цікавив мій непромокальний плащ. Чи не дивно, що мене тішить святочна обнова? А коли подумати, то й немає нічого дивного. Оглядаючи поли свого

блискучого плаща, я думав: чи ж давно це було, коли я в буденному, заялозенному халаті не смів і подумати про таке блискуче вбрання, а тепер!... Сто карбованців кидаю за якийсь плащ... Просто Овідієві метаморфози! Або, бувало, роздобудеш якось мізерного півкарбованця й несеш його до галерії, не вибираючи спектакля, й за того півкарбованця, було, так щиро нарегочусь, так гірко наплачусь, як іншій людині за ціле життя не доводилося ні плакати, ні сміятися. І чи давно це було? Не далі, як учора — і така чудесна зміна! Тепер я вже як піду до театру, то тільки до крісел і хіба іноді за кріслами сяду; та йду дивитись не що трапиться, а стараюся потрапити або на бенефіс, або на його повторення, або коли хоч і на щось уже давнє, то все вибираю що краще. Щоправда, я вже втратив отой невдаваний сміх і щирі сльози, але мені за ними не шкода. Пригадуючи все це, я згадую вас, мій незабутній добродію, і той святий ранок, коли сам Бог навів вас на мене в Літньому саді, щоб витягти мене з бруду й нікчемности. Свята зустрічав я в родині Уварових; не подумайте, що в графів, — Боже борони, ми ще так висо-

ко не літаємо. Це проста, скромна родина, але така добра, мила, гармонійна, що, дай Боже, щоб усі родини на світі були такі. Мене приймають вони, як найближчого родича. Карло Павлович також частенько їх одвідує.

Свята провели ми весело. Цілий тиждень ми ні разу не обідали в мадам Юргенс, а все в гостях, то в Йоахіма, то у Шмідта, то у Фіцтума, а вечорами — в театрі або у Шмідта. Сусідка наша відвідує нас, як і раніше, і все така сама пустунка, як і була. Шкода, що вона не може мені служити за модель для Андромахи: занадто молода й тендітна, коли можна так висловитись. Дивує мене, що то за жінка її тітонька. Вона, мабуть, і не думає про свою пустунку небогу. Вона часом у нас дуріє години зо дві, а тітонці байдужісінько. Чудно якимось! Штернберґ оповів мені до кінця її історію. Матері вона не памятає, а батько її був якийсь бідний урядовець і, здається, п'яниця, бо коли вони жили в Коломні, то він щодня вертався з служби "червоненький", як вона сама висловились, і лютий; коли в нього були гроші, то він посилав її до шинку по горілку, а коли гро-

шей не було, то посилав її на вулицю просити милостиню, а віц-мундир носив завжди з по-дертими ліктями. Тітка, її теперішня опікунка, а його рідна сестра, часом приходила до них і просила його, щоб він оддав їй Пашу на виховання, але він про це не хотів і чути. Чи довго вони так жили в Коломні, вона не пам'ятає; тільки раз якимось зимою батько з служби не прийшов наніч додому, ночувала вдома вона сама й не боялась нічого. Другої ночі він теж не прийшов, а на третій день уже прийшов за нею слуга з Обухівського шпиталю від батька. Вона пішла до нього, й дорогою слуга їй розповів, що її батька поліціанти підняли вночі на вулиці й одвезли до поліційного участку, звідкіля вже другого дня в гарячці перевезли до шпиталю, і що минулої ночі він на короткий час опритомнів, подав своє прізвище й свою адресу та просив привести її до нього. Хорий батько не пізнав її та прогнав од себе. Тоді вона пішла до тітки й зосталась у неї. От і вся її сумна історія. Цими днями Штернберґ подарував їй "Векфільдського священика". Вона вхопила книжку, як дитина хапає гарненьку іграшку, і, як дитина, погра-

лась із нею, розглянула малюнки й кинула на стіл, а відходячи й не згадала про неї. Штернберґ таки певний, що вона неписьменна; я думаю таксамо, зваживши її сумні дитячі роки. У мене навіть зродилась думка, коли вона справді неграмотна, вивчити її хоч читати. Штернберґові моя думка сподобалась, і він обіцяв допомогати мені. Він був такий певний, що вона неписьменна, що того ж таки дня пішов до книгарні й купив граматку з образками, та добрий проєкт наш так проєктом і залишився, і ось чому: другого дня, коли ми хотіли приступити до першої лекції, приїхав із Криму Айвазовський і спинився в нас. Штернберґ із захопленням зустрів свого товариша, але мені, не знаю чому, з першого разу Айвазовський не сподобався. Хоч і має він елегантні манери, та є в ньому щось несимпатичне, нехудожницьке, щось ввічливо-холодне, щось відразливе. Портфеля свого він нам не показує: каже, що залишив у Феодосії в матері, а в дорозі нічого не рисував, бо поспішав, щоб захопити перший закордонний пароплав. Одначе, прожив із нами, не знати чому, більше місяця. За весь цей час

сусідка нас ані разу не відвідала: вона боїться Айвазовського, і за це я готовий його кожного дня випроводити закордон. Але от моє горе: з ним разом одіждить і мій безцінний Штернберг.

Минуло ще кілька днів, і ми вирідили мого Штернберга до Кронштадту. Біля нього зібралось нас душ із десять, а біля Айвазовського — нікого. Дивна це річ між малярами! Серед тих, що провозжали Штернберга, був і Михайлов; та й наробив він нам клопоту! Після приятельського, веселого обіду у Стеварда він заснув, як мертвий. Ми хотіли були його збудити, та не могли й, захопивши кілька пляшок Кліко, вирушили із Штернбергом на пароплав. На чердаку "Геркулеса" випили вино, доручили нашого приятеля п. Тиранову, капітанові пароплаву, попрощалися, а ввечері вернулися до трактиру. Михайлов був уже трохи очуняв. Ми стали оповідати йому про те, як ми провозжали Штернберга — він мовчав, — як ми були на пароплаві — він усе мовчав, — і як випили дві пляшки Кліко, — "поганці!" — проговорив тоді він, почувши слово

Кліко, — "не збудили попроситись із товаришем".

Нудно мені без мого любого Штернберга, так нудно, що я готовий був утікати не те що з помешкання, де все мені його нагадує, але навіть од своєї жвавої сусідки. Не пишу вам тепер нічого більше: нудно, а я не хочу занудити й вас своїм одноманітним посланієм. Візьмуть краще за програму. Прощайте".

* * *

Літо мені так швидко промайнуло, швидше ніж байдикувату денді одна хвилина. Я тільки після вистави помітив, що воно потонуло в вічність, а проте напротязі літа ми з Йоахімом кілька разів одвідували на Крестовському острові старого Кольмана, і під його проводом я зробив три етюди: дві ялинки й одну берізку. Яка добра людина цей Кольман! Шмідти повернулись уже до міста, й вони мені нагадали своїми докорами, що літо вже минуло. Я їх не відвідав ані разу. Було далеко, а я всі дні й ночі присвятив програмі. Зате, як

циро вітали вони мене з успіхом! Так, мій незабутній добродію, з успіхом! Яка велика річ для учня — ота програма! Це пробний камінь, і яке велике для нього щастя, коли він при цій пробі показав себе правдивим мистцем! Я знав цього щастя вповні. Не сила мені списати вам це чудове, це безмежно солодке почуття. Це — безнастанне відчування в собі всього святого, всього прекрасного, що є на світі. За те який гіркий, який болісний стан душі попережає ці святі радощі — оте очікування. Хоч Карло Павлович і запевняв, що матиму успіх, я так страждав, як страждає злочинець перед смертною карою, — ні, ще більше! Я не знав, чи вмру, чи житиму, а це, здається мені, — важче. Присуд ще не був оголошений і, дожидаючи цього страшного присуду, зайшли ми з Михайловим до Делі заграти партію на біліярді, але в мене тремтіли руки, і я не міг влучити ні одною кулею, а він, наче нічого не сталося, так і лущить; а він теж був під судом: його програма стояла поруч із моєю. Лють мене брала від такої його байдужности; я кинув кий і пішов додому. На коридорі мене зустріла радісна й щаслива сусідка.

— Ну, що? — запитала вона мене.

— Нічого, — відповів я.

— Як нічого? Я прибрала вашу хату наче для великого свята, а ви йдете такий сумний.

І вона теж хотіла зробити сумну міну, але ніяк не могла. Я подякував їй за увагу й просив до хати. Вона, як дитина, так щиро почала мене втішати, що я не витримав і розсміявся.

— Нічого ще невідомо: іспит ще не скінчений, — сказав я.

— Так нащо ж ви мене обдурили, безсовісний! Коли б я знала, не прибирала б у хаті.

І вона надула свої рожеві губки.

— Аджеж у Міхайлова, — говорила вона далі, — я не прибирала; хай там собі з своїм мічманом валяються, як ведмеді в барлозі, — мені що!

Я подякував за увагу й запитав її, чи буде вона рада, коли медалю дістане Михайлов, а не я?

— Я йому руки переламаю, очі видряпаю, я його вбю!

— А коли я?

— Тоді я сама вмру з радощів.

— За що ж мені така перевага? — спитав я її.

— За що?... За те... за те... що ви обіцяли взимі вчити мене читати.

— І я додержу свого слова, — сказав я.

— Ідіть же до академії, — промовила вона, — й довідайтеся, що там робиться, а я вас почекаю в коридорі.

— Чому ж не тут? — спитав я.

— А коли прийде мічман, що я тоді робитиму?

— Рація, — подумав я, і, не кажучи слова, вийшов на коридор. Вона замкнула двері й ключа сховала до кишені.

— Я не хочу, — завважила вона, — щоб вони без вас ходили до вашої кімнати та щось попсували.

З чого вона взяла, що вони в мене щось попсиють, — подумав я, — дитячі примхи та й годі!

— До побачення! — сказав я, ідучи вниз по сходах. — Побажайте мені щастя!

— Від щирого серця, — сказала вона радісно й сховалась.

Я вийшов на вулицю. Зайти до академії я боявся: брама академії видалась мені роззявленою пащею якоїсь страшної потвори. Але,

наблюкавшись по вулиці так, що аж піт мене пройняв, я перехристився й проскочив під тою страшною брамою. На другому поверсі, в коридорі, як тіні біля Харонового перевозу, блукали мої нетерпеливі товариші; до їх юрби пристав і я. Професори вже пройшли з круглої салі до конференційної, страшна хвилина наближалася! Андрій Іванович (інспектор) вийшов із круглої салі; я перший трапився йому назустріч, і він, проходячи повз мене, шепнув мені: "поздоровляю!". Ніколи в житті своєму я не чув та й не почую такого солодкого, такого гармонійного звуку. Миттю кинувся я додому і, в захваті, обцілував мою сусідку. Добре ще, що ніхто того не бачив, бо це сталося на сходах. Хоч у цьому я нічого непристойного не бачу, та все ж, слава Богу, що ніхто цього не помітив.

Так, чи приблизно так, відбувся цей іспит, що зворушив до дна мою душу. І все, що я вам написав, тепер уже лиш темна силюета з живої природи, легка тінь справжньої події: її не сила нічим виявити — ні пером, ні пензлем, ні навіть живим словом. Міхайлову з іспитом

не пощастило. Крий Боже, якби таке зо мною сталося. Я збожеволів би, а йому хоч би що: зайшов додому, вдягнув тепле пальто й поїхав до свого мічмана до Кронштадту. Не знаю, звідки в нього така симпатія до цього мічмана; не знахожу в ньому нічого привабливого, а він до нього цілим серцем лине. Спершу, правда, й мені він був сподобався, але ненадовго. От сердешний мій учитель Демський — то справді симпатична людина! Він, бідолаха, хорий, і вже не видужає: сухоти в останній стадії. Він ще ходить, але ледве-ледве ходить. Цими днями зайшов привітати мене з медалею, і ми з ним провели вечір на найсолодшій дружній розмові. Він мені про-рокував моє майбутнє так певно, так натурально та живо, що я мимоволі йому вірив. Сердешний Демський, він і в голову собі не кладе, який він хорий; він так щиро захоплюється своїм майбутнім, як може захоплюватися тільки повний здоровя юнак. Він — щасливий, коли мрію можна звати щастям. Він говорить, що вже перемиг головне й найтяжче, себто злидні, що він не повинен уже просижувати ночі й переписувати лекції за якогось

карбованця; що він тепер матеріально цілком незалежний і може віддатись своїй улюбленій науці; що він, коли й не перевищить у рідній історії свого божка Лелевеля, то принаймні зрівняється з ним; що майбутня його дисертація дасть йому всі засоби, щоб здійснилися його блискучі надії; автім бідолаха кашляє кровю й намагається це затаїти від мене. О, Боже мій, чого б я не дав, щоб його палкі бажання здійснилися! Але... гай, гай!... нема жадної надії, — ледве чи доживе він до тої пори, як скресне крига на Неві.

У хвилину найсердечнішої розмови з Демським гучно відчинились двері, й увійшов бравий мічман.

— Чи Мішка вдома? — спитав він, не здіймаючи шапки.

— Він іще вчора поїхав до вас, — відповів я.

— То ми з ним розминулись; ну, нехай проїздить, а я, тимчасом, заночую у вас.

І він увійшов до хати Міхайлова. Я дав йому свічку. Що я мав робити? Я ж був запропоновав Демському ліжко Міхайлова, в певній надії, що ніхто його не відбере від нас. Демський помітив мій клопіт, усміхнувся, взяв шапку й простягнув мені руку. Я теж мовчки взяв шапку й вийшов з ним на вулицю, залишаючи мічмана самого. Провівши Демського до його помешкання, я дуже неохоче вернувся назад — і що ж застаю вдома? Сусідка моя не знала, що мене немає вдома й забігла до моєї кімнати, а бравий мічман, уже напівроздягнений, ухопив її та хотів був замкнути двері на ключ, аж тут я на поріг і перешкодив йому. Сусідка вирвалася у нього з рук, плюнула йому в лице й вибігла.

— Суцце живе срібло, — проговорив він, обтираючись.

Мене ця сцена образила, але я не дав йому цього помітити, а що було ще рано, я без церемонії залишив його самого й пішов шукати кращого товариша, щоб з ним провести осінній вечір.

Візити мої до товаришів були нещасливі: я всюди тільки клямку цілував. До Шмідтів іти було пізно; Карла Павловича теж не було вдома, і я не знав, що з собою робити: мене мучив клятий мічман; я ненавидів його. Не знаю, чи були то ревності, чи просто огида до людини, що допустилася наруги над святим почуттям жіночої соромливости. Жінку, яка б вона не була, годиться шанувати, принаймні ж слід поводитися з нею пристойно. А мічман знехтував і те й друге: він був просто п'яний або в глибині душі поганець. Мимоволі я вірю в це останнє. В помешканні Карла Павловича загорілось світло, я зайшов до нього й переночував. Карло Павлович все ж запримітив мій ненормальний стан, але такий був чемний, що ні про що мене не питався; звелів мені постелити в одній хаті з ним, а сам сів читати вголос. То була книга Вашінгтона Ірвінга "Христофор Колюмб". Читаючи, він тут таки заімпровізував картину, як невдячні еспанці виводять із байдака на берег закутого в кайдани великого адмірала. Який сумний і повчальний образ! Я подав йому клаптик папе-

ру й олівець, але він одмовився й читав далі.

Одного разу за вечерею, оповідаючи про подорож по стародавній Елладі, Карло Павлович намалював чудову картину під назвою: "Атенський вечір". Картина представляла атенську вулицю, освітлену вечірнім сонцем. На обрії начорно закінчений Партенон, але ризовання з нього ще не зняте. На першому плані серед вулиці пара волів везе мармурову статую "Річка Ілісс" Фідія; збоку — сам Фідій, а зустрічають його Перікл і Аспазія та всі великі атенці того часу — від найкращої гетери до Ксантиппи. І все це освітлене промінням сонця, що вже заходить. Прегарний образ! Чого варта "Атенська школа", коли порівняти її з цим повним життя образом? А він тому його й не виконав, що є вже, мовляв, "Атенська школа". І скільки таких картин він закінчує на тому, що або вкаже на них надхненим словом, або намалює ескіз у вершок завбільшки в своєму зовсім не пишному альбомі. От, наприклад, минулої зими він намалював кілька наймінійтурніших ескізів на ту саму тему. Я нічого не міг зрозуміти й тільки здогадував-

ся, що мій великий учитель задумує щось велике; і я в своїх здогадах не помилився.

Цього літа я став помічати, як він до схід сонця щодня в своїй сірій робочій куртці почав ходити до своєї робітні, що в портику, й залишався там до самого вечора. Тільки Лукіян знав, що там робиться, бо він носив йому воду й обід. Я тоді працював над програмою й не міг запропонувати йому почитати щось, хоч і був певний, що він охоче прийняв би таку послугу, бо читання любить. Так минуло три тижні. Я тремтів із нетерплячки. Ніколи він так справно не вчащав до своєї студії. Мусіло бути щось надзвичайне; та хіба може творити щось звичайне такий колосальний геній?

Якось надвечір, одпустивши натурника, хотів я був вийти на вулицю. В коридорі зустрівся мені Карло Павлович з неголеною бородою. Він забажав подивитись на мою програму. Я з побоюванням впровадив його до свого кабінету; він зробив кілька дрібних зауважень і сказав: "А тепер ходім подиви-

тись на мою програму", й ми пішли до портику.

Не знаю, чи оповідати вам про те, що я там побачив. Оповісти треба, але як оповісти про те, чого не висловиш?

Відчинились двері до робітні, і передо мною встало величезне темне полотно, напнуте на раму. На полотні чорною фарбою написано: "Поч. 17 червня", за полотном музична скринька грала хор Ноблів із "Гугенотів". Серце мліло, коли я за полотном заходив. Глянув — і дух мені сперло: передо мною була не картина, а жива "Облога Пскова" — грізна й велична. Так от для чого були мініятурні ескізи! От для чого минулого літа їздив він до Пскова! Я знав про його наміри, але ніколи не міг уявити собі, що він так швидко це виконає. Так швидко й так прекрасно! Згодом я зроблю для вас невеликий ескіз цього нового чуда, а тепер опишу вам його, — ясна річ, дуже коротко.

Праворуч од глядача, на третьому плані

картини — вибух вежі; трохи ближче — пролом у стіні й у проломі бій рукопаш, та такий бій, що й дивитись страшно. Здається, наче сам чуєш крики й брязкіт мечів об лівонські, польські, литовські і Бог-зна ще об які залізні шоломи. Ліворуч, на другому плані, процесія з корогвами й з іконою Божої Матері, а на чолі процесії урочисто, спокійно виступає єпископ із мечем святого Михаїла, князя псковського. Який дивовижний контраст! На першому плані, в середині картини, блідий чернець із хрестом у руці, верхи на гнідому коні. Праворуч — біля ченця конає білий кінь Шуйського, а сам Шуйський біжить до пролomu, знявши догори руки. Ліворуч ченця побожна бабуся благословляє юнака, або, краще сказати, хлопчика, на супостата. Ще лівіше дівчина поїть із відра втомлених вояків, а в самому кутку картини вмирає напівголий вояк, підтримуваний молодю жінкою, може майбутньою вдовою. Які чудові, різноманітні епізоди! Я вам із них і половини не списав: мій лист був би нескінченний і все ж неповний, коли б я хотів описати всі подробиці цього архитвору.

Задовольніться ж на перший раз хоч прозаїчним описом цього високопоетичного твору. Згодом пришлю вам ескіз із нього, і ви тоді ясніше побачите, який це божественний твір.

Про що мені ще писати вам, мій незабутній добродію? Я так рідко й так мало пишу вам, що мені аж сором. Докори ваші, що я ледачий до писання, не цілком справедливі. Я не ледачий, але я не майстер цікаво оповідати про буденне життя своє, як це вміють робити інші. Я недавно (властиво для листування) прочитав "Кляріссу", переклад Жюля Жанена, і мені сподобалась лише передмова перекладчика, а самі листи такі солодкі, такі довгі, що не дай Боже. І як могло вистарчити в людини терпіння писати такі довжелезні листи! А листи зза кордону мені сподобались ще менше: претенсій багато, а глузду мало, — педантизм та й годі. Признаюсь вам, що я маю велике бажання навчитися писати, але не знаю, як це зробити. Навчіть мене. Ваші листи такі гарні, що я їх виучую напам'ять, але поки не опаную вашого секрета, писати-

му так, як надиктує серце, й моя простосердна щирість хай покищо заступить мистецтво.

Переночувавши в Карла Павловича, я на годину десяту дуже нерадо пішов до себе. Михайлов був уже вдома й наливав мічманові, що саме прокинувся, якогось вина до шклянки, а моя пустотлива сусідка, наче нічого не сталося, виглядала з моєї кімнати й сміялася щосили. Жадної самоповаги, ні крихотки соромливості! Чи це просто природна наївність, чи наслідок вуличного виховання? Питання для мене невирішене, — невирішене тому, що я несвідомо привязався до неї, як до наймилішої дитини. І як справжню дитину, я посадив її за граматку. Вечорами вона повторює склади, а я щось креслю або з неї портрет рисую. Голівка — сама краса! І цікаво, що з того часу, як почала вчитись, перестала реготатися, а мене сміх бере, коли я дивлюся на її поважне дитяче личко. Знечевя за зиму думаю намалювати з неї етюд при світлі вогню в тій позі, в якій вона сидить з указкою в руці, вдивляючись у граматку. Це буде дуже милий малюнок а la Грез! Не знаю, чи дам собі раду з

фарбами; на рисунку олівцем вона незле вдається.

Цими днями познайомився я з її тіткою, і то дуже оригінально. Яг звичайно, одинадцятій години зраня вертаюся з класу; в коридорі мене зустрічає Паша й каже, що тітка просить мене на каву. Мене це здивувало, й я відмовився. Та й справді, як мені йти до незнайомих і просто в гостину? Та вона не дає мені й слова промовити, тягне за рукав до своїх дверей, як уперте теля; я, мов теля, пручаюсь і вже був мало не висвободив руки, коли розчинились двері, й з'явилась на підмогу сама тітонька. Не кажучи ні слова, вона хапає мене за другу руку й удвох втягають мене до хати; двері — на ключ, і просять бути як удома.

— Прошу ласкаво, без церемоній, — каже, задихавшись хазяйка: — не судіть за простоту. Пашуню, що ж ти їав ловиш? Давай мерщій каву!

— Зараз, тьотю! — обізвалась Паша з другої хати й за хвилину з'явилась із кавником та

чашками на таці, — справжня Геба.

Тітка теж трохи нагадувала "тучегонителя".

— Давно хотіли ми з вами познайомитись, — так почала гостинна хазяйка, — та все якось не доводилося, а сьогодні, хвалити Бога, я таки поставила на своєму. Вибачте вже нам за простоту. Чи не дозволите чашечку кави? Щось давно не видно нашої охтянки, а в крамниці сметанка така недобра, та що поробиш? Паша давно вже мені докучає, щоб я познайомилася з вами, але ви такий одлюдько, справжній затворник, навіть у коридорі зайвий раз не покажетесь. Випийте ще чашечку. Ви з нашою Пашенькою просто чудо створили, аж не пізнаємо її: від ранку до ночі все за книжкою, води не скаламутить, аж любо! А вчора, уявіть наше здивування, взяла книжку з малюнками, ту саму, що подарував їй ваш товариш, відкрила й почала читати; щоправда, ще не так-то вже жваво, але зрозуміти все можна. Як пак ота книжка зветься?

— "Векфільдський священик", — сказала Паша, виходячи з-поза перегородки.

— Так, так, священик; як він, сердешний, і в вязниці сидів, як він і доньку свою відшукував безпутну, — цілу книжку як єсть прочитала — куди й сон той подівся! Хто навчив тебе? — питаю. Вона каже, що ви. Що вже й казати, які ми вам вдячні. Мій Кирило Афанасієвич, коли не на службі, то сидить дома за паперами. Настане вечір, а ми мусимо мовчати, й вечір тобі за рік видається, а тепер... та я просто й не помітила, як він пролетів! Чи не дозволите ще чашечку?

Я відмовився й хотів був уже йти, та де там! Хазяйка без церемонії вхопила мене за руку й посадовила на місце, де я й сидів був, приказуючи: — Ні, в нас (не знаємо, як у вас) так не роблять: увійшов та й вийшов. Ні, просимо ласкаво — побалакати з нами та закусити, чим Бог дав.

Від закуски та від балачки я все ж вимовився болем у животі та кольками в боку, чо-

го в мене, хвалити Бога, ніколи не було. Річ у тому, що мені треба було йти до класу: перша година вже кінчалася.

На слово чести мене відпустили до сьомої години вечора. Додержуючи обіцянки, в сьомій годині ввечері я прийшов до гостинної су-сідки. Самовар був уже на столі, й вона мене зустріла із шклянкою чаю в руках. По першій шклянці вона познайомила мене з своїм "хазяїном", як вона висловилаь, — лисим діду-сем в окулярах, що сидів у другій хаті за столом над купою паперів. Він підвівся, поправив окуляри і, простягнувши мені руку, сказав: "Ласкаво прошу, сідайте". Я сів. Він зняв з носа окуляри, протер їх хусточкою, наклав їх ізнов на ніс, сів мовчки на своє місце й знову потонув у своїх паперах. Так минуло кілька хвилин. Я не знав, що мені робити, становище моє ставало смішним. Хазяйка, спасибі їй, мене виручила.

— Не перешкожайте йому, — сказала вона, виглядаючи з другої хати. — Ідіть до нас, у нас веселіше.

Я мовчки покинув працюючого хазяїна й перейшов до метушливої хазяйки. Паша тихенько сиділа за "Векфільдським священиком" і розглядала малюнки.

— Бачили нашого хазяїна? — запитала хазяйка. — От, такий він завжди; так звик до тих паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я сказав якийсь комплімент про його працюючість та попросив Пашу, щоб вона читала вголос.

Досить помалу, але правильно й виразно прочитала вона сторінку з "Векфільдського священика" й у нагороду дістала від тітки шклянку чаю з цукром, а також і панегірик, якого не спишеш і на трьох сторінках, а мені, як менторові, крім безмежної вдячності, запропонувала ще й рому до чаю; але тому, що він був ще у Фогта, а Паша мусіла б по той ром бігти, то я відмовився й од рому й од чаю, на превеликий жаль гостинної господині. В оди-

надцятій годині повечеряли, й я пішов собі, пообіцявши відвідувати їх щодня.

Я не можу вам ясно означити, яке вражіння справило на мене це нове знайомство. А перше вражіння, кажуть, дуже важлива річ у знайомствах. Я задоволений був тому тільки, що моє знайомство з Пашою до цього часу здавалось мені негожим, а тепер все це наче б усунено, й наша приязнь несподівано немов скріпилася цим новим знайомством.

Почав я бувати в них день-у-день, а за тиждень був уже, як давній знайомий, або, краще сказати, як свій рідний. Вони мені запропонували в себе обід за ту саму ціну, що й у мадам Юргенс, і я зрадив добру мадам Юргенс, охоче прийнявши пропозицію сусідки. І не каюсь: надокучило мені безтурботне бурлацьке товариство, а в них мені так добре, тихо, спокійно, все по-домашньому, все так мені доподобило та в гармонії з моєю тихомірною вдачею. Пашу я зву сестричкою, а тітку її своєю тіткою, тільки дядька не зву ніяк, бо й бачу його тільки за обідом. Він, здається, й у свята

ходить на службу. Мені так добре в них, що я мало куди, крім Карла Павловича, й вихожу. В Йоахіма не памятаю, коли й був, у Шмідтів та у Фіцтума — також. Сам бачу, що роблю зле, але що маю діяти: не вмію брехати перед добрими людьми. Брак світського виховання — та й годі.

Тої неділі зроблю їм усім візити, вечір проведу в Шмідта, а то щоб і справді не роззнаюмитися. Все це нічого, все це якось залагодиться, та от моє лихо: не можу собі ради дати з Михайловим, себто властиво не з ним, а з його сердечним приятелем мічманом: він мало не щоночі в нас ночує. Це б ще нічого, а то понаводить із собою Бог-зна яких людей і цілу ніч карти та пиятика. Не хотів би я змінити помешкання, а, мабуть, доведеться, коли ці оргії не припиняться. Хочби швидче весна настала, хай би собі подався в море цей нестерпний мічман. Почав я етюд з Паші фарбами при світлі вогню. Дуже гарненька виходить голівка, шкода тільки, що клятий мічман перешкожає працювати. Хотілось би на свята скінчити та почати щось інше, та ледве чи пощастить. Я

вже пробував улаштуватися з працею в сусідок, та все якось незручно. Мені так сподобалось огневе освітлення, що, скінчивши цю голівку, думаю почати другу теж із Паші - "Весталку". Шкода тільки, що тепер не можна роздобути білих рож до вінка, а це необхідно; але це — згодом.

Паша починає вже добре читати й любила читання; це мені дуже мило, але тяжко мені вибрати, що їй читати. Романи, кажуть, молодим дівчатам не годиться читати, а я, правду кажучи, не знаю, чому не годиться. Хороший роман витончує уяву й облагороджує серце, а якась суха, хоч і розумна, книжка, крім того, що нічого не навчить, може ще навіть викликати відразу до книжок. Я дав їй на початок "Робінзона Крузо", а потім запропоную "Подорож" Араґо або Дюмон-Дюрвіля, а далі знов якийсь роман, а після того Плутарха. Шкода, що немає в нас перекладеного Вазарі, а тоб я познайомив її з славними діячами нашого прекрасного мистецтва. Чи добрий мій план? Як ви гадаєте? Коли маєте щось сказати проти нього, то дайте мені зна-

ти про це в найближчому листі, — я вам буду сердечно вдячний. Мене вона тепер цікавить, як щось близьке та рідне. Я на неї, тепер уже письменну, дивлюсь, як маляр на свою недокінчену картину, й за великий гріх уважаю для себе дозволити тепер їй самій вибирати, що читати, або, краще сказати, покладатись на випадок, бо вона не має з чого вибирати; краще тоді було б не вчити її грамоти. Я надокучив вам своїми сусідками, але що поробиш? Приказка каже: кожному своя болячка докучає, а коли правду сказати, то мені тепер і говорити більше нема про що. Ніде не буваю й нічого не роблю. Не знаю, що то мені доля готує на те літо, а я його не без тривоги дожидаю, та чи й можна його дождити інакше? Майбутнє літо повинно покласти справжній фундамент під вибраний мною, чи краще сказати — вами, шлях. Карло Павлович говорить, що незабаром після свят оголосять програму на першу золоту медаль. Я мало не вmlіваю на саму думку про цю фатальну програму. А що, як мені пощастить? Я збожеволю. А ви? Невже ви не приїдете подивитись на трьохлітню виставу та глянути на мою апробовану

працю й на ваш власний твір — на її смиренного творця? Я певен, що ви приїдете. Напишіть мені про ваш приїзд у найближчому листі, і я буду мати добрий привід вимовити Міхайлову помешкання. Мічман, здається, і йому вже надокучив. Ще добре, що я маю притулок у сусідок, а то довелося б утікати з власного помешкання. Напишіть, будь ласка, що ви приїдете, тоді я все разом покінчу. Прощайте, мій незабутній добродію! В найближчому листі повідомлю вас про дальші успіхи моєї учениці та про наслідки майбутнього конкурсу. Прощайте!

Р. S. Сердешний Демський вже не може зхати вийти. Не переживе він весни".

* * *

Діставши цього листа, я написав своєму приятелеві, що не на виставу, а може ще й перед великоднім тижнем приїду до нього в гості й що приїду просто до його помешкання, як приїздив Штернберг. Я написав це тільки для того, щоб визволити його від того приче-

пи-мічмана. Я, правду кажучи, боявся за його ще неусталений молодий характер. Щоб, крий Боже, не став ще двійником безпардонного мічмана; тоді пропало все: і геній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті. Все отляже, як у могилу, на дно ненажерної чарочки. Таких прикладів, на жаль, дуже й дуже багато, особливо в нас у Росії. Яка тому причина? Невже ж таки саме п'яне товариство може вбити всякий зародок добра в молодій людині? Чи може тут є ще щось для нас незрозуміле? Автім, народня мудрість зробила свій висновок: "скажи мені, хто до тебе ходить, а я скажу тобі, хто ти". А Гоголь, мабуть, теж не без підстави завважив, що "руській человекъ, коли хорошій мастеръ, то непременно пьяница". Що це значить? Гадаю, що ніщо більше, як брак загальної цивілізації. От, наприклад, сільський чи якийсь інший писар, серед чесних неписьменних селян, те саме, що Сократ в Атенах, а придивіться, це — найнеморальніша, вічно п'яна скотина, — тому власне, що він майстер свого діла, що він єдиний письменний серед сотень простодушних селян, що їх коштом він упивається та бахурує, а во-

ни дивуються тільки на його здібності та ніяк не можуть збагнути, чому це так, що він така розумна людина та разом — такий п'яниця! А простакам і невдогад, що саме тому, що він один між ними майстер письменного чи якогось іншого діла, що нема йому конкурента, що люди завжди зостануться йому вірні, бо, крім нього, нема до кого вдатися. А він собі робить абияк своє діло та легкі заробітки пропиває. Оце, на мою думку, єдина причина, чому в нас коли хто майстер свого діла, то неодмінно й гіркий п'яниця. А крім того запримічено й серед цивілізованих націй, що люди, які виходять поза звичайний рівень, обдаровані вищими духовими прикметами, якимось завжди й усюди були прихильниками, а то й пильними приклонниками веселого бога Бахуса. Це вже, мабуть, неодмінна властивість видатних людей.

Я особисто добре знав ґеніяльного нашого математика О[строградського], (а математики взагалі люди помірковані); з ним доводилось мені не раз обідати. Він, крім води, нічого за столом не пив. Я й спитав його раз:

— Невже ви ніколи не пете вина?

— Ще в Харкові колись я випив два шинки, та й пошабашив — одповів він простодушно.

Та мало хто по двох шинках пошабашить, а конче береться до третього, а то й до четвертого, та на тому фатальному четвертому й кінчає свою сумну кар'єру, а нераз і життя.

А він, себто мій маляр, належав до категорії людей гарячих, запальних, з палкою уявою, а все оте — найлютіший ворог життя самостійного, статечного. Хоч я й не прихильник монотонної, тверезої акуратності та щоденної одноманітної волової праці, та все ж не можу себе вважати й за явного ворога статечної акуратності. Взагалі, в житті середня дорога — найліпша дорога, але в мистецтві, в науці, як і в усякій розумовій діяльності середня дорога ні до чого, крім передчасної могили, не доводить.

Я хотів би, щоб мій маляр був і великим

надзвичайним художником, і цілком звичайною людиною в домашньому житті; але ці дві великі властивості мало коли живуть у згоді під одним дахом.

Щиро бажав би я передбачити й відвернути все, що шкідливо впливає на молоду уяву мого улюбленця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я справді боюся, та й од сусідки нічого доброго ждати не можна; це ясно, як день. Тепер ще все це могло б скінчитися розлукою та сльозами, як звичайно кінчається перше палке кохання, але за допомогою тітки, що з першого разу йому так сподобалась, скінчиться це все смолоскипом Гіменея та — дай Боже, щоб помилився, — розпустою та злиднями.

Він мені прямо не каже, що він закоханий по вуха у свою ученицю, та й який юнак так просто відкриє оту святу таємницю? На одне слово своєї богині він кине́ться в огонь та в воду перше, ніж виявить їй словами своє ніжне почуття. Юнак завжди такий, коли кохає щиро. А чи є юнаки, що кохають інакше?

Щоб хоч трохи відтягнути його від сусідок, навмисне не згадую про них ані словом. Я радив йому відвідувати якнайчастіше Шмідта, Фіцтума й Йоахіма, як людей потрібних для його духового зросту, навідуватись до старого Кольмана, бо його добрі поради, щодо пейзажного малярства, йому необхідні, й кожного Божого дня, як храм мистецтва, відвідувати робітню Карла Павловича, та в час тих відвідин зробити мені акварельну копію з "Бахчисарайського фонтану". А на закінчення написав йому про велику вагу програми, якій має він присвятити себе цілого та всі свої дні й ночі аж до самого дня іспиту, себто до місяця жовтня. Такого терміну й такої праці, здавалося мені, вистане, щоб хоч трохи остудити перше кохання. Я писав йому, що коли мені не можна буде на все літо залишитись у столиці, то на осінь я неодмінно приїду знову власне задля його програми.

Лист мій, як я й сподівався, мав свій добрий вплив, та тільки на половину: з програмою йому пощастило, а сусідка — гай, гай! Та

нащо передчасно підіймати завісу таємничої долі? Прочитаємо ще один його лист — останній.

* * *

"Чи навмисне, чи ненавмисне — не знаю, але знаю, що ви мене тяжко обманули, мій незабутній добродію. Я ждав вас, як найдорожчого моему серцю гостя, а ви... хай Бог вас судить... І нащо було обіцяти? А скільки було мені клопоту з моїми співмешканцями? Насилу їх спекався. Міхайлов, щоправда, зараз таки погодився, але невгамовний мічман дотягнув таки до самої весни, себто до страсного тижня, й на прощання я з ним мало не посварився: він уперто хотів зостатися ще й на великодній тиждень, але я йому рішуче заявив, що жду вас.

— Яке велике цабе ваш родич! І в трахтирі може замешкати, — сказав він, підкручуючи свої йолопські вуса.

Мене це обурило, я вже збирався наговори-

ти йому Бог-зна яких грубіянських слів, та, спасибі Михайлову, він спинив мене. Не знаю, чим властиво подобалось йому наше помешкання, мабуть лише тим, що дармове, не наймане. Зімою, бувало, Михайлов по кілька ночей не ночує вдома, а вдень загляне деколи та зараз і піде, а мічман тільки вийде пообідати, впеться та й знову лежить на канапі, — або спить або курить люльку; а в останній час він заніс був уже до нас і чемодан із білизнаю, і коли вже я зовсім виповів йому помешкання, він усе ще приходив кілька разів ночувати, — просто безсовісна людина! І ще одна чудна річ, — до самого свого виїзду до Миколаєва (його перенесли до Чорноморської флоти) я щовечір, вертаючись із класу, зустрічав його або в коридорі, або на сходах або біля воріт. Не знаю, кому він робив вечірні візити. Але Бог з ним, слава Богу, що я його спекався.

Які успіхи зробила за зиму моя учениця, — поосто диво! Якби її почати вчить своєчасно, могла б вона стати вченою жінкою. А яка вона стала соромлива, лагідна, аж любо! Від дитячої жартовливости та наївности й сліду не

зосталось.

Правду кажучи, мені навіть жаль, що грамотність, коли це тільки вона була причиною, знищила в ній цю милу дитячу жвавість. Я радий, що хоч тінь тої милої наївності залишилась у мене на картині. Картина вдалася дуже гарненька; з огневим освітленням, щоправда, мав я клопіт, та якось повелося. Прево дає мені сто карбованців сріблом, на що я охоче погожуюсь, але після вистави. Мені неодмінно хочеться виставити мою милу ученицю на суд публіки. Я був би дуже щасливий, коли б ви не обманули мене вдруге й приїхали на виставу; а вона цього року буде особливо цікава: багато малярів — і наші й чужинці з-за кордону обіцяють прислати свої твори, а серед них Верне, барони Гюден і Штейбен. Приїздіть, ради самого Аполлона й девяти його прекрасних сестричок.

Моя програма досі йде якось мляво; не знаю, що далі буде. Композицією Карло Павлович задоволений; більше про неї не можу вам нічого сказати. На тім тижні стану пиль-

но до праці, бо досі я її наче унікав. Не знаю, чому це так? Навіть і моя учениця починає вже мене підганяти. Ох, якби я вам міг переказати, як мені довподоби ця проста, хороша родина! Я в них, як рідний. Про тітку нема що й говорити: вона завжди добра й весела. Похмурий і мовчазний дядько — і той іноді залишає свої папери, сідає з нами біля шипучого самовару й нищечком навіть пожартує, хоча й недотепно. Часом дозволяю собі, — звичайно, коли зайва копійка задзвенить у кишені, — повести їх до ложі третього поверху в Александрійському театрі, і тоді всі вони тішаться безмежно, особливо коли виставляють водевілі; а моя учениця й модель кілька день після такого спектаклю й у сні, здається, співає куплети. Як у самій людині я люблю, або краще сказати, обожаю все прекрасне, з її гарного зовнішнього вигляду починаючи, таксамо, якщо не більше, — й високі мистецькі твори людського розуму й людських рук. І жінка, й мужчина, коли вони по світському виховані, — однаково мені довподоби. Усе в них, від слів до рухів, у такій рівній, згідній гармонії; у них у всіх навіть живчик, здається,

бе однаково. Дурень і розумний, флегматик і сангвінік — такі явища серед них нечасто побачиш, та ледве чи й побачиш, і це мені дуже подобається. Але це почуття недовго в мене зостається, бо я народився й виріс не серед них, а своїм вихованням, за мідний гріш здобути, і поготів не можу з ними рівнятися. І тому, не вважаючи на всю чарівну привабливість їхнього життя, мені більше доподобив родинний побут простих людей, таких, наприклад, як мої сусіди. Серед них я зовсім спокійний, а там все чогось наче б то боїшся. Останній час і у Шмідтів я почуваю себе ніяково, і не знаю, чому це так. Буваю я в них мало не кожної неділі, але не засижуюсь, як то колись було. Може це тому, що немає милого, незабутнього Штернберга. Доречі про Штернберга. Я недавно дістав від нього листа з Риму. Тай дивний він справді чоловік! Замість власних вражіннь, які зробило на нього вічне місто, він рекомендує мені, і кого ж ви думаєте? Дюпаті й Веронеза! Ну, й чудний! Пише, що у Лепрі бачив він великий собор мистців, серед них також Іванова, автора майбутньої картини: "Іоан Предтеча пропо-

відує в пустині". Російські малярі посміхаються нишком із нього, кажучи, що він цілком загруз у Понтійських болотах, так і не знайшовши того кольоритного сухого пня з одкритим корінням, що йому потрібний був для третього плану картини, а німці назагал захоплюються Івановим. Ще зустрів він у "Кафе Греко" надмірно причепуреного Гоголя, що за обідом розповідав якнаймасніші українські анекдоти. Та найголовніше, що саме зустрів він при вїзді до вічного міста, там, звідки видко баню св. Петра та безсмертного велетня — Колізей, це була качуча, граціозна, палка, щиронародня, а не така вимушена, нафарбована, як її на сцені бачимо. Уяви собі, (пише він), що вславлена Таліоні — тільки копія з копії того оригіналу, який я задурно бачив на римській вулиці! Та нащо мені робити виписки, я вам надішлю його листа в оригіналі. Там ви й про себе дещо цікаве прочитаєте. Він, бідолаха, все ще згадує про Тарновських. Ви її часто бачите, то скажіть, чи щаслива вона із своїм ескулапом? Коли щаслива, то не кажіть їй нічого про нашого приятеля, не тривожте пустим спогадом її тихого родинного спокою;

коли ж ні, то перекажіть їй, що друг наш Штернберг, найблагородніша істота в світі, любить її й тепер так само щиро й ніжно, як і раніше любив. Це розважить її сердечну тугу. Як би чоловік не страждав, якого б лиха не зазнавав, та коли почує він хоч одне привітне сердечне слово, слово щирого співчуття, — він хоч ненадовго, хоч на годину, хоч на хвилину, забуває своє сердечне горе, а хвилина повного щастя, кажуть, довгі роки найтяжчих проб заступає.

Читаючи ці рядки, ви усміхнетесь, мій любий друже, та ще, може, подумаете, чи не зазнав і я якоїсь проби, бо так гарно розумую про неї. Присягаюся Вам, що жадного горя не маю, а так чогось сум бере. Я зовсім щасливий, та й не може бути інакше, коли маєш таких приятелів, як ви й милий, незабутній Віля. Небагатьом людям припадає така солодка доля, як мені припала. Бож коли б не ви, пролетіла б повз мене сліпа богиня; але ви спинили її біля покинутого, замурзаного бідолахи. Боже мій, Боже мій! Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, аж мені здається,

що мене залле ота повнота щастя, що я не витримаю й умру. Притьмом треба мені тепер хоч якогобудь горя, хоч маленького; а то зважте самі: щоб я не задумав, чого б я не забажав, все мені щастить. Всі мене люблять, всі мене пестять, починаючи від нашого великого маестра, а його любови, здається, досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене — до хати, іноді навіть і обідає в мене. Скажіть, чи міг я мріяти про таке щастя тоді, коли я вперше побачив його у Вас у цьому самому помешканні? Багато дуже багато вельмож-царедворців не сподоблюються того великого щастя, що зазнаю я, бідака безвісний. Чи єсть на світі така людина, що не завидувала б мені нині!

Того тижня заходить він до мене до класи, глянув на етюд, зробив нашвидку деякі завваги й викликає мене на пару слів на коридор. Я гадав, що то буде якась таємниця, а він пропонує мені їхати разом із ним обідати до Уварових на дачу. Мені не хотілося кидати класу, і я почав був одмовлятися, але він мої резони на-

звав школярством і недоречною пильністю, кажучи, що пропустити одну лекцію — це дурниця. "А головне — додав він, — я вам у дорозі прочитаю таку лекцію, якої ви від професора естетики ніколи не почувете".

Що я міг на це сказати? Сховав палітру й пензлі, передягнувся й поїхав. Та в дорозі й згадки не було про естетику. За обідом, як звичайно, йшла загальна весела розмова, а лекція почалась уже по обіді. Ось як це сталося.

В салі за кавою старий Уваров почав розмову про те, як швидко минає час, і як ми не цінімо цього дорогого часу. "Особливо молодь", — додав він, поглядаючи на своїх синів.

— Та от вам живий приклад, — підхопив Карло Павлович, вказуючи на мене, — він сьогодні покинув клас, щоб бити байдики на дачі.

Мене наче опарило, а він, не помічаючи нічого, прочитав таку лекцію про всежерущий,

бистролетний час, що я аж тепер відчув і зрозумів символічну статую Сатурна, що поїдає власних дітей. Всю цю лекцію прочитав він із такою любов'ю, з такою батьківською любов'ю, що я тут таки, перед усіма гостями, як дитина, зловлена на збитках, заплакав.

Після всього цього, скажіть, чого мені бракує? Вас, тільки вашої присутності бракує мені.

Ох, чи діждусь я тієї радісної великої хвилини, коли обійму вас, мого рідного, мого щирого друга? А знаєте що! Коли б не написали Ви мені, що приїдете до мене на Святу Неділю, я неодмінно відвідав би вас минулої зими; та видко, святі на небі позаздрили моему земному щастю й не допустили цього радісного побачення.

Одначе не вважаючи на всю повноту мого щастя, мене іноді обгортає такий непереможний сум, що не знаю, куди мені й дітись од цієї гнітючої туги. За таких хвилин, що тягнуться довго, так довго, тільки чарівна учениця

моя має на мене добродійний вплив. І так мені хотілось би тоді відкрити перед нею мою болящу душу, розлитись, розтанути в сльозах перед нею!... Але це вразить її дівочу соромливість, а я скоріше собі лоба об стіну розібю, ніж дозволю образити якубудь жінку, а тим більше її, моє прекрасне й пренепорочне дівчатко.

Я, мабуть, писав вам минулої осени про мій намір змалювати з неї весталку, як pendant до пильної учениці. Але взимі тяжко було роздобути лілеї чи білі рожі, а головно мені перешкожав осоружний мічман; тепер же ці перешкоди усунені, і я маю намір, у перервах праці над програмою, здійснити мій задушевний проєкт. І це тим більше можливе, що моя програма нескладна, всього тільки три постаті, а саме: Йосиф пояснює сни своїм союзникам — виночерпіві й хлібодарові. Сюжет старий, заношений, а тому й треба його добре опрацювати, себто створити. Механічної праці тут небагато, а часу ще понад три місяці. Ви мені пишете про важливість моєї, може останньої, програми й радите якнай-

пильніше студіювати її, або, як ви пишете, перейняти її нею. Все це дуже добре, і я зовсім переконаний, що так і треба. Але, єдиний мій друже, я боюсь вимовити: весталка весь час мене більше цікавить. Програма, це, так мовити, другий план поза весталкою, і хоч як я стараюся переставити її на перший план, — ні, не можу, — вона втікає, і чому це так, — не знаю! Думаю закінчити перше весталку: я її вже давно почав. Закінчу та й геть зперед очей; тоді вільніше заберусь до програми.

Програма!... Щось недобре передчуваю я з моєю програмою. І звідки береться оте фатальне передчуття? Чи не зречтисся мені її до найближчого року? Але втратити рік... Чим винагорожу цю втрату? Певним успіхом? А хто мені заручить за той успіх? Чи не заслаб я, або що... Я справді ніби трохи з глузду зіхав, бо роблюсь подібний до "Метафізика" Хемніцера. Ради Бога, приїзжайте, оновіть мою підпалую душу!

Який я всеж безсовісний егоїст! З якої речі малоці не вимагаю Вашого приїзду? Ради

якої розумної ідеї маєте Ви покинути Вашу працю, Ваші обов'язки та їхати за тисячу верстов на те тільки, щоб побачити такого напівдіота?

Геть негідна легкодухосте! Блаженство тай годі, а я вже, хвалити Бога, допущений до програми на першу золоту медаль! Я вже людина, що кінчає... Ні, ні, я — маляр, що починає свою, може велику, кар'єру. Мені сором перед вами, мені сором перед самим собою. Коли тільки не маєте пильної потреби, то, Бога ради, не їдьте до столиці; не приїздіть, принаймні, до того часу, поки я не скінчу своєї програми й своєї задушевної весталки. А тоді, як приїдете, себто на виставу, о! тоді моїм радощам, моєму щастю не буде краю. Ще одне, дивне й постійне бажання маю: мені страх хочеться, щоб Ви хоч мимохідь подивились на модель моєї весталки, себто на мою ученицю. Правда, — яке дивне й смішне бажання? Але мені хочеться її вам показати, як найліпший, найпрекрасніший твір божественної природи: ніби то й я — о, себелюбство! — приклав рук до того, щоб морально прикрасити цю чу-

дову істоту, бо, бачте, російської грамоти її навчив. Чи це не себелюбство без краю? Але, без жартів, грамотність надала їй якоїсь особливої привабливості. Одна лише маленька хиба є в неї, і цю незначну хибу я помітив недавно: мені здається, що вона неохоче читає. А тітка її давно вже перестала захоплюватися своєю письменною Пашею.

Після свят дав я їй прочитати "Робінзона Крузо". Щож би Ви думали? За цілий місяць вона ледве-ледве до половини прочитала. Признаюсь Вам, ота байдужність така мені прикра була, що я почав був уже каятися, що її й читати навчив. Звичайно, я їй того не сказав, а тільки подумав: вона ж наче підслухала мою думку: другого таки дня дочитала книжку й надвечір за чаєм із таким щирим захопленням та з такими подробицями переказала безсмертний твір Дефо своїй байдужій тітці, що я готовий був обцілувати свою ученицю. Тут я знахожу багато спільного між нею та мною. Мене іноді обгортає така деревляна байдужність, що я стаю цілком ні до чого нездатний, але в мене, хвалити Бога, це триває

недовго. А вона (і це для мене річ незрозуміла) з того часу, як покинув мене невгамовний мічман, стала якась особливо соромлива, задумана й байдужа до книжки. Невже вона?.. Але я цього не можу припустити: мічман створіння дуже антипатичне, жорстоке й ледве чи може він зацікавити жінку хоч яку просту. Ні, ця думка безглузда. Вона задумується і впадає в апатію тому, що її вік такий, як упевнюють нас психологи.

Я вам докучаю своєю прекрасною моделлю й ученицею! Ви ще може подумаете, що я до неї небайдужий. Воно справді на те скидається: вона мені надзвичайно подобається, але подобається так, як щось близьке, рідне, подобається, як найніжніша сестра рідна.

Та годі про неї. А крім неї тепер мені й писати вам нема про що. Про програму тепер писати ще рано, вона ледве підмальована, та коли й закінчу її, то вам писати не буду. Мені хочеться, щоб ви про неї в газеті прочитали, а ще більше хочеться мені, щоб ви самі її побачили. Я говорю це так певно, наче б усе вже

готовеве, — зостається тільки медаль узяти з рук президента та вислухати, як грають туш на сурмах.

Приїзжайте, мій незабутній, мій щирий друже! Без вас мій тріумф буде неповний, тому неповний, що ви єдина причина мого сучасного й майбутнього щастя.

Прощавайте, мій незабутній добродію! Не обіцяю вам писати скоро. Прощавайте!

Р. С. Бідний Демський, не діждався аж рушить Нева: помер і помер як суцїй праведник, тихо, спокійно, наче заснув. У шпиталі Марії Магдалини мені часто доводилось приглядатися до останніх хвилин згасаючого життя людського, але такої спокійної, байдужої розлуки з життям я не бачив. За кілька годин перед його смертю сидів я біля його ліжка й читав уголос якусь брошуру легкого змісту. Він слухав, закривши очі, й час од часу ледве помітно підіймались у нього куточки вуст; це було щось подібне до усмішки. Читання тягнулось недовго: він розкрив очі й, звівши їх

на мене, ледве чутно промовив:

— І охота ж вам на такі дурниці дорогий час витрачати!

І, звівши рух, додав:

— Краще б рисували щось, от хоч би й з мене.

При мені, як звичайно, була книжка, або так званий альбом, та олівець. Я почав зарисовувати його сухий, різкий профіль; він знову глянув на мене й сказав, сумно всміхаючись:

— А, правда, спокійна модель?

Я рисував далі. Тихенько відчинились двері, і показалося, замотане в щось брудне, брудне обличчя його хазяйки; але, побачивши мене, вона сховалась і причинила двері. Демський, не підводячи очей, усміхнувся й дав рукою знати, щоб я до нього нахилився. Я нахилився. Він довго мовчав і нарешті, здригаю-

чись, ледве чутно промовив:

— Заплатіть їй, Бога ради, за помешкання. Дасть Бог, поквитуємось.

Я не мав при собі грошей, і зараз пішов додому. Не пригадую, що мене вдома задержало: чи тітчина кава, чи щось інше. Прийшов я до Демського вже перед заходом сонця. Заходячи, сонце своїм оранжевим промінням так яскраво освітлило його кімнатку, що я мусів на кілька хвилин зажмурити очі. Коли ж я їх розкрив і підійшов до ліжка, то під ковдрою був уже тільки труп Демського в такій самій позиції, як я його покинув живого; усмішка ані на крихту не змінилась; очі закриті, наче б спав. Так спокійно вмирають тільки праведники, а Демський належав до їх сонму. Я склав йому на грудях напівзастиглі руки, поцілував його в холодне чоло й прикрив ковдрою. Знайшов хазяйку, віддав їй борг небіжчика, попросив її на мій кошт влаштувати похорон, а сам пішов до трумнаря. На третій день запросив я священика з церкви св. Станислава, взяв бендюжника й за допомогою

двірника ми винесли й поставили вбогу домовину на бендюга та й рушили з Демським у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда й маленький костельник. Ні одна жебрачка не пристала до нас, хоч і багато їх зустрічали ми по дорозі. Але ці бідолашні дармоїди, як голодні собаки, носом чують милостиню. Від нас подачки вони не сподівались і не помилились; я ненавижу цих огидних промисловців, що спекулюють іменем Христовим. З кладовища я запросив патера до помешкання небіжчика не для того, щоб тризну справляти, а щоб показати скромну бібліотеку Демського. Вся бібліотека містилася в невеликій, ледве збитій скринці й складалась із 50-ти чи трохи більше томів, переважно історичного та юридичного змісту мовами: грецькою, латинською, німецькою і французькою. Учений патер з великим зацікавленням перегортав грецьких і римських класиків дуже скромного видання, а я відкладав лише французькі книжки. І дивно, — крім Лелевеля, польською мовою був лише один маленький томик Міцкевича дешевенького познанського видання, більш не було нічого. Невже

він не любив свого рідного письменства? Не може бути. Коли ми бібліотеку розсортували, я взяв собі французькі книжки, а решту запропонував ученому патерові. Сумлінний патер ніяк не погоджувався придбати такий скарб зовсім дурно й запропонував за свої гроші покласти гранітову плиту над останками Демського. Я з свого боку запропонував, що візьму на себе половину витрат, і ми тут таки означили розмір та форму плити й склали напис. Напис найскромніший: "Leonard Demski, mort. anno 18..." Покінчивши з тим і взявши кожний свою частину спадщини, ми розстались, як давні приятелі. Дивно тільки, — невже небіжчик Демський не наближав нікого до себе й сам не зближався ні з ким, крім мене? В його помешканні я ніколи нікого не бачив; але коли ми з ним виходили на вулицю, то нам часто зустрічались його знайомі й по приятельському вітались, а дехто навіть стискав йому руку. І все це були статечні люди. Та й те правда: чи відвідає так звана статечна людина бідолаху-працьовника в його понурій хатчині? Сумно! Бідні вони, — оті "статечні" люди!

Прощавайте ще раз. Не забувайте мене, мій незабутній добродію".

* * *

З цього довгого й сорокатоного листа я вичитав передусім, що мій маляр, як і годиться правдивому мистцеві, до високої міри благородна й лагідна людина. Звичайні люди не можуть так щиро, так безкорисливо прив'язуватися до таких бідолашних, усіма забутих сіромах, як небіжчик Демський. У цій прекрасній безкорисливій приязні не вбачаю нічого особливого, бо ж це — природний наслідок спільного співчування всьому великому й прекрасному в науці та в людині. Згідно з своєю природою та з заповітом нашого божественного Вчителя всі ми такі повинні бути. Але, на жаль, дуже й дуже мало між нами таких, що виконали його святу заповідь і зберегли свою божественну природу в любові та в чистоті. Дуже мало! Тимто нам і здається якоюсь надзвичайною та людина, що любить безкорисливо, людина справді благородна. Як

на комету, дивимось ми на ту людину і, надивившись достоту, та боючись, щоб наша брудна себелюбна істота не так різко нам самим впадала в око, починаємо й цю чисту людину плямувати — спершу прихованим наклепом, потім явним, а коли й це не дошкуляє, засужуємо її на злидні та на страждання. Це ще нічого, якщо замкнемо її до дому божевільних, а то й просто вішаємо, як огидного злочинця. Гірка правда, але, на жаль, правда! Та я недоречі забалакався. Друге, що я вичитав з нескладного листа мого улюбленого маляра, це те, що він, сердешний, сам того не помічаючи, закохався до краю у свою гарненьку вертку ученицю. Річ природна й добра, навіть необхідна, особливо маляреві, бо інакше завяне його серце через оті академічні етюди. Любов — це животворний огонь в душі людини, і все, створене людиною під впливом цього божественного почуття, має на собі печать життя й поезії. Все це дуже гарно, та от тільки що: оті вогненні душі, як зве їх Лібельт, надиво невередливі щодо кохання. І часто трапляється, що правдивий, найбільш надхнений поклонник краси натрапить на такого мо-

рально-огидливого ідола, якому хіба тільки димом із кухні курити, а він сердега кадить перед ним найчистішим фіміямом. Мало, дуже мало кому з тих огненних душ супутницею життя була гармонія. Від Сократа, Берггема й до наших днів те саме бридке безладдя в їх буденному житті. А найгірша біда, що ці палкі душі закохуються зовсім не по-кавалерійському, а гірше за наймізернішого піхотинця, себто на ціле життя. От чого я не розумію! Чим, власне, непокоїть мене мій маляр? Щоб часом і він, за прикладом світових ґеніїв, не закріпачив своєї ніжної, вражливої душі якомусь сатані в спідниці. І добре ще, коли він, за прикладом Сократа й Пуссена, жартом спекається домашньої сатани й піде своєю дорогою, бо інакше — прощай наука та мистецтво, прощай поезія й усе чарівне в житті, прощай навіки! Сосуд розбитий, дорогоцінне миро розлите й змішане з болотом, а промінистий світильник мирного мистецького життя згас од отруйного подиху хатньої змії. О, коли б ці світові ґенії могли обійтися без родинного щастя, як би то було гарно! Скільки великих творів не потонуло б в отій хатній

ковбані і зосталось би на землі в науку та на втіху людям. Та ба! і для генія мабуть, як і для нашого брата, хатне вогнище та родинне коло необхідні. Це так, бо душі, що відчуває й любить все високе й гарне в природі й у мистецтві, потрібний моральний відпочинок після того, як вона натішиться цією чарівною гармонією; а солодкого відпочинку потомлене серце може зазнати тільки в гурті дітей та доброї жінки, що вміє любити. Блаженний, сто-крат блаженний той чоловік і той мистець, що його життя, неслучно зване прозаїчним, осяяла прекрасна муза гармонії! Його блажен-ство, як і Господнє, не має краю.

У своїх спостереженнях щодо родинного щастя от що я запримітив. Спостереження мої відносяться взагалі до всіх людей, особливо ж до надхнених приклонників усього доброго і прекрасного в природі; власне вони, бідолахи, й бувають тяжкою жертвою свого обоженого ідола — краси. Винувати їх не можна, бо краса взагалі, а жіноча краса особливо, впливає на них так, що зовсім їх губить. Інакше й бути не може, бож "красуня" — це й є те каламутне

джерело, що затроює все прекрасне й велике в житті.

"Якто?" — закричать палкі юнаки: "красуню створив Бог тільки на те, щоб осолодити наше життя, повне сліз і турбот!" Що правда, то правда, має вона оте призначення від Бога, але ж вона, або краще сказати, ми потрапили змінити її високе божественне призначення й зробили з неї ідола без душі й без життя. В ній одне почуття поглинуло всі інші прекрасні почуття: це — егоїзм, що повстає з свідомости власної краси — краси, яка все руйнує. Коли вона ще дитиною була, ми дали їй одчутти, що вона колись буде шарпати й запалювати наші серця. Щоправда, ми їй про це натякнули тільки, але вона це так швидко збагнула, так глибоко зрозуміла й одчула свою майбутню силу, що з того фатального дня стала невинною кокеткою й поклоняється власній красі до гробової дошки. Дзеркало стало єдиним товаришем її нікчемного, егоїстичного життя. Жадне в світі виховання не може її переродити. Так глибоко запало випадково кинуте нами зерно себелюбства й кокетства,

якого вже нічим не вилікуєш!

Такий результат моїх спостережень над красунями взагалі й над упривілейованими зокрема. Упривілейована красуня може бути тільки — красунею: ні лагідною жінкою, що любить, ні доброю, ніжною матір'ю, ні навіть палкою коханкою. Вона деревляна красуня та й годі, а дурницею було б з нашого боку чогось більшого від дерева вимагати.

Тому я й ражу милуватися цими прекрасними статуями здалека, але ніяк з ними не зближуватися, а тимбільше не женитися з ними, особливо мистцям і взагалі людям, що присвятили себе науці чи мистецтву. Коли маляреві потрібна вродлива жінка для його любого мистецтва, для цього є натурниці, танцюристки та інші цехові робітниці, а вдома йому, як і кожній звичайній людині, потрібна добра жінка, що любить, а зовсім не упривілейована красуня. Вона, ця упривілейована красуня, тільки на одну мить осяє яскравими, що аж сліплять, променями радості тиху домівку улюбленця Божого, а потім од тієї хви-

левої радості, як од метеору, що блиснув і зник, і сліду не зостається. Красуні, як, справжній акторці, потрібна юрба поклонників, правдивих чи фальшивих, — для неї це однаково, як і для стародавнього ідола, — аби були поклонники, бо без них вона, як і стародавній кумир, — прекрасна мармурова статуя та й годі.

Не все ж, що сіре, то й вовк, — каже наша приказка; бувають вийнятки й серед гарних жінок, бо природа безмежно різноманітна. Я глибоко вірю, що є й такі вийнятки, але вірю також, що такі вийнятки явище надзвичайне. Тому я й такий обережний щодо цієї віри, бо, проживши серед "статечних" людей уже більше піввіку, ще ані разу такого дивного явища не бачив. А не можна сказати, щоб я належав до мізантропів або до тих, що безпардонно ганяють усе прекрасне. Навпаки, я палкий поклонник краси й у природі, й у божественному мистецтві.

Недавно мені таке притрапилось. Далеко, дуже далеко від "статечного" або "цивілізова-

ного" товариства, в майже безлюдному закутку, довелося мені досить довго нидіти. До цього самого закутка залетіла, але не випадково, світська красуня, — за таку, принаймні, вона пізніше сама себе вважала. От я й познайомився: а я, треба вам завважити, на знайомства досить скорий. Знайомлюсь, придивляюся до нової знайомої — красуні, і диво дивне! Ні на крихту вона не подібна до тих красунь, що я їх бачив раніше. Чи не здичавів я в оцій пустелі? — думаю собі. Ні, з якого боку не глянь, — прекрасна жінка: розумна, скромна, навіть начитана, і, як то кажуть, ані сліду кокетливости. Мені самому сором стало, що я й до неї приглядався; покинув я своє недовіря й почав не те що залицятися, — до цього "ремесла" я не здатний, — а став добрим, щирим приятелем. Не знаю чому, але й їй я уподобався, і ми стали малощо не приятелями. Я не міг натішитися своєю знахідкою, — до тої міри, що в моєму старому серці ворухнулося щось більше за звичайну, просту приятельську, і я мало не заграв ролі старого ведівільного дурня. Врятував випадок, звичайнісінький випадок. Якось ранком, — я був як

свій у їхньому домі, так що вони мене часто запрошували на ранішній чай, — отже якось ранком я запримітив, що в неї волосся на потилиці заплетене в дрібні кісочки. Це відкриття мені не сподобалось. Я перше думав, що в неї волосся над потилицею само кучерявиться, а воно ось як! І власне це відкриття спинило мене визнати їй мою любов. Я знову став звичайним добрим приятелем. Розмовляючи мало не щодня про літературу, музику та інші мистецтва з освіченою жінкою, ніяково ж було б плітки плести. Але в тих розмовах я помітив, і то аж на другий рік, що вона дуже поверховна й про красу в мистецтві чи в природі говорить досить байдуже. Це трохи захитало мою в неї віру. Далі, бачу, немає на світі такої книжки німецькою та російською мовою, щоб її вона не читала, але ні одної не пам'ятає. Я спитав, чому? Вона послалась на якусь жіночу недугу, через яку вона ще дівчиною втратила пам'ять. Я простодушно повірив. Коли ж помічаю, що всякі поганенькі віршики, що їх вона ще дівчиною читала, вона й тепер ще проказує зпам'яті. Після цього мені стало ніяково говорити з нею про літературу,

а незабаром я помітив, що в них у хаті немає ані одної книжки, крім календаря на цей рік. Взимі вечорами вона грала в карти, коли збиралась партія; але це, думав я, — з чемности, а того й не помічав, що вона була в препоганому настрої, коли їй не щастило таку партію скласти: в неї тоді зараз страх як починала голова боліти. Коли партія збиралась у чоловіка, то вона, наче б нічого не сталось, сідала біля столу, заглядала грачам у карти, як у свої власні, і така мила робота часто затягалась далеко за північ. Я, як тільки починалась ота бездушна сцена, зараз таки виходив на вулицю. Гидко дивитись на молоду, гарну жінку за таким бездушним ділом. Я тоді зовсім розчарувався, й вона мені здавалась просто якимсь поліпом або, вірніше, — справжньою упривілейованою красунею.

І коли б така самотність її в цьому темному кутку без диких, як леви й онагри, баламутів, продовжилась іще років зо два, то, я певен, вона здуріла б або стала справжньою ідіоткою. До становища півідіотки вона вже дійшла, але ж з мене недоумок! уявляв собі, що

ось, нарешті, знайшов Ельдорадо, а це Ельдорадо — просто деревляна лялька, що на неї пізніше не міг я й дивитись без огиди.

Прочитуючи цю грізну сентенцію про красунь, дехто подумає, ніби я щодо цього — другий Буонаротті, — зовсім ні! Такий самий поклонник, як і кожний з "леопардів", а може ще й завзятіший; але справа в тому, що я люблю виявляти свої переконання, нічим їх не прикриваючи й не вважаючи ні на рангу, ні на титул; а дотого ж тепер роблю я це властиво для свого друга, маляра, а не з наміром надрукувати свою думку про красунь. Боже мене борони від такої дурниці! Та мене тоді рідна сестра готова була б повісити на першій осиці, як Юду зрадника... Та моя сестра — не красуня, й її нема чого боятися.

Де ж початок цього лиха? А от де: у вихованні. Коли ніжних батьків Бог благословить вродливою дочкою, то вони самі починають її псувати, пастячи її більш, ніж інших дітей; а про освіту своєї улюблениці вони от що думають і навіть говорять: "Пощо даремно морду-

вати дитину пустою книжкою? Вона й без книжки й навіть без посагу зробить блискучу кар'єру". І красуня справді робить блискучу кар'єру. Пророцтво батьків справдилося, чого ж іще треба? Такий початок зла, а продовження, — та я не запевнюю, а тільки припускаю, — продовження таке:

Наше любе славянське плем'я, хоч і залічують його до родини кавказької, та щодо краси, то воно не геть то відійшло від породи фінської та монгольської; тому вродлива жінка у нас — явище дуже рідке. І от ледве те рідке "явище" виросте з пелюшок, як ми починаємо його начиняти своїми безглуздими похвалами, себелюбством та іншим сміттям і нарешті робимо з нього деревляну ляльку на шарнірах, на зразок отих, що ними користуються малярі, укладаючи драперії.

У країнах, що їх Бог благословив вродливим жіноцтвом, красуні мусять бути звичайними собі жінками, а звичайна жінка, на мою думку, — найлучша.

Але пощо я розпочав таку довгу орацію про тих, що рвуть серця людські, отже й моє? Начебто в науку своєму приятелеві. Та гадаю, що ця наука буде йому цілком зайва, та й його весталка, наскільки я міг збагнути з його описів, ледве чи може глибше зворушити серце мистця, що так гарно відчуває й розуміє все високе й прекрасне в природі, як мій приятель. Вона, мабуть, — бистроока, кирпатенька баламутка, як то бувають швачки чи жваві покоївки, а таких осіб чимало, і вони зовсім безпечні.

А от такі особи, як її шовкова тіточка, — хоч їх теж чимало, — от вони — дуже небезпечні. Її тітка, хоч як солодко він її описує, нагадує мені Гоголівську сваху, що на запитання охочого женитися, чи оженить вона його, відповідає: "ох, голубчику! та ще й так спритно, що не зчуєшся". Щоправда, мій приятель не має нічого спільного з гоголівським героєм, і щодо цього я за нього малоццо й боюся. Вогонь першого кохання, хоч і дужче пече, та горить коротше. Але знову ж таки, як поміркую, то не можна й не занепокоїтись, бо ці дивні

подружжя - "що й незчуєшся" — дуже часто трапляються не лише з розумними, але навіть і з обережними людьми; а свого приятеля я за дуже обережну людину не вважаю: мистці такою прикметою не відзначаються. На всякий випадок я написав йому листа, звичайно, не повчального, — від таких листів борони мене Боже! Я написав йому, як приятель, щиро, чим я занепокоєний, та чого він повинен сам стерегтися; без церемоній звернув його увагу на милу тіточку, як на головну та найнебезпечнішу пастку. Та на свого листа я відповіді не дістав, — мабуть, він йому не сподобався. Лиха ознака, подумав я; а зрештою все літо він був зайнятий програмою, то й не диво, що міг про мій лист забути. Але минуло літо, минув вересень і жовтень, мій приятель ні слова. Читав у "Пчелі" огляд вистави, живо написаний, мабуть Кукольником; "Весталку" мого приятеля під небеса вихваляють, а про програму — ні слова.

Що за знак? Невже йому з нею не пощастило? Я йому написав удруге й просив пояснити мені, чого він так уперто мовчить, але про

програму і взагалі про його працю не згадав ні словом, знаючи з досвіду, як неприємно відповідати на приятельське запитання, як там із працею, коли з працею зле. Через два місяці дістав я на свого листа відповідь, — відповідь коротку й зовсім баламутну. Він наче соромився або боявся висловити мені щиро те, що його мучило, а його щось дуже мучило. Між іншим він у листі своїм натякає на якусь невдачу (мабуть, із програмою, що, як він пише, мало його в могилу не поклала), а далі пише, що коли й живе ще на світі, то завдячує те тільки своїм добрим сусідам, що виказали йому найживіше й найщиріше співчуття; що він тепер мало що працює, страждає душевно й фізично й не знає, чим це все скінчиться.

Все це я вважав, ясна річ, за переборщення. Це звичайна річ для молодих вражливих натур: вони завжди роблять із мухи слона. Мені хотілось довідатись про нього докладніше, бо щось таки мене непокоїло. Але як довідатись? Від кого? У нього самого не допитаюсь. Я звернувся до Михайлова й просим написати мені все, що він знає про мого приятеля.

ля. Послужливий Міхайлов не забарився, і незабаром від нього дістав я оригінального й щирого листа. Ось що написав він мені:

"Приятель твій, брате, — дурень, та ще який дурень! Як світ стоїть, не було ще такого надзвичайного дурня. Йому, бачиш, не пощастило з програмою, і щож він зробив із розпуки? Напевно не вгадаєш: оженився, ей же Богу, оженився! І знаєш із ким? З своєю весталкою, та ще й вагітною. Ну, й чудасія — вагітна весталка! І, як він сам каже, саме те й спонукало його оженитися, що вона вагітна. Але не думай, що це він був причиною того гріха, зовсім ні, — це бестія мічман натворив лиха; вона сама призналася. Баламут мічман накоїв лиха та й поїхав собі до Миколаєва, наче нічого й не сталося. А твій великодушний дурень — шубовсть, як муха в окріп: "Куди, — каже, — вона тепер подінеться? Хто тепер прийме її бідолашну, коли рідна тітка з дому виганяє". От і прийняв! Ну, скажи сам, чи бачив ти на білому світі такого дурня? Мабуть і не чув навіть. Правду кажучи, це — безприкладна великодушність, або вірніше — без-

прикладна дурість. Та це все ще нічого, а от що найсмішніше: він із неї, вже вагітної, змалював і свою весталку, та як змалював! Просто любо! Такої наївно-невинної краси я ще не бачив ні на картині, ні в природі. На виставі юрба не відходила від неї. Вона серед публіки викликала такий галас, як, — пригадуєш, — колись "Дівчина з тамбурином" Тиранова. Чудова річ! Сам Карло Павлович перед нею багато разів спинявся, а це щось таки значить. Її купив якийсь багатий вельможа й заплатив добре. Копії й літографії з неї в усіх крамницях і на всіх перехрестях. Одно слово, успіх повний, а він, дурний, оженився. Цими днями я до нього заходив і помітив у ньому якусь прикру зміну. Тітка, здається, прибрала його до рук. У Карла Павловича він ніколі не буває, мабуть соромиться. Почав він із своєї жінки і не з своєї дитини Мадонну з Предвічним Младенцем малювати; коли закінчить так добре як почав, то вона перевищить "Весталку". Експресія дитини й матері надзвичайно гарна. Як це йому не пощастило з програмою, просто дивуюсь! Не знаю, чи допустять його, як жонатого, на той рік до конкур-

су, — мабуть, ні. Ось і все, що можу тобі оповісти про твого безглузлого приятеля. Наш Карло Павлович щось нездужає; весною гадає почати працю в Ісакієвському соборі.

Твій Міхайлов".

Невимовний сум обгорнув мене, як прочитав я цього простого приятельського листа. Я бачив, що прийшов край блискучій кар'єрі мого друга, мого улюбленця; вона скінчилась на світанку промінистої слави, але запобігти лиху не можна вже було. Як людина, він повівся нерозсудливо, але дуже благородно. Коли б він був звичайний собі маляр-ремісник, ця подія не мала б жадного впливу на його працю, але на нього, на маляра-мистця, справді палкого, це може мати згубний вплив. Уже сама втрата надії на виїзд закордон державним коштом — може найміцнішу енергію зломити. Власним коштом їхати закордон — про це йому тепер нема що й думати. Коли загарлива праця й дасть йому до того засоби, то жінка й діти заберуть у нього оті нікчемні засоби перше, ніж устигне він поду-

мати про Рим та про його безсмертні чуда. Отже —

Італіє, щасливий краю, —
Спяніле від краси твоєї
Летить надхнення молодеє
До тебе, вимріяний раю!

Цей щасливий, чарівний край — замкнений для мого приятеля навіки. Хіба що якийсь надзвичайний випадок одчинить йому двері до цього справжнього раю; але такі випадки дуже, дуже нечасто трапляються. У нас перевелись ті правдиві меценати, що давали маляреві гроші, щоб він їхав за кордон і там учився. У нас тепер коли й зважиться якийсь багатій на таку витрату, то хіба тільки задля дитячої пихи; він бере маляра з собою за кордон, дає йому платню, як найманому льокаєві, і поводитьсь з ним, як із льокаєм: каже йому змальовувати готель, де він спинився, або берег моря, де його жінка бере морські купелі, та інші такі зовсім немистецькі речі, а простодушні люди тарабаняють: "От правдивий прихильник і знавець прекрасно-

го! Маляр з собою возив за кордон!" — Сердешний малярю, що діється в твоїй лагідній душі, коли чуєш ці несамовиті й дурні вигуки? Не завидую тобі, бідолашному поклонникові прекрасного в природі та мистецтві! Ти, як кажуть, у Римі був, а папи й не бачив, а слава, що ти був за кордоном, мусить тобі найтяжчим докором здаватися. Ні, краще з торбою йти пішки за кордон, нім з паном їхати в кареті, або зовсім одмовитись бачити "вимріяний рай", примоститися десь у куточку своєї прозаїчної батьківщини та нишком поклонятися божественному кумирові Аполлонові. По-дурному, на диво по-дурному, повернув мій приятель свою долю. От уже тижнів зо два як я щодня перечитую щирий лист Міхайлова та все не можу повірити, що це таки правда — ота непростенна дурниця. Так не йму віри, що іноді приходять навіть думка побувати самому в Петербурзі та на власні очі побачити ту гидку правду. Коли б це були вакації, я б не вагався, та на лихо саме тепер час науки в школах, — отже відпустку, якщо й дістанеш, то тільки на двадцять вісім день, а за половину цього часу що я зможу для нього зробити?

Нічогісінько; хіба що те побачу, чого й увісні не хотів би бачити. Поміркувавши добре та одумавшись після першого вражіння, постановив я виждати, що старий Сатурн скаже, а тимчасом розпочати постійне листування з Михайловим. На листи свого учня я стратив всяку надію, а надія на листи Михайлова зовсім не справдилась. Надіючись на Михайлова, не зважив я, що ця людина до постійного листування найменше надається; коли я дістав од нього відповідь на свого листа та ще й так швидко, як того й не сподівався, то мусів уважати це за восьме чудо, та й на підставі одного листа не слід було сподіватися потрійного листування. Що поробиш? Помилився, але хто ж не помиляється? Написав я згарячу до нього кілька листів, та відповіді не дістав жадної. Це мене не спиноло, я ще та ще, і щодалі, то жалісливіше... У відповідь — ні слова. Нарешті я обурився й написав йому гострого й дуже короткого листа; це вплинуло на Михайлова, і він прислав мені відповідь такого змісту.

"Дивуюсь, як тобі вистарчає терпіння, часу

й нарешті паперу на твої кумедні, щоб не сказати, дурні листи. І про кого ти пишеш? Про дурня. Чи ж вартий він того, щоб за нього думати, не то писати, та ще й такі смішні листи, які пишеш ти? Плюнь ти на нього, — пропада людина та й годі; а щоб тебе втішити, так от що ще додаю: він разом із жінкою й "мамою", — як він її величає, почав заливати за комір, — себто пиячити. Спочатку він повторював увесь час свою "Весталку" і наповторювався до того, що ті копії перестали брати навіть і на тандиті; потім почав розмальовувати літографії для крамниць, а тепер не знаю, що він робить, мабуть малює портрети по карбованцю з морди. Його ніхто не бачить, — запроторився кудись на Двадцятую Лінію. Щоб тобі догодити, пішов я минулого тижня його шукати й насилу знайшов його помешкання — біля самого Смоленського кладовища. Його самого не застав удома; жінка сказала, що пішов на сеанс до якогось урядовця. Я милувався його незакінченою Мадонною, і скажу тобі, мені якось сумно стало; подумати тільки: за що пропав чоловік? Не дочекавшись його, я вийшов, не попрощавшись із господи-

нею: вона мені видалась огидною.

Карло Павлович, не вважаючи на хворобу, почав працювати в Ісакієвському соборі. Лікарі радять йому покинути працю аж до другого року та виїхати на літо за кордон, але він не хоче розлучитись із початою працею. Чом ти не приїдеш хоч на короткий час до Петербургу, хоча б для того, щоб глянути на чудеса нашого чудотворця Карла Павловича? Полюбувався б і на свого дурня. Ти, здається, теж оженився, тільки не признаєшся. Не пиши до мене, — відповідати не буду. Прощавай! Твій Михайлов".

Боже, Боже! Невже єдина причина, — оте нещасливе оточення, — могла так нагло, так швидко знищити геніяльного юнака? Чи не було ще іншої причини? Сумне одруження!

Нетерпляче дожидався я вакацій. Нарешті іспити скінчились, я взяв відпустку й гайда до Петербургу. Карла Павловича я вже не застав у Петербурзі. Він, за порадою лікарів, кинув працю й поїхав на острів Мадеру. Насилу

знайшов я Міхайлова. Цей оригінал ніколи не мав свого сталого помешкання, а жив, як пташка небесна. Я зустрів його на вулиці рука в руку з бравим мічманом, тепер уже лейтенантом. Не знаю, яким чином він знов опинився в Петербурзі. Я не міг дивитись на цю людину. Привітавшись із Міхайловим, я відвів його на бік і запитав про адресу свого приятеля. Міхайлов спочатку зареготався, а потім, ледве стримуючи сміх, звернувся до мічмана й сказав:

А ти знаєш, чию адресу питає він? Свого улюбленця N. N.

І Міхайлов знову зареготався. Мічман йому вторував, але нещиро. Міхайлов дратував мене своїм недоречним сміхом, нарешті схаменувся й сказав мені:

— Твій приятель тепер живе в найтеплішому помешканні, на сьомій верстві. Його, бачиш, не допустили до конкурсу, а він, не довго думаючи, зіхав із глузду та й гайда на тепле місце. Не знаю, чи він іще живий.

Я, не попрощавшись із Михайловим, узяв візника й поїхав до шпиталю Всіх Скорблящих. Мене до хорого не пустили, бо в нього був приступ шалу. Другого дня я побачив його, і коли б наглядач мені не сказав, що це такий і такий маляр, то я б сам його не пізнав ніколи: так страшенно змінило його божевілля. Він мене, ясна річ, теж не пізнав: мав мене за якогось римлянина з рисунку Пінеллі, розреготався й одійшов од загратованих дверей. Боже, Боже, яке сумне явище — знівечена божевіллям людина! Я не міг навіть кілька хвилин дивитись на цю сумну картину, попрощався з наглядачем і вернувся до міста; але нещасливий приятель мій не давав мені ніде спокою, ні в Академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, ніде... Його страшний образ скрізь переслідував мене, і тільки щоденне відвідування шпиталю Всіх Скорблящих поволі притамувало перше жахливе вражіння. Приступи шалу з кожним днем усе слабшали, зате й сили фізичні швидко зникали; нарешті він не міг уже підвестися з ліжка, і я вільно міг приходити до нього в кімнату. Час од часу він наче ставав

притомним, та все ще не пізнавав мене. Одного разу я приїхав ранком; ранішні години для нього були легші. Застав я його цілком спокійного, але такого безсилового, що він не міг і рукою поворухнути. Довго він дививсь на мене, наче щось пригадуючи, дивився задумливо, розумно, ледве чутно вимовляв моє ім'я, й сльози струмками полились із його просвітлених очей. Тихий плач перейшов у ридання, в таке розпачливе ридання, що я не бачив, — і дай Боже ніколи не бачити, — людини, що так жахливо ридає. Я хотів відійти, але він знаком спинив мене. Я зостався. Він простягнув руку; я взяв його за руку й сів біля нього. Ридання потроху стихали, тільки краплисті сльози котились зпід опущених вії. Ще кілька хвилин, — і він цілком заспокоївся й задрімав. Я тихенько висвободив свою руку й вийшов із хати в повній надії, що він одужає. Другого дня, таксамо ранком, приїзжаю я до шпиталю й питаю сторожа, який мені зустрівся, що з моїм хорим? І сторож мені відповів: "Ваш хорий, паночку, вже в трупярні; вчора як заснув уранці, так і не прокинувся".

Після похорону я зостався на кілька день у Петербурзі, сам не знаю пощо. Якось тоді зустрів я Михайлова. Оповів він мені про те, як вчора проважав мічмана до Миколаєва, і як вони випили на середній рогацці. Зайшла мова про небіжчика, про його вдову й нарешті про його незакінчену Мадонну. Я попросив Михайлова провести мене до помешканя вдови, і він охоче погодився, бо йому й самому хотілось іще раз подивитись на незакінчену Мадонну. В помешканні небіжчика ми нічого не побачили, що свідчило б про колишнє перебування тут маляра, крім палітри з засохлими фарбами, що заступала тепер розбиту шибку. Я запитав про Мадонну. Хазяйка мене не зрозуміла. Тоді Михайлов пояснив їй, щоб вона показала нам ту картину, яку колись він у них оглядав. Вона запровадила нас до другої хати, і ми побачили Мадонну: з неї зроблено латку на старому паравані. Я запропонував хазяйці десять карбованців за картину, і вона охоче згодилась. Я згорнув у валок своє дороге цінне придбання, і ми залишили вдову, втішену десятьма карбованцями.

Другого дня я попрощався з моїми знайомими і — мабуть, назавжди — покинув північну Пальміру.

Незабутній Карло Великий уже вмирав у Римі.

25 січня — 4 жовтня 1856 року.

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том шостий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. стор. 9-140.

Переклад: Леонід Білецький. За редакцією М. Славинського, П. Зайцева, М. Рудницького й О. Лотоцького.

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІУС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісков-

СЬКИЙ

Електронне форматування: Максим Тар-
навський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво"

www.chtyvo.org.ua

Тарас Шевченко

НАЙМИЧКА

(Переклад: В. Сапіцький)

Повість

Між містом Кременчуком та містом Ромном лежить велика транспортна, або чумацька дорога — так званий "Ромоданів" шлях. Звідки він дістав таку назву, — вкрито туманом безвісти, чумаки ж оповідають таку білицю.

Жив у місті Крюкові, що за Дніпром, проти Кременчука, багатий-пребагатий чумак Роман. Що Божого літа виряжав він дві валки, возів щонайменше з двадцять кожна, — одну на Дін по рибу, а другу до Криму по сіль. На першу Пречисту чумаки, його наймити, верталися до міста Крюкова. Частина добра скидали в його коморах, а з рештою — він уже сам вирушав своєю валкою до міста Ромна. А

Йшов він такою дорогою: спершу на Хорол, так що Золотоноша була йому праворуч, а Веселий Поділ ліворуч, потім із Хорола на Миргород, з Миргорода на Лохвицю, а з Лохвиці вже на Ромен; так от і зміркуйте самі, якого він завжди кругу накидав: це й для поштаря не абищо, а вже про чумака — нема що й казати. От раз якось, продавши в місті Ромні своє добро — що на роздріб, що на гурт, — думав був він вертатись додому та спинився на часок біля корчми, — біля тієї самої корчми, що й тепер стоїть за містом Ромном під вербами на лохвицькій та зінківській дорозі й на Ромодановому шляху. А тут уже під вербами, біля корчми, стояло, десятків зо два розпряжених чумацьких возів, а де-не-де під возами сидять собі люди добрі та горілку кружляють.

От він спинився із своєю худобою, зняв шапку, перехристився й, звернувшись до чумаків, промовив:

— Благословіть, панове молодці, воли попасати!

Чумаки йому відповіли:

— Бог благословить, поле велике! — і взялися до свого діла; а він, покинувши воли в ярмах, пішов до корчми, говорячи: "Я тільки чвертку випю".

Заходить до корчми, а там шинкарочка, як на картині намальована, мов шляхтянка яка. Хоч чумак Роман і не молодий уже був, а проте йому серце заграло, дивлячись на таку кралю. Краля це зміркувала й, усміхнувшись, питається:

— А чого вам доброго треба, господа чумаце?

(Вона таки вміла й по-московському закинути).

— А ось чого мені треба, моя добродійко: квартиру горілки та дві кварта меду, та й сама сядь коло мене.

— Добре, — сказала шинкарка, і всипавши

Йому квартиру горілки, пішла з поставцем до льоху та принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, запаливши свою чумацьку люльку, а біля нього сидить молода шинкарочка та дивиться на його сиві вуса своїми голубиними оченятами. Пе чумак Роман, срібною чаркою горілку гірку хилляє, а шинкарочка молодая з золотого келиха мед солодкий пе. Довго вони вдвох собі сиділи, пили та різні пісні співали. І на дворі вже стемніло, а вони сидять собі, пють та співають; вже й темна ніч на дворі: час би чумакові й у дорогу рушати, а він сидить та пе. Уже й північ настала, а він усе сидить та пе, а шинкарочка знай наливає, а воли бідні в ярмах стоять. От уже й Чепіга й Волосожар за гору сховались, і зірниця зійшла; чумак Роман ніби схаменувся, — взяв шапку та люльку й вийшов з корчми, ліг на возі, вкрився свиткою й ледве промовив: "Соб, мої половіі!"

Воли рушили, взяли соб та й пішли чистим полем, а не лохвицькою дорогою. Не знати, чи довго вони так ішли, і чи довго спав чумак

Роман, тільки прокинувся він уже в місті Кременчуці. Слідом за ним поїхали інші чумаки, пробили широку дорогу та й назвали її Романовим шляхом, а чому його звать Ромоданом, — цього чумаки не знають.

Отакий до слова народній переказ про шлях Ромодан. Не всміхайтесь добротливо, мій ласкавий читальнику; я й сам мало йму віри тому переказові, але з обов'язку списува-ча народнього побуту, мусів згадати про оту дозвільну вигадку народню.

Ближча до правди буде, мабуть, така гадка про походження Ромоданового шляху. Чи не пробив цього шляху князь Григорій Ромодановський, що року 1686 водив військо московське під Брусяну гору, чигиринську резиденцію невгамовного гетьмана Петра Дорошенка? Це, мабуть, правдоподібніше буде. Але, хто б не пробив того шляху, нам, правду кажучи, однаково, а зняли ми річ за нього тому, що подія, про яку оце пишу, сталася в його околицях.

А щоб ви мали повну уяву про шлях Ромодан, то ще й ось що додаю. Шлях цей тим прикметний, що, починаючи від Ромна аж до Кременчука — цілих 300 верстов, не наближується він ні до одного міста, ні до містечка, ні до села, ані навіть до хуторів, а йде собі чистим, рівним, зеленим полем.

Тільки де-не-де стоять край нього корчми з величезними стодолами та глибокими крилицями, що викопано їх властиво для московських фурщиків, бо наші чумаки ніколи не спиняються в корчмах; а вздовж шляху часто трапляються земляні, порослі перієм, різні на вигляд шанці — то більші, то менші. Частенько трапляються й кургани, зовсім круглі, сажнів із 50 упоперек; є більші й менші, завжди з виходами — двома, трьома й чотирма, — залежно від того, який великий курган. Люди звуть їх просто могилами. А є й такі насипи (і то найбільші), що їхньої форми не можна й окреслити: вали ці й розміром і напрямком різні бувають. Форму цих шанців поспували, мабуть пізніше, користолюбні та цікаві нащадки. Не пригадую собі, хто саме робив

спробу здобувати салітру з Орельських шанців, себто з так званої "лінії", спорудженої Петром Першим між Дніпром і Доном на березі річки Орелі, але наслідки показалися зовсім нікчемні. Може бути, що й описані мною могили обслідив якийсь охочий до салітри, такий собі Ходаковський, — не знаю, про це вже знатимуть антикварії. Треба ще додати, що всі оті так звані могили мають свої назви: Няньки, Мордачеві, Королеві, тощо. Може останні — це шанці Карла XII, бо він колись по цих місцях вештався з своїми синьожупаними шведами.

Одначе, я зловживаю терпіння моїх ласкавих слухачів: розносився з своїм Ромоданом, мов дурень із писаною торбою, наговорив що твоя перекупка-бублейниця, а про саме діло не сказав ще й слова.

Недалеко шляху Ромодану, праворуч, як їхати з Ромна, простяглася широка прекрасна долина, оточена невисокими горбами, що на них поставали, наче на варті, столітні дуби, липи та ясені; вздовж широкої долини звива-

ється-веться білою блискучою смутою річка Сула. По берегах її стоять, розпустивши свої зелені коси, старі верби й берести. Вздовж берега Сули простяглося велике село, вкрите зеленими темними садами; тільки де-не-де з густої зелені виринає біла плямочка — це біла хата з солом'яною стріхою. Такий вигляд мають малоці не всі села на Україні, коли до того ще додати більше чи менше вітряків. І як привітно мають вони своїми крилами до втомленого подорожнього, пропонуючи гостеві солодкий одпочинок у зелених запаших садках.

Сонце схилялося вже до вечірнього пругу й золотило своїм жовто-багряним світлом і без того золоті, позаставлювані копами лани благодатного села. Широка долина вкрилася прозорим ясно фіялковим туманом, ховаючи в ньому прекрасну лінію свого обрію. Сула зайнялася матовим рум'янцем, немов та зазмагліла на сонці молода жниця в час зустрічі з любим косарем своїм. На жовтаво-пурпуровому матовому тлі хвилястої Сули де-не-де тяглися за рибальським човном ясні, блискучі

смужечки, — тяглися й зникали серед темно-зеленого очерету. Верби та берести ще нижче схилюлися до води, мов оплакуючи день, що вмирає. Отакої вечірньої години верталися з поля до села молоді, гарні жниці. А тому, що саме цього дня скінчилися жнива, вони, кожна для себе та для свячення в церкві, посплітали вінки з колосків пшениці, з жита та з волошок, і завітчані вертались надвечір із піснями до села, вибравши зпоміж себе "царицю", щоб було кому в піснях перед вести. Перед вела, виступаючи звільна, прекрасна цариця свята. Соромливо, мов під вагою вінка, схилила вона на груди свою вродливу смугляву голову, вкриту золотистим вінком і чорною розплетеною косою; в руках у неї був серп і невеликий снопок жита, перев'язаний зеленою берізкою, — справжня Церера! За нею йшли дівчата й на честь її співали свої журливі пісні; за дівчатами йшли молоді косарі з косами (вони на Сулі отаву косили) й повагом голос за ними вели. І всю оту картину освітлювало розпалене сонце, що вже сідало. Чарівна, зворушлива картина! А підійдіть ви до тієї картини ближче, вдивіться уважні-

ше, й ви побачите на її ясному, рожевому тлі такі плями, що мимохіть одвернетесь і на журливі мелодійні пісні отих вродливих жниць гірко всміхнетесь та затулите собі вуха.

Живуча й невсипуща натура людська! З ранку до вечора на сонці — ані трохи холодку; з рана до вечора жне, зігнувшись, сердешма жниця, і що ж? Настав вечір, іде вона собі додому співаючи, а вдома — тільки повечеряла, — знов або на вулиці або в садку, знову співає й співає безупину до світу; почне на світ займатися, вона знову за серпа та в поле й знову цілісінький день на сонці жне, не розгинаючи спину, — наче все гаразд!

Гей, ви агрономи-філантропи! Вигадайте замість серпа, якусь іншу машину, — ви тим зробите величезну послугу людям, засудженим на тяжку працю для людства.

Гуртки косарів та жниць із своєю прекрасною царицею поволі наближались до села, відбиваючись у ясних водах Сули. Назустріч

їм вибігли діти й повиходили матері з немовлятами, вітаючи дорослих дітей своїх із щасливим закінченням озимих жнив, а мати прекрасної цариці, із сльозами на очах, дякувала дівчатам за честь, що припала їй дочці, й прохала всіх до своєї хати на вечерю. Ввійшовши до села, дівчата промовисто переглянулись, а молоді косарі нахмурили чорні брови свої. Що за знак? А ось що: і дівчата, й хлопці помітили біля деяких воріт віхи.

Що їм за діло до тих віх? — скажете ви. — Ой, велике їм діло до тих зловісних маяків! Бо коли ви, віхавши до українського села, побачите біля воріт на високій тичці кілька солом'яних китиць, то це означає, що на селі квартирує не піше військо, а кіннота. Віхи означають стайню, а число солом'яних китиць — число коней у стайні. До села, що про нього мова, прийшли ще тільки квартир'єри, повизначали квартири на стайні та понастромлювали віхи.

Не в одного чорнобривого косаря затремтіло серце, коли він угледів оті зловісні віхи! Не

один із них пригадав жахливі, трагічні оповідання про безталанних покриток! А жниці? О, мої рідні жниці, — ніякі драми криваві вас не навчать! Новина — це ваш проклятий ідол, що перед ним ви кладете все, часто честь, а за нею й життя своє безталанне!

Поклоном і честю зустрів жниці сивоусий Улас, батько гарної Лукії, і просив їх ласкаво завітати до його обійстя й повечеряти, чим Бог послав.

Жниці з піснями ввійшли до двору, а на дворі, на зеленому шпориші, була вже розстелена велика біла скатертина. Дівчата, на запросини господаря й господині, посідали круг скатертини, а цариця свята, знявши з голови свій тяжкий золотий вінок, обернула сяк-так навкруг голови свої розкішні чорні коси й, засувавши широкі рукава своєї сорочки, взяла від матері карафу з горілкою та почала частувати своїх подруг.

Підчас вечері батько й мати Лукіїни сиділи на призьбі та милувалися своєю єдиною донь-

кою-красунею. Дивилися вони на свою Лукію, і серце їм билося життям, повним щастя вщерть. А вона, як привітна господиня та послужлива робітниця, частувала своїх подруг із цілою принадністю наївної простоти.

Після вечері дівчата, помолившись, подякували господареві й господині та своїй молодій подрузі за вечерю, взяли вінки й повагом вийшли на вулицю. А на вулиці попідтинню та під вербами дожидали їх чорнобриві косарі.

— Іди й ти, моя доненько, на вулицю, поспівай із дівчатами.

— Не хочеться мені, моя мамо!

— Чому ж тобі не хочеться, моє серденько? Може ти втомилася, — то ляж, засни.

— Ляжу, мамо.

— Постривай же, я тобі постелю постелю.

І мати послала постелю своїй потомненій доньці та, перехрестивши, поклала її спати.

Втомлена денною працею й вечірнім щастям, Лукія поворочалася трохи на постелі та й заснула.

А потомнені подруги її цілу ніч простояли з своїми чорнобривими косарями під вербами та під калинами, виспівуючи:

"Вийди, Грицю, на вулицю
І ти, Коваленку,
Постоїмо під вербою
Вкупочці тихенько".

Якби були другого дня не прийшли до села улани, то вся оця історія могла б і скінчитися самою ідилією; але як тільки вони прийшли, так зараз і завязали драму. Тому й прошу моїх слухачів пропустити повз уха принаймні рік та звернути свою ласкаву увагу на картину ось якого змісту.

Верстов із п'ять, а може й більше, ліворуч

Ромодану (знов таки як їхати з Ромна), саме проти описаного мною села, лежить полога, широка рівнина, — така широка й довга, що й край її в тумані гине; а влітку, за тихих палких днів, то й марево трапляється, мов у безлюдних, неродючих, безводних степах киргизьких. Всю оту долину, наче змережану різнобарвними ланами, покривають темні могили, що своєю формою й розміром нагадують могили між Києвом та Васильковом на Білокняжому полі. Кажу це тому, що з Києва до Одеси більше проїхало людей, що цікавляться рідною старовиною, ніж із Ромна на Кременчук. Ромодановим шляхом, як відомо, йдуть самі чумаки, а чумака людина проста, — яке йому діло до яких хоч могил? Він хіба тільки сам себе питає: "Чиїм трупом вас начинено?", або, дивлячись задумливо на темні могили, однозвучно, монотонно заспіває... Так от на тій рівнині, серед похмурих могил та різнобарвних ланів, зеленіє невеличкий гай, мов оазис у пустині аравійській, — це хутір багатого козака Якима Гирла.

Підійдемо ж ближче до цього хутора та

гляньмо на його красу природну та на життя його господаря. Ця подорож тим більше нам у пригоді стане, що на тому самотньому хуторі продовжиться драма, що її тут подаю читачеві.

Цілий хутір із садом та з гаєм займає не більше пяти квадратних верстов і окопаний він глибоким та широким ровом, а рів навкруги хутору обсаджений агрестом. Ворота не дощані, як буває по московських заїздах, а звичайні, прості; по боках — масивні дубові стовпи та по кілька гостроколів, а в глухому кінці воріт — стара широка й розлога верба немов закриває собою благодатний хутір од лихого ока. Ввійшовши на хуторне подвір'я, ви побачите праворуч велику клуню, обставлену півскиртами всякого збіжжя, ліворуч од воріт — загороди з повітками для різної худоби, а недалечко за клунею, під старими берегами, дві дубові комори й возовню; проти комор льох із залізними дверима, а в самому кінці двору біліє під липами хата, пошита сніпками на польський лад. За хатою йде вже сад з різними породами яблунь, груш, слив,

вишень, черешень і навіть три старі дерева — волоські горіхи, вивезені з Криму ще дідом Якіма Гирла; серед саду колодязь із колесом та дашком, а за садом, у гаю, на невеличкій поляні, пасіка з курінем і з омшаником, а далі вже дуби, липи, берези й усяка інша деревина до самого рову. Вже за ровом був невеличкий ставок, біля нього город, оточений неглибоким ровом і обсажений кукурудзою та соняшниками, а трохи далі, в полі, — баштан.

Отакий-то благодатний хутір був у старого козака Якіма Гирла.

А якого добра повно в його дубових комо-рах, в льоху — то й не перекажеш! А чумаки його? Де тільки по світу вони не ходять: і в Криму, й на Дону, і в Одесі, а про Київ уже нема що й казати!

Раз якось узявся був Гирло доставити цукровий пісок аж до самої Москви, та Москва не любить із нашим братом "хахлом" жартувати, — так що він ледве з однією парою волів додому вернувся; з того часу, коли

хто ненароком скаже хоч слово про Москву, він того просто з хати виганяє, а коли де в гостях почує таке слово, то надіне шапку і, не прощаючись із хазяїном, їде додому на хутір. Яким Гирло, як видко, був чоловік неабиякий: не всякому давав собі на пяти ступати.

Було це в серпні. В неділю, десь біля полудня, Яким Гирло вийшов із хати та й сів на призьбі. Він був уже немолодий, але свіжий і здоровий; вуса й чуб були не те що сиві, а сірі; сорочка на ньому чиста, біла; штани теж білі; він не любив різних московських китайок і носив усе біле; чоботи на ньому добрі, юхтові; раз поглянеш на нього, то вже скажеш, що це людина заможна, — в обличчі вже щось таке єсть.

Незабаром за ним вийшла й дружина його Марта, — жінка літ із сорок віку, а може й старша, — чисто й гарно вдягнена, в жовтих юхтових чобітках, у плахті та в шовковій червоній юпці, — навіть і старій жінці все те було б до лиця.

Винесла Марта спершу ослінчик, килимком застелений, і поставила його перед чоловіком, а потім уже принесла миску з варениками й тарілку з сметаною; все це поставила, мов на столі, на ослінчику перед чоловіком і сама біля нього сіла.

— Нумо полуднуйте, Якиме! - сказала вона чоловікові.

Яким, перехристившись, сказав:

— Як полуднувати, то й полуднувати! Господи, благослови!

З тим словом розправив він свої сірі вуса й узяв вареника.

Після вареників Марта винесла миску сливок і жовту запашну диню, — покуштували слив та трохи й дині. Пополуднувавши, Марта все прибрала й знову сіла на призьбі біля свого чоловіка. Довго вони сиділи так мовчки, аж Марта заговорила:

— Щось довго не видно наших чумаків із рибою!

— Та таки довго не видно!

І Яким замовк, йому начеб-то не хотілося далі розмовляти, та й взагалі не був він говіркий.

Трохи згодом Марта знову озвалася:

— Я все, Якиме, думаю: кому-то ми по собі добро своє залишимо? Не дав Бог нам із тобою ні дочки, ні сина, — так самотніми й помремо.

— Так що ж, що помремо? Люди добрі поховують та й добро споживуть.

— Авжеж споживуть: ніде воно не діне-ться, а все ж краще, якби була своя рідна дитина.

— Та де ж її взяти, коли Господь прогнівався на нас за гріхи наші?

— Так, — прогнівали ми Господа милосердного, не потішив він старости нашої ледачої! Так і в домовину ляжемо, а нікому буде за нами щиро поплакати, нікому буде й душі наші грішні помянути!

— Знаєш, Якиме, що? Поїду я завтра до Буртів та відвезу панотцеві Николі на сорокоуст і за твою, і за свою душу, — нехай одправить, як померемо.

— Завжди ти наговориш такого, що й не слухав би тебе! Ну, скажи ж таки, розумна ти голово, хто ж живий за свою душу сорокоусти править?

— Ні, Якиме не за живу душу, а за усопшу; маю це на думці зробити, щоб потім нам без помину не зостатися.

— Бог милостивий, не зостанешся! А я от про що думаю: щось наша челядь із села довго не вертається!

— Цить, цить, Якиме! Чуєш? О, ще раз!

— Що там ще раз?

— Чуєш?... дитина плаче...

— Еге ж, — за ворітьми.

— Ходім, Якиме, подивімось!

— Ходімо.

І жваво, хоч і не на їх літа, схопилися вони з призьби й пішли до воріт.

І не перекажеш того, як стара Марта та Яким зраділи, побачивши під перелазом загорнену в сіру свитку дитину, з голівкою, прикритою зеленим широким лопухом!

— Якиме! — тільки й спромоглася сказати стара Марта, сплеснувши руками.

А старий Яким, скинувши бриля, молився Богу.

— Якиме, — сказала Марта, взявши дитину на руки, — глянь, яке здорове та хороше!

Яким узяв дитину на руки та й каже:

— Ходім до хати, — воно, сердешне, голодне!

І вони пішли до хати з своїм дорогим скарбом.

У хаті Яким обережно поклав дитину на стіл, дістав з полиці псалтир (він був грамотний), тричі перехрестився й прочитав псалом: "Живий в допомі Вишняго". Потім узяв дитинку на руки і, передаючи її Марті, сказав:

— "Паче ока бережи її".

Марта, перехрестившись, прийняла дитину й поклала її на подушку.

— Подивись за нею, Якиме, поки я молока принесу.

Принісши молока, Марта заходилася годувати дитину, а Яким вийшов на двір, знайшов у повітці ночви й почав ладнати до них вервечки. За півгодини, надиво Марті, приніс він у хату готову колиску. Решту дня минула їм непомітно. Надвечір, коли дитина заснула в своїй колисці, Марта, забувши, що це неділя, дістала з бодні тонкого полотна й заходилася кроїти маленькі сорочечки.

А челядь вернувшись із села, оповідала, що на могилі бачили якусь молодицю; спершу вона співала якусь пісню, потім заплакала:

— "А коли ми перехристилися, так вона щезла; мабуть то була нечиста сила й запалася в могилу", — так скінчила оповідати Марина, дівка небоязка.

Другого дня ще до схід сонця, Яким запряг до брички пару добрих коней, помостив бричку сіном, застелив килимом і поїхав до села Буртів за пан-отцем Нилом.

Їдучи повз могилу, він помітив у ранішньому тумані на могилі молодицю. Стояла вона лицем до Якимового хутора. Він глянув на неї, спинив коні й голосно гукнув:

— Добридень, молодице!

— Спасибі! — відповіла жінка.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Вчора корову згубила так оце сьогодні дивлюся, чи не пасеться де.

— Ну, добре бувай здорова!

— Спасибі.

Яким сіпнув віжками, й добрі коні понесли його шляхом через поле.

В обід Яким вернувся на хутір із пан-отцем Нилом та з отцем дяконом. Спочивши трохи під хатою та освіжившись "закрепленим" брезовим соком, пан-отець Нил увійшов до ха-

ти. Спершу він прочитав молитву над дитям, нарід його Марком, а потім із отцем дияконом одправив обряд святого хрещення. Кумами були Яким та щаслива Марта. До самої суботи гостював пан-отець Нил із дияконом на хуторі в Якима, та й не тільки вони, а чимало таки добрих людей посходилося на Маркові христини.

Минув місяць після христин Марочка (так звала його Марта), і на хуторі Якима Гирла нічого особливого не сталося; хіба тільки те, що скоро після христин чумаки прийшли з Дону, та це подія звичайна, хоч, правду кажучи, спостережлива голова й у цій звичайній події знайде собі чимало пожитку, як працьовита бджола на дрібненькій квітці. Особливо в перші дні варто послухати дозвільного чумак, як він, за чаркою горілки, почне розповідати, через які безкраї степи він переходив та з яких бездонних криниць воли напував; поскільки день він сам без хліба й без води пропадав; які міста бачив, які та на яких саме річках переправи мав, де та які він народи бачив, — аж волосся настовпужиться, як слуша-

еш. Та в Якіма Гирла не було такого дозвольного чумака, а тому не було й балачок про мудровані чумацькі пригоди.

Минав уже вересень і, линучи над хутором, своїм подихом красив зелений гай різними золотими та червоними барвами. Як глянеш іздалека на той гай, то здається, наче вкритий він дорогим різнобарвним килимом, особливо в час, як над ним сонце встає чи заходить. На могилі біля хутора, трохи не щоранку й щовечора, челядь бачила таємничу молодицю. Почали базікати, що це щось неспросту. А воно було дуже спросту: бідолашна ота молодиця була покритка, мати маленького Марочка. Не сила була їй, сердешній, одірватися від того місця, де росла її бідолашна, прекрасна дитина. Скільки разів вона вночі підходила до самого хутора, обходила його навкруги, пересижувала цілі ночі в рові, не заплющуючи очей. Або в неділю коли челядь ішла на село, вона нишком підкрадалася до самих воріт, щоб хоч голос своєї любої дитинки почути. Скільки разів поривалась вона ввійти до двору й випросити назад чи навіть

украсти свою дитину, бо без дитини не можна було їй на світі жити, без неї хліб не ївся, вода не пилася, сонце Боже не світило й не гріло. Після того, як її зрадив отой улан-баламут, уся її любов, усе її ніжне почуття пониженної матері зосередилося на її сирітці-дитині. А воно, бідолашне, в чужих людей, на чужих руках засипає, чужі годують його груди, не знає воно материні любови, не знає сердечного материного поцілунку! Материна любов перемогла й страх, і сором: вона стала на тому, що — хоч би що — піде вона на хутір, — ждала тільки неділі, коли на хуторі людей буде менше.

У неділю Яким, пообідавши та, як звичайно, відпочивши, сидів у своїй світлиці при столі й читав із Псалтиря: "Не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіє", а Марта, заколисавши Марка в новій колисці, довго стояла над ним задумана, а потім, зітхнувши, промовила:

— Знаєш що я думаю, Якиме?

— Господь тебе знає, що ти там думаєш?

— Та думаю я, прости мене Господи, що б ми робили, коли б наш Марочко, боронь Боже, помер?

— Я так і знав! Чи ж не гріх тобі ка-зна чим набивати голову?

— Ні, Якиме, як дивлюся я на нього на сонного, то все мені отаке в голову лізе.

— Молись Богу, Марто! Бог милосердний не попустить такого великого нещастя.

— А ще я думаю, Якиме, коли, дасть Бог, доживемо до Покрови, то поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка, — тоді йому саме шість тижнів мине.

— Поїдемо, це діло християнське!

— А там, я думаю, вже за одним разом розпитатись, чи не знайдемо доброї наймички, бо сам бачиш, — однієї наймички нам тепер

мало.

— Що ж? Як треба, то треба, — я не від того...

— Та коли б дав Бог таку, щоб і в господарстві таки тямилася, тоді б я собі Марочка няньчила, а вона б по хазяйству поралась.

Марта зітхнула й замовкла, а Яким перекрестившись, ізнов почав: "Не ревнуй лукавнующим...".

За кілька хвилин двері стиха відчинились, і до хати увійшла молодиця, хоч і бідно, але охайно вдягнена; вона несміливо стала на порозі, вклонилася й ледве чутно промовила:

— Боже поможи!

— Спасибі, небого! — відповів Яким. — Сідати просимо!

Молодиця мовчки сіла на лаві біля порога й мовчки пильно дивилась на колиску й на

Марту. Багато їй треба було душевної сили, щоб і знаку не подати, що вона найближча сонному Марочку душа.

— Що доброго скажеш, небого? — спитав у неї Яким.

— Зайшла до вас спитатись: чи не треба вам буде наймички?

— Треба, голубочко, страх як треба! У нас тепер, Бог дав, мала дитина, так я все з нею няньчуся, а хазяйство зовсім занедбане.

— Так я б до вас найнялася.

— Наймись наймись, голубочко, у нас тобі лиха не буде.

— А здалека ти, небого?

— Аж зпід Ромна, дядечку.

— Добре! А що ж ти візьмеш на рік?

— Що другим платите, то й мені дайте.

— Добре! Мартусі ми платимо п'ятнадцять на асигнації, нову білу свиту й чоботи шкапові.

— Добре, і я так наймуся.

— Гарзд! Дай уже нам, Марто, чогонебудь пополуднувати!

Марта, виходячи, наказала Якимові:

— Подивися за Марочком, — коли воно прокинеться, так поколиши його.

Яким посунувся на другий кінець столу, ближче до колиски, а Марта ще зза дверей додала:

— Та не бери ти його на свої залізні руки, я сама зараз вернуся.

— От ще розносилася з своїми панськими руками, — пробурмотів Яким і лагідно додав:

— Сідай, небого, на ослоні, ближче до столу.

— Спасибі вам!

Наймичка підійшла до столу й подивилася на колиску; лице її змінилось, і дві великі сльозини покотилися по її змарнілих щоках. Яким помітив це й спитав:

— Що, небого, може й у тебе дитина є?

— Була, та Господь узяв.

— Так, так... Так ти, небого, значить, удова?

— Ні, московка, — відповіла крізь сльози наймичка.

— Так, так... А як тебе звать, небого?

— Лукія.

Саме тоді прокинулась дитина й заплака-

ла. Старий Яким заходився колисати, приспівуючи:

"Е.... е, лю-лі,
Чужим дітям дулі,
А нашому калачі,
Щоб спало вдень і вночі"

Бідолашна Лукіє! (Бо це ж була та сама щаслива, прекрасна цариця непорочного сільського свята). Бідолашна! Як одбився в твоєму серці голос твоєї милої єдиної дитини? Сердешна! Ти сама трохи не заридала й не заспівала разом із Якимом, але ти силою своєї любови спинила радісне зворушення й тільки тихими сльозами його вгамувала.

Марта вернулася з полудником, поставила його похапцем на столі й метнулася до колиски.

— Цить, цить, моє серденько! Цур тобі з твоїм вовчим голосом, тільки мого Марочка перелякав... — Цить, моя пташечко, я тобі мізючка дам!

Вона сунула дитині мізюка з теплим молочком і звернулася до Якима:

— Чом же ти полуднувати не просиш? А коли хочеш яблук чи дуль, так сам піди до льоху та за одним заходом наточи й грушевого квасу, а я від дитини не відійду, доки воно не засне, сердешнеє. Ач, як його налякав: і досі ще в сердешного слізки на щічках. Годуйся, годуйся, моє серденько!

Яким, перехристившись, сів до столу та й Лукію сісти запросив. Зівши кілька вареників, він обізвався наче сам до себе:

— Бач, яка в світі правда, — віддати бідного одинокого чоловіка в москалі, а жінку, сироту вбогу, пустити по світу; негаразд діється між людьми! Добре, що вона ще богобоязлива та шукає заробити собі шматок хліба чесною працею, а інша на її місці та ще з її вродою молодого пропала б!... З душею і з тілом пропала б навіки!

— Хіба Лукія московка? — спитала Марта, прислухавшись до Якимових слів.

— Московка! — відповів Яким, не підводячи голови.

— Безталанна!... А може, Лукіє, твій чоловік був пяниця, ледащо?

— Ледащо, — відповіла Лукія.

Яким підвів голову, подивився на Лукію й сказав:

— То туди ж йому й дорога!

— І я так думаю, Лукіє! — промовила Марта. — Сохрани, Боже й заступи, Пречистая Діво, нашу бідолашну сестру від лихого та ледачого чоловіка! От ми з Якимом, дякувати Богу, прожили таки трохи на світі... Щоправда... Та змолоду чого часом не трапляється...

— Ну, вже завела свої гуслі! — сказав Яким напівжартом, налівсуворо, — Та вашу сестру,

якщо не попом'яти як слід, то й добра не поба-
чиш.

— Та й ви добрі, — ніде правди діти!... Отак
завжди забалакаюсь із ним та й небачу, що
мій Марочко давно заснув.

Вона обережно закрила дитину чистою пе-
люшкою й, перехрестившись, сіла до столу бі-
ля Лукії, говорячи:

— Годуйся, Лукіє, та не дивись на нього!
Він у мене все щось буркотить; такий уже
вродився, нікчемний.

І вона, лагідно всміхаючись, глянула на чо-
ловіка. Яким і знаку не дав, що помітив її
усмішку, тільки вуса погладив рукою.

Кінчили полуднувати, встали всі зза столу,
помолилися, а Марта, прибираючи із столу
посуд, сказала до Лукії:

— Ти пішла б до другої хати та спочила б із
дороги, там тепер нікого нема: всі пішли до

села на музики.

— Спасибі вам! Я не дуже втомилася, — відповіла Лукія, хоч їй, сердешній, дуже треба було спокою, чи принаймні на самоті побути.

— Та де ж таки не втомилася! Від Липового до нас, мабуть, верстов із сорок буде, — як ти думаєш, Якиме?

— Сорок буде, — відповів Яким.

— Я в Ромні переночувала.

— Та хоч і переночувала, а спочити тобі не пошкодить, — промовила Марта, немов інстинктом угадуючи її душевну втому.

— То я піду й одпочину трохи, — сказала Лукія, відходячи до порогу.

— Стривай, я тобі покажу хату, — сказала Марта й вийшла до темних сіней, потім одчинила протилежні двері та впровадила Лукію до просторої чистої хати.

— Ляж собі тут на полу, або на лаві, та відпочинь трохи, Лукіє.

— Спасибі вам, — відповіла Лукія, а Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, zostавшись на самоті, глянула навкруги, наче хтіла впевнитись, що вона одна в хаті; потім упала на лаву й, закривши лице руками, тихо й гірко заридала. Не з горя плакала вона та не з того незнаття, що раніше гризло її, а з радощів, що ними вщерть повна була її душа: вона тепер знала, що дитина її здорова, а люди, що прийняли її, — добрі люди.

— Господи! — промовила вона: спасибі Тобі, свята Заступнице! Спасибі Тобі, моя Потішнице єдина!

І вона знову залилася сльозами, а заспокоївшись, ходила по хаті та, ламаючи свої схудлі, засмаглі руки, тихо плакала.

— А як ти думаєш Марто, — сказав своїй жінці Яким, коли вони zostалися самі в світлиці: — я гадаю, що наша новобранка чесного, хорошого роду дочка.

— І я так думаю, Якиме, — відповіла Марта, витираючи миску, — що вона чесного роду; лиху людину зараз угадаєш. Та бачиш, яка вона сумна, а може це так — із дороги.

— Ні, не з дороги, а думаю, що вона — безталанна, й сама знає своє безталання. Як ти по полудник виходила, глянула вона на Марочка та й заплакала. Я питаю, чого ти плачеш? А вона мені й каже: "І в мене була дитина, та Бог узяв". То ж то воно й є! Сердешна, — в неї тільки й радощів на світі було, що дитина, а й того Бог позбавив!

— А не казала: хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик, — одповів Яким і задумався.

Марта поставила миску до мисника, сіла на лаві і теж зажурилася. Помовчавши хвили-

ни дві, вона зітхнула й спитала в Якіма:

— А як ти думаєш, Якіме: чи віддавати нам Марочка до школи, чи ні?

— Розумна ти голово! Чи подумала ти, про що говориш? Теля ще Бо-зна де, а ти вже й довбню лаштуєш! — сказав Яким сердито.

— Ну, от уже й розсердився... Та я так собі сказала...

— Та ви, цокотухи, все так говорите, а про те й у думці нема, що ще завтра Бог пошле. Школа... із школою, якщо хочеш знати, — клопіт чималий. Он у Таранухи вчили, вчили сина, а що вийшло? Пяниця й користолюбєць!

— Та ти вже як розсердишся, то й ради з тобою нема, — сказала Марта, встаючи з лави, — ні про що й спитатись у тебе не можна! Ну, коли не хочеш до школи давати, то сам учи.

— Авжеж що вчитиму його письма, скіль-

ки сам, грішний, знаю, а от ти б його спершу навчила...

— А чого ж я його навчу? Нехай собі здоров росте та щасливий буде! Моє діло жіноче, чого я його навчу?

— Чого? Того, чого ти й сама не знаєш, — усього доброго! Ти тепер йому за матір, то й навчай його молитися Богу, як воно, Бог дасть, уже говоритиме, а я його, подивившись, як воно молитиметься, і письма святого навчу, і псалтир йому свій святий, вмираючи, передам.

— Насилу договорив до краю! Цить, цить, моє серденько!

Саме тут Марко прокинувся. Марта побігла до коліски й, колишучи Марка, якимось не надумуючись, заспівала:

"Ой жила вдова
Та на край села;
Вигодувала сина,

Сина Івана;
Вигодувавши до школи дала,
А з школи взяла..."

І, взяши на руки малого, ходила та примовляла:

— От, коли б літо, то в садок би пішли, зайшли б до пасіки, а там старий дід сидить... у, який страшний! Ось він, ось він! Подивись, який страшний!

І вона вказала на Якіма, що сидів за столом. Яким мовчки всміхнувся.

Чи знаєш ти, чи бачиш ти, безталанна, свою рідну, щасливу дитину?

Бачить і знає. Вона, не наслухаючи, чула кожне слово, вимовлене старою Мартою та старим Якимом. В глибині своєї душі вона передбачала прийдешнє своєї дитини, і серцем, повним радості, дякувала всемілосердному Богу за щастя, що Він їй послав.

Дні й далі линули на хуторі, як звичайно. Нова наймичка швидко стала, як своя, серед челяді й усім уподобалась. До всіх вона була однаково уважна, з усіма однаково лагідна; господиня й господар були з неї особливо вдоволені, а найбільше за її любов до маленького Марка. І справді, він без неї не засипав і не прокидався; все вона знаходила якусь зачіпку, щоб бути біля його колиски; приносила йому теплі пелюшки, такі чисті, що хоч якому паничеві й то не сором. Вона немов передчувала, коли дитина прокинеться, і на ту хвилину завжди було в неї наготові загріте свіже молоко. Стара Марта не могла надивуватись на таку ревну дбайливість своєї нової наймички. Минув іще місяць, і Лукія, на превелику досаду старшої наймички, цілісінький дім опанувала. Сама господиня звірила їй усі заходи й порання коло господарства, а потім і ключі від комори та від льоху їй оддала, — собі лишила тільки ключа від скрині, та й то тому, що їй здавалось, що не годиться господині ключа не мати. Сам старий Яким, нащо вже людина поважна та неговірка, щоб когось хвалити, та й той, бувало, сам-на-сам із Мар-

тою часом не втерпить і скаже:

— Ну, й благодать же послав нам Господь з отією Лукією!

— Я сама, встаючи й лягаючи, молюся Богу за благодать його святую! Ти глянь лишень, Якиме: де вона не повернеться, що не зробить, — тільки дивитись та любити з того; а вже щодо Марочка, то така щира, що я й не надивуюся! От, хочби й минулої ночі: Марочко прокинувся, та й заплакало воно, сердешне; я собі, як мертва, сплю, а вона... і Господь її знає, як вона почула з другої хати! Як прокинулась я, то вона вже мізюка йому з молоком подавала та ще й каже до мене: "Не турбуйтеся, я й сама його присплю". Спасибі їй! Така добра та щира! І от уже котрий місяць вона в нас, а хочби тобі раз на село пішла. Якось у неділю я й кажу їй: "Ти, Лукіє, хоч би до церкви в село пішла!" — "І дома, — каже вона мені, — можна помолитися, аби щира воля була". Така вже щира та пильна, дай їй, Боже, здоров'я! Я просто, як пані, живу за її плечима.

— Еге, і таке добро Бог посилає якомусь ледачому чоловікові!

— І не кажи, Якиме! Іноді аж заплачу, на неї дивлячись! Чому б Тобі, Господи милосердний, не послать їй талану та радісного життя? Та хоч би тобі коли всміхнулася, чи пожартувала, — хіба що з Марочком, а то все така сумтна та невесела.

Такі розмови повторювалися часто в господаря з господинею. Вони дивувалися, чому Лукія завжди така задумана, та їм, простодушним, і на думку не спадала справжня причина цієї задумливости. Вони собі гадали, що її лагідність із безталання й походить. Про рід та її племя вони наче боялися здіймати мову, інстинктивно розуміючи, що нещасливу людину не слід і розпитувати про її колишнє щастя.

Низько кланяюсь вам, прості, невчені люди! Своїми розпитками ви примусили б її брехати, себто подвійно страждати, бо не така її вдача була, щоб на сердечній сповіді небилиць

ці вигадувати. Вона була справжня проста, розумна й прекрасна дитина природи. Всім своїм чистим серцем покохала вона старшину-улана за його красу, за мову ласкаву. А коли він, награвшись нею, кинув її, як дитина кидає ляльку, то вона, нерозумна, тільки заплакала й довго — ще й досі — не може збагнути, як може людина присягатись, а потім збрехати. Її проста, непорочна душа не могла цього зрозуміти, автім для людей більш-менш цивілізованих це річ звичайна, — так, як узяти що та не повернути.

На Різдвяні свята господарі поїхали на село відвідати своїх знайомих, а між ними й панотця Нила, отця дякона й увесь причет церковний. Лукія зосталася вдома сама. (Челядь теж пішла в село на музики, крім старого наймита Сави, що днював і ночував у загороді з волами). Вона була щаслива до краю, бо була сама з своїм щасливим сином! Випровадивши господарів і зачинивши за ними ворота, вона перш за все уважно оглянула весь двір, потім увійшла до хати й засунула засувом двері. Марко саме спав; вона підійшла до його

колиски, підняла ряденце й дивилася на нього, аж доки він не прокинувся. Потім узяла дитину на руки й ніжно-ніжно поцілувала. Дитина, немов розуміючи, що її цілує рідна мати, обвила її суху шию своїми пухкими рученятами. Потім вона зняла одною рукою килим із скрині, розстелила його на підлозі, посадила на килим Марка й, одступивши від нього кроків зо два, плакала й усміхалася до своєї прекрасної дитини; потім сіла на килим і взяла Марка на руки, ніжно пригортаючи до грудей своїх.

Яка вона в ту мить була прекрасна, яка щаслива! Яка чудова, врочиста радість пройшла тоді цілу її істоту! Коли б саме тої хвилини на неї міг би глянути її спокусник, він би впав перед нею навколішки й молився, як перед святою! Ні, його зчерствілій, брудній душі почуття таке недосяжне!

Довго вона бавилася з Марком, підіймала його над головою, становила на підлозі на ноги, знов підіймала й знов становила, розмовляла з ним, сміялася, цілувала його, плакала й

знову сміялася; одно слово, гралася з ним, мов семилітня дівчина, співала йому пісень, казки оповідала, звала його всіма здрібнілими песливими іменами, а дитина, наче спочувала радості своєї щасливої матері, бо за цілий день ні разу не заплакала. Та яке ж воно було вродливе! Великі карі оченята блищали, як алмази, і були дуже подібні до очей його прекрасної матері; їх одтінювали чорні довгі вії, їй це надавало їм якогось недитячого виразу.

Лукія не помітила, як і вечір надійшов. Що його робить? Треба вечерять варити, а Марко про колиску їй не думає: розгулявся так, що його й до ночі не покладеш спати! Хоч би хто з села швидше вертався, а то приїдуть господарі, — що вони скажуть? Подумують, що вона цілий день і цілий вечір проспала! Аж ось заскрипіли ворота, і до двору віхали господарі.

Лукія відчинила їм двері, жаліючись на Марка, що не дає їй у печі затопити.

— Що ж він робить, усе плаче? — спитала

Марта.

— Де там плаче! За цілий день хоч би скривився, все пустує.

— Ой, ти, волоцюго, волоцюго! — промовила Марта, підходячи до Марка. — Та ти йому ще й килим послала?

— Коли ж не лежить у колисці, все на руки проситься.

— Бач, який непосидючий! Стривай, ось я тобі дам!...

Скинувши кожуха й свитку, Марта взяла Марка на руки й сунула йому в руку позолочений медяник, гостинець пан-отця Ніла.

Лукія заходилася топити піч. За кілька хвилин увійшов до хати й Яким, збиваючи гарпником сніг із нової смушевої шапки.

— Добри вечір! — привітався він, входячи до хати.

— Добривечір! — відповіла Лукія.

— От ми, дякувати Богу, й додому вернулися, — сказав він, перехрестившись. — А що наш хазяїн удома поробляє? Мабуть, ради свята плаче?

— Де там плаче! Цілий день спокою бідній Лукії не дає; цілісінький день пустує та й пустує..

— Ой, ти, гайдамако! Глянь, як він обома рученятами медяника загарбав!

І, поклавши на стіл клуночок, Яким, скидаючи свиту й кожуха, почав ніби сам до себе:

— Горе мені з отією матушкою Лікерією! На дорогу таки та й на дорогу! От тобі й надорожився! А тут іще й диякониха та й титарка із своєю сливянкою. Ну, що ти з ними маєш робити? Збили з пантелику, окаянні, та й годі! Лукіє! Покинь ти до дідька свою піч! Іди лишень сюди!

— А що ж ви будете вечеряти, коли я піч покину? — сказала Лукія, повернувшись до нього з рогачем у руках і всміхаючись.

— Не хочу я вечеряти сьогодні, та й завтра не схочу вечерять, і після завтра... та й стара моя теж не хоче вечеряти... Правду кажу, Марто?

— Бач, який розумний! Добре, що сам ситий, то думає, що й усі ситі, а може бідна Лукія цілий день нічого не їла.

— Ну, ну, пішла вже! З тобою й пожартувати не можна.

— Гарні жарти вигадав!

— Та цур вам, варіть хоч три вечері разом, а я добре знаю, що вечеряти не буду!

— Ото завгорить! Нам більше зостанеться!

— Нехай вам застається, — сказав Яким, сі-

даючи за стіл. — А засвіти-но, Лукіє, свічку.

Лукія засвітила свічку й поставила на стіл, а Яким, розв'язуючи клунок, тихенько заспівав:

"Та виріс я в наймитах в неволі,
Та не було долі ніколи,
Та гей!...
Ой виріс я в наймитах в дорозі,
При чужому возі в дорозі,
Та гей!...
Та чужії вози мажучи,
Та чужії воли пасучи,
Та гей!...

— Лукіє! Покинь ти там свою піч, — сказав він, розгортаючи велику червону хустку. — Візьми собі, дочко, моя безталаннице, візьми та носи на здоров'я! Ось на очіпок, а ось на юпку й на спідницю; візьми, дочко моя, та носи на здоров'я. Ходи ти в нас не так, як сирота, а так, як роменська міщанка, як нашого голови дочка. Це зносиш, друге куплю, бо ти в нас не наймичка, а хазяйка; ми із старою за твої-

ми плечима, як у Бога за дверима живемо.

— Візьми, візьми, Лукіє, — додала Марта, — візьми! Це ми для тебе в московських крамарів купили.

— Та навіщо ж ви купували таке добро? — сказала Лукія: тільки дарма гроші повітрачали!

— Не твої, дочко, гроші, — Божі: Бог дав, Бог і візьме, — відповів Яким, даючи їй го-стинці. А Лукія, беручи їх, кланялась і крізь сльози говорила:

— Дякую, дякую вам, мої рідні, мої добродії!

— От так краще, — казав весело Яким. Ти Лукіє, послужи вже нам у нашій старості, а ми, дасть Бог, потроху з тобою обрахуємось. Бачиш, ми вже люди старі; Господь його знає, що з нами буде завтра, а в нас, сама бачиш, дитина мала, сама-самісінька. Ну, не дай Боже, моєї старої не стане... куди воно подіне-

тсья!

— Перехристися! Що ти там, як сич на коморі, віщуєш?

— А що ж! Усе в руці Божій!

Марта, кладучи Марка до колиски, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку! Це він так од титаревої сливянки.

— Що? — сказав протяжно Яким. — Як дам я тобі сливянки, то знатимеш ти мене!

— Ой, уже й слова сказати не можна!

— Не можна!

І в хаті запанувала тиша; тільки Марта тихо-тихенько приспівувала колисанку, позираючи на сердитого Якіма.

Незабаром походила вся челядь; вечеря

була готова; всі, крім Якима, посідали до столу в протилежній хаті, повечеряли й полягали спати. За хвилину все на хуторі спало. Не спав тільки старий Яким; він сидів у світлиці за столом, схиливши свою сіру голову на міцні, жилаві руки.

Довго сидів він мовчки, а потім заспівав ледве чутно:

"Ой воли мої та половії,
Та чому ви не орете?"...

Доспівавши пісні, він заговорив сам до себе:

— Піду, неодмінно піду чумакувать! Та й справді, що я вдома висижу з цими бабами? Крім гріха, нічого! Не те в дорозі: товариство, степ, могили, міста, а по містах церкви Божі, базари, купецтво! Підходить до тебе бородай пузатий: "По чому, каже, чумаче, риба, або сіль?" - "По тому й по тому, господа купець!" - "А менш не можна, братец чумак?" - "Ні, кажемо, господа купець!" - "Ну, якщо не можна, то

нехай буде й так". І гребеш собі червінчики в гаман!

— Гей, чумакування, чумакування! Коли то я тебе забуду! Ні, годі! Піду таки чумакувати! Дай Боже, тільки літа діждати, а то я отут з бабами зовсім закисну!

Вставши зза столу, він довго ще ходив по хаті, потім став перед образами, помолився Богу, узяв псалтиря й прочитав псалом: "Господь просивіщеніє моє, кого убоюся", а потім став роззуватися, приказуючи:

— От безталання! Нікому й чоботи стягти!

Роззувшись, він ізгасив свічку й ліг спати, читаючи з пам'яті молитву: "Да воскреснет Бог".

Одноманітно минула зима на хуторі. Прийшов великий піст; одговілися, піст проводили й Великодня святого діждалися. На святах, коли господарі поїхали до пан-отця Ніла вгості, Лукія сам-на-сам із своїм сином удруге по-

вторила ту саму сцену, що й на Різдвяних святах, тільки що тепер вона вже вперше наділа нову спідницю й юпку, а голову повязала шовковою хусткою, — все це, як знаємо, були дарунки старого Якіма.

Та пополудні зайшов на хутір угорець із різними "краплями".

Коли він постукав у вікно, то Лукія, що саме захопилась була розмовою з сином, трохи злякалася та зараз же стямилась, одсунула за сув і впустила угорця до хати.

Угорець, звісно, був у капелюсі з широкими крисами та кулястим верхом, у широкій синій кереї, за плечима мав короб, у руках довгий ціпок, а сам із довгими вусами.

Лукія попрохала його сісти на лаві, й він без церемонії так і зробив, спершу скинувши з плечей короба, а Лукія тимчасом поклала свого Марочка в колиску й закрила його ряденцем, боячись лихого ока. Потім вона повернулась до угорця й запитала його.

— Які ж у вас є ліки?

— Ліки? У мене всякії, різні єсть краплі: і на зуби, і на голова, і на рука, і на нога — всякії краплі єсть, тільки хорош фрау деньга буде не жалкувать! — сказав угорець, досить нахабно всміхаючись.

— Ну, гаразд; а чи є в тебе такий лік, щоб од усякої хворости дитині поміг?

— А як же! Від різної хороби різні, всякі краплі єсть.

І він розкрив свій короб і почав показувати їй пляшечку за пляшечкою з різнобарвними рідинами.

— Оце від зуба, це — від голова, це — на пропасниця, це — на рука, це — на нога, це — як животик трохи не тее...

— А семибратньої крови не маєш? Вона сама від усіх хороб помагає.

— Єсть, єсть! Знайду зараз.

І він скоро дістав із короба загорнену в папір семибратню кров. Це були невеличкі грудочки чогось скамянілого, щось ніби дрібніскої темнорожевої барви; а чому це звуть семибратньою кровю, того й самі угорці не знають.

— А що коштуватиме ота грудочка?

— Це — два карбованці й пів.

— Ой, Боже, мій! що ж мені робити? Я тільки три копи маю.

— Тільки одна карбованець і пів? Не можна, — трохи мало, хіба ще, хороший фрау, чарочку шнапс, розумієш — горілка, і трошки їсти.

— Добре, і горілки дам, і їсти дам, уступіть тільки мені, ради Бога, за три копи.

— Добре, добре! Віддаю, — і він подав їй грудочку чарівного ліку.

Вона взяла його побожно, загорнула в шматочок полотна й заховала за образи; потім дістала із скрині мідяні гроші, розплатилася з угорцем, самого його посадовила за стіл, дістала з мисника восьмикутну розмальовану пляшку з горілкою й поставила перед ним; поставила паску, холодне поросся й пиріжки з сиром та із сметаною. Поставивши все як слід, поклала йому на коліна білий рушник, вишитий на краях червоною заполоччю, а сама відійшла до колиски.

Угорець, хоч і прохав тільки трошки шнапсу, проте випив дві чарки зразу одна по одній, а третю, — після першого шматка поросятини. Зівши все, що було поставлено на столі, угорець чемно вклонився Лукії, потім попрохав вогню, запалив свою порцелянову люльку з кривим чубуком і почав збиратися в дорогу. Поклавши короб на спину, керею на плечі, капелюх на голову та взявши ціпок у руки, він іще раз уклонився Лукії та й пішов

із хати.

Лукія, випровадивши угорця за ворота, вернулася до хати, підійшла до колиски, відхилила ряденце й, побачивши, що Марко спить, перехристила його й ледве доторкнулася губами до його почервонілої щічки, боячись розбудити його поцілунком.

— Тепер я, хвалить Бога, спокійна, — говорила вона до себе: тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий; тепер я маю лік на всяку недугу, а за щастя його я вже певка: я виблагаю йому в Бога й вік довгий, і долю добру... Чи сказати йому колись, що я його рідна мати? чи ніколи не говорити?

І вона задумалась.

— Ні, не скажу, ніколи не скажу! Хіба перед смертю на сповіді покаюся, а то нікому в світі не скажу!

І з тим словом, вона прибрала з столу після угорця, підійшла до колиски, подивилася на

сина, стала навколішки перед образами й, плачучи, молилася за життя та щастя улюбленого сина...

Сонце вже зайшло; челядь, співаючи, вернулася додому. Нарешті ворота відчинилися, й приїхали самі господарі.

— А ми, Лукіє, на дорозі угорця зустрінули, — хвалилася Марта, входячи в хату, — і я в нього купила семибратньої крові для нашого Марочка: Бог його знає, а може що й трапиться коли, то в нас і лік буде.

— А що, він спить? — спитала вона, вже знизивши голос.

— Спить, — відповіла Лукія тихо: — І тут угорець був, і я також семибратньої крові купила.

— "Ой гоп по вечері,
Затуляйте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене прихились"...

Так приспівував веселий Яким, входячи до хати!.

— Цить!.. паний лобуре! — проговорила пошепки Марта, вказуючи на колиску.

Яким замовк і, нібито злякавшись, скинув шапку й почав христитися перед образами, потім мовчки роздягся й ліг на постіль.

— Ну, вже й той отець Савелій... а бодай-же його!..

— Цить!.. просичала Марта.

Яким замовк, поклав голову на подушку й скоро заснув. Незебаром за його слідом пішло й усе, що жило на хуторі..

Весна швидко розвивала зелені віті в Якимовім гаю; черешні, вишні й усі овочеві дерева поверх зеленого листу вкрилися молочним, білим цвітом, а земля — різнобарвним рясом. Почалася робота в полі. Яким вирядив

у дорогу своїх чумаків із пшеницею, та сам не пішов чумакувати: боявся, щоб не довелося покласти свої старі кості десь на чужині, в степу, при дорозі, як то часто трапляється з завзятими чумаками. Вирядивши чумаків, він із покорою взявся до пильної праці на своїй пасіці:

— Де вже мені тепер по дорогах вештатися та з купцями торгуватися? Мое діло тепер — вертоград та бджілки Божії!.. Нехай молоді чумакують!

І він мало не зовсім оселився на пасіці. Раз на день заходив до хати та й то, щоб тільки пообідати. Прибравши й упорядкувавши в пасіці все як слід, він, доки бджоли ще не роїлися, розгортав собі псалтир та й читав уголос, з ранку до ночі, від дошки до дошки; а коли вже язик втомиться, то береться дороблювати новий вулик, початий ще минулого літа, або латає стару сіру свиту. Іноді приходила до нього на пасіку стара Марта з Марком, і це було в його велике свято: виймав тоді стільник меду з кращого вулика й з усією ласкавістю

частував дорогого гостя, тобто Марка.

З початком весни, Лукія з другою наймичкою невтомно копала за гаєм грядки під городину, а коли грядки були готові, й городина посіяна та посажена, вона скопала дві грядки в гаю між деревами, посадовила квітки й щовечора їх поливала. Прийшло літо; настали жнива, прийшов і день Маркових уродин, що його знала одна тільки Лукія.

Того памятного дня вона вдосвіта пішла до свого квітника, нарвала найкращих квіток, сплела з них вінок, тихесенько зайшла до хати, так що й Марта не почувала, й поклала вінок на голівку сонному Маркові. Від дотику свіжих, вогких квіток дитина прокинулась і заплакала. Марта збудилась і побачила над колискою злякану Лукію.

— Нащо ти його збудила? — спиталася Марта.

— Я його не будила: воно само прокинулось; я тільки вінок йому принесла, бо воно

сьогодні... — і вона ледве не проговорилась.

— Нащо йому твій вінок? Тільки дитину злякала! Візьми його та повісь перед Варварою великомученицею.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила його перед образом.

Саме того дня було якесь велике церковне свято; вона позичила карбованець грошей у другої наймички і вперше за весь час попросилася в Марти піти на село. Вона прибралась у свою юпку й спідницю, повязала голову шовковою хусткою, подивилася в дзеркальце, що було вмазане в стіні, і з радощів аж почервоніла. Та й правду сказати, хоч вона й пролила багато сліз і натерпілася горя сердечного й тілесного, а все ще була кралею, все ще живо нагадувала вона ту завітчану вінком із пше-ниці, ту щасливу царицю свята — Лукію.

Попрощавшись із Марком та Мартою, вона пішла на село.

Ще й у всі дзвони не дзвонили, як вона ввійшла до церкви; в церкві людей було чимало, і всі до єдиного помітили незнайому молодицю. Дівчата й хлопці пошепки одне в одного питали: "Чия це така гарна молодиця? Вона ж, ні на кого уваги не звартаючи, поставила перед місцевими образами по свічці й подала на часточку "о здоров'ї младенця Марка".

Після Служби Божої найняла молебень "о здоров'ї рабів Божих: Якима, Марти й младенця Марка". Пан-отець Нил дав їй проскуру й прохав зайти до нього пообідати.

Вона зайшла. Матушка Лікерія привітала її, як свою рідну; багато розпитувала про хуторян, особливо про Марка: чи прокололися в нього зубки, чи здоровий, чи великий він виріс і т. інш.

По обіді Лукія попрощалася з пан-отцем Нилом та з матушкою й пішла на хутір.

На селі довго говорили про неї парубки та дівчата, та ніхто не довідався, хто вона й звід-

кіля.

Вернувшись на хутір, Лукія переказала поклон од батюшки та від матушки, проскурку поклала до завтра за образ, помилувалася на сонного Марка, скинула з себе святкове вбрання, затопила піч у другій хаті й заходилася варити вечерю.

Отак минув перший рік Лукіїноного перебування на хуторі. Так або майже так само минув без якихось пригод і другий рік, хіба тільки, що Марко почав виразно вимовляти слово "мама". Боже мій, як же ж усі тішилися! Його сердешного раз-у-раз примушували, мов папугу, вимовляти оте чарівне слово! За тиждень, чи за два старий Яким добився того, що Марко почав вимовляти слово "тато". Старий радів, як дитина; він уже хотів був починати вчити Марка грамоти, та, на превеликий його жаль, Марко не міг вимовити ні єдиної літери, а Марта щодня милила свому старому його сіру голову за те, що по-дурному мучить бідну дитину.

Ще під кінець того таки літа, якось у неділю, після обіду, сиділи вони втрьох за хатою й куштували червонобокі спасівські яблука, а Марко перед ними лазив собі по шпоришу. Куштуючи яблука, вони заслухалися Якіма, що може в сотий раз розповідав їм, як, ідучи раз із Дону, з заднього возу колеса й лушню загубив. Заслухались вони й не бачать, що Марко, ставши на ніжки, дигає до них, простягнувши рученята, та всміхаючись промовляє: мамо! тату! Що ж то була за радість, як побачили вони, що Марко ходить! Лукія аж затремтіла з радощів, кинулася до свого Марочка, взяла його за ручечку й підвела до несподівано вщасливлених старих. Старі, навперемінки, почали водити його коло хати й доводилися до того, що Марко заплакав і крізь сльози промовив: "мамо, ка..". Старий Яким не тямився з радости, тішучись цим Марковим висловом:

— Так їх, сину, так! Бач, старі баби замучили бідну дитину! — говорив він, забуваючи, що він же ж сам найбільше мучив його оцією першою наукою.

Того таки року, восени, по першій пороші, мисливці, гонячи зайця, підскакали до самого хутора, а що бідолашний заєць сховався від собак у хуторському гаю, то несамовиті псарі вирішили видобути бідне звірятко з гостинного хутора. Тому вони, підїхавши до воріт, почали голосно вимагати, щоб їм одчинили ворота.

Яким, накинувши на плечі кожуха, сам виїшов до них і, знявши шапку, спитав, чого їм треба.

— Відчиняй ворота, кажуть тобі, старий хахол!

Яким надів шапку і, не кажучи ні слова, пішов назад до хати.

— Що там таке за ворітьми? — спитала його Марта.

— Татарва набігла! — спокійно відповів Яким.

Ворота були, крім засува, замкнені на тяжку шведську колодку. Мисливці, мабуть, були трохи "з намоченими мордами" (термін теж із їхнього лексикону); вони позлазили з коней і заходилися виважувати ворота; та праця була їм не по силі, і це ще більше їх розлютило. Яким вийшов удруге, а з ним — не втерпіли — вийшли Марта й Лукія.

Один із мисливців ускочив до двору через перелаз і, наміряючись гарапником, біг до Якіма; та враз спинився, наче вкопаний, і гарапника дав долі. Це був гарний стрункий юнак, з вусами, що ледве засіялися. Це був безсердечний спокусник Лукії. Вгледівши її, він і руки опустив — так здивувався; але ж, схаменувшись, чемно звернувся до Якіма:

— Слухай, дідусю! Коли вже не хочеш нас пустити до свого хутора полювати, то пусти, будь ласка, хоч до хати трохи погрітись.

— Просимо ласкаво! — сказав привітно Яким.

— Просимо, панове, до двору, — гукнув мисливець на своїх товаришів.

Лукія, що пізнала його з голосу, швидше побігла до світлиці, взяла з колиски сонного Марка й перенесла до другої хати.

— Що це ти робиш? — спитала її Марта.

— Вони п'яні ввійдуть до світлиці та розбудять його сердешного.

Лукія не помилилась: мисливці ввійшли до хати з галасом, несучи велику обплетену пляшку; вони досить нахабно звеліли дати собі закуски, посідали до столу та й заходилися "мочити морди".

Молодий корнет випив тільки дві шклянки й більше не схотів пити; він усе водив очима по хаті, а потім спитав у Марти:

— Прешановна бабусю! Я бачив із тобою на дворі ще одну молодицю, — хто вона така?

— То Лукія, наша наймичка.

— Так оце, мабуть, колиска для її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Куди ж сховалася твоя наймичка? Ми ж не звірі, чого їй лякатися? — так питав чорнобривий, з кирпатим синім носом з довгими вусами, мисливець. Це був командир уланського ескадрону.

— Вона в другій хаті, порається.

— А чи не можна, голубонько, подивитись на твою наймичку? Вона, здається, гарна з себе, — мовив той самий ротмістр, закручуючи вуса.

— Така сама, як і інші люди. Та їй тепер ніколи, — відповіла Марта.

— Ну, панове! Запалюйте люльки та й гайда! Мабуть наші коні таки добре померзли.

Бабусю, дай лишень нам огню.

Марта засвітила їм свічку. Мисливці позапалювали різноманітні люльки й вийшли з хати. Яким випровадив їх за ворота, побажав їм щасливого полювання й вернувся до хати.

Як тільки пішли непрохані гості, Лукія принесла Марка, що все плакав, поклала його в колиску й стала колихати, тихенько наспівуючи якусь пісню. Марко замовк і скоро заснув.

Яким довго сидів мовчки за столом, спершись на руки, а потім ледве чутно промовив:

— Бог його святий знає, коли оті улани підуть од нас. Прогнівили ми Господа милосердного! От уже четвертий рік стоять та й стоять, наче навіки тут оселилися. І що той дурний турок думає? Хочби швидше війну починав, то може б дав Бог, що й уланів од нас на війну вивели б, а то дурно тільки хліб їдять, — бо, бачте, дешевий. Ну, та хліб іще байдуже, у нас його, слава Богу, чимало, а з ними то вже

гріх та й годі! От хочби й наші Бурта, — чи велике село? А люди добрі говорять, що вже третю покритку покрили.

Лукія здригнулася.

— Так, третю покритку! Чи ж то жарти? А як же воно батькові та матері безталанній? А їм бідолашним? Пропащі, навіки пропащі!

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню, плач! Ти ще, слава Богу, хоч московка, та все ж не покритка; у тебе ще зосталася хоч добра слава, а в тих бідолашних що зосталося? Сором, до самої могили сором!

Доки Яким проказував оцей свій монолог, Марта сиділа на скрині, підперши стару голову руками, а потім і сама заговорила:

— Так, Якиме, так! Вічна наруга, вічний проклін на землі! А на тому світі що? Огонь негасимий... сказано — блудниця.

— Ото ж то й є, що ти дурна баба: стоїш у церкві, а не чуєш, що отець диякон із євангелії читає?

— А що ж він там читає?

— А те, що Господь прощає всіх покаюних грішників, навіть і блудницю!

— Правда!.. Правда, Якиме! От і Марія Єгипетська... як ти читаєш у житії...

— То-то ж бо й є... а от приподобилась!

— Не плач, дочко Лукіє! Тобі нема чого плакати, — ти чоловікова жінка. Нехай плачуть та моляться оті безталанні, а ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хліба... Алеж от що, — ну-мо обідати, а то за тими уланами й пообідати не вдасться...

Лукія мовчки накрила стіл чистою скатертиною, поставила сільницю, поклала паляницю й ножа на стіл. Яким, перехрестившись, почав кряти хліб тоненькими скибочками,

зробивши спершу ножем хреста на хлібі. Перехристившись, сіла за стіл і Марта, а Лукія насипала борщу в миску.

Заєць, собі на лихо, вискочив із хутора в поле саме в той час, коли Яким зачиняв фіртку й бажав мисливцям доброго полювання. Мисливці, побачивши свого косоокого ворога, загукали: "Гуджа, гуджа" й помчалися слідом за своїми хортами, аж сніговий пил знявся за ними.

Один із мисливців, проскакавши трохи, відстав од товаришів, спинив коня, трошки постояв, наче про щось міркуючи, потім махнув нагаєм і повернув коня на Ромоданів шлях.

Мисливець той був молодий корнет, що в хаті пив горілку шклянкою. Але це — недоречі: можна й горілку пити, і чесним бути, — одно одному не вадить. Та молодому корнетові, здається, горілка, а може й виховання перешкодило бути чесним, — саме тому, що він був благородної породи.

Довго він їхав мовчки, наче глибоко задумавшись. Про що ж думав цей благородний юнак? Може він згадував минуле, може він згадав свою провину перед простою селянкою, і совість гризе його молоду та вже попсовану душу? Та де там! Він усе промовляв сам до себе:

— От, біс її не взяв, як вона після пологів покращала, просто бель-фам! (мовчанка). Шкода, що не бачив хлопчика, а, мабуть, дуже гарненький; я памятаю його оченята, — зовсім як у неї (знову мовчанка). А що якби на дозвіллі почати знову? Далеко, бісового батька, їздити — верстов із тридцять, принаймні!.. А таки страх як покращала! І чого вона, дурна, втікла з свого села? Насміхаються... Велика біда! Посміються та й перестануть (знову мовчанка). Ба, чудова думка! Ескадрон наш один на два села! Гаразд! Пожертвую ротмістрові Мурзу, нехай переведе мене до третього взводу, що стоїть в тому селі, як його?.. Гурта, Бурта, чи що? Браво! Чудова думка! Тоді б я щодня міг бувати на хуторі. Чудесно! Ну,

моя чорноброва Лукієчко, загуляємо! Згадаємо колишнє-минуле! Гайда! Нема що довго роздумувати...

І він пустив коня навскач.

Проскакавши верстви зо дві він дав коневі відсапнути й знову заговорив:

— Гаразд, тільки як я розлучуся з "братами розбійниками"? День, другий, хай тиждень, можна їсти рябчика, але потім забажається й куріпочки. Автім можу принаймні раз на тиждень одвідувати свою завзяту братію, — воно буде різноманітніше, а тому й цікавіше. На тому й стане! Бож у таких випадках якась жертва неминуча!.. Неси мене, мій коню баский!

І він шмагнув нагаєм по ребрах свого баского коня. Кінь летів усе швидше та швидше, почувши, що близько село. В широкій, заметеній снігом долині, позначилася синя смуга, — це було село, рідне Лукіїне село. Корнет ходою проїхав царину, а потім підтюпцем віхав до

села. Перша жива річ, що впала йому в око, був п'яний селянин, що ледве тримався на ногах. Корнет пізнав у ньому Лукіїного батька.

— Здоров був, дядьку! — мовив корнет, спиняючи коня.

— Змодорові були, ваше благородіє! — ледве провів той, скидаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукійку!

— Вона тепер не моя, а ваша! — відповів: Лукіїн батько.

І з тим словом насунув на очі свою зруділу шапку й пішов, хитаючись, до своєї, давно вже немазаної хати. А корнет подивився йому вслід і промовив:

— Дурний мужик, а теж митикувати хоче!.. і, взявшись у боки, поїхав селом ходою.

А дурний мужик без жадного митикування прийшов до своєї нетопленої хати, глянув

на голі стіни й, ніби протверезившись, скинув шапку, перехристився тричі й ліг на дубову, давно вже немиту лаву, промовляючи наче крізь сон:

— Оце тобі й постеля, старий дурню! Не вмів спати на перині, так тепер — на лаві, під лавою в помийниці, на смітнику, в калюжі з свиньми спи, старий п'янице! О Господи, Господи, твоя воля! А здається, така тиха, така плоха була! А от же обдурили мою сиву голову!

І він, не підводячи голови, вголос заплакав.

Хата була порожня, холодна; під лавою лежали порозбивані горшки та розтріпаний віник. По хаті валялися тільки рештки столу та ослону, а лави й решток не було видко. Коцюби, макогону, рогачів також не було видко біля печі, а попіл у печі намороззю припав. Пустка! Зовсім пустка! А ще недавно була це весела, біла, світла хата!

Де ж поділася принадна, скромна краса се-

лянської хати?

Сорому своєї єдиної дитини, своєї Лукії, не пережила стара мати; плакала вона, плакала, потім занедужала та скоро й померла. Старий, поховавши свою бідолашну дружину, не встояв перед великим горем, — почав пити, і за два роки пропив усе своє добро та вже добирався й до самої хати. Ось які бувають іноді наслідки оманливого пориву.

Довго ще він бурмотів напівсонний, аж замовк. Трохи згодом вибігла на середину хати миша з нори, покрутила голівкою і, мабуть, помітивши, що на лаві спить хазяїн, вернулась назад, ще раз оглянулась та й сховалась до своєї нори.

А на хуторі дні минали без особливих пригод. Марко виростав не днями, а годинами; зубки в нього прокололися без особливих випадків, як то з іншими дітьми буває; він уже почав ходити по хаті без допомоги лави чи ослону. А старий Яким цілими годинами дивився, як Марко ходить, та, милуючись

ним, давав йому різні назви, як гайдамака, чумак, запорожець, а раз якось ненароком назвав його уланом, од чого Лукія здригнулась, зблідла й геть із хати вийшла, Марта ж, не помітивши Лукіїно збентеження, гукнула на Якіма: "Перехристись, божевільний, який він тобі улан!" і, взявши Марка на руки, цілувала й хрестила його, приказуючи: "Заступи й захвай тебе Мати Божа від усякої лихої напасти!" та, приголублюючи, почала класти його до колиски.

Лукія вернулася до хати, Марко заснув, і тиша запанувала в хаті.

Минув тиждень після списаної нами сцени. Яким, як звичайно, відпочивав по обіді, Марта також дрімала на печі, а Марко, озброївшись гарапником, що вмисне для нього сплела Лукія, й розмахуючи ним, бігав од столу до порога та від порога до столу. Лукія мовчки милувалася на свого сина. Вона з почуттям тихої радості дивилася на нього й не знала краю своєму щастю, та враз почула, що надвірні двері рипнули; вона здригнулась... За

хвилину відчинилися й хатні двері, й до хати ввійшов по-мисливськи вдягнений корнет. Лукія скрикнула, вхопила Марка й вибігла з хати; він побіг був за нею та не міг її догнати. Лукія сховалася в клуню, а він туди не зважився зайти, бо там були молотники.

Походивши трохи по подвір'ю, він вийшов за ворота, сів на коня та й поскакав у поле.

Марта, що дрімала на печі, спросоння скочила долі й, не бачучи в хаті ні Марка, ні Лукії, злякалася. За нею прокинувся й Яким, і вони обоє, не розуміючи, що сталося, дивились одне на одного.

— Де Марко? — спитала Марта.

— Не знаю! — відповів Яким.

— Хто тут кричав у хаті?

— Не знаю! — відповів Яким.

— Ти ніколи нічого не знаєш! — мало не

скрикнула Марта й вийшла з хати.

— А ти то добре знаєш, коли їдять, а тобі не дають! — сказав Яким, поволі встаючи з постелі.

Марта вийшла до другої хати, — і там немає ні Марка, ні Лукії; вона вийшла на двір і зустріла там перелякану Лукію, що йшла з клуні. А сердешний Марко посинів з холоду й голосно-голосно плакав.

— Бога ти не боїшся, Лукіє! — гукала Марта. Ну, як таки можна бідну дитину носити на такий холод; бачиш, як воно, сердешне, посиніло. Дай його мені... Та що це тобі на думку спало, скажи мені, ради Матері Божої!

— Я злякалася... — ледве промовила Лукія.

— Якого ти дідька там ізлякалася?

— У нас у хаті був...

— Хто ж там у нас у хаті був?

— Улан неначе, — пошепки мовила Лукія.

Вони ввійшли до хати.

— Що таке з вами трапилось? — спитав Яким.

— Лукія каже, що в нас у хаті був улан.

Яким засміявся і спитав:

— А вовка з уланом не було?

Лукія на його жарт не відповіла. Марка сяк-так заспокоїли, а старий Яким знову почав посміхаючись:

— Ну, скажи, Лукіє, який це до нас улан приходив: рудий, сірий, чи волохатий? А бо-дай же тебе, Лукіє! От насмішила, так так!

І Яким щиро зареготався.

Лукія мовчки всміхалася, а Марта, гойдаю-

чи колиску, нишком говорила:

— Цить! Дитину збудиш своїм клятим сміхом; воно, бідне, тількищо оченятка заплющило.

— Та як же його не сміятись? Бач, вовкулака, чи той, як його, — улан рудий до хати заходив...

— Та нехай собі й заходив, тільки ти цить, — сказала Марта, безперестання гойдаючи колиску.

Не минало й дня, щоб старі не глузували з бідолашної Лукії; так воно було, аж поки корнет не навідався до них удруге, а це сталося саме через тиждень.

Старі й Лукія тішились, дивлячись, як Марко тягав за собою візочка, що його Лукія з редьки зробила, та поганяв себе нитяним гарпником. І от не встиг він од столу до дверей перейти, як двері відчинились, і до хати ввійшов корнет та мало не збив із ніг "чумака"

Марка. Лукія кинулася до дитини, вхопила її та притьмом геть із хати. Марта вибігла за нею, а корнет, скинувши шапку, поздоровкався з Якимом.

— Доброго здоров'я! — відповів Яким, встаючи.

— Чого це вони в тебе такі дикі?

— Та що вже там, добродію! Сказано баби, а баби, що кози: як побачать чоловіка, то й ну скакати. Дурні хуторянки, жадного звичаю не розуміють.

— А я сьогодні пополював трохи та й тебе старого відвідав, — сказав корнет, сідаючи на лаві.

— Дякуємо щиро; просимо сідати. Може ваша ласка пополуднувати? у нас по-простому, та ви, міркую, полюючи таки зголодніли?

— Так, воно б не пошкодило, бо я таки досить голодний, зранку нічого не їв.

— Отож то; посидьте трошки, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

І Яким вийшов з хати.

Корнет, zostавшись на самоті, пройшовсь разів зо два по хаті й спинився біля колиски.

— Ба! Чудова думка! — прошепотів він і, діставши з гаманця червінця, поклав його в колиску під подушку; ледве встиг він ізнову сісти на своє давнє місце, як до хати ввійшла Марта, мовчки вклонилася гостеві, дістала чисту скатертину, застелила стіл і почала мовчки готувати полуднувать. За кілька хвилин увійшов до хати Яким, кажучи: "Хоч кіл на голові теши, не хоче ввійти до хати, та й годі!"

— Хто це не хоче до хати? — запитав мисливець.

— Та наша наймичка; така дурна, наче людей зроду не бачила.

— А не йде, то хай собі не йде! — сказала Марта: ми й без неї вправимось.

Приготувавши все на полудник, вона ви-йшла з хати.

— Прошу, як ваша ласка, сідайте до столу та полуднуйте, що Бог послав, — сказав Яким, сідаючи на ослоні.

— Гей, а я й забув, що в мене роменська кизлярка є!

І корнет вийняв із мисливської торби пляшку з горілкою та поставив на стіл.

— Не турбуйтеся, будь ласка, добродію, воно в нас, щоправда, й своя є, та ми з старою мало вживаємо, а тому й добрих людей часом забуваємо почастувати.

Яким хотів устати, та мисливець його за-тримав.

— Стривай, стривай, дядьку! У вас такої нема, а в мене справжня кизлярка! — і він вийняв із торби срібну чарку.

— Не знаю, не доводилося лити такої, а всякого вина покуштував на своєму віку, — сказав Яким.

— Так ось і покуштуйте, дядьку! — промовив мисливець, подаючи старому чарку.

— Скуштуємо, що то воно за кизлярка, — сказав той, приймаючи чарку й перехристившись.

— Господи благослови!

Випивши горілку, Яким трохи помовчав та й каже:

— Нема що казати, — добра горілка, а чи дорога?

— Карбованець — пляшка.

— Ого, цур їй, коли так! У нас за карбованця відро купиш!

— Купиш, та не такої!

— Ет, всі вони однакові, — аби назавтра голова боліла!

І вони мовчки взялися закушувати ковбасою та холодним салом, до якого, доречі, мисливець і не доторкнувся: неук! не знав, що свиняче сало краще за всяке патефруа. Автім, у кожного свій смак.

Мисливець доречі нагадав приказку, що по одній не заїдають, потім другу, що без трійці хата не строїться, далі ще приказку за приказкою, а за приказкою, звичайно, пилося й по чарці, так що й години не минуло, а пляшка стала порожня, як кишенья в п'яниці.

Розмова ставала голосніша та жвавіша. Мисливець наговорив Якимові багато приємних речей, мало що не великосвітських, а між іншим і таку:

— А ти мені, дядьку, з першого разу вподобався — памятаєш?

— Памятаю, — відповів Яким. — А ви мені, попросту кажучи, й зовсім тоді не вподобались, а тепер таки бачу, що ви чоловік добрий.

— Тож бо то й є! Ти розкуси мене, дядьку, то й не те ще побачиш!

— Ні! Кусати тебе я не вкушу, а знайомитися — будь ласка!

— Та ж я, правду тобі кажучи, задля тебе й до вашого села на квартиру перейшов, щоб тільки до тебе в гості ходити.

— Дякуємо! дякуємо! Марто, — гукнув Яким, встаючи з лави; пряж яєшню з ковбасою! Давай відро вистоялки! Ти ж знаєш, стара, що то в нас за чоловік сидить?

— Годі, годі, дядьку, нічого не треба! Я за-

раз одіду!

— Одідеш та не зараз, я тобі ще нашого Марка покажу.

— А хто це такий ваш Марко?

— А наша дитина. Хіба ж ти не знаєш, що в нас і син є?

І Яким пішов до дверей, бурмочучи: "Ось я вам дам, вражі баби!", і вийшов геть.

За хвилину він приніс на руках до хати Марка всього в сльозах, а за ним увійшла й Марта.

— Дивись, дивись! — говорив Яким, — яке нам Господь добро на старі літа послав! Ось на, забавляй його по своєму, — промовив він, звертаючись до Марти та передаючи їй Марка.

— Іди собі, йди, гайдамако! Ти, сякий-такий сину! — примовляв Яким і розповів ми-

сливцеві історію Марка, що вже на той час за-
спокоївся.

Мисливець, неуважно вислухавши Якимове оповідання, спитав:

— А хто ж його справжня мати?

— А Бог її знає! Мабуть, що покритка якась безталанна!

— У тебе все покритка! а може й чесна жінка, та тільки бідна, — сказала Марта.

— А може й чесна, Бог її знає! — Куди ж ви, — сказав він, звертаючися до мисливця: погостуйте, Бога ради, ви в нас і так рідко буваєте. Стара, вистоялки! яєшні!

— Дякую, дядьку! Часто буватиму, тільки сьогодні не задержуй, не можу — в дома справа є.

— Як справа, то справа; ваша воля, вам краще знати. А добре б було ще нашої висто-

ялки покуштувати!

— Ні, дякую, другим разом; прощайте, дядьку!

І мисливець вийшов із хати.

Яким випровадив за ворота дорого гостя і, в сотий раз попрохавши не минати їхнього хутора, повернувся до хати, бурмочучи сам до себе:

— Притча во язиціх! От тобі й москаль! От тобі й улан! Та, дай Боже, щоб і хрещені люди отакі на Божій землі росли. Молодець, нема що казати! Де то він таку дорогу горілку купує? Каже, в Ромні. Треба буде поїхати до Ромна та й собі такої горілки здобути, щоб не сором було, як удруге приїде. Але, мабуть, не дістанеш: пани всю повипивали. Ну, вже за тими панами нашому братові нема де й дітись! Та він також пан, хоч і московський. А людина хороша, дуже хороша людина! Хоч би й у нас таких панів насіяти! А чи на Москві теж пани ростуть?

І поставивши собі таке хитре запитання, Яким, хитаючись, увійшов до хати.

Лукія, перестеляючи надвечір Маркову постельку, знайшла під подушкою червінця і зразу догадалася, що це справа його ніжного тата, взяла червінця в руки й не знала, що з ним робити; але, трохи роздумавшись, поклала його за пазуху й мовчки своє діло далі робила.

Мисливець дотримав свого слова: він двічі-тричі на тиждень справно відвідував хутір, дарма що в серцевих справах заохоти не зустрічав ніякої. Поїв Якіма кизляркою, а Яким його частував десятилітньою вистоялкою, — на тому його відвідини й кінчалися. Лукія завжди втікала з хати, як тільки його вгледіла, а він був такий скромний, чи лукавий, що ніколи й словом перед старими про їхню наймичку не обізвався, наче б її ніколи й не бачив. Милувався щоразу на свого Марка, як зовсім йому чужий, завжди привозив йому медівників, а часом то й інших гостинців, і цим зумів

прихилити до себе дитину. Бувало, як входить він до хати, то дитина біжить йому назустріч, простягаючи рученята, й кричить: "да... да!"

У Великий піст, коли старі говіли, а в п'ятницю проти суботи заночували в пан-отця Нила, щоб не заспати на утреню, корнет надвечір приїхав на хутір. Він знав, що старі на селі й удома не ночуватимуть. Лишивши свого коня з слугою, він крадькома, як злодій, увійшов до двору, а потім і до хати. Лукія саме бавилась із Марком. Побачивши улана, вона скрикнула й мало дитини з рук не випустила. Мовчки вони стали одне проти одного: Марко простягнув був до нього рученята й вимовив своє звичайне: "да... да!", але "дада" ні словечком не відповідав на Маркове привітання, а Лукія, схопивши його рученята, міцно пригорнула до себе.

— Скажи, Лукієчко, защо ти мене не любиш? Чому від мене все ховаєшся, як я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучусь! Я страждаю! Я вмираю без тебе! Квіточко моя прекрасна, трояндо ненаглядна, промов до мене хоч слово, хоч глянь на мене!

Лукія глянула на нього, але не промовила ні слова.

— Чому зараз став я тобі немилий? Пригадай темний садок і ті короткі солодкі хвилини, що ми їх з тобою зазнали.

Вона знову глянула на нього, й з її прегарних карих очей покотилися великі сльози.

— Чогож ти плачеш, моя крале?.. Чи тобі жаль за минулим? Так це ж од тебе залежить, — зачнемо знову...

Лукія глянула йому межи очі.

— Не гнівайся малесенька! Я тобі всього, всього себе, все життя своє тобі віддам.

Лукія з огидою відвернулася від нього, підійшла до дверей і, одчинивши їх, голосно гукнула "Катре!"

— Не клич нікого, побудь зо мною на самоті: я тобі всю правду, щирю правду кажу; і коли є в тебе хоч іскра почуття, ти пробачиш мені!

Тимчасом увійшла в хату, з качалкою в руках, дебела Катря.

— Катре, голубко, побудь із оцим паном, а я винесу Марка до другої хати, а то він його боїться й плаче.

І на тому слові вийшла з хати. За хвилину вона повернулася, тримаючи в руці червінця, підійшла до ніжного свого коханця й, подаючи йому червінця, сказала:

— Марко й без твоїх червінців багатий: візьми!

Корнет одвів її руку; вона кинула червінця перед ним на підлогу й вийшла з хати.

Він узяв червінця й повертів його в руці, наче міркуючи, що з ним робити.

— Це тобі, голубко! - сказав він Катрі, даючи їй червінця, — тільки поможи мені її "уламати".

Катря, взявши червінця, проговорила:

— Який гарненький дукачик! Але чому це в ньому дірочки немає, як же ж його носити? От тепер якби ще добре намисто!

— І намисто куплю, тільки ти "уламай" її.

— Добре, вламаю!

І корнет вийшов із хати.

— Що це він ламати просив? — спитала Катря в Лукії, як та знову вернулась до хати.

— Не знаю, відповіла та.

— Глянь, якого гарненького дукачика він мені подарував.

Лукія глянула на червінець — й не сказала слова. Катря вийшла, а Лукія зосталася в хаті й цілу ніч проплакала.

В суботу після вечірні старі повернулися додому й не могли нахвалитися на гостинність свого знайомого мисливця. Він їх після обіду в пан-отця Ніла закликав до себе на квартиру, і чим він їх там не частував! І чаєм, і цукром, і всякою всячиною, так що про все й не згадаєш. Одне тільки Марті недовподобило, — це те, що в нього скрізь тютюн: і на столі тютюн, і на вікнах тютюн, і на лаві тютюн, скрізь тютюн; вона думала, що в нього й чай з тютюну, а тому зіла грудочку цукру, другу сховала для Марка, а до чаю й не доторкнулася. Ще дві речі їй дуже не вподобались: це собаки на постелі та слуга, такий старий, обірваний, брудний, — на руках бруду, що й віхтем не відмиєш. І ще чудно: слуга вже си-

вий, а він його лає, гукає: "Гей, малий!" А може це за їх московським звичаєм так і слід, Бог їх там знає!

Корнет і далі їх одвідував, як і перше, та, як і перше, без успіху. Він часто дарував різні дрібнички дебелій, немудрій Катрі, а та з простоти своєї говорила йому, що Лукія щодня й щоночі за ним плаче та що, як дасть Бог Великодня діждати, так можна буде просто до церкви та й "Ісаїє лікуй".

Піст кінчався, треба було й Лукії відповітись. Та як це зробити? Він тепер у Буртах квартирує; він не дасть їй і Богу помолитись, не те що відповітись. Поміркувавши, Лукія попросилась у своїх хазяїв провідати свого батька, а заодно й одповітися у своєму селі.

Старі охоче погодились і казали їй узяти сані та коня. Вона відмовлялася була та ніяк не могла відмовитись. А на говіння, крім платні за службу, Яким їй іще карбованця дав.

По обіді в неділю шостого тижня вона ви-

їхала з хутора на маленьких санчатах просто на Ромоданів шлях. Не хотілося їй, бідоласній, їхати до свого села, та любов дочки перемогла в ній сором покритки; вона вже третій рік не мала ніяких вісток про своїх батьків. Тремтючи, вїхала вона до свого рідного села, підїхала до своїх воріт, і жахнувшись, скрикнула: ворота були розібрані, тин завалився, солом'яна стріха на хаті вітром розірвана, і чорні крокви виглядали з неї, мов ребра напівзотлілої потвори. Вона привязала коня до верби, що ще стояла біля воріт, а сама пішла до хати. Пустка, — і знадвору, і в середині пустка!

— Де ж вони поділися? Невжеж повмирали? — спитала вона сама себе й вийшла з хати.

У кого ж вона тепер знайде притулок?

Давно колись, років зо три тому, була тут у неї край села знайома, стара московка, що в її хаті збиралися колись вечорниці; до неї вона й спрямувала свою конячку.

У цієї старої московки майже на вигоні було не те, що звуть хатою, а скоріше те, що в нас куренем називають, себто, коли здалека дивитись, — щось таке, що більше на купу гною, ніж на житло людське скидається; зблизу ж вона була, як то кажуть і справедливо кажуть, мальовнича, — і мальовнича до такої міри, що я, хоч і не люблю таких мальовничих речей, проте беруся змалювати її, щоб показати своїм майже сонним слухачам, що я не брешу, як той курієр.

Ахнули в селі добрі люди, як побачили, що біля москалишиного куреня шкапа й ледве помітні санчата стоять.

— Звідкіля це в неї таке добро взялося? — загомоніло ціле село: аджеж вечорниці вже давно в неї не збираються!

Пішов по селі поговір, такий саме, як то буває в повітовому місті, коли його єдиною вулицею жандарм тройкою проїде.

Лукія, розпрягши коня, привязала його до полозу саней і, підкинувши йому сінця, ввійшла до москалишиного куреня (було це вже смерком). Ввійшовши, перехристилася й ледве-ледве намацала свою давню знайому, а намацавши сказала:

— Добривечір!

— Добривечір! — ледве відповіло їй щось.

Лукія обмацала лахміття, а в лахміття загорнене було щось живе.

— Нездужаю: стара, погана, погана стала!

— Чи нема в вас лою? Я б каганець засвітила.

— Нічого нема! й печі не топила. Я позачора ходила в гості, вернулася додому та й занедужала.

— Що ж у вас болить?

— Все болить, моя голубко!

Лукія лишила її (й вийшла), а за півгодини вернулася з дровами, затопила напівзавалену піч, знайшла десь під припічком щербатий горщик, наклала в нього снігу й приставила до вогню.

— Спасибі тобі! — промовила хора.

Поки танув сніг, а потім грілася вода, Лукія вийшла на двір, поглянула на шкапу, на санки, говорячи сама до себе:

— Господи, у мене хоч чужі добрі люди єсть, а в неї нікого, правдива сирота!

Вона підійшла до саней, вийняла з них торбу з паляницями й мовчки ввійшла в хату. Вода в горщику вже кипіла; вона відставила його від огню й спитала хазяйку:

— Чи немає в вас якоїнебудь мисочки?

— Є, голубонько! на печі подивись; цими

днями мені Майчиха прислала рибки, — дай їй Боже доброго здоров'я! — так я ще й досі їй мисочки не віднесла.

Лукія справді знайшла глиняну невелику миску, вимила її, налила гарячої води й, подаючи хорій, сказала:

— Випий трохи гарячої води та з'їж хоч шматочок паляниці, то воно й полегшає. Якби можна було шавлії дістати, то воно б іще краще було.

З тими словами вона відломилася шматок білого хліба й подала хорій.

Хора випила води, з'їла трохи хліба й дякувала своїй лікарці.

— Тебе сама Мати Божа до мене послала!

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию, — і вона вкрила її своїм кожухом.

Тимчасом піч протопилася; Лукія закрила

димар. Хора почала дрімати. Задзвонили до вечірні. Лукія вдягла білу свиту, ще раз оглянула свою хору й вийшла з хати.

Пішла Лукія до вечірні. Як вона ввійде до церкви? Та ж на неї всі пальцями вказуватимуть! Всі скажуть їй у вічі, що вона свою матір і батька в могилу загнала.

— Хай указують на мене, — думала вона собі, — хай говорять, глузують, знущаються, — все витерплю, все вистраждаю! Повинна вистраждати, бо я велика грішниця! Одного тільки прошу я в Тебе, милосердний Боже, пошли ти здоров'я й щасливу долю моему єдиному синові!

Та глузування вона даремно боялась: в церкві людей було мало, й її ніхто не помітив; вона стала собі біля самих дверей, а в церкві ніхто назад не оглядається, так принаймні в наших селах ведеться.

Уже смеркало, коли Лукія вернулася в хату, та помітивши, що хора все ще спить, ти-

хенько вийшла з хати й повела свою конячку до Сули напоїти; вернувшись, підклала їй сіна й обійшла круг хати, вибираючи місце, де б краще свою конячку поставити. Хоч був уже й березень місяць, а все таки, якби вітер знявся, якийсь захист не завадив би, та жадного захисту не було.

— Господи! Яка ж вона бідна! — сказала Лукія: — хочби тобі тинок який, хоч би хлівець, — нічогісінько! Як вона так живе, бідолашна?

З тими словами ввійшла вона в хату. Хора вже прокинулась і хотіла встати з постелі, щоб дістати води; Лукія подала їй цим разом уже холодної води, поклала її в постелю і потемки сіла на підлозі біля її постелі. Хора промовила:

— З мене, як рукою зняло; якби не ти, то не знаю, що й було б зо мною. Спасибі тобі, хай тобі Бог заплатить.

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так собі! — відповіла Лукія.

— Може, й ти нездужаєш?

— Ні, хвалить Бога, я здорова.

— Ой, ти моя безталаннице! — промовила хора з почуттям.

— Я й забула за своєю недугою про твоє тяжке безталання! Ну, скажи ж мені, моя горлице, чи воно живе? Чи здорове воно, моя рибонько?

— Хвалить Бога, здорове.

— Як же його звать, моя голубко?

— Марком, — неохоче відповіла Лукія.

— Ой горе моє, тяжкеє горе, — помовчавши, почала знову хора: чим же ми з тобою ве-

черяти будемо? У мене ж нічого немає.

— У мене паляниця є.

— У тебе... у тебе... але в мене нічого немає!

— Дасть Бог, і в тебе буде.

— А де ж ми світла візьмемо? — за хвилину обізвалася хора.

— Сьогодні й так повечеряємо, — відповіла Лукія й, намацавши торбику з хлібом, подала шматок хорій, а собі другий одломила.

— Повечерявши, чим Бог послав, Лукія навідалася до коня й, вернувшись до хати, помолилася та й лягла на підлозі спати. Балакуча старенька пробувала була з нею розмовитися, та Лукія, побажавши їй доброї ночі, невдовзі заснула, або прикинулась, що спить.

Другого дня ранком, Лукія, вернувшись із утрені, застала свою хору на ногах; вона вже затопила в печі й щось у горщику приставля-

ла до вогню. Побачивши, що ввійшла Лукія, вона швидко обернулася до неї й сказала:

— Добридень! добридень, моя голубко! а я вже й піч затопила.

— Добридень вам! — сказала Лукія.

— А ти ще краща стала, ніж була. Єйбогу, правда! Та в тебе й кінь є!

— Кінь — не мій; добрі люди позичили.

— Добрі люди! Спасибі їм! Побудь, моя голубонько, трохи вдома, а я збігаю теж до добрих людей, може роздобуду чого на обід. Ти ж знаєш, як я живу, — де день, де ніч!

— Візьми в мене грошей, за гроші швидше дістанеш, ніж випросиш.

— Правда! Правда твоя, голубко сиза! — і хазяйка взяла в Лукії копу грошей. — От тепер можна й на свіжу рибку лічити, і на олію вистарчить, і на все добре. Хазяйнуй же, моя

рибко, я духом вернуся! — сказала вона й вибігла з хати.

Задзвонили "на часи"; хазяйка не вертається до своєї господи; уже на шостий і на дев'ятий час дзвонять, її все нема. Лукія хотіла була замкнути хату та йти до церкви, та от біда, — і засунути нема чим, не те що замкнути. Нічого не поробиш, треба дождити; хати не можна так покинути. Хоч, правду кажучи, злодієві зовсім нічого було там робити. Нарешті вже далеко за південь, вернулася хазяйка: вона, щоправда, принесла крім харчів, чотири свічки й навіть дещо з посуду, а саме: дві ложки та якийсь черепочок, але хоч і покупки зробила, сама була напідпитку: не втерпіла таки, сердешна, — забігла до своєї щирої приятельки шинкарки.

— Оце тобі, моя голубко сиза! — цокотіла вона: оце тобі й усе наше господарство. Тепер заходімося обід варити!

— Вари вже без мене, — відповіла Лукія, усміхнувшись: вари, а я піду до церкви.

— Хіба вже дзвонили?

— Скоро дзвонитимуть.

І справді, незабаром заблаговістили до вечірні. Лукія вдяглася й пішла до церкви. Хазяйка зосталась сама й заходилась поратися, тихо виспівуючи:

"Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася".

Не знаю як назвати подібні явища серед людської породи: жалюгідними чи щасливими? Я думаю, що скоріше щасливими, бо такі люди з усякого свого лиха мало не сміються, і не думайте, щоб це було тому, що в них немає того, що ми зємо почуттям: зовсім ні! Вони відчувають усе по своєму. От хоч би, наприклад, оця бідолашна стара, що виспівує, — Бог її знає, — може тою піснею вона висловлює найгірший сарказм, а може й найчутливішу

елегію; та вона потрапила б, щиро сміючись, розповісти вам про свою сумну подорож до Казані й назад, а над чужою малою бідною заридати, і в ту саму хвилину обтерти сльози, начеб нічого не сталось. На мою думку, такі люди щасливі!

Коли Лукія прийшла з церкви, в московки була вже готова вбога вечеря. Замість стола, накрила вона свою порожню бодню, поставила на ній засвічену свічку, свіжу рибу й чвертку горілки.

Од горілки й од риби Лукія відмовилась тому, що говіла.

— Не хочеш, — як хочеш, моя голубко сиза, а я на старості вишу.

— Пий на здоровя!

Повечерявши, вони ще довго сиділи, — Лукія за працею, а хазяйка, розповідаючи та розпитуючись. Лукія шила своєму синові на свята обнову: жупанок із червоної китайки та білу

сорочечку з мережаним коміром.

— Так ти його з того часу й не бачила, голубко сиза?

— Ні!

— Його недавно з нашого села до якогось іншого на квартиру вивели. І що ж би ти думала? Знайшлися такі дурненькі, що й туди за ним пішли. Може знала Одарку Норівну? Так ото ж вона! Та й завдав же він їй тут лиха! Та й то правда, чи ж їй одній?...

Слухаючи це, Лукія то блідла, то червоніла. Сердешна жінка! Невже ж злість або ревності вкрадаються до твоєї смиренної душі? Забудь його, не варт він, щоб ти за нього згадувала!

Отак, чи майже так, проводили вони вечори весь тиждень. Лукія відповілась, запрягла конячку, попрощалася з хазяйкою й виїхала за село. В полі снігу мало вже що й було, а лежав він тільки де-не-де на дорозі та й то зчорнілий. Сяк-так дотягла до Ромоданового шля-

ху, а там встала з своїх санчат і повела коня за повід до хутора.

"В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати."

А улани, як довідалися про полюбовницю свого командира, то дивлячись на неї, як ішла вона з церкви, тільки всміхалися та вуса крутили.

А жалісливі сусідки-цокотухи, дізнавшись, що Лукія ще й у московки мешкала, аж рукою махнули.

Вернувшись на хутір, Лукія не могла, налюбуватись на свого Марочка. Вона ще ніколи з ним не розлучалася на цілий тиждень. На radoщах хотіла була його ще й в обнови, ушиті для нього, прибрати та здержалася. Старі, як про щось радісне, сповістили її про те, що того самого дня, як вона поїхала говіти, приїздив до них улан-мисливець, брав Марка

на руки, цілував його, милувався ним і обіцявся на свята подарувати йому щось таке, що "ми всі здивуємося".

Лукія навіть не посміхнулась; це не сподобалось старим, і коли вона вийшла з хати, то Марта, приголублюючи Марка, сказала:

— Та що їй до тебе, моя дитино? Ти для неї чужий, то їй і байдуже!

— Ну, ти вже почнеш прибирати! — пробурмотів Яким, надів шапку й вийшов на двір.

До свят не відвідував їх улан-мисливець через бездоріжжя; зате на святах не минало дня, щоб він не побував на хуторі, і кожного разу все говорив, що пошта ще не прийшла з Петербургу: мабуть через бездоріжжя. Траплялось іноді, що він заставав Лукію саму; тоді краю не було його присягам, що любитиме її ще більше, ніж досі. Вона ж на нього вже майже не гнівалась.

Мерзенний, лукавий чоловіче! Чого ти від неї хочеш? Невже, задля звірячої насолоди на одну мить, ти знову хвилюєш її ледве заспокоєне серце?

Бідолашна, слаба жінко! Ти знову готова слухати його підступної диявольської мови! Ти знову готова заплутатись у його отруйнім павутинні! Ти готова забути своє власне горе минуле, горе батька та матері й навіть їх могили! І мабуть таки забула б (сатана ж і святого спокусив), знову впала б у безодню і може впала б уже без вороття, та на її щастя на провідному тижні визначено уланам похід до другої губернії, і тільки ця обставина її врятувала.

Яких зусиль, якого важкого труду треба було їй, щоб перемогти себе! І тільки благородна висока любов матері врятувала тебе від тієї прірви, що вдруге перед тобою розкрилась. Без тієї високої любови до своєї дитини пішла б ти за ескадроном так, як ідуть тисячі подібних до тебе. Спершу твій милий-чорнобривий обстриг би тобі коси та перебрав би за

хлопця (як сердешну Оксану), щоб затаїти від товаришів твою статъ! А за місяць перестав би вже тебе й ховати, ще за місяць — п'яна молодь бавилася б тобою десь у таборі; а на третій місяць — ти б їм здалася старою й набридла, бо стала б знову вагітною; возили б тебе на возі разом із дорогими псами, бо відчепитись від тебе не можна, а тобі самій ніде, крім уланського полку, притулитись. І от ти знову породила дитину вночі під возом. Тільки німий місяць був свідком твоїх фізичних мук, тільки Бог милосердний втішав та заспокоював твій сердечний смуток. Ти втихомирилася трохи, втерла сльози, — прислухаєшся: навкруги все тихо, тільки, ледве чути, — десь далеко порскають коні, а ближче коники цвірчать. Дитина твоя мовчить; ти ледве підвелася на ноги, береш її й крадькома, тихенько йдеш із табору в степ. Вийшовши на шлях, ти знову з нього збочуєш, бо боїшся шляху; знову в степу, вже далеко від дороги та від табору, кладеш свою дитину на запашну траву та, як вовчиця риєш нору для своїх прийдешніх вовченят, так і ти, навіжена, риєш могилу для своєї дитини. Спинись! Воно плаче, але

ти не чуєш! Тобі ввижається, що то в степу виють вовки. Яма готова; і ти, тремтячи, хапаєш свою дитину, кидаєш її в яму; у тебе не стає духу засипати її землею; ти, як божевільна, біжиш у степ. О, яким великим добром було б для тебе божевілля! Але ти, знесилена, падаєш на траву й незабаром, мов після страшного сну, прокидаєшся на горі. Ти невиразно, але все пригадала, й з несили не можеш стати на ноги, — силкуєшся, силкуєшся — та все даремно. Так і світанок, і ранок тебе застає, так і сонце у південь пече. Смерть наближається до тебе але смерть грішників — люта! Вечір освіжив тебе, і ти, зібравши останні сили, повзеш у траві й, на своє горі гірке, виповзуєш на шлях. Тебе ледве живу взяли чумаки, привезли до села, віддали добрим людям на руки, й ти поволі оживаєш. Ти видужуєш і напівгола йдеш до корчми; ти пригадала собі, що коли тебе улани вином напували, так тобі було весело, й ти знаходила забуття; та хто ж тепер тобі, нужденній, змарнілій дасть вина? У жида в корчмі найнялася ти носити воду за чвертку вина. Та ба! вино не допомгло, а ще гірше нагадало тобі, що ти вбила свою дити-

ну. І розпалена уява твоя вказує тобі безкраї страждання. — Що мені робити? — кричиш ти несамовито, а диявол шепче тобі на вухо: "втопись!" І ти, покірна сатані, біжиш, може до твоєї рідної Сули, й топишся. Косарі тобі стали на перешкоді; ти розповіла їм про свій злочин. Тебе взяли до сільської розправи, потім до в'язниці, далі — відвезли до твого рідного села та, не скидаючи кайданів, поклали на "кобилу", а з "кобили" простісінько на Сибір.

Могло статися й інакше: ти могла заприятелювати з уланами й подорожувати собі за їх ескадроном у всяку погоду, як ота єдинородна Енеєва мати (у Котляревського), — "задрипана, боса, простоволоса".

І часто-густо сердешна богиня Патосу —

"В шинелі сірій щеголяла,
Манишки офіцерам прала,
Горілку з перцем продавала" і т. і.

Отак може й тобі довелося б коротати своє, повне наруги, грішне, неприкаєне життя. Та

тебе врятував янгол прекрасний, тебе врятував твій син, і твоє майбутнє, хоч яке гірке воно й сумне, та не злочинне й не безрадісне.

В понеділок на проводах старий із старою поїхали на село поминати батьків. Лукія й за своїх дала їм "на часточку".

— От що, Якиме, — сказала Марта, — запишімо й її батьків до нашої грамотки, та нехай так укупі й поминають: вона ж нам, як дочка рідна.

— А що ж, — гаразд, запишімо!

Лукія попрощавшись із старими, засунула зсередини двері, ввійшла в хату, стала над колискою, довго дивилася на заспаного Марка, й нарешті промовила:

— Господи милосердий, укріпи й спаси мене! Де в цілому світі знайду я таких людей, щоб мене дочкою звали та батька мого й матір мою до своєї грамотки вписали?

І вона тихо заплакала й почала молитись. Саме тоді прокинувся Марко й, простягаючи до неї з колиски рученята, пролепетів: "Мамо!" Вона, мов налякана, обернулася до нього, взяла на руки й, цілуючи його, залилася сльозами, ледве вимовляючи; "Сину мій, сину, моя ти дитино!" А Марко, неначе розумів її слова, обійняв її прекрасну шию своїми пухкими рученятами й лепетів: "мамо! мамо!"

Стямившись, Лукія стала навколішки перед образами, перехрестилася, потім узяла Марка за ручечку, склала його рожеві пальчики й почала вчити його христитися, крізь сльози промовляючи: "Молися сину! Молися, моя дитино! Молися, янголе Божий, за мене грішну молися!"

До обіду Лукія втішалася своїм сином у хаті, а по обіді закутала його й пішла в садок рясту рвати. Погулявши в садку й нарвавши рясту, вона верталася в хату й уже була взялася за клямку, як почувла, що її хтось кличе. Вона оглянулася й затремтіла: за ворітьми стояв її полюбовник; вона хтіла схватись у хату, та

він знову покликав її:

— Та відчини ж ворота: мені не хочеться з коня злазити!

Лукія, наче мимохіть, підійшла до воріт, але не відчинила їх.

— Чого ж ти так стоїш? А то й не відчиняй, — вийди сюди, я тебе поцілую.

Лукія не вийшла.

— Та що ти остовпіла, чи що? Готова ти, чи знову передумала?

— Передумала.

— Тьху на тебе, — яка ти нестерпна! Годі дурною прикидатися! Вдягайся швидше! За затором тебе віз чекає.

— Хай собі чекає!

— Та не дратуй ти мене! Скажи, підеш ти,

чи ні?

— Ні!

— От клята! Та я ж без тебе жити не можу!

— То не живи.

— То не живи? Тварюко ти бездушна! Що ж мені — повіситись через тебе, чи що?

— Вішайся!

— Жартуєш ти зо мною, чи що? Останній раз тебе питаю, — скажи, підеш, чи ні?

— Ні, не піду!

— Дурна ж ти, дурна! А я ж тобі добра бажав, хотів тебе щасливою зробити!

Лукія сумно глянула на нього. Він говорив далі:

— Хотів у Ромні звінчатися з тобою!

Лукія ще раз глянула, відвернулася й хотіла була до хати йти.

— Зажди! Одне слово!

Лукія спинилася.

— Підійди ближче!

— Ну, кажи, що ти таке скажеш?

І вона підійшла до воріт.

— Ну, скажи дурна, хіба тобі краще мужичкою бути?

— Краще!

— Та зрозумій ти мене! Ти ж будеш офіцерша!

— Не хочу я бути офіцершею; я мати офіцерського сина, з мене досить!

І вона знов одвернулася.

— На ж тобі, уперта хохлушко! — і він із словом "клята" вдарив її нагаєм по голові, повернув коня й поскакав у поле. Лукія подивилася йому вслід, спустила дитину на землю й тихо пішла з Марком до хати, та не сила була їй увійти до хати; бліда й знесилена сіла вона на призьбі, випустила з рук Марочка й закрила лице руками. Довго вона так сиділа, а Марочко тимчасом присів у неї в ногах і розсипав круг себе зівялий уже ряст. Нарешті Лукія пошепки промовила:

— Офіцерша!.. бреше!.. За що ж він мене вдарив? Що я йому зробила? Сина привела!

І вона гірко, гірко, заплакала! Марочко, дивлячись на неї, й собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала й мовчки пішла до хати.

Старі повернувшись надвечір додому, сміючись, розповідали, як улани виходили з села, та як одна, вже вагітна, дівчина пішла за

ВОЗОМ ЇХ ЗНАЙОМОГО МИСЛИВЦЯ.

— Як бо її звать? — говорила Марта: — стривай... стривай... от і забула... ага... згадала — Одарка!

Лукія здригнулась.

— Тільки з якогось іншого села, не Буртянська.

— Чому це нашого знайомого не видко було між уланами?

— Еге, не видко було, а я навмисне його виглядала; так ні ж, не видко було.

— Мабуть, чи не поїхав уперед.

— Мабуть.

* * *

Тихо й безтурботно линули години, дні, місяці й роки на благодатному Якимовому хуторі. Якимові комори начинялися всяким добром; воли й корови його та всяка інша худоба множилася й гладшала. Чумаки його що Божого літа верталися з дороги з великим прибутком; бджоли його тричі за літо роїлися, так що самого тільки меду продавав він щороку сот на п'ять, коли не більше, карбованців, не кажучи вже за віск. Садовини, щоправда, він не продавав, а то й за неї не одну сотню лупнув би. "Нехай, — каже, — добрі люди споживуть, спасибі скажуть!" Одне слово, до Якіма на хутір з усіх сторін добро лилося: наче сама фортуна коловоротна в образі Лукії й Марка в нього на хуторі оселилася. Та й те правда, що з Лукії хазяйка була невсипуща й розпорядлива.

— І Господь його знає, де це вона всього так навчилася! — говорила, бувало, стара Марта, дивлячись на її працю, — от тобі й московка! Та з нею благодать Божа, та й годі! Мабуть, розумного батька дитина.

Старим зоставалося тільки дивитись на неї та Богу молитися. Та вони таки й не забували Бога. Марта щороку ходила до Києва на прощу, щоб святим угодникам печерським поклонитися, а Яким, хоч і не ходив, та зате вдома ввесь рік молебствував: то криницю в саду, то пасіку посвятить, а то й так собі запросить пан-отця Нила відправити молебень "о здравії й благоденствії", а сам усе сидить собі на пасіці, рої збирає та псалтир читає.

Отак то щасливо минали дні, місяці й роки на хуторі. А Маркові тимчасом до сьомого годочку доходило. Та яка ж дитина з нього виростала! Прекрасна, тиха, слухняна, хоч і всі, особливо Лукія, мало не на руках його носили. Часом у неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, вона вбере його в жупанок, у червоні сап'янці, в сиву з кримських смушків шапочку, поставить перед собою й милується на нього, мов на мальованого. Автім вона й знаку не давала, що вона йому мати. Чому вона так поводитися, Бог її знає. Може боялася старих, а може й так собі. Старі часто говорили, що пора Марка до школи дати, та все ждали,

доки йому сім літ скінчиться.

І ось йому вже й сім літ. Було це саме на Зелені Свята, в неділю. Прямо з церкви привезли на хутір пан-отця Нила, отця диякона й увесь причет церковний. Одправивши в саду молебень із водосвяттям, вони зайшли в ризах до хати, потім окропили свяченою водою оселю, сіни й комору та знову вернулись до хати. Тоді пан-отець Нил узяв Марка за руку й поставив його навколішки перед образами, а сам, розкривши псалтир та тричі перехрестившись, прочитав псалом: "Боже в помість мою вонми!". Прочитавши псалом, скинув із себе ризи, сів за стіл і казав Якимові подати собі граматку. Марта дістала із скрині граматку — (граматка в неї була схована, бо вона її з Києва принесла) й подала Якимові, а Яким уже пан-отцеві Нилові.

— Приступи до мене, чадо моє! — сказав він Маркові.

Марко підійшов.

— Говори за мною!

І Марко несміливо повторяв за ним: аз, буки, віди й т. д.

Прочитавши азбуку, пан-отець Нил згорнув граматку й сказав:

— Корінь ученія горек, плоди же его сладки суть. На сьогодні покищо досить, а надалі вяще потрудимся! Тепер же, оддавши Божеє Богові, оддаймо й кесареве кесареві.

Яким, сам людина письменна, зараз же втямив, до чого пан-отець Нил наводив слова з Св. Письма, моргнув на Марту й на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— З ласки вашої, пан-отче, милости просимо до столу сідати.

За хвилину заставили стіл стравами й напоями, різними квасами з садовини й наливками, а, крім того всього посеред столу Яким поставив шкляне, хитро зроблене барильце

з вистоялкою. Пан-отець Нил, прочитавши "Отче наш" та "Ядят убозіі і наситяться", поблагословив "яства й питіє" й сів за стіл; за ним, перехристившись, посідали й інші, крім Марти та Лукії, й мовчки почали віддавати кесареве кесареві. По обіді пан-отець Нил та цілий причет церковний пішли в сад і сіли на траві під старою грушею біля криниці. І пан-отець Нил отберз уста своя, в притчах глаголя. Чого він тільки тут не глаголив! І про Симона Столпника, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. Та ледве був почав: "Отолсті серце їх", як прийшла Лукія з килимом, а Марта із шкляним барильцем, та тільки вже не з вистоялкою, а з сливянкою. Пан-отець Нил, побачивши їх, воскликнув:

— Хваліте, отроци, Господа!... і господи-ню, — додав він, ласкаво всміхаючись до Марти.

Лукія тимчасом розстелила килим, а Марта поставила на ньому барильце з сливянкою та, вклонившись, прохала пан-отця благословити.

Пан-отець, возвися глас свій та хрестом барильце познаменувавши, возгласив: "Ізийди з тебе, душе нечистий, і вселися в тебе сила Бога та яви чудеса мирові!".

У цей час підійшов до них і старий Яким, тримаючи в руках мальовану тарілку з свіжими великими яблуками.

Пан-отець Нил, побачивши яблука, промовив:

— Благ муж, щедря і дая! — Тільки скажіть мені, Бога ради, Якиме, яким робом ви їх переховали?

— А от як покуштуєте, то тоді й скажу, — говорив Яким, ставлячи яблука на килим.

— Добре, й покуштуємо! А де ж це наш новий школяр? Хай би й він нас хоч сливянкою почастував, — сказав пан-отець Нил, простягаючи руку по яблуко. Вмить Лукія привела в сад і Марка.

— А ну лишень, новий школяре, — мовив Яким, сміючись, — почастуй пан-отця сливянкою, а вони колись тебе березовою кашею почастують.

— Корінь ученія горек! — саме доречі примовив пан-отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко — чарку, й почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку дяконові, то той, беручи чарку, промовив: "Не упивайтеся вином, в нем же єсть блуд!".

— Та воно що блуд, то блуд, — процокотіла Марта, — а ви таки, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої сливяночки!

Отець Єлисей це й "ісполнив"!

Сиділи вони під грушею до самого вечора слухали пан-отця Нила; а пан-отець Нил договорився до того, що замість "пророк Давид", говорив, "пророк Демид". Потім усе духовен-

ство заспівало гуртом: "О, всепітая Мати", далі: "Богом ізбранну Мати Отроковицю Діву", потім: "О, горе мені грішнику сушу". Тут уже й Яким не втерпів і підтягнув таки тихенько басом.

— Гей, якби нам тимпан та органи, або хоч гуслі доброгласні! — гукнув пан-отець Нил, — отоді б ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам за гусями?

— Послать! послать! — гукнули всі в один голос.

— Як послать, то послать — сказав Яким. Лукіє, скажи Сидорові, нехай зараз коні запрягає, я сам поїду, а тимчасом, пан-отче Ниле, прошу до господи, і ви, отче Єлисею, і ви, й ви! — сказав він, звертаючись до причту: надворі й темно й холодно.

Товариство пішло до хати. А що там у хаті діялося, Бог його знає! Знаю тільки, що Яким за гусями не поїхав.

Клечальна Неділя тягнулася до вівторка. У вівторок, уже поснідавши, гості поїхали додому, а Яким і Марта, провозаючи їх, усе жалкували, що вони не zostалися ще на годиночку, себто днів на два.

Другої неділі рано-вранці вбрали Марка в найкращий його жупанок, засунули йому граматику за пазуху, посадовили на воза й повезли в село, буцім-то до церкви: піддурили бідного Марка, бо відвезли його до школи.

Лукія, хоч і не плакала, розстаючись із сином, а все ж таки шкода їй було розлучатися з ним.

З жалем, неохоче, розлучалася Лукія з своїм сином, із своєю втіхою єдиною, та не спиняла, не відмовляла, як то робила стара Марта, що крізь сльози дорікала Якимові:

— Ну, скажи, скажи ти мені, де ти бачив, щоб із школи добро вийшло? Вийде якийсь п'яничка, а може ще, крий Боже, й злодій; от тільки дитину зіпсують.

— Цить ти, поки я не розсердився! — говорив Яким, вдягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Та куди ти його кутаєш?

— Куди? В дорогу! Він уже там зостанеться, так не возити ж за ним свитку.

Отак виряжали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки на це все дивилась і, слухаючи Мартиних доводів, ось-ось уже згожувалося з нею; та коли Яким, помолившись Богу і виходячи з хати, промовив: "Наука — світ, а невчення - тьма", то Лукія вже зовсім із ним згодилася, говорячи: "Принаймні хоч Богу навчиться молитись!".

Випровадивши їх за ворота, Лукія довго стояла й дивилася їм услід, як вони відїздили, а коли воза не стало видно, перехристила повітря в їх бік і, повертаючись до хати, сказала: "Пошли тобі, Господи, благодать свою святую!".

Увечорі Марта розповіла Лукії про Марка, що він, бідний, плакав, як прощався з ними; що він житиме в пан-отця Ніла, а до школи ходитиме тільки вчитись, та що вона сама заходила до школи подивитись, де він буде вчитися.

— Пустка! Справжня пустка! — говорила вона: так що самій страшно було й зайти до неї; а школярі такі жовті, бліді, наче з хреста зняті, сердешні; а під лавою все різки, все різки, та такі колючі! Бог їх знає, де вони їх беруть? Справжня шипшина! А на стіні, біля самого образу — трійчатка, справжня дротянка, та я думаю, що вона таки з дроту й сплетена. А дяк такий сердитий, аж страшно дивитись! Я, щоправда, дала йому копу, щоб він, знаєш, не дуже силував Марка хоч на перших порах. Треба буде йому ще чогось послати; я думаю, хоч полотна на штани та на сорочку, а то замучить бідну дитину! Чи не понесла б ти йому, Лукіє, хоч би й завтра, а то я боюсь, убе він, занівечить сердешного Марочка!

— Добре! — відповіла Лукія, — я понесу, та й сама на ту школу подивлюся.

— Подивись, подивись! Та ось ще що: вчини на завтра паляниці. Я думаю й паляниць зо дві послати Маркові, а то воно, бідолашне, хоч і в попа обідає, та який там у них обід! Я думаю — завжди голодне.

Другого дня Лукія пішла в село з паляницями і з сувоєм полотна. Вона не зайшла до панотця Нила, а пішла просто до школи. Її зустрів дяк, зовсім не сердитий, а школа не скидалася на пустку; хата, як хата, тільки, що школярі сидять та читають, — хто що та як уміє; і Марко її там між школярами сидить і також читає. Лукія, як побачила, що й Марко читає, то трохи не заплакала. "Як воно, сердешне, швидко навчилося!" — подумала вона й подивилася під лаву; під лавою не видко було ані одної різки. Глянула на образ, — біля образів трійчатки теж не видко. Віддавши дякові "по-сильное приношеніє", вона спитала, чи можна їй побачитися з таким і таким Марком.

— Можна, можна! Чому не можна! — і підійшовши до "новобранця", як він звав Марка, сказав йому:

— Ти, Марку, сьогодні вчився добре, а тому решту дня й погуляти можеш, — іди з миром додому!

Марко згорнув граматку, поклав її за пазуху, встав з лавки й, побачивши свою наймичку, заплакав.

Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощалася з дяком і вийшла із школи. Вийшовши із школи, вона втерла своїм рукавом Маркові сльози, потім сама заплакала, й пішли вони помалу до хати пан-отця Нила.

Такі "приношенія" возила вона дякові й Маркові щотижня, а в неділю ще крім того й Марта копу грошей, чи меду, чи шматок сала, чи ще чогось такого дякові привозила.

Місяців за два Марко з Божою поміччю по-

дужав граматку аж до самого "іже хоцет спастися". За стародавнім звичаєм треба було вже кашу варити. Про це ще заздальгідь дали знати на хутір. Варячи кашу, Марта поклала до неї шість пятаків, а Лукія, як Марта відвернулася, кинула до каші десять копійок. Коли каша зварилася, Лукія понесла її в село до пан-отця Нила, а від пан-отця Нила Марко поніс її до школи в рушнику, що його вишила Лукія. Тут він поставив її долі, рушник дав учителеві, а до каші запросив товаришів. Товариші, звичайно, не дали себе вдруге просити — посідали круг горцка, а Марко, взявши трійчатку, став над ними, й почалася забава: він без милосердя бив усякого, хто хоч крихотку дорогої каші на підлогу впустив.

Як зіли кашу, Марко трійчаткою погнав своїх товаришів до води, а як вернулися, то заходилися громадою горшка бити. Розбили горшок, і вчитель розпустив усіх додому з нагоди урочистої події. Після описаної церемонії, Марка пустили до батьків на хутір відпочити тижнів зо два після граматки. Та замість одпочинку Марка зустріла нова несподівана

праця: Яким примушував його в присутності Марти й Лукії щодня читати граматку від початку до кінця, навіть "іже хочет спастися".

— Для чого ти оте "іже хочет спастися" примушуеш його читати? — говорила Марта: він його навчився, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина неписьменна, то й не втручалася б не в своє діло! — говорив звичайно Яким, — ми знаємо, що робимо.

Під кінець другого тижня Марко ладен був тікати з батьківської хати до школи. В школі ждали його однолітки-товариші, а вдома хто йому був за товариша? Щоправда, воно й у школі не тепло, та все таки краще, ніж дома.

Як минуло два тижні, надавали Маркові всякого добра їстивного, а в додаток дали ще й "Часослова", що його того літа принесла Марта з Києва, та й вирядили до школи.

У Великий піст, коли Яким і Марта говіли, Марко читав уже посеред церкви велике по-

вечеріє, а старі так тішилися, що й не опишеш. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голові й дав йому мідну гривню на бублики, сказавши:

— Учись, учись, Марку! Науку за плечима не носять.

А вдома Марта Лукії чудеса про Марка розповідала. Вона говорила, що дяк, як прирівняти його до Марка, просто дурень; що Марко незабаром і самого пан-отця Нила за пояс заткне! Хіба що тільки на гуслях не гратиме, але цього йому й не треба!

— Та як же ж це він? Як же ото він там читає? — звичайно допитувалася Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дякові, то не сором. Та я думаю, дяк і загадує йому читати все таке, чого сам не втне; я думаю, що так!

Лукія нетерпляче дожидала шостого тижня посту, коли вона збиралася говіти. Нарешті діждалася й таки почула, як Марко читав,

і вже не тільки "Нескверную, неблазную", а й всенощну й навіть часи.

Яка ж велика була її радість сердечна, коли, виходячи з церкви, чула вона такі слова: "Який гарний школяр! Як він прегарно читає, — немов пташка щебече! Наділив же Господь добрих людей такою дитиною!".

Отакі, або подібні слова чула Лукія кожного разу, виходячи з церкви. Зате Марко й нагороду діставав чималу: цілий тиждень усю школу годував він бубликами.

Марко швидко посувався вперед на ниві освіти так, що під кінець другого року, надиво всім, особливо ж надиво вчителеві, вивчив він увесь псалтир, навіть із молитвами, а за те, як він кафізми читає, все село його знало й хвалило; на що вже Денис Посяда нікого не хвалив, та й той, виходячи з церкви, казав, бувало: — "Нема що казати, славний школяр, добре читає!".

Довго радилися пан-отець Нил із Якимом,

чи вчити Марка писати, чи так і кінчити псалтирем. Із своїми Яким про це не радився: він добре знав, що Марта перша йому в опозиції стане, а тому й мовчав розсудливо. Поміркувавши добре з отцем Нилом, вирішив, щоб Марка вчити писати.

Можна сказати, що "хитрость книжная" далася нашому Маркові, та й "хитрость скорописця" не відвернулася од нього. Трохи більш як за півроку він збагнув усі тайни каліграфії і так, бувало, виведе букву "ферт", що сам учитель тільки плечима здвигне та й годі. Та кого найбільш він своїм пером скорописним захоплював, так це старого Якима. Марко при кожній добрій нагоді писав до нього "посланія", надписуючи на коверті: такої й такої губернії, такого й такого повіту, на благодатний хутір такий і такий, Якому Мироновому синові такому й такому. Старий невимовно радів, дістаючи такого листа від свого сина із школи.

— От воно що значить письменна людина! — говорив він Марті й Лукії, тримаючи в руках листа, якого він, звичайно, не розумів,

бо читав тільки по-друкованому. — От я й не був на селі, а знаю що там діється, а ви, баби, ну, скажіть, що ви знаєте? То ж то бо й є! А от я, так знаю: вчора пан-отець Нил на гусях грав "Ісусе мій прелюбезний", а пані-матка Ярина з іншими мироносицями йому підспівувала, — от що!

— Ну, та ти ще з свого листа наговориш такого, що й груші на вербі ростуть — одповідала звичайно Марта.

— Що ж, як не віриш, то ось на, — сама прочитай! — І він їй подавав листа.

— Читай уже ти сам, а ми й так собі зостанемось.

І Яким, бувало, п'яте через десяте, по складах прочитає їм:

"Любі та дорогі батьки мої. Я, хвалити Всевишнього, живий і здоровий, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш М.Г."

— Так то й усе? — питала Марта.

— А тобі чого ще хочеться? — відповідав, сміючись, Яким.

— А як же там пан-отець із панею-маткою? Казав ти, що в листі написано.

— А дзусь вам знати, цокотухи, — і після того клав він листа за образи.

Весело, сміючись, пролітали роки над хутором. Марко ріс і став з нього парубок, та який парубок! Просто надиво! Сільські красуні то було не намилуються на Марка Гирла.

Школу він покинув ось із якого приводу: раз якось Марта, вертаючись із Києва, занедужала, та, прохворівши сім тижнів, і Богу душу віддала. Довго плакав старий Яким і, плачучи, перебрався нарешті жити до пасіки. Треба було, на втіху старому, взяти Марка із школи. Лукія так і зробила. Нехай уже, думала вона, чого не довчився в школі, вдома довчиться, а сердешному старому все таки буде розвага, бо

ще й він, бідолашний, помре з журби та з ту-
ги.

І в неділю, обрахувавшись із дяком та з пан-отцем Нилом, привезли Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши перед собою єдину істоту, що ще звязувала його з життям.

До того, як повернувся Марко із школи, Яким схожий був до Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Івановни, тільки що ні в господарстві, ні в хаті не віяло тою сумною пустою, що її знать було в домі Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Івановни, бо в Якіма зоставалася ще Лукія.

Сидів був собі бідолашний старий у пасіці по кілька годин зряду, не підводячи голови; тільки зітхне й витре машинально сльозу, що скотилась йому на сиві вуса; зітхне знову й знову заплаче, та так і просидить, аж доки Лукія не прийде його обідать кликати: тоді він мовчки встане та йде за Лукією до хати. Вона заводила з ним мову про господарство, про чумаків, про бджоли, про яблука, та він відпо-

відав тільки "еґе" або "ні".

Раз якось вона йому сказала:

— Ви хоч би взяли псалтиря почитали за її грішну душу, то вам би й полегшало.

Яким мовчки дістав з полиці псалтир, пішов у сад (Марту поховали в саду між старими липами), став над Мартиною могилою, розгорнув книжку, перехрестився й почав читати: "Блажен муж". Коли ж дочитав до "слави" й почав читати "со святими упокой", то не міг вимовити "рабу Твою Марту" й залився слізьми, а книжка випала йому з рук на могилку.

Отак от час та самота привязують простосердних людей одно до одного. Благословенні ж будьте й час і самота і ви простосердні люди!

Яким щодень оживав усе більше. Лукія годила йому й ходила за ним, як за малою дитиною, а Марко (не зважаючи на його "юність"

і, як Гоголь каже, "юркость"), не відходив від нього ні на хвилину. Він уже знав, що він Якимові не рідний син, і в глибині своєї молоді душі відчував усе те добро, що йому зробили чужі добрі люди. Іноді він, задумавшись, питався сам себе: "хто мій батько і хто моя мати?", та, звичайно, не діставав відповіді.

Що-суботи з ранку аж до обіду читав він псалтир над могилкою Марти, а Яким, сидючи біля нього, молився й плакав, та, плачучи, часом шепотів:

— Хто б це за твою душу псалтир читав, якби ми його до школи не дали? Читай, сину! читай, моя дитино! Вона з того світу почує й спасибі тобі скаже. Душа її праведна саме тепер по митарствах ходить... старий знову залився сльозами.

Маркові тимчасом уже на двадцятий рік пішло, пора було й на вечорниці навідатися, подивитись, що там діється. Діждавшись осені, він це й зробив, та так влучно, що вже після першого разу, вернувшись додому, почав

просити в Якіма благословення, щоб одружитися.

— От тобі й маєш! — сказав Яким, вислухавши його: я думав, що він все ще школяр, а він уже он куди пнеться! Рано, рано ще, сину! Ти спочатку погуляй, попарубкуй трохи, почувмакуй, привези мені гостинця з Криму або з Дону. А то — сам подумай — яка ж за тебе без того всього піде, хіба що безпритульна яка! Та ось Лукії питаємося, — думаю, й вона теж скаже, що ще рано.

Спиталися Лукії, й вона теж сказала, що ще рано. Наш Марко й носа був похнюпив, а проте ночувати почав у клуні: в хаті йому, бабче, душно стало.

— Знаю я, чому тобі душно! — говорив, посміхаючись, старий Яким. Лукія ж нічого не говорила, а тільки цілими ночами Богу молилася, щоб він заховав Марка від усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось після обіду, коли Яким саме спо-

чивав, вона викликала Марка до другої хати й лагідно спитала його:

— Скажи мені, Марку, щирю правду, кого ти покохав, із ким хочеш братися?

Марко, як і всі закохані, так розписав їй свою красуню, що вона така й така, краля над кралями, що кращої за неї в цілому світі немає. Зворушена Лукія радісно вислухала свого сина й нарешті сказала:

— Вірю Марку, що кращої за неї в світі немає, та скажи мені, якого вона роду, хто її батько та мати, що вони за люди та як вони з людьми живуть?

— Чесного вона й багатого роду!

— Багатства тобі не треба: ти й сам, хвалить Бога, багатий, а от ти скажи, чи ти її таки любиш?

— Як свою душу, як святого Бога на небі.

— Вірю тобі, що ти її кохаєш, а коли кохав, то й лиха їй не заподієш. Дивись Марку, крий тебе Мати Господня, — якщо ти її погубиш, не простить тебе Бог, ні добрі люди.

— Як же ж мені її загубити, коли я її кохаю?

— Як загубити? Дай Господи, щоб ти не знав, як ви нас губите, й як ми самі себе губимо.

— Лукіє, ти давно в нас живеш, скажи мені, чи ти не знаєш, хто моя мати?

На це несподіване запитання Лукія затремтіла й слова відповісти сили не мала.

— Скажи мені! Скажи! Ти напевно знаєш.

— Не знаю, — ледве промовила Лукія.

— Знаєш, єйбогу, знаєш! Скажи мені, моя голубонько, моя матінко! — і він ухопив її за руки.

— Марта, — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта, що я байстрюк підкинений!

Лукія вхопила його за руку і з словами: "Мовчи, хтось іде!" хутко вийшла з хати.

— Вона напевно знає, — подумав собі Марко й пішов слідом за нею.

Діждавшись весни, Яким доручив усе господарство Лукії, а сам по обітниці поїхав на прощу до Києва, взявши й Марка з собою. Лукія не пропускала ані одної неділі, щоб на селі не побувати. Після Служби Божої вона завжди заходила до пані-матки й по обіді довго з нею віч-на-віч розмовляла. Вона розпитувала попадю про свою майбутню невістку й довідалася, що та чесного й хорошого роду, та що про неї недоброї слави не чути. Нарешті, через попадю, вона й сама з нею спізналася та побачила, що син і попадя правду кажуть.

За місяць Яким із Марком вернулися на хутір і навезли своїй наймищці всяких дорогих гостинців, а собі, крім синього сукна й китайки, привезли Єфрема Сирина й Житія святих отець за цілий рік.

У літні дні та в довгі осінні вечорі Марко читав святі книги, а Яким слухав і обновлявся духом. Він вернувся до нормального стану й часом був не від того, щоб послухати, як панотець Нил грає на гусях та отець диякон "Всякому городу нрав і права" й таке інше співає, тільки завжди додавав: "Гей, якби то тепер зо мною Марта була! Дали б ми себе знати!" Після цього старий, бувало, зажуриється, а часто й заплаче, промовляючи: "Сиротою й у домовину ляжу. Марко!... Що ж той Марко?... Звичайно, — не чужий!.. Оженю його, конче оженю після Покрови, а влітку нехай сходить у дорогу та привезе мені з Криму сиву шапку, таку сиву, як моя голова". А Марко, прочитавши житіє якогонебудь святого, йшов "у клуню ночувати", тобто на село до своєї коханої.

Лукія ж, поклавши спати старого Якіма, до півночі молилася, щоб Бог її сина заховав від усякого лиха.

Весною, справивши нові вози, нові мережані ярма, нові притики, лушні й занози, Яким вирідив свого Марка чумакувати — на Дон по рибу.

— Іди, мій сину! — говорив він — та привези своїй нареченій подарунків. Після Покрови дасть Бог, ми вас і окрутимо.

Пішов Марко, сумуючи, на Дін по рибу, а Лукія, взявши торбинку на плечі, пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб синові допомогли щасливо додому повернутись. Зостався Яким сам у господі. Встановивши розпорядок весінніх робіт, вийняв він бджоли з омшаника, порозставляв їх якслід на пасіці, взяв Єфрема Сирина й оселився із бджолами на ціле літо. Тимчасом Лукія прийшла до Києва, стала там в якоїсь міщанки, та щоб не платити грошей за квартиру та харч, узялася носити воду про домашні потреби. Опівдні вона

носила воду з Дніпра, а рано та ввечорі ходила по святих церквах та по печерях. Одговівшись та запричастившись Святих Таїн, вона на збережені гроші купила малий образок святого гробокопателя Марка, перстень від Варвари Великомучениці та шапочку Івана Многострадального, поклала це все в торбинку й, попрощавшись із своєю хазяйкою, пішла назад додому. Але, не доходячи Прилуки, саме в Дубовому Гаю, занедужала на пропасницю. Так-сяк допленталася до Ромна, а з Ромна мусила вже підводу до хутора найняти, бо йти вже була їй несила. Вона так хотіла була зайти ще до Густині, бо саме тоді там монастир поновляли, та не пощастило бідній! Злякався старий Яким, побачивши її. "Так змарніла й постарілася, мов із хреста знята" — говорив він.

— Чи не послати нам за знахаркою? — спитався її Яким.

— Пошліть, бо страх нездужаю!

Яким не послав, а сам поїхав на село й при-

віз знахарку. Знахарка лікувала її місяців зо два, та не допомгла їй.

За своєї найніжнішої молодости (тоді мені 13 літ було) чумакував я з небіжчиком батьком. Виїзжали ми з Гуляй-Поля; я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що в балці над Тикичем лежить, а на степ, що далі за Тикичем простягся, дивився та думав (а про що я тоді думав, то тільки один Бог розгадати може). От перейшли ми собі вбрід через Тикич, виїхали на гору, дивлюся я, а там знову степ та степ, широкий без краю, тільки ліворуч щось, ніби лісок, ледве мріє. Питаюся в батька, що це видко.

— Девята рота, — відповідає він мені. Але мені цього не досить. Що ж то за девята рота? — думаю собі.

Все степ та степ.

Нарешті в Дубовій Балці заночували.

Другого дня той самий степ і ті самі дитячі

думки.

— А ось і Єлисавет! — каже батько.

— Де? — спитав я.

— Он на горі циганські шатра білють.

Опівдні доїхали ми до Грузівки, а другого дня вранці й до самого Єлисавету.

Сумно мені, сумно згадувати тепер мої молодощі, моє юнацтво, мої дитячі літа безтурботні! Сумно мені згадувати ті степи широкі, безкраї, що я бачив тоді й уже ніколи не побачу.

Побуваши в Таганрозі та в Ростові, Марко з своїми чумаками вийшов у степ, і не поштовим шляхом, а степом прямували чумаки через Орель та Старі Санжари. У Санжарах переправилися чумаки через Ворсклу й справили бенкет добрим людям. Купили три цebra горілки, найняли троїсту музику та й понесли горілку перед музиками. Кого зустрінуть,

однаково, чи пана чи селянина - "стій! пий горілку!" Музики грають, а чумаки всі до одного танцюють. Отак бучно пройшов Марко Санжари.

Те саме було й у Білоцерківці. Хоч у Миргороді й не було переправи, та чумаки й там свого додержали.

— Хорол хоч і невелика річка, — казали вони, — а все таки треба свято відбувати.

І відбували свято. У Миргороді вони взяли горілки вже не чотири цебра, а цілу бочку й усе місто покотом поклали. А вже про музики та про танці нема що й казати.

З Миргороду з Божою допомогою вийшли на Ромодан, попасли воли та й потягли Ромоданом на Ромен.

Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи співають.

А ти, Марку? Чому ж ти не співаєш з това-

ришами-чумаками? — Ой, тому ж я не співаю з товаришами-чумаками, що покинув я вдома дівчину молодую. Що там тепер із нею? Везу я їй з Дону парчі, оксамиту, всього дорогого, а вона, молода, може вже й з іншим побралася?

І чим ближче вони підходили до корчми, від якої йому треба праворуч повертати, тим він сумніший ставав.

І чого це мені та наймичка з голови не йде?.. А може вона скаже? — додавав він, роздумуючи.

Минули Лохвицю, прийшли й до корчми. Попрощався Марко, як годиться, з своїми товаришами-чумаками, подякував їм за науку й повернув собі на хутір із своїми возами.

Путь недовга: всього може верстов із п'ять, та все ж він спинився з валкою ночувати в полі. Наймити собі ночують у полі біля возів та волів, а він подався до своєї милої.

Серце моє! Доле моя!

Моя Катерино!

промовив він до неї, коли вона вийшла до вишневого садочку. Багато таких слів говорив він, їй, бо не знав, що вдома діється. А вдома діялося ось що:

Ворожка своїми ліками довела бідолашну Лукію до того, що Яким просив пан-отця Ніла з причтом відправити над нею маслосвятіє... Після цього духовного ліку Лукії покращало: вона принаймні почала говорити. Перше, що вона промовила, був запит:

— А чи не прийшов іще?

— Хто саме? — спитав Яким.

— Марко! — ледве прошепотіла вона.

Надвечір їй полегшало, й вона прохала Якіма послати їй на полу. Коли перенесли її на піл, вона кивнула Якимові, щоб сів біля неї. Яким послухався, й вона пошепки промовила до нього:

— Я його не діждуся, помру! Є в мене гроші, — віддайте йому. Всі гроші, що я від вас брала, сховані в коморі, на горищі, під соломяним жолобом. Оддайте йому; то я їх для нього ховала; та ще віддайте йому образок Марка святого Гробокопателя, що я принесла з Києва, а його молодій, як стануть до шлюбу, віддайте обручку від святої Варвари, а собі, тату мій, візьміть шапочку святого Івана.

І помовчавши, сказала:

— Ох, тяжко стає мені! Не діждусь його, помру! А він мусить бути близько, я його бачу.

Помовчавши, знову спитала, чи скоро світатиме.

— Треті півні оце тільки проспівали, — відповів Яким.

— Дай, Господи, мені ранку діждати, хоч подивитися на нього. Він ранком приїде.

А Марко тієї ночі, як вона сповідалася Якимові, цілував свою наречену, стоячи з нею під калиною, говорив їй солодкі, сердечні й п'янкі речі молодечі, а замовкнувши, довго мовчки дивився на неї та все цілував її прекрасні карії очі.

Проспівали треті півні, стало на день займатися.

— До завтраго, моє серце єдине! — сказав Марко, цілуючи свою наречену.

— До завтраго, мій голубе сизий! — і вони розсталися.

— Іде, йде... — шепотіла недужа, коли зішло сонце. — О, чуєте! ворота рипнули.

Яким вийшов із хати й зустрів Марка, що саме входив до двору з чумаками.

— Іди швидше до хати! — сказав, зрадівши, Яким — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко ввійшов до хати. Хора, побачивши його кучеряву голову схудлими руками й шепотіла руки, промовляючи: Сину мій! Моя дитино, йди, йди до мене!

Марко наблизився до неї.

— Сядь, сядь біля мене, схили до мене свою голову.

Марко мовчки послухався. Вона схопила його кучеряву глову схудлими руками й шепотіла йому до вуха:

— Прости! Прости мене!.. Я... я... я твоя мати...

Коли Яким повернувся до хати, він побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги в мертвої вже наймички.

25 лютого 1844 р.[1]

Переяслав

Примітки:

[1] Ця дата фіктивна: Шевченко написав повість у Новопетровському форті 1853 р.
(Ред.)

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том шостий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. стор. 143-228.

Переклад: В. Сапіцький. За редакцією М. Славинського, П. Зайцева, М. Рудницького й О. Лотоцького.

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІ-УС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський

Електронне форматування: Максим Тарнавський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво"

www.chtyvo.org.ua

Тарас Шевченко

МУЗИКА

(Переклад: В. Сапіцький)

Повість

ЧАСТИНА ПЕРША

Якщо Ви, ласкавий читальнику, — прихильник рідної старовини, то, коли будете проїздити через місто П[рилуку] п[олтавськ]ої губ., ражу вам спинитися на добу в цьому місті (якщо ж це трапиться не восени й не зимою, то можна й зо два дні пробути) та, по-перше, познайомитись із отцем протоєреєм Іллею Б[одянським], а, по-друге, з оцим самим пан-отцем Іллею відвідати напів-зруйнований Г[устинський] монастир, що по тім боці річки Удая верстви зо три від м. П[рилуки]. Можу вас запевнити, що не пожалуєте. Це справжнє Сенклерське абатство. Тут усе є: і канал глибокий та широкий, що його колись

наповнював водою тихий Удай, і вал, і на валі високий зубчастий мур із внутрішніми проходами та стрільницями, і безконечні льохи, чи підземелля, і в землю врослі надгробки серед величезних суховерхих дубів, що їх, може, ще сам ктитор понасажував. Одне слово, усе є, чого треба для якнайповнішого романтичного образу, звичайно під пером якогонебудь Вальтера Скотта або такого, як він, списувача природи. Але я... за убожеством своєї уяви (по щирості кажучи), не берусь до такого діла, та й мова моя, правду кажучи, не про те йде. Це ж я тільки так собі, щоб оповідання повніше було, зняв мову про руїни Самойловичевого пам'ятника.

Я, бачте, з доручення Київської Археографічної Комісії відвідав ці півруїни і, звичайно, за допомогою вельмишановного пан-отця Іллі, дізнався, що монастир цей збудований "коштом і працею" нещасного гетьмана Самойловича в 1674 році, про що свідчить портрет його, яко ктитора, намальований на стіні всередині головної церкви.

Довідавшись про це все і зрисувавши, як умів, головну, чи пак святу, браму та пятибатьову церкву Петра й Павла та ще трапезу й церкву, де похований вічної пам'яті достойний князь Микола Григорович Репнін, а також і вцілілу циклопічну братську піч, зробивши, кажу, все це, як умів, я другого дня хотів був покинути місто П[рилуку] та поїхати до Л[убень] — подивитись на монастир, збудований побожною матір'ю Яреми Вишневецького-Корибута. Я вже склав був усю свою мізерію до чемодану і хотів послати фактора Лейбу на поштову станцію по коні, аж увіходить до хати господар та й каже:

— І не думайте, і не гадайте; ви тільки подивіться, що на вулиці робиться.

Я подивився у вікно: — і справді, брудною вулицею тяглися два чотирьохособові берлини, скількись коляс, бричок, вагонів різних розмірів та, нарешті, прості вози.

— Що це все значить? — спитав я свого господаря.

— А це значить, що один із нащадків славного п[рилуцького] полковника, сучасника Мазепи, — завтра іменинник.

Треба завважити, що господар мій був повітовий учитель російської історії і любив похвалитися своїми знаннями, особливо перед нашим братчиком — ученим.

— Так невжеж увесь цей транспорт тягнеться до іменинника?

— Овва! Це тільки початок, а побачите, що буде надвечір: у місті тісно буде!

— Добре. Та мені ж яке діло до вашого іменинника?

— А таке діло, що ми з вами возьмемо добру трійку коней та й чкурнемо удосвіта до Д[егтярів].

— До яких Д[егтярів]?

— Та просто до іменинника.

— Та я ж з ним не знайомий!

— То познайомитесь.

Я задумався. — А й справді, чи не чкурнути — правом дослідника старовини помилуватись на сільські імпровізовані забави? Це буде щось нове. Хай буде так!... І ми другого дня поїхали в гостину.

Почати з того, що ми збилися з дороги не тому, що було ще темно, коли ми виїздили з міста, а тому, що візник (справжній мій земляк!), переїхавши через удайську греблю, пустив віжки та сам про щось задумався, а коні, не будши дурні і пішли собі транспортним шляхом — звісно, з навички. Отож ми й приїхали до села І[ванківці]; питаємо першого стрічного дядька, як нам проїхати до Д[егтярів].

— До Д[егтярів]? — каже дядько. — А просто беріть на П[рилуку].

— Як то на П[рилуку]? Та ж ми їдемо з П[рилуки].

— Так не треба було вам і їздить до П[рилуки], — зовсім байдужно відповів дядько.

— То як же нам тепер проїхати до Д[егтярів], щоб не вертать до П[рилуки], га? — спитавсь я.

— Дозвольте, — тут десь неподалеку є село С[окиринці], що теж належить нащадкові славного полковника. Чи не знає він цього села?

— А С[окиринці], земляче, знаєш? — спитавсь я селянина.

— Знаю! — відповів він.

— А Д[егтярі] від С[окиринців] далеко?

— Ба ні.

— Так ти покажи нам дорогу на С[окиринці], а там ми вже якось знайдемо й Д[егтярі].

— Ходім за мною — промовив дядько й пішов вулицею попереду нашої хвацької трійки.

Він провадив нас повз стару дерев'яну однобаньову церкву та чотирьохкутну рублену дзвіницю; дивлячись на неї, я згадав картину незабутнього мого Штернберга "Посвячення пасок", і мені стало сумно. При імені Штернберга я багато-багато згадую.

— Оце вам буде шлях просто на С[окиринці], — казав дядько, вказуючи рукою на ледве помітну дорогу, що поблискувала між густою зеленою пшеницею.

Цікаво, що візник наш цілу дорогу від П[рилуки] до І[ванківців] та підчас розмови моєї з селянином усе мовчав і, тільки побачивши з-за темної смуги лісу криту білою бляхою баню, промовив: "Оце вам і С[окиринці]", а потім знов занімів. Це загальна риса вдачі

моїх земляків. Земляк мій, як щось і доладу зробить, то не розбалакається про свій хист, а як, борони Боже, вклепається, то вже зовсім рибою стає.

У С[окиринцях] довідалися ми про дорогу до Д[егтярів] і поїхали собі з Богом між зеленою пшеницею та житом.

Товаришеві моєму така подорож, здається, не зовсім подобалась, тим більше, що він претендував чепуруном бути (а треба вам сказати, що ми були одягнені цілком по-бальовому). Він, як і візник наш, теж мовчав і не промовив навіть: "Оце й С[окиринці]", — до того його розлютила курява та інші подорожні невдачі. Я ж, не зважаючи на фрак та інше причандалля, був зовсім спокійний і навіть щасливий, дивлячись на неоглядні простори, засіяні житом і пшеницею. Правда, і до мого серця закрадався сум, але сум іншого роду. Я думав і питався в Бога: "Господи, для кого засіє й зеленіє це поле?" Хотів був поділитися цим сумним запитом із моїм товаришем, та, подумавши, не поділився. Якби не це про-

кляте питання, що так недоречі зродилося в моїй душі, я був би цілком щасливий, купаючись, так би мовити, у тихо-хвильному морі свіжої зелені. Що більш наближалися ми до балю, то сумніше й сумніше ставало мені, і я ладен був, як то кажуть, завернути голоблі назад. Коли я дивився на обірваних стрічних селян, цей баль здавався мені якоюсь нелюдською забавою.

Чи так, чи сяк, а ми нарешті прибули до своєї мети — вже як сонце заходило. Не опишу вам ні освітленого вечірнім сонцем лісу ще прадідами посажених чудових дубів, серед яких здіймається бенястий бельведер величезного панського дому, ні тої широкої та величавої просіки, чи пак алеї, що провадить до дому, ні величезного села, заставленого повозами, кіньми, льокаями та фурманами; не опишую тому, що перед тим, як вїхали ми до алеї, зустріла нас безконечна кавалькада амазонок та "амазонів" і зовсім збила мене з пантелику; але товариш мій не сторопів: він моторно вискочив із воза та хвацько кланявся всій кавалькаді, з чого побачив я, що він не-

абиякий жартун. Коли амазонки, амазони і, нарешті, груми чи джокеї поминули нас, я також зліз із воза, розплатився з нашим візником та на запит його: "Де ж я буду ночувать?" — сказав: "В зеленій діброві, земляче"; після чого він посвистав та й подався в село, а ми скромно пішли чудовою алеєю до панського дому. Та щоб надати собі вигляду, що ми хоч трохи скидаємось на джентельменів, зайшли ми до так званої паничівської офіцини недалеко від головного будинку, де нас зустріли джентельмени найнепристойнішого вигляду. Звичайно буває, що люди після доброго обіду та неабиякої пиятики просто сплять собі, а в них було це якось навпаки. Вони скакали, кричали та чорт-зна-що виробляли, і всі, звичайно, в "шотландському" вбранні. Цинізм, щоб не сказати мерзота, та й годі. Вергілій мій якось допросився умивальника з водою та миски, і ми, вмивши в коридорі свої обличчя та витрусивши пил з фраків, подалися до саду в надії зустріти господарів.

Надія нас не обдурила. Ми ввійшли спочатку до дому і, пройшовши дві залі, опинилися

на терасі, уставленій найрозкішнішими квітами. Зійшовши з тераси і пройшовши старанно посипаною піском доріжкою через зелений майдан (що його з патріотизму зовуть "левадою"), увійшли ми в сад, — на немале моє диво, не англійській і не французький сад, а просто в натуральний дубовий ліс чи діброву. І коли б не блищали жовті доріжки між старими, темними дубами, то я зовсім забув би, що я в панському саду, а не в якійсь незайманій діброві. Вергілій мій повів мене до високого, розлогого, величезного дуба й показав мені в його стовбурі невеличкий проріз — ніби малесеньке віконце, сказавши: "Подивіться в це віконце!" Я подивився і, звичайно, нічого не побачив. — "Подивіться уважніше!" Я подивився уважніше й побачив щось подібне до образу Божої Матері. І справді, був це образ Іржавецької Божої Матері (так пояснив мені мій Вергілій), врізаний у цей дуб славним п[рилуцьким] полковником через рік після полтавського бою.

Слухаючи пояснень про цю історичну подію, я не помітив, як ми знов вийшли на лева-

ду, де й зустріли господаря та господиню, оточених юрбою своїх усміхнених гостей.

Вергілій мій досить зграбно, як на повітового вчителя, вклонився господареві та господині, а господар поблажливо простягнув йому вказівний палець лівої руки, оздоблений коштовним перстнем. Вергілій улесливо схопив його палець обома руками і представив мене, як свого друга та вченого побратима. Я й собі також уклонився — сказати правду — досить по-вченому, себто по-ведмежому, і після того до гурту гостей приєдналися ще два члени.

Не описую вам ні господині, ні господаря, бо підчас нашої авдієнції надворі було майже темно, отже роздивитися докладно не можна було. Та хоч як гарна картина в цілому, а коли маляр не подбав про подробиці, то картина його зостанеться тільки ескізом, що на нього справжній знавець та аматор подивиться й лише головою похитає та відійде, зідхнувши, до портретів Зарянка — милуватися на герби, з убийчою докладністю вимальовані на гудзиках якогось віц-мундура.

А щоб знавець та прихильник викінчених картин не покивали головою, обмежуся тільки першим вражінням, — найважливішою, на думку психологів, рисою в змалюванні характерів.

Перше вражіння, яке справила на мене господиня, було дуже миле, а господар — навпаки. Можливо, що то вказівний палець лівої руки, так ласкаво простягнутий моєму приятелеві, викликав прикре вражіння. Весела юрба гостей поволі сунула до дому, вже блискуче освітленого всередині; на терасі ж іще тільки розвішувано різнокольорові ліхтарі серед розкішних квітів та цитринових дерев.

Ледве господар із господинею ступили на терасу, кріпацька оркестра вдарила славнозвісного марша з "Вільгельма Телля", після марша таки зараз, не відідхнувши, — полонеза, — і баль розпочався в усій своїй пишності.

Якийсь учений муж (здається, барон Боде) поїхав із Тегерану до руїн Персеполісу і до-

сити докладно описав свою подорож аж до долини Мардамт; побачивши ж величаві руїни Персеполісу, сказав він: "Багато подорожніх описувало ці славнозвісні руїни, то мені тут зовсім нема що робити." Те саме можу і я сказати, дивлячись на провінціяльний баль, хоч подорож моя не мала на меті опису провінціального балю і не звязана з такими труднощами, як подорож із Тегерану до руїн Персеполісу, та й порівняння вживаю, сказати правду, дуже ненатурального; та що робить? — як прийшлося, так і буде.

Прочитавши першу-ліпшу повість сучасного нашого красного письменства, ви всюди знайдете опис якщо не столичного, то вже неодмінно провінціального балю, та, звичайно, з усякими додатками про вбрання, поведінку, чи то манери, і навіть самі обличчя, начебто природа для провінціяльних левиць та левів особливі форми творила. Дурниця! Форми ті самі, а якщо є між ними різниця, то тільки та, що провінціяльні леви та левиці безперечно більш освоєні, ніж столичні, чого, скільки мені відомо, описувачі провінціаль-

них балів не завважили. Отже, всі балі вже описані, почавши з балю на фрегаті "Надежда" і скінчивши російською гульнею на німецький лад, де устьсисольські хлопці "трошечки попустували". І про провінціяльний баль можу сміливо сказати, що мені [там] зовсім нічого робити, хіба що милуватись на свіжі, здорові обличчя провінціяльних красунь.

Одне мене на цьому балі трохи здивувало, а саме те, що не видко було ні одного мундура, не вважаючи на те, що в п[рилуцькому] повіті стояв стрілецький батальйон. Не догадуючись, які тому причини, я звернувся до свого Вергілія; а Вергілій мій саме у цей мент виробляв у кадрилі найкласичніші "па". Я терпеливо дожидав кінця останньої фігури кадрилі, а тимчасом відповідав здогадами на питання. Може, — думав я — вони того?.. Але ні, ця професія належить більше гусарам і взагалі кавалерії, а вони ж піхотинці, та ще й з "науковим" кантом. Ні, тут щось не тее!

Саме тоді кадриль скінчилась, і спітнілий мій Вергілій підійшов до мене.

— Ач, як танцюємо! — промовив він, обтираючись.

— Нічого, незгірше, — відповів я безуважно.

— А ось що, — сказав я йому мало не пошепки — чому це на балю немає військових?

— Їх майже ніде не приймають, тим більше у такому домі, як дім нашого Амфітріона.

— Дивно! — подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Тут заграли вальс, і ментор мій закрутився з якоюсь апетитною чорнявкою. А я, пропхавшись якимось між глядачами та глядачками, себто між покоївками та льокаями, що стовпилися біля відчинених дверей, вийшов на

терасу та думав про те, як

Мы подвигаемся замѣтно...

* * *

Баль увінчано найрозкішнішою вечерею і не покроплено, не запито, а дослівно залито шампанським усяких марок. Мене простовжах ударило від такої розкоші.

По вечері Амфітріон запропонував гросс-фатера, і щасливі гості прийняли це з захватом.

Гросс-фатер почався і тривав з усією сільською простотою, аж поки не вийшло сонце.

Красуні, особливо ж красуні типу героїнь покійного Бальзака, себто красуні не першої свіжости! Не ражу вам танцювати до сходу сонця. Влада, що ви її зберегли над нашим бідним серцем при світлі свічок, зникає при

світлі соняшному, а чари, нав'яні вами за ніч, заступає якесь гірко-неприємне почуття, подібне до переситу. Але ви, неситі пожерачки бідних сердець наших, в своєму тріумфі й не помічаєте, як наближається день, і сила ваша щезає, немов прозорий туман, що розстелився над болотом.

Так думав я, покидаючи веселий, невимушений гросс-фатер і пробираючись між дубами до нашого табору (гості не зміщалися в будинках; напиналося кілька шатрів у кінці саду, — це й був обоз, або, точніше, циганський табор). Наближаючись до шатрів, що блищали в темній зелені, я немало здивувався, почувши в одному шатрі пісні та регіт. Це були друзі-питухи, що воліли самоту (не можна сказати, щоб повну), ніж світову суєту. Я пробрався якимось до свого шатра, нашвидку перемінив фрак на блюзу і зник між кущами ліщини.

Я не знав, що до саду підходить став, і мені здавалося дивним, коли на [його] ясному тлі почало зарисовуватися густе, темне гілля лі-

щини. Я вийшов на галявину, і передо мною в усій красі своїй стало озеро, отінене старими берестами, чи то вязами, та мальовничими вербами. Чудова картина! Вода не ворухнеться — суще дзеркало, і верби-красуні начебто підійшли до нього групами — помилуватись на свої розкішні, широкі віті. Довго стояв я на одному місці, зачарований цією чудовою картиною. Мені здавалося блюзнірством — порушити найменшим рухом цю урочисту тишу святої красуні природи.

Подумавши, я все ж зважився на таке блюзнірство. Мені спало на думку, що не погано було б зо два-три рази пірнути в це зачароване озеро, і я це миттю виконав.

Після купання мені стало так легко й радісно, що я подвійно відчув красу краєвиду й вирішив натішитись ним до краю. Для того уместився я під розлогим вязом та з насолодою замилювався чарівливою природою.

Оглядав я її, одначе, недовго. Я прихилився до береста й безтурботно заснув. Уві сні по-

вторилась та сама радісна картина, з додатком балю, — дивно тільки, що замість звичайного вальсу я бачив уві сні відому картину Гольбейна "Танець смерти".

Видіння мої перервав пронизливий жіночий сміх. Розплющивши очі, я побачив жваву зграю німф, що плескалася й вищала у воді, і мені хоч-не-хоч довелося відіграти роллю нескромного Актеона-пастуха. Одначе, я скоро запанував над собою та повзком заховався в кущах ліщини.

В одинадцятій годині вранці дзвін сповістив нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості розкошували ним у своїх кімнатах). На сей радісний благовіст гості посунули з своїх самітних захистів на пишну терасу, прикрашену столами з чайним начинням і кількома пузатими самоварами та кавниками. Не встиг я докінчити другої чашки світло-брунатного сиропу із сметанкою, аж залунав вальс, і крізь відчинені двері я побачив у залі кілька пар, що кружилися в танці. "Коли ж вони накружаться?" — подумав я і, сходячи з тераси,

зустрів свого Просперо, який мені сказав нишком, що сьогоднішній вечір почнеться концерт; це мене немало втішило, хоч, сказати правду, сподівався я небагато. Одначе, я помилився.

Незабаром після вечірньої прохідки гості зібралися, одягнені, як кому трапилось, себто одні в сурдутах, інші в пальтах, а ті, що додержували доброго тону або вдавали з себе англomanів, прийшли у фраках; про вбрання ж ніжної статі нема що й казати. Це вже всьому світові відомо, що ні одна жінка, хоч би не знати, якою красунею була, не завагається разів зо двадцять на добу змінити своє вбрання, якщо має зустріти юрбу хоч би й потвор, аби не своєї статі. Прошу не гніватися, любі мої читальниці, — це не вигадка, а нерушимий факт.

Гості зібралися і посідали на свої місця, звичайно, з певним розбором: значніші висунулись наперед, а дрібнота (між нею і нас, Господи, постав) розташувалася в кіосках, у потемках, між колонами. Коли все втихомири-

лося, на підмостках у вигляді сцени з'явився досить опасистий з колишніх кріпаків капельмейстер з цілком льокайським обличчям.

— Учень славного Шпора! — прошепотів хтось біля мене.

Ще хвиля, — і гримнула "Буря" Мендельсона, та, сказати правду, гримнула і гриміла далі — вдатно. Мене не на жарт вразила віолончеля. Віолончеліст сидів ближче до авансцени, ніж інші музики, неначе напоказ (воно й справді так було). Це був молодий чоловік, блідий та худорлявий, — все, що я міг розгледіти з-за віолончелі. Сольо свої він виконував з таким чуттям та мистецтвом, що хоч би й самому Серве так не сором. Здивувало мене одне, — чом йому не плескають. Мені ж самому починати не личило. Що я за суддя, та й що за гість такий? — Бог-зна що й Бог-зна звідкіля! Що скажуть гості першого розбору?

Тимчасом "Буря" скінчилась, і я почув такі, стиха виголошувані, похвали артистові: "От

так Тарас! от так молодець! Недарма в Італії побував!"

Поки ладналася оркестра, встиг я довідатися від сусіди дещо про артиста, що мене зацікавив. Почалась увертюра з "Преціози" Вебера, і я, на моє диво, побачив віолончеліста із скрипкою в руках, мало не поруч капельмейстера, і тепер міг його краще розглядіти.

Це був молодий чоловік, літ двадцяти, стрункий та граціозний, з чорними живими очима, з тонкими, ледве усміхненими устами, високим, блідим чолом. Одне слово, був це джентельмен першого, та ще й найсимпатичнішого роду.

Коли він виконав арію Преціози, я не втерпів, закричав "браво!" й почав щосили плескати в долоні. Усі, звичайно, подивились на мене, як на божевільного. Одначе, я не злякався, плескав далі та кричав "браво!" — аж поки волові очі самого господаря не примусили мене схаменутись.

Оркестра знову ладналася, але я, не сподіваючись почути щось краще, вийшов із залі до саду. Ніч була місячна, тепла та тиха. Я блукав неподалеку дому, і з хаосу звуків до мене долітали чудові звуки віолончелі або скрипки. Образ сумного артиста, з його меланхолійною усмішкою, наче живий, носився передо мною. "Де я його бачив? Де я його зустрічав" — питав я сам себе і після довгого напруження пам'яті згадав, що я бачив його під час обіду з рукою, обгорнутою в серветку, за стільцем самого господаря.

Я мало не зомлів після такого відкриття.

Музика стихла, і я пішов доріжкою через леваду до старовинних таємничих дубів. Проїшовши трохи, я почув за собою тихий шелест кроків, озирнувся й пізнав віолончеліста, що йшов слідом за мною. Я звернувся був до нього з запитом, але він випередив мене: схопив мої руки та з сльозами притиснув їх до своїх уст.

— Що ви! що ви! що з вами сталось? — пи-

тав я його, пориваючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — говорив він пошепки. — Ви — одна-єдина людина, що слухала мене й зрозуміла мене!

За сльозами він не міг далі говорити. Я мовчки взяв його під руку і припровадив до дернової лавки, що оточувала столітній розлогий дуб.

Довго ми сиділи мовчки; нарешті він промовив:

— Ви до мене дуже ласкаві.

Тут залунав голос, що кликав його на ймення.

— Ідіть до виноградної альтанки, — сказав він, підводячись. — Я в цю ж мить прийду до вас.

І він поспішно віддалився.

Дивлячись услід за ним, я думав: ось надхнений міннезінгер XII віку. Одначе, як ми недалеко відійшли від шляхетних лицарів-розбійників того смутного віку! А освіта йде собі вперед великими кроками...

Я встав з лавки й пішов доріжкою, що вела до виноградної альтанки. Не знаю, чому, але я не сподівався почути від нього, як це звичайно буває, його безрадісну історію, і, хвалити Бога, я не зовсім помилився. Правда, він висловив передо мною може навіть більше, ніж сам хотів; але промовив він до мене не простою нашою, вбогою мовою, — це були божественні звуки, в яких відбився луною стогін стражденного непорочного серця.

Прийшов він до мене до альтанки з віолончелею і, ні слова не сказавши, почав ладнати інструмент та, наче для проби, ніби жартома, заграв відому каватину з "Норми". Мені з цими звуками аж дух зайнявся. Не відводячи смичка від струн, він заграв одну з сердечних мазурок Шопена. Скінчивши мазурку, він ледве чутно промовив: "Ось у нас і свій баль".

Програв він іще кілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердечнішу за другу.

Наприкінці останньої мазурки я помітив крізь листя винограду німі обличчя численних слухачів; це були покоївки, льокаї та форејтори приїжджого панства. Вони покинули вікна, через які задивлялися на німецькі танці своїх вимуштрованих панів та паній і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей мій, відпочивши трохи та наладнавши свою ліру, провів смичком по струнах, — і полялася повна сердечної, солодкої туги, моя рідна мелодія на слова:

Котилися вози з гори
Та в долині стали.

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, і так варіював, що я нічого подібного в житті своєму не чув, та, здається, і не почую ніколи. Слухачі навколо альтанки підчас гри не ворухнулись, а коли він скінчив свої чудові варіяції, слухачі ще довго слухали, не пере-

водячи духу, нарешті всі разом зідхнули і знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки і знаком просив його вийти з альтанки. Ми вийшли й довго ходили мовчки доріжкою, неначе боялися заговорити. Нарешті я, опанувавши себе, спитав його:

— Де ви вчилися?

— Спочатку вдома.

— А потім?

— А потім пан із панею їздили закордон і мене з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, я ходив кілька разів до Шпора і більше ніде не вчився.

— Аджеж Шпор грав на скрипку?

— Так я й учився в нього на скрипку; скрипка й є мій справжній інструмент, а віолончеля — це вже так собі.

— Що ж ви думаєте тепер із собою робити? Ви ж правдивий, великий артист!

— А що я маю з собою робити? Повіситись, — більше нічого.

Сказати правду, я й сам не міг йому нічого кращого провістити.

— Минулого літа — промовив він — приїздив до нас із Качанівки Глінка, слухав мою гру на скрипку та на віолончелю, хвалив мене та просив пана, щоб він одпустив мене на волю. Вони обіцяли йому, аленма тому, здається, і скінчилось.

— Не сумуйте, моліться Богові! Дасть Бог, усе буде добре.

— Я не трачу надії. Михайло Іванович, здається, такий добрий; на нього можна надіятись.

— Цілком можна, якщо він тільки про вас

не забув. Напишіть ви йому листа.

— Написати папишу, та як перешлю його? Я ж адреси не знаю.

— Я знаю, і ви передайте листа мені. Напишіть листа сьогодні, а я завтра буду в місті і подам його на пошту.

У цей час ми підійшли до альтанки, і він спитав мене, нахилиючись до віолончелі:

— Чи не заграли вам ще чого?

— Дуже вам дякую. Ви втомились, відпочиньте трохи та приготуйте на завтра лист.

І ми розійшлися.

Після вечері (перед сходом сонця), попрощавшись із господарем та господинею, я, не заходячи до табору, пішов до села, щоб найняти коня з возом для поворотної подорожі до міста або хоч до поштової станції. Та ба! у цілому величезному селі не знайшлося ні коня,

ні воза. Що й казати, заможні селяни! Пяниці, певно, та здебільшого ледарі, бо якжеж це може бути, щоб на все село ні одного коня з возом не знайшлось!... Дивні люди наші селяни! Як не завдати їм страху, то нічого й не буде. "Але ж вам либонь занадто страху завдали", — подумав я, дивлячись на голе село.

Що робити! Подався я до жида до корчми та й порядив у нього, звичайно, за жидівську ціну, шкапу на п'ять верстов до якоїсь там ферми. А звідти, як упевняв мене жид, можна хоч чвірку найняти до самої П[рилуки].

За допомогою послужливого Тараса Федоровича (віолончеліста) ми сяк-так запакували свою мізерію й виїхали з села шляхом на П[рилуку].

— Скажіть мені, що це за ферма, куди він нас тепер везе? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма — це хутір Антона Карловича. Чудові люди, себто він та Маряна Якимівна! Чу-

дові люди! Заїдемо, неодмінно заїдемо! Я вже їх дуже давно не бачив.

— Нехай і так буде, заїдемо. Мені вже тепер однаково гуляти, поки не виберусь на поштовий шлях.

— Не будете жалувати. Антін Карлович — дуже цікава людина. Він, бачте, почав і скінчив свою службу, як лікар у флоті, разів зо два подорожував навколо світу, кинув службу та й дістає собі повну пенсію. А тепер займає ще приватно посаду домового лікаря в нашого Амфітріона, а він йому ще в додаток і хутір з усіма угіддями подарував. Чого ще треба? Живи та Бога хвали.

— І давно він уже тут мешкає?

— А буде років десять з гаком.

— Чи вони люди сімейні?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховуються дві дочки помі-

щика — дуже милі діти, — і вони, можна сказати, стали їм за справжніх дітей. Одна, думаю, матиме вже літ із шість, а друга — на рік молодша.

— Що ж це їх не було видно на балю? Вони ж, певно, вже качучу танцюють. А ви знаєте, яка це прикраса балю.

— Ні. Я думаю, що вони качучі не танцюють, і, знаєте, мати хоче їх виховати в повній самоті та потім випустити в світ зовсім невинних, як двоє пташенят із-під крильця. Знаєте, мені ця ідея надзвичайно подобається, — морально-філософська та, можна сказати, поетична ідея. Як ви думаєте?

— Справді, поетична ідея, та ніяк не більше. — Я все ж не підозрівав, що Софія Самійлівна має діти. Вона така ще свіжа!...

— І прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тут зустрілись ми з селянином, який, знявши свій солом'яний бриль, уклонився. І, коли ми проїхали повз нього, він усе ще стояв з непокритою головою, дивився на наш повіз та, мабуть, думав: "Чорт його знає, що воно таке, чи воно пани, чи воно жиди?" — Пани, та ще такі, що з балю вертаються.

Звичайно, ви знаєте лубочний кунштик, що зображує як жиди на шабаш поспішають. Багато було спільного між цим кунштиком та нашим повозом, а, мабуть, і його пасажирами. Як же мав селянин не спинитись і не полюбуватись на такий пишний поїзд. А треба вам сказати, що курява не приховувала нашої пишноти, бо ми посувалися ходою, і тільки особи наші стирчали з глибокої жидівської брички, а сам господар ішов пішки, поганяючи свою худорляву шкапу.

Кілька разів до мене долітали якісь жидівські слова, що їх із зідханн'ям промовляв наш візник, та так часто повторяв ту саму фразу, що я мимохіть її завчив і просив його мені її перекласти, але він усе не згожувався, впев-

няючи мене, що це були недобрі слова.

— Такі сердиті, — додав він — що про них і думати недобре, не те щоб їх іще вимовляти.

Але я обіцяв йому гривню міді на горілку, і він, подивившись на мене недовірливо, сказав:

— Уні хушавке мес; по-вашому це буде значити, що жива людина без грошей все одно, що мертва.

Справжня жидівська приповідка!

Ось ми й їдемо собі доріжкою серед чудової зелені, осяяної ранішнім сонцем. Роса вже трохи попідсихала, і коники починали своє цвіркання в зеленому житі, таке тихе, таке мелодійне цвіркання, що, якби мене не вкусила муха за ніс, то я неодмінно б заснув. Зігнавши прокляту муху, я мимоволі поглянув уперед. Боже мій, та звідкіля ж це все взялося? Уявіть собі: з зеленої рівної поверхні, можна сказати, перед самим носом виринули

верхи тополів, потім показалися зелені маківки верб, потім цілий ліс розстелився по-під горою, а за ним розгорнулося по всій долині, наче білий обрус, тихе, ясне озеро. Прекрасна, радісна для душі картина!

Я штурханцями розбудив свого товариша й показав йому рукою на чудовий краєвид.

— Це ферма Антона Карловича. Ми тут встанемо та підемо пішки через гай, а він нехай спиниться біля шинку під горою. Давши розпорядження жидові, ми пішли до гаю; та до гаю не так легко потрапили, як гадали, бо він був обкопаний досить широким ровом, а протилежний бік рову був загорожений живоplotом, себто обсажений агрусом.

Узявшись з приятелем по-під руки (чого я між іншим, терпіти не можу), пішли ми вздовж живоplotу, обсаженого високими розкішними тополями. З-за тополів де-не-де просвічували молоді березові гайочки або темнів стрункий молодий дубняк; раптом стрункий ряд тополів переривав старий дуб,

що розсівся по-над самим ровом, простягнувши свої мальовничі віті далеко по-за рів аж на самий шлях.

Пройшовши доброї півверстви, ми дійшли до рогу живоплоту і звернули ліворуч стежкою, що вела з гори рівнобіжно з ровом. На цьому повороті перед нами стало в усій красі своїй тихе, ясне озеро, поросле густим зеленим очеретом та величезними розлогими вербами. Коли ми підійшли до озера, мені так і закортіло двічі або тричі пірнути в його прозору воду. Але проводир мій досить слушно завважив мені, що такий вчинок був би непристойний, тим більше, що в цей час ми підійшли вже до воріт парку, отінених двома старими вербами. Ми без труда відчинили ворота й увійшли до парку. Довга тінява доріжка вела до дому, що здалека білів крізь гілля. Не доходячи до дому, ми побачили осторонь, неподалеку від дороги, між деревами, людську постать у білій полотняній блюзі, в соломяному просторому брилі та з цигарою в зубах.

— Антонові Карловичу наше поважання! — закричав мій поводитир.

Постать у блюзі підняла бриль та, вийнявши з рота сигару, промовила:

— Просимо до господи!

Ми підійшли ближче. Це був сам господар парку або ферми, бадьорий, кремезний дід із цілком німецьким обличчям. Мій моторний провідник представив мене з усякими епітетами, а Антін Карлович з добродушною посмішкою простягнув мені руку та промовив:

— Дуже радий.

Я й собі промовив також якийсь лаконічний комплімент, і ми знову вийшли на дорогу. Не встигли ми ступити кілька кроків, як до нас вибігли з-за куща квітучої запашної черемхи дві біляві гарненькі дівчинки літ пяти або шести та кинулись до Антона Карловича, кричучи: "А що, злякали, злякали?"

Антін Карлович мовчки показав їм на нас рукою, і дівчатка покинули його та сховалися за кущем черемхи.

Тимчасом ми вийшли на зелений майданчик, що з одного боку прилягав до озера, а з другого до ґанку чистенького, біленького бу-диночка, пообсажуваного кущами бузку.

Чудове вражіння зробила на мене ця тиха граціозна картина.

Слідом за нами вибігли на лучку дівчатка, а з дому на ґанок вийшла молода, гарна собою жінка з книжкою та парасолькою в руці й пішла до дітей. Це була, як я потім довідався, ґувернантка-французка.

Ми ввійшли на ґаночок, і господар запропонував нам одпочити в тіні, а сам увійшов досередини.

Я на дозвіллі замилувався дітьми, що гралися на зеленій лучці та, сказати правду, на струнку, величаву постать красовитої ґувер-

нантки, замилювався до того, що не помітив, як до нас на ганочок вийшла сама господиня.

Уклонившись, я просив вибачення за свою неуважливність.

— Нічого, нічого, любуйтеся! У нас, хвалити Бога, є на що полюбуватись.

І вона лукаво всміхнулась та звернулась до мого товариша. Той почав був мене представляти, але вона нецеремонливо сказала йому:

— Не турбуйтеся, мені вже Антін Карлович представив. А ви краще розкажіть, як ви на балю веселилися.

І приятель мій заходився описувати їй баль, а я тимчасом приглядався до нецеремонливої господині дому.

Це була щонайменше тридцятипятилітня, дуже добре збережена чорнявка з великими, виразистими карими очима, з досить, як на її літа, свіжим румянцем на гладких лицях, з

кирпатеньким носом, з чудовими білими зубами, з ледве обвислим підборіддям. У цілому ж була вона справжній тип українки. Навіть голос її, особливо ж вимова, нагадували мені мою землячку, якусь жінку урядовця середньої руки або високої руки протопопшу, не зважаючи на те, що була вона одягнена, як правдива пані.

— А бодай вас із вашим балем! — скоромовкою промовила вона, стала в дверях та й зацокотіла:

— Уклінно прошу до покоїв! Ви хоч сьогодні з балю, та, мабуть, іще чаю не пили. Сказати правду, і ми оце тількищо встали.

Я пішов слідом за господинею, а товариш мій, як той, що знає місцевість, пішов шукати жида та розпорядитися щодо помешкання.

У першій кімнаті, досить великій, зустрів нас Антін Карлович уже не в полотняній блюзі, а в сірому пальті з літнього трико, і попросив мене сідати без церемоній.

— А ви, Маряно Якимівно, пошліть свою Ярину просити до сніданку Адольфіку Францівну з дітьми.

На поклик господині з'явилась покоївка, скромна та миловида, в сільському вбранні, і, доставши від Маряни Якимівни наказ у чистій українській мові, вийшла з світлиці.

Через кілька хвилин увійшла до кімнати гувернантка з двома дівчатками, а за нею й мій товариш. І всі ми посідали круг столу, увінчаного величезним самоваром. Якби я не знав, чиї це були діти, то подумав би, що Маряна Якимівна була їм справжня мати: так любо, так по-материнському любо вона їх доглядала. І, на немале моє диво, вона, звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французькому. "Ось тобі й жінка урядовця середньої руки! Ось тобі й протопопша вищої руки!" — подумав я. Мене Маряна Якимівна просто зачарувала, і, коли б вона зверталась до своєї Ярини (здається, єдиної служниці) по-московському, то я подумав би, що маю щастя

мати перед собою принаймні графиню або хоч просто даму вищого льоту.

Така сила упереження проти своєї рідної мови!

За чаєм я нагодою довідався, як на імя обом дівчаткам. Одну, здається старшу (обидві були однакові на зріст), звали Лізою, а Другу Натусею. І такі вони були схожі одна на одну, що, якби їх пересадовити з місця на місце, то й не знав би, котра з них Ліза, а котра Натуся. А обидві вони були надзвичайно подібні до своєї любої нені.

Господиня, між іншим, звернулась до мене і спитала, чи сподобався мені концерт у Д[егтярях].

— Аджеж там напевне не обійшлося без концерту?

Я підтвердив.

— Ну, а віолончеліст? Правда, гарний?

— Чудесний! — відповів я.

— Це наш великий приятель, і окрім того, що він чудовий артист, треба знати, що він і людина з якнайніжнішим, якнайблагороднішим серцем. Та що маєш робити? — додала вона, зідхнувши. Ліза та Натуся плачуть, коли не бачать його два дні поспіль, а про Адольфіну Францівну нема що й казати, сказала вона, шуткуючи, та поцілувала гувернантку у щічку, що аж запалала, з чого я побачив, що вона розуміє по-російському.

Мені було дуже мило почути таку думку про людину, що її я з одного разу полюбив, як щось близьке моему серцю.

Після чаю Антін Карлович звернувся до нас і запросив до своєї хати.

— Я до них тільки в гостину захожу, а хата моя в садку. І він узявся за свій бриль. Ми пішли за його прикладом.

Біла, соломою вшита хата, до якої привів нас Антін Карлович, стояла серед овочевих дерев і була Антонові Карловичу за кабінет та разом і за сторожівню. Справді німецька штука!

Хата Антона Карловича, як взагалі українські хати, була розділена сінями на дві половини: на властиву хату з кімнатою та на так звану комору. У коморі, освітленій одним вікном, містилася в нього аптека й бібліотека, у сінях лабораторія. Такий висновок можна було зробити з того, що на широкій грубі стояв лембик, реторта та шклянні й черепяні слоїки. Стіни світлиці, чи кабінету, були прикрашені луками, стрілами, томагавками та іншим знаряддям дикунів, що й свідчило про кругосвітню подорож Антона Карловича. Під стінами стояли дві канапи, а між ними при стіні простий дубовий стіл і на ньому електрична машина.

— Чи не бажаєте відпочити з дороги, а я тимчасом навідаюсь до Д[егтярів]: я ж там домовий лікар. До побачення!

І він залишив нас у своєму кабінеті повними господарями.

— Не думав я, вирушаючи на бал, що потраплю до кабінету вченого мандрівника, та ще й скромного мандрівника! — подумав я вголос, коли ми zostалися самі.

— Та це ще нічого! — сказав мені товариш — ви зазирніть у кімнату, от де рідкі речі!

І справді ж рідкі! Уздовж цілої кімнати, під стіною — дубовий широкий стіл, позаставлюваний різноманітними й прегарними черепашками тропічних морів, а посередині стала, якраз напроти вікна, — плескувата скринька з аршин завдовжки та завширшки із скляною покришкою; вона містила в собі нумізматичні рідкості Антона Карловича.

Між монетами всякої форми та розміру побачив я австрійський таляр XVII віку з глибоко втисненим штампом, що зображав москов-

ський герб.

— А правда ж, цікава монета? — сказав мені товариш, указуючи на таляр, або, сказати краще, на цікаве тавро.

— Але що воно означає, це тавро? — спитав я його.

— А це, бачите, коли в 1664 або 5 році з українськими козаками ходив наказним гетьманом Іван Золотаренко, то наші козаки не схотіли брати платні московською монетою, ось їм і видали австрійськими талярами, поклавши московське тавро на кожний таляр.

Надивившись на рідкості Антона Карловича, я вийшов у садок, зоставивши свого товариша помріяти на самоті, себто трохи здрімнути.

Я обійшов увесь сад, або, краще сказати, парк, і не міг доволі налюбуватися на красу дерев, чистоту доріжок та й взагалі правдиво німецьку охайність, з якою це все утримує-

тяться. Наприклад, у кого, окрім німця, ви побачите, щоб між овочевими деревами були понасажені кавуни, дині та навіть кукурудза? У Німеччині це зрозуміле, але в нас цього просто не збагнеш.

Із саду вийшов я на греблю, пообсажену вербами. Налюбувавшись чистеньким, чепурним млинком з одним гуркотливим колесом та пройшовши греблю, я опинився в селі.

Хат у селі всіх, може, зо двадцять. Та що ж це за краса, — що хата, то й картина!

— Ось, — подумав я — і невеличке село, та весело. Спробував я у стрічного селянина спитатись, чи можна в них буде найняти коні до П[рилуки].

— Можна, чому не можна, — хоч пару, хоч дві пари, так можна.

— Добре. Так я зайду потім, поторгуюся.

— Добре, поторгуйтеся.

За селом я побачив панську клуню, позаставлювану скиртами всякого збіжжя. Підійшовши до клуні, я спіткав токового, і він показав підурядний йому тік, чи клуню. Я, як не агроном, дивився на все поверхово й розпитував теж поверхово; але з усього, що бачив та чув, я зробив висновок, що й завзятим агрономам не завадило б повчитися дечого в Антона Карловича або хоч у його токового.

Спитав я його й про ґуральню, чом, мовляв, Антін Карлович, маючи стільки збіжжя, не побудує собі хоч невеличкої ґуральні, і дістав таку відповідь:

— Бог їх святий знає. Я й сам їм казав, щоб збудували хоч невеличку. Навіщо? — кажуть — щоб пяниць голих по світі пускати? Не треба! Вони в нас такі дивні, і, Боже борони, як вони цієї проклятої горілки не люблять!

— Справді дивний чоловік. Ну, а селяни питаючі в вас у селі є?

— Ані одного.

— Дуже добре. Куди ж ви збуваєте своє збіжжя?

— А куди збуваємо? Нікуди більше, як у Д[егтярі]. Бачте, пани там бенкетують, а селяни голодують. Та ще мало того: у селі, окрім корчми, що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку для примани людей катеринка грає. Ось селянин сердешний і пропиває останню нитку під німецьку музику. Сказано: мужик — дурень.

— Зате пани змудріли! О, філантропіє! — подумав я та й розпрощався з токовим.

Підійшовши до греблі, я мимоволі спинився, щоб полюбуватися на старі верби, що опустили свої довгі зелені віті у світлу, прозору воду. А з-за цих розкішних вітів, з протилежного боку ставка, визирає з темної зелені білесенька, усміхнена хатка Антона Карловича і, як красуня милується своєю вродою перед

дзеркалом, так вона милується собою в прозорому тихому озері.

— Розкіш! — подумав я й пішов через грєблю до чепурненької хатки.

Під цей час Антін Карлович повернувся від своїх пацієнтів і, на велику мою втіху, привіз із собою милого мого віртуоза та ще й з віолончелею. Ми зустрілися з ним при вході до садка й по-приятельському привіталися, як дуже давні знайомі.

До нас підійшла Маряна Якимівна і, без церемоній взявши мене за руку, сказала:

— Ви, певно, найблагородніша людина, коли полюбили нашого милого Тараса Федоровича. Від щирого серця вам дякую.

Я мовчки поцілував її руку. У цю хвилину підійшов до нас Антін Карлович.

— Дивись, дивись, що наш гість робить! — сказала вона, звертаючись до чоловіка.

— Нічого, нічого, — казав, посміхаючись, Антін Карлович. — А чи не краще буде, як ми підемо та до борщу позалицяємось? Як ви думаєте, Маряно Якимівно?

— Та й справді краще. Прошу ласкаво, панове! — сказала вона, звертаючись до нас, і ми пішли обідати.

Чи багато з вас, панове, що маєте хоч одну кріпацьку душу, посадить біля себе кріпака, хоч би людина ця була найбільшим генієм у світі! Ручуся, що ні одного не знайдеться, окрім правдиво благородного Антона Карловича.

Тарас Федорович сидів між пустунками Лізою та Натусею, і вони йому, сердешному, не давали підчас обіду спокою. Чудова, благородна рівність? Ось як треба б жити між собою людям! Так що ж маєш робити? Не можна! Між іншим я почув кілька французьких речень, що ними обмінялись Тарас Федорович та гувернантка. Цим остаточно полонив мене

мій милий віртуоз.

По обіді ми, себто чоловіки, пішли до Антона Карловича в хату покурити. Та я не курець, і віртуоз мій, як виявилось, також, тому ми пішли собі пройтись по садку, аж вийшли на невеличку лощовину, де стояв невеличкий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Знявши краватку та сурдут, я приліг, прихилився на запашне сіно, а за мною, розуміється, так само й мій товариш. А щоб дрімота не взяла, зняв я здалека мову про двох дівчаток, що жили, так би мовити, на харчах у вельмишановного Антона Карловича.

— Які милі, прекрасні діти! — сказав я.

— І додайте, щасливі діти. Я не знаю, що з них було б, якби біля нашого розкішного села не було цієї ферми й цих добрих людей.

— А справді розкажіть мені, що це за оригінальна мати, що так виховує своїх дітей. Мені здається, що в таких літах дітям ніхто не мо-

же стати за матір.

— Маряна Якимівна зовсім її заступила для них. Ось що! Софія Самійлівна, їх мати з наймення, — дама з великого світу, а головне — красуня. Красуні стає ніяково, коли її хто питає про здоров'я її дітей. Для неї це те саме, що сказати: як ви, Софіє Самійлівно, попоганіли. До того ж вона, як дама світська, після кожного балю (а їх у нас буває щороку три, року ж переступного й чотири) мусить оддавати візити своїм гостям. А гостей, самі бачили, скільки понаїхало. А 17 вересня так удвоє стільки понаїде, ні на яку погоду не зважаючи, бо тоді вона сама іменинниця. Поки віддасть візити, гляне — другий бал ь готується, там третій... Отак і проходить рік. А там, як вибереться час, треба й до Петербургу поїхати: а то, каже, між цими хахлами зовсім зачерствієш. Так самі подумайте, чи за таким життям має вона час для дітей. І, на мою думку, вона нічого кращого вигадати не могла, як оддати їх до рук Маряні Якимівні.

— Я з вами згоден, що вони розумно зроби-

ли, та чи добре, це інше питання.

— Авжеж, тут серце матері сховалось під себелюбством світської красуні. Я, одначе, чув, що вона якось недавно про них згадала. Років за два вона хоче вислати їх до Смольного інституту: у п[олтав]ському, мовляв, вони зробляться хахлячками.

— І це правда. Як же вона не побоялася віддати їх М[аряні] Якимівні? А може вона думала їх охоронити французькою гувернанткою та німкенею-покоївкою?

— Та де там! німецька покоївка сама швидко хахлячкою стане, а за гувернантку нема що й казати. Послухайте, що я вам розкажу. Адольфіні Францівні заманулося вчитися російської мови. Ось Маряна Якимівна вчить її, та замість того, щоб навчити її російської мови, навчила її української. Софія Самійлівна через це мало не посварилася з Маряною Якимівною. І знаєте ще що: вона чудово співає деяких наших пісень. Попрохаймо її, щоб вона нам хоч одну заспівала.

— Неодмінно.

— Ось вони! ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледве встигли вдягнути сурдути, як підбігли до нас Ліза та Натуся і, схопивши поли сурдута Тараса Федоровича, потягли [його] в садок, примовляючи:

— Ходім, ходім! Вас мама просить грати.

Пройшовши кілька кроків слідом за мистцем, я побачив Адольфіну Францівну, що стояла, прихилившись до дерева, і, підійшовши до неї, сказав їй якийсь комплімент по-українському, на що вона зробила милу міну та зовсім не соромливо відповіла мені: "спасибі!" Ми пішли слідом за дітьми, розмовляючи, як близькі знайомі. Між іншим, на доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два вірші:

Лишенько з тобою.

І з таким милим виразом прочитала вона

ці вірші, що, коли б не знав я, що вона французка, то, не вагаючись, сказав би, що вона моя справжня землячка.

Залицяючись до мадам Адольфіни по-хлацицькому на французький манір, ми трохи відстали від дітей та арештованого [ними] мистця, коли ж підійшли до дому, то на ганочку наш мистець грав уже на скрипку танкову українську пісню, а перед ганочком Ліза й Натуся, піднявши догори рученята, начебто прикляскуючи, танцювали, примовляючи:

Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печенії.

Антін Карлович, сидячи на ганочку, добродушно посміхався, а Маряна Якимівна брала по черзі дітей на руки й цілувала з найщирішою материнською ніжністю. Оподалік стояла німкеня-покоївка і, захопившись жвавим мотивом пісні, прикляскувала в такт пальцями.

Тільки простодушні щасливі люди можуть

згрупуватися в таку картину.

У садку, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з повіткою, і замість призьби стояли навколо ґратчасті дерев'яні лавки, а перед хаткою стара липа і навколо неї — теж лавка, та не дерев'яна, а з дерну. Хатка ця була майстернею (себто робітнею) Мар'яни Якимівни. Тут сушилися овочі, варилися варення й фабрикувалися всякі знамениті настойки та наливки. А під липою Мар'яна Якимівна спочивала після трудів.

До цієї хатки виносили на ціле літо фортепіано, бо Мар'яна Якимівна, не зважаючи на свій прозаїчний вік та працю коло питва та істинного, зосталася в душі артисткою і любила в години дозвілля забувати про своє прозаїчне насущне існування та линути в світ гармонії, в небесні краї божественної фантазії.

Часто й довго сидючи під липою, добрий Антін Карлович курив свою сигару і слухав холодних практичних думок поета. Наче сніг перед лицем весіннього сонця, німецька фан-

тазія оживала, сигара гасла в устах, і старий молодів.

Ось до цієї заповідної хатки Маряна Якимівна запросила своїх гостей пити чай.

Після чаю в хатці запалили свічки. М-ле Адольфіна без усяких просьб та намовлювань (як воно звичайно з вихованими паннами буває) сіла до фортепіяна, а Тарас Федорович озброївся віолончелею, і після кількох акордів тихо, гармонійно, неначе з неба, залунала одна з божественних сонат божественного Бетховена.

Ми всі zostались під липою і підчас сонати сиділи, затаївши духа; навіть жваві діти — і ті пригорнулись до Маряни Якимівни, затихли і тільки, посміхаючись, поглядали одна на одну.

Після сонати Бетховена заграли не менш по-мистецькому й дві сонати Моцарта, потім деякі місця з славного "Requiem" та на закінчення зовсім несподівано:

Ходить гарбуз по городу...

Діти біля Маряни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов до хатки закурити сигару.

Тарас Федорович розвів такі варіяції на цей напіввеселий, напівсумний мотив, що діти знов мовчки притулились до колін Маряни Якимівни, а в Антона Карловича знов сигара погасла.

Чи багато людей у багатстві та розкошах проводять свої довгі вечори так нецеремонливо-просто і так велично-прекрасно, як ми, люди прості, мало не вбогі, провели оцей незабутній вечір? Я думаю, що не багато. І виходить, що справді прекрасному та велично-духовному не треба позолочуваних, ані навіть золотих ремісницьких оздоб.

Скінчивши варіяції, артисти наші вийшли з хати та звернулися до Маряни Якимівни з проханням, щоб і вона щонебудь для них за-

грала. Вона відмовилась. Ми приєднались до них — ніщо не допомогло:

— Завтра — каже — заграю, бо ж сьогодні це буде хрін після меду. Ходімо краще на прохідку. Ось дивіться, місяць з-за дерев виглядає.

І з цими словами вона ввійшла до хатки, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і ми всі, весело балакаючи, пішли любитися, як повний місяць визирає з-за млинів та з-за старої верби й відбивається в темній, прозорій воді. Мене зовсім зачарували і декорації, і оці добрі, прості люди.

Довго ми ще проходили по садку вдвох із Тарасом Федоровичем, який мене просто причарував до себе. Він, як це звичайно буває з довірливими добрягами, розповів мені історію свого сумного дитинства без усякого з мого боку намагання, як це теж звичайно буває поміж літературною братією, і розповів мені тому, що я його слухав з увагою, чи то, краще сказати, із спочуттям.

— "Батька — казав він — я не памятаю, і мати моя мені ніколи про нього нічого не казала. Власної хати ми теж не мали і, як то в нас кажуть, жили "в сусідах", себто переходили від одного господаря до другого, аж я почав ходити. Тоді вона, ставши вже вільніша, хотіла найнятися в когонебудь на рік, але її ніхто найняти не хотів, не знаю чому; може через мене, або тому, що вона була така худа та бліда; тільки, обійшовши без успіху всі села, найнялась вона нарешті в жида в корчмі. Не можу вам сказати, скільки саме літ прослужила вона в жида, знаю тільки, що був я вже чималим хлопцем, коли вона померла. А вмерла вона, оскільки пригадую, від сухіт. І як тепер памятаю, кілька день перед смертю прийшла вона до своєї комірчини, або, краще сказати, до стійла у хліві, лягла й більш уже з хліва не виходила. Кілька хвилин перед її смертю я приніс їй води в кухлику. Але вона вже не могла ні пити, ні говорити, а тільки поманила до себе рукою і, коли я до неї схилився, ледве-ледве доторкнулась рукою до моєї голови, поцілувала мене, і дві сльози вико-

тилися з її очей, що вже меркли. Потім вона тихо зідхнула й умерла.

"Сотський поховав її за карбованця, що їй був винен жид. А я вештався по селі, аж пристав до громади старців. Серед старців був сліпий кобзар, чи бандурист; йому й нараяли мене, як сумирного хлопця. Він і взяв мене замість свого попереднього поводитаря.

"І, знаєте, мені сподобалось моє нове становище, бо я мав хоч абиякий, а все ж притулок. А ще більш подобався мені сліпий, якого я водив. Це був молодий ще чоловік і, памятаю, надзвичайно худорлявий та з довгими пальцями. Особливо ж мені сподобалось, коли він сам для себе, поволі перебираючи струни бандури, тихесенько підспівував:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквіляє...

"Щось надзвичайне бачила моя дитяча уява в звуках та словах цієї тужливої пісні.

"Ось такий самий, як і тепер, був у Д[егтярях] баль з тою тільки різницею, що тоді й для старців обід варили, а тепер уже не варять. Ось і ми з юрбою старців прийшли на обід. Сидимо ми собі під деревом, і, дожидаючись обіду, наладнавши кобзу, кобзар мій заграє. Нас люди так і обступили. Грає він, а я розглядаюсь навкруги й бачу — до нас пани з панночками [йдуть]. Натовп, звичайно, розступився перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене і, поплескавши мене по лиці, промовила: "який гарненький!" І, звернувшись до панів, сказала: "я його неодмінно возьму до себе за пажа."

"Так воно й сталось! Другого дня я вже належає до численної двірської челяді. Та через те, що я, не знаю чому, не виявив хисту до обов'язків пажа, мене почали вчити співу, і я показував успіхи. А потім почали мене вчити також і грати, спершу на скрипці а потім і на віолончелі. — Ось вам моя проста історія, — додає він і замовк.

— Сумна, правду сказати, історія!

— Що ж робити? Минуле моє — справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що якби не ці благородні люди, я не знав би, що з собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, любіть своє прекрасне мистецтво, і Господь заспокоїть вашу стражденну душу та пошле щасливий кінець вашому терпінню.

— Не знаю, чи мій лист застане Михайла Івановича в Петербурзі.

— О, напевне! Він нікуди не виїхав; це було б відомо.

— Та й чи можна надіятись, що мій лист може мати успіх?

— Без усякого сумніву. Я дуже добре знаю Михайла Івановича. Це найдобріша, найблагородніша істота! Одне слово, це найдобродушніший артист. Ще ось що. Я завтра розпрощаюся з вами надовго, а може й назавжди,

але ви й ці добрі люди, та ці години, що ми їх укупі з вами провели, такі дорогі моему серцю, що для мене найбільшим дарунком були б ваші хоч коротенькі листи. Прошу вас, сповіщайте мене хоч вряди-годи. А про наслідки вашого листа до Михайла Івановича повідомте мене неодмінно. Завтра я дам вам свою адресу.

— І він обіцяв мені вести щоденник та щомісяця посилати його мені замість листів.

— Мені — сказав він — так любо перед вами у всьому відкриватись, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й пишучи, уявлятиму собі, що оповідаю вам особисто про свої враження.

У хаті Антона Карловича світився ще вогонь, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Вергілій мій так завзято хропів, що аж за хатою чути було. Незабаром і ми почали йому вторувати.

Назавтра вранці я пішов на хутір найняти

коні з возом, щоб їхати з супутником до П[рилуки], але Антін Карлович здогнав мене вже на греблі та завернув додому, кажучи, що добрі люди так не роблять, а Маряна Якимівна й чути не хоче, щоб ми раніше, як за три дні, покинули ферму: "Діти — і ті заплакали, почувши про такий неделікатний ваш учинок."

Від Маряни Якимівни вислухав я ще більш переконливу орацію. "І не думайте, — казала вона — і не помишляйте! Скільки на світі живу, так ще не бачила, щоб добрі люди вже другого дня із гостини виїздили; та ще й селянськими кіньми! Не те, що в нас, але, гадаю, і в німців так не ведеться; чи так, Антоне Карловичу? Ти ж німець, правда?"

— Такий я німець, як ти німкеня, — сказав Антін Карлович і засміявся.

— Ось і Тарас Федорович у нас зостанеться, — казала далі Маряна Якимівна.

— Йому тепер після балю там зовсім нема чого робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодні

українських пісень співати; діти як обіцяють вам хоч цілий день танцювати "гречаники".

— І метелицю, мамо, — промовили разом обидві дівчинки.

Встояти було не сила, і я піддався. Вергілій мій почав було говорити про службу, про обов'язки, про куратора.

— Вже хоч би ви мовчали, а то розносились із своїм куратором... справді, єйбогу! А ще старий знайомий... Ходім краще до моєї хати чай пити, а то з вами не добалакаєшся.

Переглянулись ми з Вергілієм та й пішли мовчки за Маряною Якимівною.

Погостювали ми в цих добрих людей іще два дні, і за цей час вдалося мені нарисувати олівцем кілька краєвидів щасливої ферми та — майже тільки контурами — цілу нашу компанію; на першому ж плані помістив я Натусю та Лізу, як вони танцюють "гречаники". Усе це ледве-ледве зарисоване. А проте

ось уже двадцятий рік минає, як я любувався на цю живу картину, і, дивлячись на цей ескіз, начебто знову люблююсь на цю живу картину і навіть чую скрипку та прикляскування пальцями служниці-німкені.

Здається мені, що ніякий ґеніяльний опис обличчя та місцевости не може так оживити того, що давно минуло, як кілька ліній, вдало проведених олівцем. Так це принаймні на мене впливає.

На четвертий день перебування нашого на благодатній фермі, десь коло десятої години вранці, гостинні й щасливі мешканці ферми з цілим своїм домом відпровадили нас, як найближчих своїх друзів. Навіть Натусю та Лізу взяли з собою. І відпровадили не тільки через греблю, а навіть через село аж до самої клуні. Тут ми всадовились у вигідній нетичанці Антона Карловича, запряженій парою добрих коней, та й покотили по гладкій, звертистій дорозі.

Довго стояли друзі наші на одному місці й

махали хустками. А одне з дівчаток, щоб краще було видно його хустку, скочило Антонові Карловичу на плече й з усієї сили махало хусткою. Нетичанка покотила швидше й швидше, і група наших друзів ледве мріяла на обрії. Ще чверть верстви, маленька логовина — і друзі зникли за обрієм. Я ще раз подивився позад себе, виїхавши на пагорок, та ба! окрім клуні та скирт, на обрії нічого не було видко. Мені стало сумно, так сумно, начебто я на довгий, неокреслений час розлучався із своїми близькими. Так воно й сталося.

Цілу дорогу приятель мій мовчав, з чого я дуже тішився, бо нездатний був провадити найпустішу розмову. Незабаром на обрії показалося наше місто П[рилука], а трохи ближче з-за темного лісу визирнули білою бляхою криті бані соборної церкви Г[устин]ського монастиря.

Коли ми проїздили повз цей замок-монастир, що його [саме] відновляли, мене надзвичайно прикро вразила нова, ще невиваплена чотирьохкутна вежа з плескатим дахом, ніби

каланча.

— Що це за потвора стирчить? — спитав свого приятеля.

— Це дзвіниця відновленої домової настоятельської церкви, що над малими воротами.

— І це, мабуть, якийсь костромський мастак-мужичок таку штуку змайстрував?

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній патентований мистець!

— Як же він майстерно підробився під ви-зантійський стиль!

— Будьте ласкаві, не глузуйте з нашого мистця. Його кваплять і грошей не дають. А ось як поїдете з П[рилуки] на Н[іжен], так побачите у селі поміщиці К. справжній "храм царя", що його цей мистець збудував. Навіть наш освічений знавець і протектор мистецтв Н., можна сказати: меценат наших днів, — і той подивився та й рота роззявив, а про не-

освіченого вже й не казати.

— Честь і слава вашому мистцеві.

Тимчасом ми вїхали до міста, а за годину я вже прощався з шановним педагогом, прохаючи його записувати — науці на користь — усе, що торкається археології і взагалі народньої вдачі, а саме; прислів'я, приказки, пісні, перекази тощо. А найпаче просив я його від часу до часу сповіщати мене про наших добрих друзів на фермі. Він обіцяв мені все по змозі виконати. І ми розлучились — розлучились надовго.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розлучаючись з моїм проводирем, не думав я тоді, що на довго-довго з ним розлучаюсь. Я тоді думав, що, може, на той рік поїду знов по Україні з доручення Київської Археографічної Комісії, побуваю в Чернігові, а з

Чернігова поїду через Ніжен до П[рилуки] й по дорозі подивлюся на хвалену церкву, збудовану коштом поміщиці К. та трудами патентованого мистця, архітектора Н., а в П[рилуці] погостюю день-другий у мого Вергілія, і, як буде можна, відвідаємо високодостойного Антона Карловича й Маряну Якимівну та налюбуюємось на їх чудову ферму.

Так я тоді думав, вийшло ж, що не так, як чоловік хоче, а як Бог дасть. Вийшло те, що я протягом двадцяти літ (од дня виїзду мого з П[рилуки]) не тільки не бачив Києва, Чернігова, Ніжена, П[рилуки] й мого Автомедона, і ферми, і всього, що я там бачив прекрасного, але не бачив протягом двадцяти літ ні мого любого рідного краю, ниже звуку рідного не чув.

Ось що іноді робить з нами доля!

Після двадцятилітнього мого мандрювання по чужих краях, вертаюсь я на Україну і, проїжжаючи смиренне місто П[рилуку], згадав про сіру хатку на розі брудних улиць і звелів

візникові, чи поштареві, спинитися біля цієї мізерної хатки. Зліз я з воза, вхожу на подвір'я, мене зустрічають два хлопчики; питаюсь, чи тут мешкає Іван Максимович С.

— Тут — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи вдома він?

— Ні, вони в школі.

— А чи є вдома хтонебудь старший за вас?

— Є мати вдома, тільки вони відпочивають; ми їх розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я згодом зайду. І я поїхав на поштову станцію.

День був чудовий, вже схилялося над вечір, і я, склавши свої речі, себто чемодан і клунок, на ганочку станційного будинку, "подорожню" ж оддавши завідувачеві, просив не спішитися з кіньми.

Так розпорядившись, я сів на свою мізерію, себто на чемодан, і заходився рисувати чудово освітлену західнім сонцем кам'яну церкву досить незграбної, але й досить оригінальної архітектури, збудовану полковником п[рилуць]ким Ігнатом Г[алаганом] тим самим, що перший зрадив Мазепу та перейшов на бік царя Петра, за що, по смерті полковника Носа, його поставлено на п[рилуць]кого полковника й обдаровано великими маєтностями в тому самому полку. Поки я зрисував цей пам'ятник славного полковника, сонце зависло над обрієм, і на вулиці показалася юрба школярів, а за школярською юрбою оподалік з'явилася худенька, похилена постать, з парасолем замість палиці в руці. Це був мій Вергілій, і я мало не побіг йому назустріч.

Довго стояли ми один проти одного посеред вулиці, і нарешті, після довгого пригадування, він простягнув мені руку й промовив:

— Антикварій! антикварій! Так це ви?... А я вас уже зовсім був поховав!... Та як же ви пе-

ремінились! Зовсім не пізнати...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з обличчя не пізнав. Прошу ж вас ласкаво відвідати мене в моїй убогій келії.

І ми, розмовляючи, підійшли поволі до воріт сіренької, давно мені знайомої хатки.

Біля воріт, як це звичайно в маленьких містечках буває, стояла вросла в землю лавка. Ми мовчки подивились на неї і сіли.

— Так, так, ось ви й помандрували, — сумно промовив Іван Максимович; — і на світ Божий подивились, мабуть і закордоном нераз побували... А я, як заліз у цей теплий куток, так і на світ Божий не показуюсь: сижуч собі, можна сказати, без усякого руху!...

І довго ми розмовляли, згадуючи кожний своє минуле. Між іншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одру-

жився з благородною і прекрасно вихованою, хоч і вбогою, дівчиною. "І думав — каже — я з нею вік свій у щасті та любові звікувати: та Бог судив мені вік свій у самоті коротати!" — І старий заплакав.

— Братіку! — почувся з-за воріт жіночий голос; — ідіть до хати, пора вечерять, діти спати хочуть.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми тут іще трохи посидимо... Сестричко! — додав він — з нами гість сьогодні вечеряє, то ви б там чоگونهбудь додали... хоч карасика за-смажили, та послали б Веклу по... знаєте, той...

— Пошлю, братіку.

— Так... На третьому році нашого блаженства — казав він далі повагом — вона покинула мене навіки. Правда, я ще не зовсім сирота: вона залишила мені свою малу дитину, для якої, можна сказати, я й животію. Того самого року в моєї сестри вмер нагло чоловік і також

покинув її з малою сиріткою; ось ми й зі-
йшлися з нею в один куток та й ділимо своє
лихо, як нам Бог помагає. Дітей я гадаю з Бо-
жою поміччю до гімназії... а потім...

— Братіку — почувся знов із-за воріт жіно-
чий голос — ходіть до хати! Надворі роса й
зимно, а ви в одному фраку.

— Зараз, зараз, сестричко! Ходімо до нашої
хати, бо й справді як би нам із вами не засту-
дитись. Ми ж не можемо з вами похвалитися
молодістю, що цвіте здоров'ям. Ходімо!

І ми покинули лавку та мовчки ввійшли
до хати.

Кімнатка, в якій я двадцять літ тому провів
по-бурлацькому кілька день, була та сама, але
й не та сама. Бідність була така сама, але була
це бідність умита й причепурена жіночою ру-
кою; на чистенькій підлозі — чистенькі до-
ріжки, над вікнами білі фіранки, на вікнах
бальзамини та геранії в вазонах; стіл, дощана
канапа, липові стільчики — ті самі, але якось

інакше виглядали. Що значить жіноча рука в хатньому побуті хоч би й охайного чоловіка!

У побуті людей цивільних це ще не так різко в вічі кидається, як у військових. Наприклад, зайдіть до кімнати нежонатого офіцера: справжня халупа — аж дхне люлькою та тютюном. А в жонатого офіцера — теж халупа, але в цій халупі скриня, що на ній у нежонатого спить деньщик із собакою, застелена килимом і заміняє канапу. На дощаному столику, замість тютюнниці та цвяха до колупання в люльці, — мережана ярославська серветочка, дзеркальце та якенебудь жіноче рукоділля. Одне слово, у родинному житті, навіть у злиднях, є якась свіжа матеріяльна принада: про принаду моральну вже не кажу...

Із другої кімнатки вийшла до нас бабуся в чорній хустці та в білісінькому очіпку, така мила й чистенька бабуся, яких я мало в своєму житті зустрічав.

— Представляю вам! Моя сестричка, Марія Максимівна!

Я вклонився.

— А це, сестричко, мій старий, добрий знайомий N. N.

Я знов уклонився, а вона сказала:

— Прошу сідати.

Я сів, а Іван Максимович подивився у другу кімнату і, звертаючись до мене, сказав:

— Яка ж у мене добра, розумна, догадлива сестричка! Уявіть собі, мені й на думку не спало запропонувати вам із дороги чаю, а це ж так приємно! Я живу в неї просто як у Бога за дверима. Та ну-бо, частуйте ж, моя люба, моя безцінна господине!... А дітки вже лягли спати, сестричко?

— Уже лягли, братіку, — відповіла бабуся, ставлячи на столі філіжанки з чаєм.

— То добре, я вам їх завтра покажу. А на

котрий годочок їм тепер пішло, сестричко? Вони в нас, знаєте, однолітки, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла по дванадцятому мине.

— Уже по дванадцятому! Боже мій, як швидко летять наші старі літа! — промовив він наче до самого себе.

— Дванадцять, дванадцять!... Але!... — майже скрикнув він, вдаривши себе долонею по лобі — трохи не забув! У мене є лист на ваше ім'я, його я його дістав ще перед шлюбом. Він так і лежить не розпечатаний... І знаєте, від кого?

— Не знаю — відповів я.

— Від нашого шановного, найблагороднішого Тараса Федоровича, памятаєте — віолончеліста на фермі Антона Карловича.

— Боже мій, якжеж би я не памятав! Я саме

хотів вас про нього спитати.

— Усе розкажу, дайте час! Багато є зворушливого та навіть повчального в житті цієї достойної людини. Я навіть записав деякі випадки з його життя; я, знаєте, сам хотів був на старі літа за літературу взятись, та, як прочитав Марлінського, мені й руки впали. Який блискучий, який геніяльний стиль!... Сестричко, будьте ласкаві, вийміть нам із нижньої шуфляди пачку паперів, що перевязані мотузочком.

Бабуся, не гаючись, принесла чималу пачку паперів, перевязаних мотузочком від голови цукру, і, віддаючи їх братові, спитала:

— Оці, братіку, папери?

— Ці самі, сестричко, дякую вам. — Ось, — сказав він, звертаючись до мене — ось скільки паперу напсовано, а все література винна.

І, розв'язавши папери, він почав їх перегортати та, спинившись на клаптику синього па-

перу, сказав:

— А пам'ятаєте, ви мене тоді просили записувати все, що почую з поезії та філософії простого люду, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю — кажу.

— Ось я й виконав ваше прохання. Тут ви багато премудрости знайдете... Та де ж цей лист? Чи не загубив я його? Ні, ні, ось він. Я посилав його до Києва на ваше ім'я, але мені його повернули. Вас уже в Києві не було. І він подав мені здоровезний конверт, кажучи:

— А знаєте що? Сьогодні маємо середу... Погостуйте в нас до неділі, а в неділю пустимосся з вами в путь, пам'ятаєте, так, як колись, тільки не на баль, а простісінько на ферму. Там ви побачите особисто й автора цього листа; до неділі ж я розберу ці клаптики та, мабуть, і вам дещо прочитаю.

Я погодився і, після довгих намовлювань брата й сестрички зостатися в них ночувати,

взяв лист і пішов на поштову станцію.

Чи вам доводилось читати лист, написаний вашим щирим другом, а одержаний трохи не п'ятнадцять літ пізніше? Хто не читав такого листа, тому я даремне намагався б оповідати та описувати вражіння, що його зробив на мене лист мого найдостойнішого друга Тараса Федоровича, вражіння невимовне, яке той тільки зрозуміє, кому доводилось такий лист читати.

Головний ефект такого листа той, що ви начебто тількищо розпрощалися й читаете рядки тільки вчора написані, а п'ятнадцять літ здадуться вам якимсь скороминущим сном.

Ось що писав мені мій неоціненний друг:

"Я був близький до смерти, чи, краще сказати, до божевілля, коли ми приїхали до Петербургу, і я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік, як закордоном. Ось причина, чому мій лист, що Ви його переслали йому,

зостався без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко нам, коли наші прекрасні, блискучі надії розбиває молот невблаганної долі!

Я обіцяв писати Вам зараз, як тільки дізнаюся про якийсь результат мого листа до Михайла Івановича, і ось уже третій рік минає, як я нарешті набрався духу, щоб писати про свої так немилосердно зруйновані надії.

Після балю, або, краще сказати, після того концерту, де Ви мені так щиро плескали, концерту, завдяки якому я полюбив Вас, як свого рідного брата, — отже тижнів зо два після того балю, в нашої Софії Самійлівни з'явився прищик на лівій щоці; вона його роздряпала; з прищика зробився чиряк, а з чиряка до серпня зробилася така рана, що вона її ледве рукою затуляла. Уявіть собі її становище: красуня, а не минуло місяця, як на неї і дивитися не можна було; красуня, треба завважити, така, що й імя матері принесла в жертву красі своїй... Не страждав так великий музика Бетховен, коли оглух, ані великий ваш Буонаротті, коли осліп, як страждала вона, серде-

шна.

Усередині серпня вирішили їхати до Петербургу. До квартету призначено й мене. Радість мою тільки ви можете зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов кінець моїм стражданням! А страждання саме починалися...

Ми поїхали. У дорозі захворів також і "сам" та й умер, не доїжджаючи Великих Лук, на станції Вирути. Думаю, що вона загнала його в могилу своїми примхами. Та й ніде правди діти: нічого на світі не може бути жахливішого, як несподівано позбавлена своєї краси красуня. Гіена, просто гіена!

По приїзді до Петербургу, звичайно, було не до гостей і не до квартетів; льокайські ж мої обов'язки були невеликі: поприбираю вранці кімнати та й гайда на цілий день світ за очі.

О, краще б мені ніколи світу Божого не бачити, ніж бачити його й одчувати, та не сміти ні відчувати, ні дивитись на нього.

Після того дня, коли я дізнався, що Михайло Іванович закордоном, я заслаб спочатку на пропасницю, а потім, опритомівши за місяць, побачив себе у Петровському шпиталі, що на Петербурзькій стороні.

Мене почали відвідувати що середи та суботи товариші мої, льокаї-віртуози, і во єдину од субот сказали мені, що наша Софія Самійлівна вмерла під ножем якогось славного хірурга, а ми zostалися сиротами.

Я кепсько одужував, так кепсько, що навіть сам головний лікар Кох, проходячи повз моє ліжко, не спинявся.

Та все ж весною я вже міг прохожуватись по довгому, широкому коридорі, у травні ж місяці мене вже ополудні випускали години на дві до саду.

Треба вам сказати, що в Петровському шпиталі є й жіночий відділ на третьому поверсі; жінок, що видужують, також ополудні

випускають на прохід до саду. Ось сижу я якось на лавці, аж до мене підходить хвора в пістрьовому халаті і білому чепці, власне в такому самому ковпаку, що був на мені. Ми просиділи мовчки, поки служник не загнав нас до шпитальних покоїв. Другого дня була гарна погода, і нас знов ополудні послали на прохід. Походивши трохи, сів я на лавці. Учорашня пані знову приходить і сідає біля мене. Я якось ненароком поглянув на її обличчя й побачив, що це була красуня, але така змарніла, така сумна, що, дивлячись на неї, в мене серце заболіло. Я не втерпів та й спитав її:

— За чим ви так тужите?

— Гадаю, що за тим самим, що й ви — за здоров'ям.

Я не задовольнився її відповіддю і, помовчавши трохи, сказав їй:

— Здоров'я ваше повернеться, але за здоров'ям не сумують так, як сумуєте ви.

— Так, це правда — промовила вона й затулила очі рукою.

Служник знову загнав нас до залі.

Кілька днів поспіль падав дощ, і я нудився, не бачивши моєї знайомої-незнайомої. Нарешті передощило, і нас знов випустили до саду. Я пішов просто до лавки, і, на моє диво, на лавці вже сиділа моя тужлива знайома. Я їй уклонився, вона мені також — з ледве помітним, але таким сумним усміхом, що я мало не заплакав.

— Ви, мабуть, страх як нещасливі, — сказав я їй, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так промовисто, що я затремтів і, опритомнівши, подивився на неї, а вона все ще дивилась на мене з давнім виразом.

— Придивіться до мене, — сказала вона.

Я намагався подивитись на неї, але не міг

знести спрямованого на мене погляду її глибоко запалих, великих, чорних очей.

— Невже ви мене не пізнаєте? — прошепотіла вона ледве чутно.

— Не пізнаю — відповів я.

— Тож я, мабуть, страх як змінилась? — І, помовчавши трохи, сказала:

— Ну, так згадайте Кленівку та 23 квітня 18.. року. Що, згадали?...

— Боже мій! невжеж це ви, — панна Тарасевичівна?

— Я, — ледве промовила вона та заллялася гіркими сльозами.

Другого дня ми знову з нею зустрілися біля знаної лавки, і вона мені оповіла свою сумну історію.

Я й без цього не мистець писати, чи пак

висловлювати свої думки на папері, а як буду пускатися в абстракції та відхилятися, то листові моєму й кінця не буде. Але сумна історія, що її мені розказала сердешна Тарасевичівна, повинна примусити і німого говорити, і глухого слухати.

О, коли б я володів великим мистецтвом писання, я написав би величезну книгу про гидкі справи, що діються в селі Кленівці.

Не памятаю, в якій саме книзі начитав я таку сентенцію, що коли ми бачимо падлюку й не вказуємо на нього пальцями, то й ми — мало не такі ж самі падлюки. — Чи це правда? Мені здається, що правда.

Тому я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрюкуєте, то це буде найкраще. Тільки перепишіть її на свій манір, бо в мене складу нестаче.

Була в нас поміщиця п[рилуцького] повіту, багата поміщиця, душ із 4000, бездітна, ста-

ренька вдова, добра така, благочестива, та Бог її знає, що їй на думку спало: поїхала вона якось до Києва на прощу, та й вийшла заміж за вродливого молодика, такого собі п. Кле-новського. Може, вона, сердешна, в літах заматоріла, про наслідника мріяла, — не знаю. І сказано — людина з глузду зїхала: вона ввесь свій маєток, разом із собою, передала в руки молодого красуня-чоловіка, а він, не будиши дурень, усе по-своєму обернув. Та й справді аджеж він не з старенькою, а з її селами одружився. Окрім різних поліпшень у маєтку, від яких селяни запищали, він запровадив у себе оркестру, спочатку найману, а потім і кріпацьку, збудував чудовий театр, виписав акторів і завів театральну школу, звичайно, кріпацьку. Учтам та бенкетам не було краю. Стара була захоплена своїм молодим чоловіком. Коли ж власні акторки доросли і почали вже грати ролі коханок та одалісок, то він, відповідно їх вікові та зовнішнім прикметам, улаштував із них гарем на манір турецького султана. Звичайно, така установа не могла процвітати в таємниці, дивно тільки, що старенька жінка остання про неї довіда-

лась, а довідавшись про це все, занедужала, сердешна, з ревнощів та й незабаром Богу душу віддала. На смертельній постелі вона простила зрадливого чоловіка і з сльозами просила його сповнити її останню волю, себто покласти до банку капітал та за відсотки з нього виховувати трьох сиріт-панночок у п[олтав]ському інституті. Він, звичайно, поклявся точно сповнити її передсмертну волю.

Він і виконав її, але по-своєму.

Після смерти жінки вибрали його, як людину достойну та благонадійну, маршалком шляхти. Він тут таки, у себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток та й завів у себе в селі шляхетський пансіон. Найняв учителя, якогось пенсіонованого поручника, і гувернантку без атестату, а головний догляд над моральністю вихованиць доручив сестрі своїй, брудній та червононосій бабі. Коли сирітки почали підростати, крім російської грамоти, почали їх учити також і мистецтва, себто співу, музики (грати на гітару), танців та сценічного мистецтва. І все це, звичайно, робили

свої вчителі та вчительки — кріпаки. Між цими нещасними вихованицями опинилась і Тарасевичівна. Коли вихованиці вже досить підросли, то кращі з них стали, за заступництвом головної доглядачки, оздобою гарему, не як невільниці, а як благородні султанші. Тарасевичівна, хоч і краща, і розумніша, і благородніша за них усіх, була худенька, а тому й не звернула на себе ласкавого султанського ока. Не заздрила вона своїм щасливим товаришкам, що й на балях зявлялись і танцювали, і на театрі зявлялись перед численними гостями — звичайно, з акторами-кріпаками (бо не виховувати ж справді для них сиріток-хлопців шляхетського роду!). Возьме собі, було, нишком якийсь роман із бібліотеки та й заховається десь у садку, читає його та плаче. Так прочитала вона всі романи, які тільки були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не знала, що з собою робити; схудла гірш, як перше: всі так і думали, що вона помре. Вже й злягла в ліжко, вже й на Божій дорозі, як то кажуть, була, вже й хрест надгробний зробили; хотіли були й домовину робити, та боялись, що може буде коротка, бо кажуть, що люди, вмираючи,

втягаються; а хрест зробили сажнів зо два заввишки, дубовий; домовий маляр помалював його зеленою фарбою; з одного боку намалював Розпяття, а з другого Скорбящу Божу Матір; внизу прибав залізну дошку й написав на ній: "Тут спочиває раба Божа Марія Тарасевич, вихованиця п. Кленовського. Вмерла 18.. року, місяця дня ..". Але сталося так, що вона видужала, а вмерла улюблена покоївка сестри Кленовського, та вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вона прасувала в неділю сукню для своєї пані, але трохи запізнилась: вже всі дзвони передзвонили, а сукня не була готова; от пані й розсердилась, вихопила їй з рук праску та й затопила її ненавмисне по голові так, що сердешна тут таки й ноги простягла. Чи воно правда, чи ні, напевне не знаю. А хрест я сам власними очима бачив і напис читав. І такий, бачте, хрест — це свого роду картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де всі хрести Бог-зна які: або похилені, або зовсім звалені, а то й просто десятків зо два могил зовсім без хрестів. А тут раптом фігура, та ще яка фігура! Гадаю, що п. Кленовський сам про такий ефект думав: дивіться, мовляв,

як ми своїх вихованиць ховаємо! А вийшло, що поховали не вихованицю, а покоївку... Ну, та це все одно, аби хрест не змарнувався...

"Музична зала була в одній офіщині з нашим пансіоном, — оповідала далі хвора — і коли я почала видужувати й себе тямити, мені дуже мило було слухати, як вони згравалися; моїй хворій уяві ввижався якийсь невимовно чудесний світ, особливо, коли вся оркестра шумить далеко, неначе ліс або море, і з цього невиразного гомону вирізняється якийсь один інструмент, скрипка або флейта. О, я тоді переживала найвище щастя! Ці звуки здавалися мені найчистішою, найвідрадінішою молитвою, що виходила з глибини стражденної душі."

"О, чому я видужала, чому навіки не зосталася в цьому хворобливо-блаженному стані!"

"У домі було чудове фортепіяно, і коли я могла вже виходити, то пішла просто до капельмейстра і просила його, щоб він навчив мене читати ноти та показав мені перші пра-

вила гри на фортепіані. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Пощо він одкрив мені таємницю сполучення звуків, пощо відкрив він мені цю божественну гармонію, що мене загубила!..."

"Я швидко поглинала його перші лекції, так що не встигло мені волосся на вершок одрости (я нездужала на гарячку), як я вже швидше за нього читала ноти та вправляла свої пальці на сухих етюдах Ліста."

"Та не одні звуки живили моє хворе серце. Мені подобалась сцена. Я прочитала все драматичне, що було в нашій бібліотеці (репертуар нашого домового театру мені не подобався), починаючи від "Синеуса й Трувора" Сумарокова до "Гамлета" Вісковатова. Я днями та ночами марила про Офелію, та що ж було робити: довелося мені для свого дебюту вивчити ролю дочки Льва Гуревича Сінічкіна. Успіх був повний, і я без вороття загинула."

"Коли ви мене бачили в Кленівці, я вже марила про петербурзьку сцену: домова була

для мене надто тісна. На моє лихо, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глінка; він тоді набирав на Україні співаків для двірської капелі."

"Побачивши мене на сцені й почувши мій голос та гру на фортепіано, він вирішив, що я велика акторка. А я... о лишенько моє, лишенько! Я простосердно йому повірила. Та й хто б не повірив на моєму місці?"

Чи не помітили ви тоді в нас на балю дуже скромного молодика з великими, опуклими очима, кирпатим носом та великим ротом? Це був маляр Штернберг. Він у нас тоді пробув усе літо. Лагідна, найблагородніша істота!"

"Якось я (акомпаніював мені Михайло Іванович) співала для гостей арію з його тоді ще не скінченої опери "Руслан і Людмила" — пам'ятаєте, що її співає Людмила в палатах Чорномора? Коли я скінчила співати, посипались оплески, звичайно, не мені, а авторові. І коли все замовкло, підходить до мене Штернберг із сльозами на очах і мовчки цілує мої руки. Я

теж заплакала й вийшла геть із залі. З того часу ми стали приятелями. Я часто присмерком співала для нього його улюблену арію з "Преціози", і він щоразу плакав, мене слухаючи."

"За два роки після моїх успіхів у Кленівці Кленовський із своєю сестричкою почав збиратися до Петербургу на зиму. Я, звичайно, почала проситися з ними. Вони довго не погоджувались. Та нарешті погодились з умовою... але з якою умовою! ви мене розумієте? Так, розумієте!... І знаєте що? Я погодилась!... О, нехай я буду проклята, проклята, проклята!... Я все забула для мистецтва та столиці, все, все пожертвувала! І ось наслідок моєї великої жертви! Жебрачка, у шпиталі, та ще й під іменем його кірпачки!..."

Вона за сльозами не могла говорити. Другого дня я почув од неї такі подробиці... Автім, вони такі мерзенні, що мерзенно їх і повторювати.

Розкажу вам коротко кінець її злиденної

історії. Приїхала вона до Петербургу вже вагітна й через кілька місяців, не виходячи з хати, привела мертву дитину. Після пологів заслабла на гарячку. А п. Кленовському треба було їхати назад до своєї Кленівки; ось він і віддав її до Петровського шпиталю під іменем своєї кріпачки. Ось вам і вся недовга [історія].

Я пробув ще два тижні у шпиталі і щодня в призначені години виходив до саду, сідав на заповідній лавці і дожидав нещасної хворої.

Що ж справді за підлий егоїст людина взагалі, а я особливо! Мені полегшало на душі; я помітно почав одужувати після її сповіді. Це значить — я був задоволений, що є хтось нещасніший за мене.

Страждальці! Потішайте себе так само, і будете хоч на півграма менше страждати!

Я щодня питався знайомого служника з жіночого відділу: "як себе має такий номер?", і він байдужісінько відповідав мені: "лежить". За день перед тим, як виписатися з шпиталю,

спитав я служника: "що з таким нумером?" — "У трупарні" — відповів він мені й пішов за своїм ділом — мабуть, по довгий, подібний до труни, плетений кіш, щоб іншого — вже не страждальника — винести до трупарні.

Другого дня, виписавшись із шпиталю, я, назвавши себе, просив дозволити поховати тіло небіжчиці, і мені дозволили.

Я запросив своїх товаришів. Ви пам'ятаєте, що до Петербургу привезли нас чотирьох (себе то квартет), і ми винесли її на Смоленський цвинтар, а після панахиди проспівали: "Со святими упокой" і кинули по жмені землі в її вічне житло — та й годі.

Незабаром після цього прислав нам управитель маєтку "плакатні білети", і ми ще на рік zostались у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Ми прикинулися німцями та й пішли вулицями розважати добрих людей своїм мистецтвом. І уявіть собі, вийшло на добре: мало не кожний з нас по карбованцю сріблом додому приносив.

Не рахуючи харчів та помешкання, я щонеділі діставав карбованця сріблом і щотижня бував двічі або тричі в театрі (звичайно, на галерії), відкладаючи щотижня копу срібла на передбачений випадок, себто для Серве, щоб придбати кілька його етюдів до віолончелі і, головне, самого його послухати.

У газетах давно вже оголошують, що він неодмінно приїде на великий піст до Петербургу. Дай, Боже! Мені якось моторошно стає, коли подумаю, що слухатиму Серве. Невжеж слава така могутня?

Наближається зима, і доведеться припинити наші вуличні квартети. Що маємо робити? Товариші мої хочуть кинути мистецтво і шукати посад льокаїв. А мені хотілося б одвести їх од цієї спокуси; та як одвести?

З цією спасенною думкою пішов я якось на Крестовський острів до німецького трактиру, перебалакав із господарем, що мовляв справа така: "Маю квартет богемців; чи можна їм бу-

де прийти в неділю спробувати щастя в вашому закладі?" Господар погодився, і ми першої ж таки неділі, неначе справжні чехи, розважали вельмишановну публіку, і розважали не без користі. За один день заробили ми собі на харчі на цілий тиждень. Товариші мої підбадьорились. Другої неділі нам іще краще повелось, а третьої ще краще, бо вже настала справжня зима.

Тут таки, у трактирі, ми почали діставати через власника трактиру замовлення на вечорниці, весілля тощо. Товариші вибрали мене на рядчика та скарбника, і ми зиму прожили, лиха не знаючи.

З Песків перебрались ми до Миколи Морського. Мешкали ми вже не в одній маленькій кімнатці, а в двох із передпокоєм.

У вільний час, протягом зими, простудював я всього Ромберга та Серве, — що тільки міг добути.

Великий Театр одвідував я раз-у-раз по дві-

чі й по тричі на тиждень і хоч зрідка, а таки бачив та чув усе, що було тої зими в столиці найкращого.

Минула нарешті розперезана масниця, минув і перший тиждень великого посту...

О, незабутня афіше!...

Треба вам сказати, що я часто накидав великого кругу, щоб пройти повз якийнебудь театр, власне для того, щоб прочитати афішу.

У неділю був я на соборній анафемі в Казанському соборі. Вийшов із церкви, перехожу Невський проспект і здалека бачу, — щось біліє за дротяною сіткою біля ганку дому Енгельгардтів. Я піддав ходу. Підхожу до ганку, чи то до дротяної сітки, і мені здалося, що я бачу самого Серве, Ветана. Та це були тільки літери. Довго читав я ці любі серцю літери, аж добрався до їх справжнього змісту. А зміст був такий, що Серве сьогодні ж таки дає концерт. Початок у 7 годині вечері. Я зараз купив квиток. Та весь день ходив по Невському про-

спекті, заходячи іноді перед Александринський та Михайлівський театри, щоб прочитати афішу. У 6 годині я вже був у залі. Заля вже була півосвітлена, і я ввійшов до неї перший. Швейцар, впускаючи мене до залі, пильно оглянув мене від ніг до голови, бо я, мабуть, зовсім не був схожий на людину, що для неї кредитка в п'ять карбованців нічого не значить. Та Бог з ним: нехай думає, що хоче!

Публіка почала вже збиратись, і на пів сьомої заля вже була повна. Мене трусило. Та коли хтось біля мене сказав: "вже сьома година", — я затремтів, і серце моє якимось здригнулося, немов миттю відлинула від нього тепла кров, а замість крові потекла зимна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилась. Оркестра відпочила, налаждалася — і за кілька хвилин виходить Серве й за ним Ветан...

Боже мій! я не чув та й не почую ніколи нічого більш прекрасного!

Ліст перед Серве — фанфарон, звичайний

механік, ремісник перед мистцем, — більш нічого! Я неясно пам'ятаю, як я вийшов із залі і як прийшов додому. Пам'ятаю тільки, що товариші відібрали в мене віолончелю й сховали.

Від того часу я вже не беру віолончелі в руки і звуків її чути не можу: для мене це все одно, що ножем по серцю...

Протягом посту я тільки читав афіші й тільки раз був у Великому Театрі, коли давали ораторію Гайдна "Створення світу". Це справжнє створення світу. Тільки для Великого Театру надто голосно: важко слухати. Тут принаймні Михайлівський манеж потрібний.

Ще давали концерт у Патріотичному інституті, в якому, між різними славнозвісностями, брав участь і граф Вельгорський.

Чого б я не віддавав, щоб його послухати! Та ба! світ не для всіх рівно створений.

Якраз у Велику Суботу покликали нас усіх чотирьох до поліції й повідомили нас, що по-

міщик вимагає, щоб ми повернулися до його села, та що ми тої середи маємо вирушити в похід разом із севастопольською партією. На середу ми були вже готові. І рано вранці в середу вийшли ми з інструментами на плечах — за юрбою колодників — із воріт Литовського замку та сумно, мовчки потяглися до Московської рогатки.

Не описую вам подорожі нашої, бо була вона нестерпно одноманітна й мерзенно гидка.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців прибули ми нарешті до П[рилуки].

Дивне й моторошне почуття обгорнуло мене, коли я побачив рідне місто.

Я довго не важився послати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті на велику силу переміг я фальшивий сором та страх і послав по нього вязничного служника. За півгодини з'явився Іван Максимович та взяв мене на поруки.

Цілу ніч ми очей не зводили, оповідаючи один одному все про себе, неначе рідні брати після довгої розлуки. Між іншими новинами він розповів мені, що проциндрений і зруйнований маєток покійного Г[алагана], нашого пана, купив із прилюдного торгу п. Кленовський і що він хотів узяти Лізу та Натусю до себе на виховання, але Антін Карлович оддав тільки Лізу, а Натусю в себе зоставив, і що м-ле Адольфіна покинула їх разом із Лізою. Другого дня я виїхав із П[рилуки] й ночував на фермі. На фермі все по-давньому, тільки Лізи й м-ле Адольфіни бракує, а господарі, здається, ще помолодшали й подобрішали.

Сонце вже сідало за обрієм, коли я підходив до ферми. Селяни, що я зустрічав їх біля села, вітаючи мене з добрим вечором, поглядали на мене та, знявши шапки, христилися. Мене це чимало здивувало: "Що воно таке значить, що вони христяться?" — питав я сам себе. Коли я входив до села, діти, уздрівши мене, кинули забави і, спинившись біля хати, довго дивилися на мене, а котрі старші, ті христилися. Я хотів був до них підійти та роз-

відати причину такої побожності щодо моєї особи, але діти розбіглися. Я пішов далі і вже на греблі зустрів бабусю, яка, перехристившись, спинила мене та спитала:

— Куди це ви труночку несете? У Д[егтярях] священик помер, поховать нікому буде, бо нового попа ще не прислано.

Тут тільки я догадався, що вони скриньку до моєї скрипки брали за дитячу труну.

Підійшовши до самих воріт саду, я спинився в роздумі: чи заходити мені до них, чи пройти стороною, і ледве рішився на останнє, як почувся мені у саду дитячий голос. Це був голос Натусі. Я відчинив ворота, але увійти до саду ще начебто боявся. Аж Натуся, побачивши мене, закричала: "Мамо! мамо! Старець прийшов!" (Маряну Якимівну вона називала мамою).

— Де ти старця бачиш? — спитала її Марія Якимівна, вийшовши з-за дерева.

— Він за ворітьми!

І вони підійшли на кілька кроків до мене. Натуся кинулась до мене з криком:

— Мамо! мамо! це не старець; це наш Тарас Федорович!

Мене й справді легко було взяти за жебрака: обідраний, запорошений, з палицею в руці та скринькою за плечима. Марія Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: "увійдіть" — і заплакала. Ноги підо мною підтялися, і я впав на землю та заривав, наче дитина. Натуся побігла за Антоном Карловичем, і за кілька хвилин ми вже всі троє йшли до дому та всі троє плакали. Натуся теж плакала — звичайно, не свідомо. Їй, зрештою, вже на дванадцятий пішло.

І що ж це за дитина, якби ви бачили! Це така краса, така дитяча врода, якої мені навіть на картинах не доводилось бачити.

Підійшовши до дому, Антін Карлович мало не вирвав мене з рук Маряни Якимівни та провадив до своєї хати. "Заждіть мене тут" — сказав він мені, садовлячи мене на стільці в своїй хаті. — "Я за хвилинку..." — додав він уже за дверима.

У хаті все було по-старому, навіть повітря було давнє, і мені здавалось, що я тільки вчора вийшов із цієї кімнати.

За хвилину ввійшов хлопець з умивальником та білизною, а за ним і сам Антін Карлович, тримаючи в руках своє сіреньке пальто та інші частини туалету.

— А чоботи знайдете в тій кімнаті — сказав він, указуючи на бічні двері. — А як скінчите, приходьте чай пити. Ми вас чекаємо! — додав він, виходячи з хати.

Преобразившись, я пішов до дому. На ганку зустріла мене Натуся і, схопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! дивіться — я його й не пізнала!

І з цими словами ввела мене до кімнати та, садовлячи мене на стільці біля стола, додала:

— Сідайте ось тут, якраз напроти мене й напроти мами. Ми будемо на вас дивитись: ми ж вас давно не бачили!

Я розглянувся навколо й сів. Якусь хвилину тривала мовчанка. Марія Якимівна, мовчки поглядаючи на мене, заплакала і сказала:

— Тепер ми тільки втрюх, а пам'ятаєте — було п'ятеро.

І, наливаючи чай, оповіла мені відому вже історію, додавши, що m-ше Адольфіні дуже й дуже не хотілось розлучатися з ними та що вони насилу її вмовили перейти до п. Кленовського, бо вона там буде конче потрібна Лізі — аджеж Ліза така жвава!... Що Натуся проти Лізи? "Це в мене просто янгол, не дити-

на" — додала вона, цілуючи Натусю.

Маряна Якимівна почала розпитувати мене про мої пригоди, але Антін Карлович перебив її, сказавши, що для цього буде завтрішній день, а сьогодні треба спитатися гостя, чи не хоче він їсти та спати.

Після вечері я пішов до хати, де мені вже було приготовано постіль. Боже мій! — подумав я: за що ці добрі люди так мене полюбили? Чи зустрічають з такою любов'ю батьки свого сина після довгої розлуки, як вони мене зустріли? Добрі, благородні люди!

Другого дня вранці Антін Карлович поїхав до Д[егтярів] і випросив мені в управителя дозвіл зостатися на фермі з огляду на хворобу.

Увесь місяць серпень я прожив серед цих добрих людей — зовсім наче син у батька та матері, і цілком забув про моє сумне перебування в Петербурзі та про моє тяжке мандрування, хоч і повторював щодня свої оповідання.

Ледве чи розкошують так праведники в раю, як я тепер розкошую.

Наташа від мене зовсім не відходить, просить мене, щоб я вчив її грати на фортепіяні, хоч сама не гірше грає. Просить мене вчити її по-французькому, а сама мене поправляє. А коли я вечорами оповідаю про свої пригоди на етапах, вона плаче більше, ніж сама Марія Якимівна; вона просто чарує мене своїм прив'язанням до мене...

Учетверте беруся за цей лист, та не знаю, чи вдасться мені хоч тепер його скінчити. Просто вільної хвилини не маю. Уявіть собі, ми сидимо іноді ціліснінькі ночі в затишній хатці Маряни Якимівни — вона за фортепіяном, а я із скрипкою.

Віолончелю я гадаю зовсім покинути; та чи стане мені ще відваги грати на неї, почувши Серве?!

Наближається край мого раювання; цими

днями я покидаю ферму і зявляюся до мого нового власника.

Не передчуваю для себе надалі нічого доброго, автім — усе в руках Божих.

Я так довго писав цей лист, що нарешті звик до нього, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Я думкою ніколи не розлучався з вами, але в цей час я просто жив із вами та відкривав вам усі мої думки та почуття, і тепер, коли подумаю про прийдешнє моє життя — а в ньому я передбачаю багато для себе сумного, а цим сумним не буде з ким ділитись, — то мені вже тепер тяжко.

Напишіть мені хоч три слова, напишіть тільки, що ви дістали мій лист, і я буду щасливий.

Прощайте, незабутній мій друже, не забувайте відданого вам безталанного музику N.

Ферма.....

18 . . року, . . . серпня."

Прочитавши лист, я гадав хоч трохи заснути з дороги, та де там! Передо мною стояв, наче живий, мій сердешний музика з своєю віолончелею та, дивлячись на мене, сумно посміхався, і то так сумно, що я хотів добути вогню і знов прочитати його сумне посланіє, аж дивлюсь — у вікнах вже біліє. Я накинув на себе шинелю і вийшов на ґаночок. Не минуло й пяти хвилин, як підходить до мене Іван Максимович і, після взаємних привітань, скаржитья мені, що йому теж усю ніч не спалося та що він давно вже ходить і поглядає, чи я не вийду.

— Мені, — каже — не знаю, чому, здавалося, що й вам також не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, але знав, що він невеселий, хіба ж не правда?

— Правда! — відповів я — навіть дуже невеселий.

— І він, звичайно, не дав вам спати?

— Авжеж!

— Я так і думав. Та це все нічого — ви ж послухайте, що з ним потім було!... Я вам краще ввечері прочитаю. Я, знаєте, на старі літа туди ж таки пустився — у літературу. Та що ж, думаю, не святі ж горшки ліплять!... Предмет і сам по собі цікавий, а як його опрацювати, то вийде просто повість. Ось я й узявся... А сестричка, мабуть, давно вже нас із самоваром дожидає. Їй, сердешній, також щось не спалося цієї ночі. Це з нею, зрештою, часто трапляється. Ану, ходімо, це буде краще за літературу.

І справді, бабуся дожидала нас із чаєм, тільки не в кімнатах, а в садку, в літньому кабінеті братіка. Садок складався з кількох худорлявих фруктових дерев; тут стояла також дощана хижка, притулена до сусіднього тину. Це й був літній кабінет Івана Максимовича.

Проте, не зважаючи на мізерність цього садка, в ньому все було таке затишне, таке спокійне, що я мимоволі позаздрив сердешно-

му Іванові Максимовичу.

Коли ми напилися чаю під кущем квітучої бузини, Іван Максимович впровадив мене до свого кабінету, посадив на дощаній, голій канапі і, виймаючи з столу папери, сказав:

— Тепер ми в тиші самотности займемося літературою.

— Ось ці папери — сказав він, одкладаючи на бік кілька дрібненько записаних аркушів; — ці папери належать вам. Памятаєте, ви мене колись то просили збирати для вас усе, що торкається історії, філософії та поезії нашого народу. Тут є всього до трохи. Історичні відомості, що торкаються саме міста П[рилуки], подав мені покійний пан-отець Ілля Б[одяньський], а решту я записував, де трапилось. А ось це вже чиста література, — казав він, розбираючи інші папери.

— Все, що діялося з нашим музикою від дня його відїзду до Петербургу, я описую за його ж таки словами, тільки прикрашую іноді

стиль на манір Марлінського. Божественний письменник! Навіть і заголовок даю своєму оповіданню в стилі незабутнього Марлінського, а саме: "Музика, або дві сирітки". Чи пам'ятаєте Лізу та Натусю? Вони в мене теж чималу грають ролю.

— Так з чого ж маємо почати? Він вам, мабуть, у своєму листі все, хоч коротенько, описав аж до дня свого повороту до рідного краю.

— Таки все, — сказав я — крім поворотної своєї подорожі з столиці.

— Себто, як вони по степах ішли? Я так і думав, бо й мені чимало труда коштувало випитати в нього деякі подробиці цієї, так би мовити, "мальовничої" подорожі.

І Іван Максимович усміхнувся з свого жарту.

— Так я почну саме з подорожі.

"Вечірній промінь сонця вже золотив ве-

личне й широке ложище річки Луги, — так почав читати Іван Максимович — і коли ми перейшли через безконечно довгий і з різними баляндами збудований на палях міст над річкою Лугою, що її ледве видко було з-за очеретів, то променистий Феб уже заховався за обрієм в обіймах Фетиди."

"Але тому, що в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, ми ще засвітла вступили до міста Луги. Нас, звичайно, відправили до тюрми..."

"Але тут, знаєте, картина непоказна, — казав Іван Максимович — і тому я її не описую. На мою думку, твори суто мистецькі не повинні описувати картин брудних, хоч це, на жаль, і ввійшло тепер у моду. А я все ж волію додержувати стилю класичного; та й де ж нам, старим, себе переробляти!..."

"Так ось вони (я вам буду самі події оповідати, а що торкається поезії, то те вже прочитане)... так ось вони другого дня випросили в етапного командира дозволу (бо мали днюва-

ти, а до того було й свято)... випросили дозволу (звичайно, запропонувавши йому частину заробітку) пройтися вулицями з інструментами та дати кілька концертів."

"Їх підприємство — не зважаючи на те, що місто Луга, можна сказати, нарочито невеличке — увінчалось повним успіхом, так що, хоч як велику частину дорібку віддали вони командирові етапу, їм вистачило прохарчуватись до самого Порхова. Біля Порхова я опи-сую (за його ж таки оповіданням) довге, вузьке узгір'я, подібне до циклопічного валу, яким іде поштовий тракт майже до Порхова; потім самий Порхов і величну Шелонь, що на її лівому березі стремлять старовинні руїни замку."

"На їх щастя, вони прийшли до Порхова саме на Святого Духа. Другого таки дня пішли вулицями з музикою, як це й у Лузі робили. Тільки Порхов — не Луга; тут їх двадцятками закидали. Один прикажчик якоїсь миловарні Жукова (іншого — не фабриканта тютюну) враз викинув три карбованці. Їм так поща-

стило в Порхові, що вони вже на кожному етапі до самих Великих Лук наймали для своїх інструментів коняку з возом, а від Великих Лук мали вже свою коняку, хоч і поганеньку, а таки власну."

"Тому що наближалися вони до країни раз-у-раз голодної, себто до Білоруси, то, крім інструментів, везли за ними ще й чималий запас хліба."

"Зворушливі картини доводилося йому бачити в цій убогій країні. Знаєте: голод, злидні, розпуста і сумні супутники розпусти... Усе це я описую в повчальному тоні."

"Так, наприклад, коли вони проходили либонь чи не через Усвяти, то замість того, щоб подати арештантам милостиню, юрба хлопців з грубими дрючками кинулась до арештантів і почала просити хліба, а як побачили, що наші арештанти давали їм хліба, то за хлопцями кинулись і дорослі, і старі. Голод не знає сорому! Пройшовши країну смутку та плачу, вони вступили, нарешті, а благослове-

ні межі нашої любої України і, нарешті, до нашої скромної П[рилуки]. Того ж таки вечора пили ми чай з нашим милим музикою і подружньому розмовляли з ним у цій самій альтанці."

— Тепер ось що я вам скажу... Ви мене вибачте: я, бачите, чоловік звязаний службою...

— Будьте ласкаві, розпорядіться, як вам завгодно! — сказав я йому.

— Я ось що зроблю — казав він. — Я піду ненадовго до школи, а ви читайте мій рукопис. Тут ви знайдете кілька автентичних листів Тараса Федоровича, в яких він здебільшого зображує стан своєї душі та інші домові обставини. І ще — знаєте що? Я забіжу на станцію і скажу, щоб і ваші речі сюди принесли, і ми з вами так і "прокочуємо" до неділі, а в неділю разом на ферму... Bene? — додав він, сти скаючи мою руку.

— Benissimo, — відповів я, і ми розпрощалися.

Рукопис, сказати правду, лякав мене; зате листи, що в ньому містилися, мене надзвичайно цікавили, і тому я взявся до нього.

Листи були вклеєні до рукопису, і тому мені їх нетяжко було відшукати.

І перший із них був такого змісту:

"Я обіцяв вам, мій незабутній Іване Максимовичу, сповіщати вас інколи і про самого себе, і про ті речі, що мене оточують. І ось уже скоро третій рік настане, як я плазую коло ніг мого нового власника, а тільки тепер згадав обітницю, що дав її вам. Моє горе таке, що само себе живить і потіхи не любить. Вибачте мені, добрий Іване Максимовичу, за такий вислів — та що ж маю робити? справді воно так! Тепер мені краще, — остільки краще, що можу розмовляти з вами. Що це ви до нас ніколи не завітаєте? Ото б ми набалакались! Ану-лишень, — приїжджайте, та й дружину вашу привезіть. У нас 23 квітня свято. Ви ж так колись любили забави! Цій любові завдячую

я і знайомство моє з антикварієм, — пам'ятаєте? Де ж то він тепер, сердешний? Напишіть мені, якщо дістанете про нього якусь звістку.

Учора я повернувся з ферми; я там три дні гостював; зрештою, я там ніколи менше двох днів не гостюю. Це моє одне-єдине щастя. І справді велике щастя! Від створення світу, гадаю, ні одному страждальникові не щастило так загоювати свої сердечні рани, як я їх загоюю в оточенні цих благородних людей. А Натуся, уявіть собі, так мене любила, що, коли я відіжжаю, то вона ридма ридає. І що ж це за дівчинка, що це за чудове створіння! І в цьому віці (їй на чотирнадцятий рік пішло) скільки глибокого почуття й недитячого розуму! Вона любила музику, і так любила, що цілі дні проводить за фортепіаном; і, уявіть собі, вона досі не знає, що вона сирота. Правда, при Маряні Якимівні трудно їй про це дізнатись, бо вона для неї більше, ніж рідна мати; за це й Натуся сповна нагорожує її своєю дитячою, несвідомою любов'ю. А Антін Карлович просто не знає, де й посадовити свою Натусю. Уявіть собі, він для неї весь день не ви-

ходить із своєї лабораторії, щоб увечері забавити Натусю якоюнебудь хитрою іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви з дружиною недавно в них гостювали. Яка шкода, що я не знав, а то напевне б [до них] випросився.

Дивна, одначе, психологічна загадка! Наприклад, Ліза — як дві краплі, схожа на Натусю, і я її щодня бачу, а не можу на неї так любитись, як люблюся на Натусю. Вона мені здається надто жвава, більш подібна до хлопчика, — ні до чого не прив'язується, вчиться неохоче й музики не любить.

Що б воно значило? Дитинство їхнє було зовсім однакове, а тепер така різниця. М-ле Адольфіну п. Кленовський, як вам відомо, звільнив того ж року. І знаєте, за що? Мерзенний похотливець! Він не міг її звести й прогнав із дому, назвавши прилюдно розпусною дівкою.

Бог її знає, де вона тепер. Добре, непорочне створіння! Ви знаєте, що я їй завдячую фран-

цузьку мову й тепер тільки пізнав її правдиву ціну. Наша бібліотека мало не вся складається з французьких книжок, хоч, сказати правду, більше з романів, та все ж краще й це, як нічого.

Таки потрібна була Лізі m-lle Адольфіна!

Сердешна дитина! Чого вона навчиться, що засвоїть собі доброго від своєї виховательки — неписьменної, старої, паскудної дівки? Це — вельмишановна сестричка п. Кленовського. Вона відокремила її від товариства пансіонерок та перевела до себе, і все це, підозріваю, з наказу братіка. Гидкі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Кленовський пише, щоб цього року дожидали його з закордону. Аджеж він ще минулого року виїхав брати купелі проти якоїсь за давненої хвороби.

А знаєте що? Приїжджайте на 26 серпня на ферму. Ви знаєте — цього дня Натуся іменини. Запевняю вас — буде весело. Приїжджайте, — я хоч подивлюсь на вас.

Я на цей день скомпоную кілька квартетів — себто я з супутниками мого мандрювання. Тільки цур — не пробалакайтесь, якщо раніш за мене приїдете. Я хочу зробити з цього несподіванку. Антін Карлович готує ще для неї ілюмінацію та щит з її вензлем. Щит буде поставлено між куцями, а за щитом приміститься наш квартет. Хіба ж не правда, що добре надумано? Ще я приготував несподіванку для Натусі; не знаю тільки, чи вона їй сподобається. За ноти не боюся: ноти я пишу, як дрюкую, а фронтиспіс мене турбує. Я, бачте, переписав, як умів, серенаду Шуберта на величезному папері і оздобив титульну сторінку власним виробом — скопіював, правда, з якогось нікчемного романсу, та це нічого.

Приїжджайте 26 серпня, Бога ради, приїжджайте! Тільки неодмінно разом із дружиною."

Ледве я скінчив [читати] цей перший лист, як увійшов до мене засапаний Іван Максимович.

— Ху, та й утомився ж! усю дорогу мало не

біг: боюсь, чи ви не знудились. Ага, так ви читаете, прочитуете? Що ж, яке воно, га? по-старечому [писане]? Стиль, стиль це головне, а інше само собою прийде. Хіба ж не правда?

— Стиль маєте чудовий!

— Трохи встарівся; що ж робити — ми й самі постарілись, чи не так?

На знак згоди я хитнув головою, а він, поглянувши на рукопис, сказав:

— Ага, так ви на листі спинились?... Читайте далі, читайте далі.

— Я вже скінчив лист.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, він промовив:

— Так, у кінці листа він запрошує мене з моєю незабутньою на іменини Натусі! — І він замовк та відвернувся.

— Музика... ілюмінація... Натуся! — поволі казав він, притомнюючи. — Так, прекрасно, велично прекрасно було... Ні, ми краще прочитаємо: це свято в мене урочистим стилем описано.

— Братіку! прошу обідати! — почувся голос сестрички.

— Та й справді краще ходіть пообідати, а вже потім прийдемо та й прочитаємо.

І ми пішли обідати.

Не знаю, чи це було діло апетиту, чи просто сердечної гостинності, чи просто борщ з сушеними карасями (що його так геніяльно варять мої землячки), — не знаю, що саме було причиною, знаю тільки, що я прецупко пообідав і ще більше цупко заснув по обіді. Речі мої було принесено з поштової станції, і я оселився до неділі в альтанці гостинного Івана Максимовича. Поки його не було, я перечитував сердечні, щирі листи мого непорочного музики.

Другий лист, що його я тут подаю, був написаний у два роки з чимсь після першого.

"М[илостивий] Д[обродію], Іване Максимовичу!

В останньому листі своєму ви повторюєте свою давню просьбу, щоб я записав із уст нашого народу, як ви пишете, все, що торкається його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що мені про це пригадуєте. Це значить, що ваш смуток наполовину зменшився, що ви нарешті згадали і нашого антикварія, і, врешті, мене, вашого щирого друга. Антикварія нашого добре памятаю, тільки Бог його знає, де він тепер пробуває; а я для нього, чи пак — для вас, записав цими днями чудову пісню.

Іду я якось найбільшою вулицею в селі і, правду сказати, іду до корчми, щоб посидіти на призьбі з добрими людьми — чи не почую чогось повчального? Тільки йду я та й бачу: самую серединою вулиці йде п'яна баба і, як

видко, не вбога. Іде та й на все горло співає, поглядаючи на хати, що висунулися на вулицю:

Упилася я,
Не за ваше я:
В мене курка знеслася
Я за яйця впилася!...

Хіба ж це не філософія? Хіба ж це не поезія?

Мені хотілося зробити варіяції на цю тему, та ба!... музика не в силі висловити цього великого сарказму.

Ви тепер, як видно з вашого листа, трохи заспокоїлись після вашої невіджалуваної втрати. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та й приїжджайте в неділю на ферму. Я ж приїду туди з віолончелею та буду грати для вас цілий день та якраз усе ваші улюблені українські пісні.

Я вам, здається, ще не писав про віолонче-

лю. Прекрасний, чудовий інструмент. І я не знаю, де він міг його добути за таку мізерну ціну.

Того року Кленовський, одужавши, повернувся з закордону й між іншими штудерними іграшками привіз також віолончелю. Боже мій, що це за іграшка! Одна тільки душа людська може так плакати й так радіти, як співає й плаче цей чудовий інструмент.

Майстер, що його створив, був не хто інший, як сам Прометей. Я спати лягаю і кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, мое я. І якби я двічі був невільник, то за цей інструмент продав би себе втретє. О, я тепер зовсім забув Серве. А якби ви бачили, що робиться з Натусею, коли я заграю на цьому божественному інструменті! Вона камяніє — та й годі.

А Маряна Якимівна впевняє мене, що я на скрипку граю краще, ніж на віолончелю. Та вона це тільки так говорить; вона сама не може байдужно слухати віолончелю.

Розносився ж я, одначе, з своєю віолончелею, наче дурень із писаною торбою, а про головне мало не забув. Передчуття мої справдились. Ледве оживши, Кленовський уже сам залицяється до Лізи. Як видко, пильність любові сестрички не мала успіху.

Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залях, трощить вазони з квітами, ламає стільці — суца дитина. А дитина ця має, завважте, 17 літ. Мене одне тільки втішає: якщо не помиляюсь, мені здається, що, як навіть пощастить п. Кленовському, то цей успіх не так уже дешево буде йому коштувати.

Мені принаймні не доводилося ще зустрічати в Лізиних літах так сильно розвинутої натури. Це справжня жінка. Сестричка Кленовського тетеріла перед її вибриками. Що, якби дати цій дівчині хоч абияку освіту? Це ж була б правдива Семіраміда або Клеопатра.

Місяць тому сидять вони якось усі трое мовчки за обідом, і тільки одне на другого з-

під лоба споглядають. Потрави подавали тільки про людське око, ніхто до них не доторкався. А я знічевя, стоячи за стільцем Лізи, почав придивлятися обличчю Кленовського. Руїна! цілковита руїна! Він іще не старий, але випередив навіть дряглих стариків. Обвислі губи, що ледве стулюються, напіврозкриті безбарвні очі, жовтозелений колір обличчя й сіре, ріденьке волосся та глухота роблять із нього щось гидке, щось на поліпа схоже.

Обід скінчився. Ліза, виходячи з-за стола, заплакала і, звертаючись до п. Кленовського, сказала:

— Звеліть запрягти коня, або я пішки піду до Антона Карловича.

Буде біда! — подумав я й не помилився. За кілька день челядь заговорила пошепки про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще за кілька день зявилися вже й подробиці, як то перед кожним весіллям буває. З П[рилуки] приїхав тимчасом повірений п. Кленовського І. П. Єрмолін, пробув у них дві доби і виїхав

так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щонебудь значить!

Не мянуло й місяця від цієї події, як сестричка Кленовського заметушилася, забігала, всю челядь на ноги підняла і звеліла своїм благородним вихованкам приготувати на весілля найкращу пєсу.

На весілля? — подумав я. Так, значить, між Лізою та Кленовським це річ можлива? Дивно! Другого таки дня я поїхав на ферму, розповів усе, що бачив і що чув. Антін Карлович сказав: "добре", а Маряна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбули тихо; гостей зібралося небагато; були тільки найближчі сусіди. У театрі також не були. Хотіли дати концерт та й теж до завтра відклали.

Завтра також пройшло без особливих подій, а післязавтра управитель дістав од Кленовського наказ лаштувати берлини, людей

та коні до подорожі в Київ.

Уся ця подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і мені самому здалася. Але згадайте, що Ліза росла під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки. Згадайте це, і неприродне подружжя Лізи стає цілком натуральним. Сумно тільки дивитися на це миле створіння, так по-нелюдському скалічене морально; не видно в ній і тіні тої янгольської принади, що так природна в її літах. А проте, вихователька помилилась у своїх розрахунках. Її ціль була зопсувати Лізу в такій мірі, щоб вона здатна була піти заміж за її огидного братіка — це їй удалося. Але головне — їй докучав братік своїм самовладством, і їй треба було зламати цю владу; вона й зламала, себто зробила Лізу повною, незалежною власницею цілого маєтку, що належав раніше Кленовському. Для цього й приїздив повірений із П[рилуки]. Річ у тому, що коли Ліза стала поміщицею, то замість половинної влади та маєтку запропонувала своїй виховательці місце ключниці у себе в домі.

Упоравшись таким чином з своєю любою вихователькою, вона віддала своєму управителеві повну владу над домом і цілим маєтком, узяла свого підтоптаного чоловіка та й подалася до Києва — начебто для того, щоб лікуватися тамошніми мінеральними водами. Вдома все зоставалось по-давньому. Господиня обіцяла зиму провеств в маєтку, отже аж до зими мені нічого було вдома робити. І я, користуючись доброю для себе нагодою, відпрохався в управителя місяців на два до Д[егтярів], себто на ферму. І ось уже третій день я в хатці Маряни Якимівни граю на своїй віолончелі Моцартівські сонати.

Як мені тепло, як добре в оточенні цих моїх любих друзів! Натуся з кожним днем стає все краща й миліша. Що за розумниця, що за скромниця, — просто розкіш! Вона, знаєте, хоче зо мною додержувати етикету, поводитись, як личить дорослій панні, та ніяк не може; удає-удає поважну, аж раптом схопить з мене бриль, побіжить та в кущах і сховається. Я її шукаю, а вона з куща в кущ перебігає, поки не втомиться, а потім піде скаржитись Маря-

ні Якимівні, що я їй спокою не даю, що вона на мій солом'яний бриль без сміху дивитися не може. Любе, прекрасне створіння! Дивлячись на неї, я іноді себе почуваю вищим за людину, — такою безмежно щасливою істотою, якою людина ніколи бути не може. Від деякого часу я помічаю, що вона починає задумуватись і мало не плаче, коли я граю їй улюблену серенаду Шуберта.

Мар'яна Якимівна пропонує Антонові Карловичу поїхати з Натусею на зиму до Києва. Але Антін Карлович уперто мовчить, тільки головою похитує. Одного разу сказала Мар'яна Якимівна:

— Ну, коли не до Києва, так хоч до Кленівки, до Лізи.

Але він так на неї подивився, що від того часу про Лізу й не згадувано.

Я цілком розумію й виправдую думку Мар'яни Якимівни, але ніяк не можу байдуже уявити собі Натусі в оточенні незнайомих їй

людей; страшно мені стає за неї. Вона така жива, вражлива і вже має сімнадцять років. Перед нею великі небезпеки.

Ще ось що мене немало здивувало. Коли я розповів з подробицями про весілля Лізи, Натуся байдуже дослухала моє оповідання і промовила:

— Нещасна вона! — та й заплакала.

Невже вона в цих літах встигла так глибоко заглянути та зрозуміти, в чому правдиве наше щастя?

Я завтра поїду до Кленівки за партитурою Мендельсона: "Сон Купальської ночі". Натуся ще її не чула. Я покладу для неї цю чудову симфонію для фортепяна та віолончелі.

Приїжджайте колинебудь у свято та й послухаєте; а покищо напишіть про себе хоч пару слів через нашого посланця, напишіть хоч тільки те, що Ви дістали моє посланіє.

Відданий вам ваш Музика."

На піваркуші, що зостався в листі чистий, була рукою Івана Максимовича дописана така ніби примітка:

"29 червня, на Петра, їздив я в гостину на ферму і гостював два дні з великою приємністю. Віолончеля та фортепіано — це така божественна гармонія, що вічно б слухав і не наслухався; особливо, коли вони вдвох виконують цю чарівну серенаду. Я, одначе, думаю, і не без підстави, що, крім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почувань. Мені навіть про це сама Маряна Якимівна трохи натякнула, коли вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, очима показуючи на музиків, і шепнула:

— Чом не парочка? Як ви гадаєте?

Я, звичайно, на знак згоди кивнув головою. Іншим разом, коли ми гуляли в садочку, і вони вдвох ішли попереду та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на

них, промовив, наче сам до себе:

— Хоч би що там було, а я йому здобуду волю.

Благородне почуття! — подумав я. Це значить стояти по-над пересудами віку. Давно б усім пора так думати й почувати. Та ба! пиха нас посіла. А які б вони були щасливі! Я щодня їздив би на ферму милуватися на їх щастя. Я тут не бачу нічого неможливого; все буде залежати від Антона Карловича, а мати сумнів щодо щирости спочуття цієї благородної людини значить не вірити в Бога. Пождемо! Побачимо!"

За цим листом — в оповіданні "власного виробу" Івана Максимовича йдуть далі такі самі філантропічні міркування, але вже стилем високим, опрацьованим, — таким стилем, що я півсторінки з трудом прочитав. Справжній Марлінський! Мир пам'яті його!

Перегорнувши кілька сторінок красномовного рукопису, я відкрив ще один лист музи-

ки, писаний рік після попереднього.

Лист починався так:

"Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, що ледве можу вам писати, а писати треба, бо щастя задушить мене, якщо я Вам не признаюся. Та з чого його почати? Дайте опам'ятатись. Так, почну з того, що минулої осені повернувся з Києва Кленовський зовсім хворий і без жінки. Лисавета Федорівна кинула його в Києві сестричці на руки, а сама поїхала з якимсь гусарином на маневри до Вознесенського, та й не верталась. Уже з закордону (здається, з Відня) написала до управителя лист, щоб він усю двірню та музиків відпустив на оброк — хто захоче, — а решту повернув у хліборобів; вихованкам шляхетського роду щоб видав по тисячі карбованців і теж відпустив, а двірських дівчат повидавав заміж з посагом по сто карбованців, хоч би й за солдатів; п. Кленовському та його сестрі, щоб видавав по сто карбованців на місяць, та й го-

ді.

І жаль брав, і гидко було дивитись на цього покаліченого розпусника, коли він дивився, як виряжалися в дорогу його вихованки, і не міг цього спинити. Йому не хотілось розлучитись з своїми жертвами, і він плакав з безсилля. Він пішов до них до офіцини — попроситися з ними, але вони перед ним двері зачинили. Достойна дяка розпусникові!

Лисавета Федорівна може й несвідомо, але цілком справедливо й достойно покарала того, що звів її. В душі я їй дякую. За одну сердечну Тарасевичівну його треба було б запроторити на каторгу. Якщо його совість пркинеться колинебудь, то вона його краще за всякого ката покарає. Але щось мені не віриться, щоб знайшлася совість в розпусному серці.

Оркестру нашу майже всю відпущено на оброк, і вона подалася до Києва. Мене вибрали на капельмейстра, але я рішуче відмовився та випросив собі в управителя посаду лісничого в Д[егтярях]. Ця посада якраз припа-

ла мені до вподоби: блукаю собі цілий день в лісі, ніби діло роблю, а надвечір іду на ферму. Віолончеля зосталася зо мною. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я просто раюю. Якби до всього цього [ще й] колишня жвавість та безтурботність Натусі, я був би зовсім щасливий. А то вона така чогось сумна ходить, що не знаю, що й робити.

Маряна Якимівна теж начебто перемінилася, теж часом задумується й нудиться. Один тільки Антін Карлович по старому мовчить і добродушно посміхається. До мене ж вони всі по-старому ласкаві, тільки начебто щось тають.

Мене це мучить, і я іноді цілими днями хожу в лісі та плачу, сам не знаю чого...

Кілька днів тому Антін Карлович їздив до нашого управителя і повернувся надзвичайно веселий, такий веселий, що примусив мене з Натусею грати "Горлицю", а сам мало не пішов танцювати. А тимчасом нікому й слова не каже, чого така радість...

За тиждень після цієї радості Антін Карлович, нікому нічого не сказавши, знов поїхав до управителя, а надвечір того самого дня прислав записку, щоб його не ждали вечеряти, що він з управителем виїхав до Полтави.

Ми, звичайно, ахнули і хвилин із п'ять не могли ні слова промовити, тільки дивилися одне на одного; нарешті промовила перша Маряна Якимівна.

— Що ж це він зробив зо мною? Ось уже, хвалити Бога, тридцять літ, як ми з ним не розлучались ні на день єдиний, а тут узяв та й поїхав, і хоч би слово сказав. От до чого дожила, бідолашна!

І, хвилину помовчавши, вона тихо заплакала, Натуся теж, і, взявшись за руки, пішли вони до покоїв.

Я, наче вкопаний, зостався на місці, і довго б іще простояв, коли б Натуся не покликала мене до хати.

Після довгих міркувань та здогадів, чого й для чого так, мовляв, крадькома виїхав Антін Карлович до Полтави, я взявся зараз таки поїхати до Кленівки та про все певно розвідати на місці, а щоб їм без мужчини не було страшно, пішов до млина та запросив на ферму старого мірошника, як сторожа й оповідача (Натуся дуже любила слухати його старовинні казки та приповідки).

На світанку я повернувся з Кленівки на ферму, нічого не дізнавшись. Конторські писарі, користаючись відсутністю управителя, перепилися і на питання моє відповіли: "виїхали до Полтави" — та й годі.

Натуся заснула, а Маряна Якимівна дожидала мого повороту біля саду і, побачивши мене, підбігла до мене, питаючись: "що?" Я, хоч як гірко мені було, сказав, що в Кленівці ніхто нічого не знає.

— Ідіть же до нього в хату та відпочиньте з дороги, — сказала вона мені і, затуливши

обличчя руками, пішла так до дому.

Сердешна жінка! — подумав я, дивлячись услід за нею; невже так тісно здружилася ти з ним, що одного дня не можеш прожити без нього? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок має право тобі позаздрити. А тобі, щасливий, благородний старче, ще більше повинні заздрити чоловіки-сіроми!

Минув день, другий, нарешті й третій, а про Антона Карловича ні слуху, ні вісти. На фермі все так принишкло й зажурилось, що я про музику й подумати боявся.

Маряна Якимівна усі дні ходила туди й назад по одній стежці і тільки зідхала мовчки, а Натуся — за нею.

Здавалося, що ми вже навіки розлучилися з нашим Антоном Карловичем. Напротязі дня Маряна Якимівна заходила до його хати, чого перед тим ніколи не робила, — обмітала хусткою порохи з електричної машини та з інших речей, сідала на канапці і плакала —

одне слово, мов найніжніша коханка.

Протягом цих днів я тільки й чув од неї (та й то вона наче сама до себе говорила):

— Ну, чи чувано на світі отаке лихо? Поїхати в такий світ і жінці ні слова не сказати? Яка я безталанна!

Дні минали повільно, а вечори ще повільніше, і 26 серпня швидко наближалось. Раніше я думав про сюрпризи на іменини Натусі, та після цієї пригоди такий був збентежений, що геть про все чисто забув.

Я їздив іще раз до Кленівки і хотів зїздити до П[рилуки], до повіреного Лисавети Федорівни, але в Кленівці мені сказали, що й він виїхав разом із ними.

Ось уже й 25 серпня, а на фермі наче нічого й не бувало: ані найменшого руху; про майбутнє свято і гадки немає.

Я згадав про місячну троянду в д[егтярів-

ській] теплиці, що я давно випрохав її у садовника на іменини Натусі, і, нікому нічого не сказавши, подався пішки до Д[егтярів]. Вертався я з квіткою на ферму вже ввечері. І — уявіть мою радість! Антін Карлович сидів за столом між Маряною Якимівною та Натусею і, як звичайно, посміхаючись, пив чай.

— Ага, і ви прийшли! — сказав він, побачивши мене. — Сідайте ж, ось я вам розкажу, що бачив у Полтаві.

Я сів — і кілька хвилин ми просиділи мовчки.

— Ну, оповідай, безпутній; — промовила Маряна Якимівна — що ти бачив у своїй нудній Полтаві.

— А що ж я там бачив? грязюку та й більш нічого!

— А що ж ти там робив стільки часу?

— Теж нічого!

— Чого ж ти туди їздив, вітрогоне старий?

— Та так, — прогулятися!

— Так, прогулятися? Чуєте, люди добрі? так, прогулятися! Ой, ти, голово стара та сива! І це тобі не сором — так мене мучити на старі літа?

І Маряна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердечно, як найніжніша мати цілує свою слухняну дитину.

Вечір пройшов тихо й весело.

Назавтра всі прокинулись рано, а Антін Карпович раніше за всіх. Розбудивши мене, він сказав:

— Що ж, приготував ти щонебудь для імениниці?

— Приготував, — промовив я.

— Ну, так уставай лишень, одягайся та й ходімо поздоровити; вона вже бігає по саду.

Я нашвидку вмився, одягнувся і, взявши свою троянду, пішов в будинок слідом за Антоном Карловичем. Натуся, побачивши нас, втікла до покоїв.

Ми ввійшли слідом за нею, а вона вже сиділа, мов нічого не сталося, за чайним столом біля Маряни Якимівни й просила сухарика до чаю.

Я поздоровив її і презентував свій скромний подарунок. Антін Карлович поздоровив також і, вийнявши з бокової кишені складений учетверо папір, подав Натусі, кажучи:

— Ось маєш гостинець з Полтави.

Сказавши це, він, посміхаючись, сів біля неї. Натуся довго мовчки читала папір і, не дочитавши, випустила його з рук та з сльозами кинулась обіймати й цілувати Антона Карловича, а ми з Маряною Якимівною здиво-

вано поглядали одне на одного.

Нарешті, я підняв папір, глянув на нього — це була моя "відпускна".

Усе, що я сказав би Вам про свої почування в цю велику хвилину, — усе це не було б тінню того, що я відчував.

— Віолончеля теж наша! — промовив, посміхаючись, Антін Карлович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його заливаючись сльозами.

— Ану, Натусю, тепер твоя черга, провадь далі! — сказав Антін Карлович, звертаючись до Натусі. — Возьми цей папір та віддай нашому другові і скажи: ось, мовляв, мій посаг. А ми з Маряною Якимівною скажемо: Боже вас благослови!

Усі четверо кинулись одне до одного та облились сльозами.

І ось уже більше, як тиждень, не дає мені спати моє щастя. І знаєте, хто це все зробив? Натуся, моя люба, неоціненна Натуся! Вона дала мені перевагу над знатними й багатими, мені, музиці-кріпакові... і, признавшись в усьому своїм благородним добродіям, просила їх чинити з нею, що за краще вважатимуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, не надумуючись довго й нікому нічого не кажучи, вирішив по-своєму, за одним махом: заплатив за мою волю разом із вілончелею 2500 карбованців. Якби Кленовський був моїм владикою, цього б не сталось ніколи. Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й уві сні не сниється, що стала ти мимоволі причиною мого теперішнього щастя...

Тепер Антін Карлович клопочеться про призначення мене до канцелярії маршалка — це вже я й сам не знаю, для чого, — а коли це станеться, тоді ми з вами будемо бачитись принаймні тричі на тиждень. А покищо приїздіть у неділю на ферму та полюбуйтеся на вповні щасливих людей.

Відданий вам Музика."

Коли дочитав я цей самим щастям писаний лист, напала на мене якась хвороблива задума. Боже мій! Невже це була заздрість! Ні, я не заздрив нікому на світі. Це було гірке, невимовне гірке почуття самоти. Я мало не заплавав од внутрішнього болю.

Саме, коли я збирався плакати, ввійшов до мене Іван Максимович і спитався:

— Ну що, далеко ви прочитали мою немудру повість?

— Усе прочитав, — одповів я.

— І опис весільного бенкету?

— Ні, не читав.

— Так прочитайте, неодмінно прочитайте, бо я, можна сказати, найбільш рахував на ефект од цього пишного опису.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісінькі, а що вже щасливі, то й казати нема чого. А якби ви бачили, що за внуку їм Бог послав! Суцїй янгол Божий!

Я знов задумався. А знаєте що, Іване Максимовичу? — спитав я його за хвилину.

— А що?

— Відпустіть мене завтра одного на ферму, а самі приїздіть у неділю.

— Ні за що. А коли вам уже так скортіло, то і я завтра можу з вами їхати. Та що це вам так раптом?...

— Таку вже маю вдачу: я страх як люблю дивитись на щасливих людей, і, по-моєму, немає образу кращого, прекрасного, солодшого, як образ щасливої людини.

— Це суцїа правда.

Другого дня ми були на фермі, і я бачив цих простодушних, благородних людей і вповні був щасливий їхнім щастям. Бачив і засвідчую істину цієї неложної повісти.

1855. 15. I.

[Новопетровський форт.]

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том сьомий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. стор. 45-129.

Переклад: В. Сапіцький. За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького.

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІУС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісков-

СЬКИЙ

Електронне форматування: Максим Тар-
навський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво"

www.chtyvo.org.ua

Тарас Шевченко

ВАРНАК

(Переклад: В. Сапіцький)

Повість

Едвардові Желіговському

Єсть у нашому величезному православному царстві російському невелика благодатна країна; така собі невелика, що в ній примістились би чотири німецькі держави, з Францією на додачу; а живуть на тій невеликій земельці різномовні народи, й поміж ними народ російський і то найправославніший. І отой народ російський не оре, не сіє нічогосінько, крім динь та кавунів, а хліб їсть білий, пшеничний, що по їхньому зветься "калаці", й оспівує свою річку славетну, звучи її своєю кормителькою, золотим дном із берегами срібними.

Сумно бачити бруд і злидні на землі вбогій, неродючій, де людина бореться з невдячним ґрунтом і нарешті падає, знемігшись під тягарем праці та злиднів. Сумно, невимовно сумно!

Але як його дивитися на такі самі огидливі злидні в країні, де мед тече й молоко, як, наприклад, в отій землі благодатній!? Гидко! Та ще гидше серед тих ледарських злиднів потрапити на достатки, а при достатках — на огидний бруд та темноту!

А в отій благословенній країні трапляється це нерідко, ба, навіть часто-густо.

Які ж можуть бути причини злиднів у країні, де мед і молоко тече?

На цю важливу політично-економічну тему я напишу на дозвіллі звичаєво-описний історичний роман на чотири томи, в яких захожуся змалювати з мікроскопічними подробицями норови, звичаї та історію цього архіправославного народу. А поки доспіє в моїй

многодумній голіві той знаменитий роман, розкажу вам ось що.

Є в отій благодатній країні неглибоко під землею величезна грудка соли, а на тій груді збудовано невеличку фортецю, що по-простому зветься "Соляною Защитою".

Обставини примусили мене побувати якось в отій "Солянній Защиті".

Першої ж неділі за мого там перебування побачив я в церкві старого чоловіка, зовсім сивого, але ще досить бадьорого, з надзвичайно виразним та благородним лицем.

Він у церкві був за дяка; ставив свічки перед образами, здіймав із них пригару, гасив догорілі, а під кінець Служби Божої ходив з карнавкою, замість титаря.

Мене вразила його велична постава: височенного зросту, сива й довга хвиляста борода; таке саме біле, густе, кучеряве волосся й темні густі брови, обличчя правильне, щоки зле-

генька румяні, наче в юнака, — одне слово: надався б на модель для Мойсея Боговидця або для Гомерового Нестора.

Захоплений симпатичною старечою вродою цього шановного мужа, я, виходячи з церкви, спитався в кривого інваліда, хто такий отой поважний старець, що здіймає пригару з свічок перед образами?

Інвалід відповів мені досить лаконічно: "Це, добродію, колишній варнак, а тепер тутешній поселенець, найдобріша душа".

Після цієї відповіді я зупинився біля церкви й проводив очима старого, що так мене зацікавив; і чим більш я на нього дивився, тим менш здавався він мені подібним до варнака.

Але ж інвалід не сказав би на вітер такого слова!

Я пригадав собі, що колись тут добували сіль арештанти, та що багато їх; скінчивши

свій тяжкий термін, були тут і поселені залежно від поведінки.

Але невжеж таку благородну поставу міг мати злочинець?

І я вирішив — довідатися докладніше про минуле цього показного з постави старого.

Напротязі тижня я довідався, що він справді таки тутешній поселенець і правдивої чесноти людина; людина хоч і не багата, але й не бідна, живе в своєму власному домочку, хоч і невеличкому, та живе так, що, дай Боже, щоб і по палацах так жили: чисто, ситно й чесно.

Мав він у себе чоловіка з десять наймитів, хоч і з киргизів, та дай Боже, щоб і росіяни так працювали, як оті півдикуни! Ще довідався я, що його на той рік за його чесноти неодмінно виберуть за титаря й т. ін.

Я постановив познайомитися з ним особисто та при добрій нагоді довідатися певніше

про його минуле життя; коли знайду там щось таке морально-повчальне або, принаймні, цікаве, то, записавши, дам до друку, — для науки або для розваги.

Чи вам коли траплялося зустрічати старого такої поважної й шляхетної постави, що мимоволі здіймеш шапку та вклонишся йому?

Зо мною це трапилося.

Якось зустрів я того старого, як він ішов з вечірні, і мимоволі вклонився йому. Він одповів ввічливим поклоном і спитався:

— Ви, здається, нетутешні? Я не зустрівав вас тут раніше.

— Ви не помилились: я справді недавно прибув до вашої Защити.

— А дозвольте запитати: чи здалека?

Я сказав, звідки я родом.

Старий, хвилюючись, простяг мені руку, і я трохи-трохи її не поцілував.

— Ви земляк мій, — промовив він сумно. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну батьківщину?

— Не більше року, — відповів я.

— Щасливі ви! Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А я от уже більш, як тринадцять літ, не бачив його. Що там тепер діється?

У старого навернулися сльози.

— Коли маєте час, — сказав він, — не погордуйте мною, відвідайте мене; нехай хоч подивлюся на вас, на земляка свого. Будьте добрі й ласкаві, не відмовтесь!

Ясна річ, я зрадів таким запросинам. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкого біленького, соломою вкритого домочку. Ви-

гляд його нагадав мені Україну. Біля воріт зустріла нас літня жінка, по українському вдягнена, й привітала нас:

— Добривечір!

— Добривечір, Мотре! Прошу вас ласкаво до нашої хати, — сказав старий, звертаючись до мене. — Тут, бачите, недалеко живуть наші земляки харківляни та куряни, так я й узяв до себе землячку за наймичку. Воно все ж якось краще.

З тими словами старий увів мене до своєї хати. Всередині, як і знадвору, хата нагадувала Україну: стіни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; на долівці натрушено запавної трави; навколо попід стінами — чисті й широкі дубові лавки, а перед образом Усіх Скорбящих Матері горіла лампадка й стояв налої, укритий чистим рушником, білим із широкими торочками; на налої лежала книжка — на вигляд ніби псалтир in quarto.

— Сідайте, прошу вас, дорогий мій гостю!

Я сів і почав уважно роздивлятися по хаті чи, краще сказати, я милувався нею. Скрізь і на всьому видко було лад доброго господаря та дбайливість господині; усе було чисте й принадливе. Кімната була поділена на дві половини вузькою довгою грубою замість перегородки; а сама груба оздоблена ліпленими визерунками — твір домашнього мистецтва (такі груби можна бачити на Волині та на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверху його білою скатертиною; на столі лежав житній хліб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим різнобарвними шовками; біля хліба стояла фаянсова сільниця з білою, мов рафінад, сіллю. І там таки, на другому кінці столу, лежала велика книжка на взір "Четії-Мінеї" в червоних сапянових палітурках, з золотими, затертими й зчорнілими від часу прикрасами. То була Біблія (як я потім довідався) прегарного київського видання з року 1743, з високомовною присвятою гетьманові Розумовському — видання дуже рідке. Між вікнами, на стіні висів у золоченій рамі

естамп, виритуваний Міллером з картини Доменікіно Цампієрі "Іван Богослов". Біля дверей у кутку стояв ціпок із степового дерева джигілу, а біля нього на цвяху висіли кайдани.

Старий тимчасом хазяйнував десь на дворі й вернувся до хати саме тоді, як я дивився на кайдани.

— Що, земляче, милуєшся моїм трофеєм? Тяжкий трофей! Я здобув його довголітнім злочином та приніс його сюди на ногах своїх аж із самого Житомиру. Тут я носив його двадцять літ, і тепер ще караюся ним, і буду каратися та сповідати йому гріхи свої до самої смерти.

Все це сказано було голосом, що вразив моє серце вкрай, і я не міг вимовити ані єдиного слова потіхи хорому старому й сидів мовчки, доки він сам не озвався:

— Вибач мені, старому грішникові, земляче! Своїм нечистим спомином скаламутив я

твою душу. Що діяти? Проти волі рветься на язик. Я тримаю в себе оце прокляте знамено людського пониження; тримаю на покарання власної душі. Але даймо спокій минулому та поговорімо краще про щось інше. Розкажи мені, друже мій, щонебудь про нашу прекрасну Волинь та про Поділля.

Та я зовсім не міг ні про що говорити і скоро попрощався з ним.

Старий не затримував мене, — просив тільки відвідувати його, коли дозволить час.

Час мені дозволяв, і я мало не щодня відвідував його. Часто ми з ним забалакувалися до півночі, і кожного разу знаходив я в ньому нові чесноти, нові вартості: був він освічений, як котрийхоч аристократ того часу, тільки що любив читати, а особливо італійських поетів: Боккаччію, Аріосто, Тасса, а "Божественну Комедію" читав з пам'яті.

— Давно вже я нічого не читаю, — сказав він мені якось, — окрім цієї "Божественної Ко-

медії". Та й нащо тепер читати? Був час, я читав, захоплювався чудовими описами прекрасного мистецтва. Тепер — годі; постарівся, зачерствів і вже нічого не можу відчувати так, як колись бувало. Та правду сказати, до чого прислужилося моє читання? Мої чисті, молоді почування! Що я з ними зробив, чи, краще сказати, що з ними люди зробили? Гріх та довічне горе! Коли б я нічого не читав, нічим не захоплювався, не те було б із мене: був би собі простий хлібороб, добра людина... а тепер що я?

З кожним вечором ми ставали з ним все щиріші та щиріші.

Якось я навів його на думку звіритися мені з своїм лихом, оповісти мені про свій вік молодий. Він довго наче б то не хотів мене зрозуміти; йому прикро, гірко було згадувати про своє минуле, і якось він сказав мені:

— Друже мій щирый! Ти хочеш моєї сповіді? Ти бажаєш знати моє колишне життя безталанне? Тяжко тобі буде слухати, мій до-

брий друже, бож моє життя минуле — повне гріха та беззаконня. А нинішнє, як сам бачиш, — неміч та самотність, далеко від моєї любої Волині. Знаю, що із співчуттям слухатимеш моєї сердечної сповіді, і тобі зачужа гірко буде її слухати. Слухай же, щирий друже, мою сумну та правдиву повість! Нехай востанне перед смертю перейде передо мною день за днем усе моє життя. Тоді довідаєшся, в чому винен я, а в чому — люди. Сам себе я давно вже засудив за все.

Він зітхнув, перехрестився й розпочав свою повість од самого малечку.

* * *

На гранітових берегах прекрасної річки Случі, там, де вона верстов із дев'ять угору за Новгородом-Волинським, звиваючись немов змія, витворила правильної форми кільце, верстов із дві впоперек, там, в осередку того кільця лежать оточені дібровою останки ве-

личезних мурованих палат, що колись були житлом одної значної польської родини, а тепер там живуть сови та кажани.

Це діло моїх клятих рук. Я оселив там змію та нічне птаство. О, Господи, прости мені цей гріх невірний, гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, лежить укрите садками велике село з почорнілою від часу деревляною, на три бані, церквою.

Поляки в нас такі церкви звать козацькими, — мабуть тому, що більшість таких церков побудована козаками нашвидку за часів унії, і становлять вони тип простої, грубої, — хлопської, як кажуть поляки, архітектури.

Те село — моя батьківщина! В тому чудовому селі я народився на гріх та на страждання!

Батька свого я не памятаю, а матір мов у сні бачу; бачу, як її поклали в домовину й понесли на марах на цвинтар. Ледве памятаю,

як священик над її тілом прочитав молитву, надруковану на білому папері червоними й чорними літерами та, прочитавши, закрив її лице тією молитвою; потім труну забили і спустили в яму; священик запечатав яму заступом хрест-на-хрест і казав мені кинути жменю землі на труну моєї матусі... Я кинув і пішов за людьми до села.

Пам'ятаю ще, як у нашій хаті було багато людей; усі обідали, та тільки без гомону, а тихо й пристойно: як видко, вдова не залишила після себе грошей на багаті поминки.

В час обіду я грався з дітьми на дворі, а коли по обіді всі розійшлися, так мене й діти покинули, і я зостався сам з моєю загнужданою палічкою-конячкою. Зайшов я до хати; в хаті сусідка наша, теж удова бідолашна, поралася з посудом. Вона дала мені шматок пирога, я зів його й заснув на материній постелі. Старенька, прибравши все в хаті, замкнула її на ключку, а сама пішла собі додому. Цілу ніч один я проспав у порожній хаті, а прокинувшись вранці, чогось злякався й заплакав.

Плакав я недовго; незабаром прийшла старенька сусідка, принесла мені повну миску угорських сливок і мене втішила. Бабуся насипала курам пшона, нагодувала сірого kota й рябого собаку, взяла мене й повела до себе в хату.

У вдови була дочка, старша за мене на кілька років; вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та іншими ласощами.

Як повертався я додому, вона мене завжди проводила; а коли, не знайшовши в хаті матері, я починав плакати, вона втішала мене, кажучи, що мати поїхала на ярмарок і привезе мені гостинця - "медяного москаля"; і це, звичайно мене розважало.

Отак помалу став я забувати свою велику втрату завдяки вдовиній прекрасній дочці. Я прихилився до неї, наче до сестри рідної. І справді, вона мені рідну сестру заступала.

Пізніше я гадав, що зватиму її матірю, та не благословив Господь моєї гадки.

Часто відвідував я нашу вбогу порожню хату. Скажіть: що може бути сумніше за пустку?

Я й досі памятаю те тяжке сумне вражіння, що тоді мене обгортало!

На страсному тижні великого посту священик, обходячи з молитвою, відвідав і мою бідолашну добродійку; побачивши мене, взяв до себе, обіцяючи вивести мене в люди.

У священика був син Ясь моїх літ. Не знаю чому, — він мені відразу не сподобався.

Мене посадовили за граматку разом із Ясем. Це було мені дуже недовподоби, а проте я вчився успішно, а Ясь був тупий. Яся хвалили, а про мене казали, що я ледащо й тупиця. Мене ображала така несправедливість, і я став тікати від попа до своїх добродіїв. Звідси мене знову приводили назад до попа, а піп жорстоко карав мене за втечі.

Раз якось утік я від попа до своїх приятелів, але, боячись увійти до них у хату, пересидів цілий день у буряні під тином, вижидавши, чи не вийде сестра з хати (я звав вдовину дочку сестрою). Нарешті вона вийшла; я обізвався до неї й попросив хліба. Вона винесла мені великий окраєць хліба й шматок сала. Я крізь сльози поцілував її й сховався в густому сливняку.

Вгамувавши голод, почав я думати про ночівля. До попа піду — битимуть; до вдови піду — вона до попа відпровадить, і однаково битимуть! Піти ночувати до своєї пустки — боязко. Отак мізкуючи, вийшов я за царину.

А за цариною стояли копи зжатою жита. Не вагаючись, я пішов до кіп, примостився під першою копою й заснув сном праведним. Вночі прокинувся й чую, десь далеко вовки виють. І досі не можу забути того прикрого почуття! Не був то страх за життя, а якась мішанина страху та огиди.

Потроху вовче виття почало затихати, і я, скорчившись з холоду, вкрився снопом та й знову заснув.

Рано-вранці розбудив мене гарапником лановий.

— Ти що тут робиш? — спитав він мене грізно.

— Сплю, — відповів я.

— Я тобі дам "сплю"! Найшов місце спати! Хіба в тебе нема хати?

— Є, дядечку, та тільки пустка, — відповів я крізь сльози.

— Ну, а батько-мати в тебе є?

— Нема, дядечку, я сирота!

— Ну, коли сирота, то ходи за мною.

Він повернув коня на дорогу, вдарив його

злегка гарапником і поїхав, а я йшов босоніж по колючій стерні; у мене все тіло тремтіло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, — думав я собі, — крий Боже, до попа? Подумавши так, я хотів був тікати від нього до села й сховатись десь у буряні, але ж він щохвилини оглядався на мене й спрямував свого коня в протилежний від села бік; привів мене до панського двору й віддав до рук управителя, оповівши йому, де і як мене знайшов.

Управителем був добрий старенький пан Кошулька; [він] звелів пошити мені з дімодільної пістри куртку й штани, і я став у нього за домашнього козачка. Прожив я в нього осінь та зиму; малощо краще мені було в пана Кошульки, ніж у попа; ріжниця була тільки та, що мене не вчили грамоти, а били й щипали, хто хотів. Якось навесні побачила мене на дворі стара графиня (управитель жив в одному дворі з нею, тільки в окремому флігелі). Покликала вона мене до себе, спитала, як на імя, й пішла собі до покоїв. Другого дня

після того кравець узяв з мене міру й пошив одягу, та вже не з пістрі, а сукняну, з тонкого дорогого сукна; справили мені чоботи й шапку, а до того я й так ходив.

Коли все було готове, дали мені чисту сорочку, чого раніш не бувало. А як мене вмили, зачесали й одягли в нову суконну одягу, тоді сам пан Кошулька вдяг новий синій фрак із мідяними гудзиками й повів мене до графині. Черговий гайдук доповів їй про нас. Графиня веліла покликати нас до приймального покою, де ми її довго чекали, і пан Кошулька ввесь час стояв. Мені дивно було, що в покої так багато стільців, а він не сідає.

Зрештою графиня вийшла, привіталась із управителем, кивнувши до нього злегенька головою, й звеліла покликати панну Магдалену.

За хвилину з бокових дверей вийшла панна Магдалена. Чарівний, незабутній образ! От наче тепер її бачу: молода, струнка, прегарна! Задумливі, блакитні, виразні очі її дивилися

просто на мене; їх проникливий погляд збен-тежив мене. Вона була дочкою одного пана, що проциндрив своє добро. Маґдалена була добре вихована, й тому графиня взяла її собі за компаніонку, а для малого свого сина за гу-вернантку.

— Ось, люба моя Маґдалено, — сказала гра-финя, — рекомендую тобі компаніона й льо-кая моему бідному Болеславові; візьміть його до себе, нехай вони у вільний час бавляться вкупі.

Графиня вийшла, а панна Маґдалена взяла мене за руку й повела до себе в покої. У поко-ях панни Маґдалени зустрів мене хлопчик моїх літ, худий та зелений. Це був граф Боле-слав, одинчик графині. Він досить зухвало спитав мене:

— Як тобі на імя?

Я тихенько відповів: Кирило.

— Фе, яке хлопське імя! та дарма, я звати-

му тебе Яном. А що, Яне, вмієш ти грати в коники?

— Ні, не вмію.

— Так я тебе навчу.

І він зараз заходився вчити мене грати в коники. Я цю науку розумів не згірш од нього, але чомусь не хотів бути з ним щирий. Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалена нагодувала мене булкою й теплим молоком і ласкаво, як сестра, спитала в мене, хто були мої батьки й де вони тепер? Я розповів їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала. З того часу вона що день Божий напувала мене теплим молоком та годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю (мене всі в домі звали Ясем), хочеш ти вчитися грамоти? — спитала мене одного ранку панна Магдалена.

— Я вже вчився грамоти в попа, але коли

ви будете мене вчити, то знов буду вчитися; а як не ви, то не хочу, щоб мене вчили.

Вона всміхнулася й сказала: "Сама тебе вчитиму!" — і дала мені французьку граматику.

— Глянь, чи знаєш ти оці літери?

— Ні, в попа мені показували іншу азбуку.

— Ну, так я вчитиму тебе з цієї азбуки, — з цієї легше, — і стала показувати мені нові для мене літери.

На диво й на радість їй я швидко вивчив усі літери французької азбуки, а коли почав досить швидко читати по-французькому, вона стала вчити мене по-італійському; ця, улюблена нею мова, була тоді модна.

Я й тут виказав досить швидкі успіхи й незабаром зрівнявся наукою з Болеславом на невимовну радість панни Магдалини.

Мир душі твоїй, прекрасна, добра істото! Ніколи не забуду я твоєї привітної, ласкавої мови, твого сердечного спочуття до моєї долі сумної!... Вона полюбила мене так, як тільки мати може любити свою єдину дитину.

Ласкавістю заохочувала вона мене до науки. Бідна, вона не передбачала, як недоречі випаде моя освіта.

Час минав, я підростав, учився пильно й успішно.

З графом Болеславом ми ніяк не могли здружитися: мав він щось у собі, що від нього відштовхувало, якусь передчасну, — зухвалу, недитячу пиху. Іноді показував він свою приязнь до мене за те, що, коли він бувало не в міру пустує, я всю вину брав на себе, — це мені, ясна річ, не минало дурно.

Через його пустоти стали мене вважати мало не за розбишаку. Про мою великодушність знала тільки панна Магдалена й завжди платила мені за те щирою ніжністю.

Графиня була жінкою з великого світу; розпещена колишніми успіхами на арені світського життя, вона любила справляти бенкети, де, розуміється, була першою між провінціалками; читала італійські та французькі новелі й більше нічого не робила. Сина свого, хоч і зростав він під одним дахом і з нею, бачила вона може двічі на день, та й то мимохідь.

Раз якось спостерегла вона, що Болеслав — уже хлопчина таки дорослий, і що треба знайти для нього вчителів, бо вона мала думку підготувати його до університету.

Запросили вчителів, почалася наука. Як слуга, я бував на лекціях та навчався всього, що читали та пояснювали графові.

Я мало не завжди готував графа до іспиту, бо він нічого не міг чи не хотів запам'ятати з лекцій своїх учителів.

Панна Магдалена, як і раніше, пестила ме-

не, любила й розмовляла зо мною тільки по-італійському. Увечорі, перепитавши мене з того предмету, що я його слухав у шкільній кімнаті графа, вона вчила мене грати на фортепіяні. Була вона справжньою артисткою на цьому інструменті; часто було, після лекції зо мною сиділа вона допівночі при фортепіяні, виграваючи варіяції на чудові твори Бетговена (це був її улюблений композитор, що саме тоді з'явився в музичному світі). А я, було, сижу в куточку й не поворухнуся, сижу та слухаю, слухаю та й заплачу, сам не знаю чого. Музику я полюбив з усією пристрасстю, і тою любовю обов'язаний панні Магдалені. Щось за рік ми вже грали з нею на чотири руки декотрі сонати Моцарта й Бетговена. Раз графиня застала нас за фортепіяном та була дуже незадоволена, завваживши — зовсім слушно — панні Магдалені, що я народився не для музики, а для рала та плуга. Панна Магдалена відчула всю слушність цього завваження, обійняла мене й гірко заридала. За нею заплакав і я: хоч і не дуже добре розумів розсудливу увагу графині, та збагнув, що панні Магдалені це було дуже прикро.

Граф зростав швидко, а вчився дуже поволі й тупо. Не можна сказати, щоб зовсім не було в його здібностей: ні, дещо він мав, та все те було приспане через недбайливість небачної матері. Графиня раз-у-раз захоплювалася успіхами свого любого Болеслава, успіхи ж його не йшли далі гармонійного лепетіння по-італійському; вона була зачарована й нічого більше не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готувала його до університету. Учителі справно діставали платню й утримання й робили своє діло, як наймити або як більша частина вчителів: давали щодня лекції або оповідали на дозвіллі про полювання з хортами й такі інші розваги. Одна панна Магдалена, як добра мати, піклувалася про його моральне виховання; але їй перешкожало оте недоречне захоплення графині, та й Болеслав уже дуже добре розумів (а може й учителі навчили), що він граф та ще й багатий, що йому жадної науки й чеснот не треба, — тож часто своїми грубіянськими вибриками він доводив до сліз бідну панну Магдалену. Тяжко було мені дивитися на цю благородну, прекра-

сну жінку; в душі я ненавидів Болеслава і, коли б не вона, я скрутив би йому вязи. А вона бідна, тяжко ображена, приголубить, було, мене й повторює мені святі слова: "Любіть і ненавидящих вас!"

Я забув, друже мій добрий, сказати вам, що графиня була, як кажуть, "ні вдова, ні мужня жона": чоловік покинув її та перебував постійно в Італії, швидко гайнуючи там свої подільські маєтності, а графиня з сином жила, як вам відомо, на Волині й займалася, як сама казала, "едукацією" свого одинака.

От тепер і скажіть мені, який добрий приклад моральний міг бачити хлопець у родинному житті своїх батьків? Раніше, було, він раз-у-раз допитувався у своєї ніжної матері: "Чи скоро татусь приїде?" А мати йому на те відповідала, що його татусь поганець та коли й приїде, то вона його й на поріг не пустить. Добре було синові чути від матері такі слова!

Та серед багатих людей такі родинні контри трапляються частенько, то й на молодого

графа не робило це великого вражіння. Домашнє його виховання скінчилося; треба було вибрати школу, відповідну його уродженню, куди б можна було його послати для закінчення освіти. З цієї нагоди відбувся великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на домашню раду: куди саме послати графа для завершення освіти? Перебрали всі ліцеї, всі університети, починаючи від Геттінгенського, й нарешті одногolosно ухвалили вислати його до Вільна й зробити з нього політика-економіста.

Через місяць після цієї важливої події графиня справила один великий бенкет, на якому молодий граф одзначився мазуркою. За кілька днів після того бенкету граф у величезному дорожньому берліні відїхав до Вільна.

Я почув себе вільнішим, бо він стояв перешкодою між мною й панною Магдаленою. При ньому не можна було мені й простого слова до неї сказати без того, щоб той лихий хлопець не почав з неї, бідолашної, сміятися. Нарешті він поїхав. Ми zostалися самі, справді

самі; в цілому домі не було нікого, з ким можна було б поговорити так приязно й так щиро, як ми з нею розмовляли. Стара графиня ледве помічала присутність панни Магдалени в своїм домі. Така грубіянська неухважливість тривожила панну, і кілька разів вона збиралася покинути графиню. Та де б вона, сердешна, могла прихилити свою самотню голову? Вона ладна була побратися з першим-ліпшим неотесою-посесором, аби тільки спекатися графині, таж неотеси-посесори не женяться з убогими дівчатами, а в бідної Магдалени нічогісінько не було, окрім чистого, благородного серця.

Повіряючи мені свої думки задушевні, вона говорила мені, що житиме у графині тільки доти, доки я не виросту й не зможу сам своє життя влаштувати; тоді вона виїде до Варшави або до Вільна й прийме свячення, як смиренна кармелітка. Мир твоїй добрій, твоїй праведній душі! Сумно було мені чути її щиру сповідь, її гадки непорочні. Бувало, геть за північ просидимо, наговоримося, наплачемося й розійдемося до другого вечора мало не

щасливі. Часто свої сумні проекти вона кінчала симфонією Себастьяна Баха на домашньому органі. Це була свята Цецилія, а я, бувало, духа затаївши, слухав її, молився на неї. То були найчистіші, найщасливіші години мого сумного життя!

Незабаром мене посадовили писати в панській конторі, й отут я й відчув свою підневільність! Тут уперше почув я слово: кріпак! Гірке, кляте слово! І день той клятий, коли я його вперше почув! Та нічого було робити, — треба було коритися долі! Настав тяжкий для мене час. Одна тільки незабутня панна Маґдалена могла вгамовувати й заспокоювати мене. Одній їй я завдячую те, що не наклав на себе грішних рук... А може воно й краще було б?... Та ні! Хоч і яке сумне та тяжке наше життя, але ми не маємо права його прикорочувати. Нехай Той його в нас одбирає, хто його нам дарував.

Я й далі писав у конторі, а вечорами відвідував панну Маґдалену. Про що тільки ми з нею не говорили, про що не мріяли! І всі наші

мрії, всі гадки розвіялися, як дим на ясному небі. Вона давала мені книжки доброго змісту, які тільки могла знайти в домовій бібліотеці графині, бо бібліотека та мало не вся складалася з французьких романів та італійських новель двозначного змісту.

В конторі писарі сміялися з мене, звучи паничем, білоручкою та німцем, бо я читав не російські й не польські книжки... Раз якось у жнива або, як тут кажуть, у "страду", послали мене з лановим переписати на лану жниці і копи нажатої пшениці. Йдучи мимо жниць, побачив я жінку, наче б знайому мені, а біля неї між снопами спала дівчинка років зо три, прикрита зеленим холодком і завітчана польовими квітами; біля неї, в затінку, тиква з водою й торба з хлібом. Я довго милувався прекрасним личеньком заснулої дитини; на милувавшись цією скромною, прекрасною картиною, я спитав у наче б то знайомої мені жінки, як їй на ім'я, щоб записати її до реєстру жниць. Вона відповіла. Ім'я та голос здалися мені дуже знайомі.

Я спитав, чи вона, Домаха, часом не дочка такої й такої вдови?

Вона відповіла, що то вона й єсть.

— А це твоя дитина?

— Моя, — відповіла вона.

Я розпитавсь у неї про її домашнє життя-буття, нагадав їй той вечір, як вона мені, голодному втікачеві, винесла шматок хліба. Вона теж пригадала, пізнала мене, зраділа мені, наче братові рідному, й прохала відвідати її в старій материній хаті.

Другої неділі, після Служби Божої відвідав я її у знайомій мені хаті. З сумного її оповідання дізнався я, що старенька вдова, моя добродійка, давно вже померла, а після смерти матері сама вона вийшла заміж; чоловік її скоро потому втік до Басарабії, покинувши її саму з малою дитиною. Оповіла вона мені про це просто й зворушливо, — так, як оповідають тільки про найсумнішу правду. Вона просила

мене пообідати в неї, чим Бог дав. Я згодився, а вона, сердешна, мало не плакала, що не було в неї навіть пятака на чвертку горілки. Бідолашна! Скрізь у хаті знати було недостаток та злидні, проте все було охайне й чисте; стара хата була старанно вимазана, хоч і жовтою глиною, бож білу глину треба купувати або вимінювати на хліб, в за жовтою тільки піти на берег Случі. Усе бідне хатне начиння було в чистоті та в порядку; сорочки як на ній самій, так і на доні були чисті, білі. Скрізь у неї був такий лад, що й самі злидні здавалися мені не такими огидними, якими я їх уявляв собі.

Попрощавшись з нею, я пішов додому, обіцявши відвідувати її щонеділі.

По дорозі зайшов я до своєї старої пустки. Сумний вигляд; вікна вибиті, двері виламані, стежки заросли буряном, а в розваленій печі сова собі гніздо намостила. Подивився я на це спустошіння й сумно мені стало, — я глибоко відчув свою самотність.

Прийшло мені до голови оселитися в своїй пустці. Але що я в ній сам один робитиму? Одружитися хіба? Та з ким же? З селянкою? Як же я житиму з нею?

Поміркувавши, став я на тому, щоб обновили свою пустку та оселити в ній мою нову-стару знайому, виховати по-своєму її доню та й побратися з нею. Подумав-погадав і пішов до своєї контори. По дорозі забуяла моя молода фантазія. Я уявляв собі все щастя, всі радощі мого майбутнього родинного життя.

Увечорі переказав про свій план панні Магдалені. Вона захопилась, аж плакала; цілувала мої руки, звала мене своїм сином, своїм братом рідним; говорила, що я роблю добре діло християнське, захищаючи від злиднів і горя вдову з сиротою; врешті приобіцяла допомагати мені всім: і радою, і грішми, навчити мою майбутню дружину і грамоти, й музики, й господарювання. Другого таки дня заходився я коло цього діла: випросив собі кілька днів волі, найняв майстрів, і почалася відбудова хати, що в ній проминули мої дитячі лі-

та.

До хати, замість комори, приставив я світлицю, сад обгородив новим частоколом, біля хати зоставив місце на квітник, не забув і про хлів для корови й іншої домашньої худоби, — одно слово, влаштував усе потрібне в селянському побуті.

Коли все вже було готове, пішов я прохати свою сусідку на новосілля. Заплакала вона, сердешна, коли я сказав їй, що все те влаштовано для неї та для маленької її Марисі.

У неділю по обіді пішли ми з панною Магдаленою відвідати їх. Як же ж вона, бідолашна, тішилася, що й панна не погордувала нею.

Тому, що хата моя була недалеко від панського двору, ми з панною Магдаленою щодня відвідували нашу годованку, а через п'ять літ панна Магдалена стала вчити її читати по-польському, а я по-російському.

Швидко летіли мої літа молодії, швидко зростала Марися. І зросла, і стала красунею, справжньою волинською кралею. Боже мій! Було дивлюся на неї й не надивлюся. А коли було ввечорі, в садку, вона з гітарою заспіває нашу журливо-мелодійну пісню, то я тільки плачу та молюся Богові. Та яка ж вона була розумна, дотепна! Панна Маґдалена, бувало, не налюбується, не надивується її тямливості. Я був щасливий. Вона мене любила, себто теж була щаслива. Життьові справи мої теж рушали наперед: з простого писаря мене зробили конторщиком, а після смерти пана Кошульки управителем маєтків графині.

Була така гадка, щоб після Різдвяних Свят вінчатися нам з Марисею. Панну Маґдалену запрошено за посадну матір, а за батька — шановного сусіду, нашого титаря... Все було готове, та не сталося...

Молодий граф, скінчивши університет, — Бог його знає, який факультет, — не заїхав навіть побачився із старою матір'ю, а вирушив у чужі краї, щоб досконалитися в деяких нау-

ках, — так, принаймні, писав він до матері. Стара графиня, розуміється, дуже тішилася такою похвальною ревністю сина до науки.

Ніжна мати справно посилала йому гроші й у кожному листі прохала, щоб він швидше удосконалювався в науках та їхав додому, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хотілось би хоч подивитись на його перед смертю. Але добрий син не вважав на благання старої матері. Вона весь час плакала, вона його нарешті полюбила й не знала, чим заманити його до себе. Я бачив її завжди засмучену й справді таки близьку до могили, й тому на погибель свою порадив я їй, щоб вона не посилала синові грошей, — тоді він хоч-нехоч приїде. Стара так і зробила. За кілька місяців син вернувся до старої вмираючої матері.

З-за кордону повернувся він із французом-камердинером та двома будьдогами, а любій мамі привіз мосяжну браслетку та анекдота про те, як він, щоправда сам того не знаючи, на дуелі у Фльоренції убив свого рі-

дного батька. За те стара мати вкрила його рвучкими поцілунками.

Було це в вересні; мені треба було їхати до подільських маєтностей графині, щоб звідтіль вислати до Одеси пшеницю та й самому слідом за нею їхати, продавати її. З Балти до Одеси я поїхав поштовими кіньми. Як минув я дві стації, за Балтою мене захопила в степу ніч, ясна, місячна, тиха, чарівна ніч! На степу ніщо не ворухнеться, найменшого звуку, найменшого руху, — тільки, коли проїдеш повз могилу, на могилі тирса немов ворухнеться, і тобі чогось страшно робиться.

Гей, могили, могили, високі могили! Скільки промайнуло в душі моїй високих прекрасних думок, коли я дивився на вас, темні німі пам'ятки минулої народньої слави й неслави! І за тої години сумної задуми чуєш, було, вночі, як десь далеко-далеко в степу чабан виграє на сопілку одноманітну журливу мелодію.

Лихо моє, що не можна мені осісти в тій чудовій країні та на старості літ послухати рі-

дної пісні журливої!

Бувало не раз, спиню я візника-поштаря на дорозі та й слухаю чабана, слухаю й не наслухаюся. Бідолашний поштар аж дрижить од нічної роси, без діла сидючи, а я сижу собі на возі та поти слухаю, аж доки не заплачу. Гейно, поштарю, гей жвавніше! Карбованця на пиво! Поштар трухне віжками, махне гарапником, коні полетіли, дзвоник заскиглив-заголовив, і ось знов серед степу землянка: то поштова стація!

Мені наче полегшає; та ночувати не хочеться; беру коні, їду далі. На другому перегоні те саме, що й на попередньому: широкий степ та темні могили; такий самий чабан, та сама журлива пісня й той самий чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждався своїх чумаків, продав пшеницю і з мішком дукатів вернувся додому.

Лихо, гірке лихо дожидало мене вдома. І

тепер, друже мій, тепер, на старості літ, по всіх тяжких переживаннях, не в силі я спокійно про те згадувати...

Віддаючи графині гроші за пшеницю й рахунок з своєї подорожі до Одеси, помітив я, що в другій світлиці промайнула Марися в німецькій голубій сукні (вона звичайно носила наше національне вбрання). Мене це вразило в серце.

Од графині побіг я швидше додому, — мене зустріла Марисина мати в сльозах.

— Що сталося? — питаю я.

— Боже мій! Боже милостивий!

— Що сталося?

— Доле моя! Клята доле моя!

Я довго стояв, не розуміючи її. А вона все плакала, кляла свою долю та цілувала мої ноги.

Коли вона стямилася, я спитав її, що сталося.

Вона крізь сльози ледве проговорила: графиня Марисю взяла за покоївку.

— Так що ж! Великого лиха тут ще немає; я упрошу графиню, щоб вернула її назад додому.

— Велике... велике лихо, — простогнала вона. — Молодий... молодий граф... Будь він проклятий з усім його родом і кодлом!

— Та що таке? Що граф?

— Не питай! не говори зо мною! Іди до нього! Нехай він сам тобі розкаже. — І вона знову стала плакати і рвати на собі волосся та, стогнучи, промовляла імя Марисі.

Нарешті я зрозумів, що моя сердешна Марися стала жертвою огидного розпусника. Боже мій великий! Чом тоді не вбив Ти мене

своїм святим громом? Скільки гріхів обминуло б тоді мою грішну душу! Воля Його недовідома, — Він судив мені інакше!

В нестямі побіг я до двору, ввійшов до кабінету графа й побачив біля ніг його мою заплакану Марисю. Я кинувся на нього, і тільки два гаремні гайдуки врятували його від смерти. Мене звязали, винесли до льоху й приставили сторожу. Не памятаю, чи довго я був звязаний. Коли ж я очуняв, то почув, що лежу на соломі в вогкому й темному льоху, а біля мене — відро з водою та шматок хліба. Тіло мое все було знесилене, минуле здавалося мені якимсь страшним сном.

За кілька день сили мої вернулися: добра моя панна Магдалена нишком присилала мені чаю й білого хліба; але сама провідувати мене не відважувалася. Силкувався я кілька разів виламати двері й утікти; але вартові погрожували мотуззям. Мотуззя я не боявся, та двері були залізні, й силою нічого не можна було вдіяти.

Просидів я в льоху, аж доки граф, укравши в матері гроші, знов не поїхав за кордон.

З льоху випустили мене вночі, і я, мов хижий, кинувся за браму. Це було зимою, і я без шапки побіг світ за очі. Незабаром помітив я в полі вогник; я пішов до нього, — то була корчма. Я почув, що мені холодно, й побіг до неї.

Вхожу до корчми, бачу; за столом сидять два широкоплечі мужики, а перед ними на столі — мідна кварта з горілкою. Я привітався; вони мовчки кивнули головами. Я сів до столу й казав дати кварту горілки. Жид пізнав мене й, подаючи горілку, з якимсь острахом указав мені очима на моїх сусідів.

Я випив шклянку горілки, далі другу; почастував сусідів, і вони не відмовились. Розмовився я з ними, і на запитання, що вони за люди, вони сказали, що були в Одесі на заробітках, а оце тепер вертаються додому.

Голова моя солодко п'яніла, і я казав дати

ще квартиру горілки, а вони казали дати їм дві. Незабаром стали вони з мене жартувати, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже п'ятий. Спершу я на жарти відповідав жартами, а далі щиро розповів їм свою історію з самого малечку та прикінці й заплакав. Один із них, сміючись, сказав до мене:

— Гей-гей, земляче, бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву!... Слізьми, земляче, нічого не вдієш. Ми теж, сам бачиш, люди вбогі, покривджені, загнані, пограбовані, а проте, хвала Богові милосердному, пануємо! Ти тільки глянь та подивись. Кинь лихом об землю! Ходи з нами, вільними козаками; далєбі, каятись не будеш! Живемо вільно, весело. Палати наші — зелена діброва; майдани наші — степи широкі та просторі. Удень спимо в зелених палатах, а вночі — гуляємо та топчемо ногами оксамити й золото. Що ж, товаришу, по руках, чи що?

— Заждіть! Дайте трохи подумати, — сказав я.

— Як на мене, земляче, то ждати й думати — нема чого. Хай жиди та пани думають, куди їм дукати краще ховати, що понакрадали в селян убогих. Не думай, а лучче випий ось цієї "думи".

Він налив мені шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Оце так! Оце по-нашому! а то — думати! Що там видумаєш! Їйбогу, нічого! І чарки горілки не видумаєш, — авжеж!

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий — давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та слухай-но ти, свине, щоб було порося печене. Я гиндика та півня не зношу! Чуєш? Миттю!

Бідний жидок затремтів і пішов із лихтарем та поставцем до льоху.

Просиділи ми за північ. За щирість і вони заплатили мені щирістю: з оповідань їх довідавсь я, що один із них — батько моєї Марисі,

що втік був до Басарабії, а другий таксамо — кріпак-утікач, і вони з товариством чесним промишляють промислом лицарським, тобто розбишацтвом.

Удосвіта вони пішли спати до стодоли, а мене сон не брав, хоч я й був п'яний: ненавистний граф не давав мені очей стулити. Я тихесенько встав, вийшов із стодоли й пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко мені було дивитись на неї. Машиналино викресав я вогню й засунув трут до соломяної стріхи. За хвилину вона спалахнула, і я спинився на вулиці, поглянув, як горить моє добро, та й пішов назад до корчми, до своїх нових товаришів.

Почало світати, як я прийшов до корчми й розбудив товаришів. Вони були зовсім тверезі, я теж був майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки (я вже не міг пити), взяли приготований жидом мішок із печеними курями та гусками й мовчки рушили полем до діброви. І я пішов із ними. Довго я оглядався на своє рідне село, його вже й не видно було,

тільки чути було якийсь гомін та видко було заграву над моєю убогою хатою.

Прийшли ми на хутір, знайшли там стареньку жінку, що топила піч. Товариші мої спитали її:

— Чи не було Марка?

— Ні, не було, — відповіла вона.

— Ну, то вари обідати, а ти, приятелю, лягай та спочинь!

Я ліг і заснув. Мені снилось розбійницьке пристановище; з переляку я прокинувся й побачив, що я справді в розбійницькому таборі.

Минув один тільки місяць, і я став справжнім розбійником. Щоправда, я нікого не вбивав, зате без милосердя грабував багатих жидів і шляхту й усякого, хто їздив у дорогих повозах. Начитавшись романів про великодушних лицарів-розбійників, я задумав наслідувати їх, тобто брати в багатих і роздавати бі-

дним. Так я й робив.

Минув іще місяць, і мене однодушно проголосили отаманом. Ватага моя швидко збільшувалась, так що за чотири місяці у мене було вже більш сотні шибайголів. З такою силою я відважувався вже явно нападати на панські двори, і то з успіхом, бо селяни зражували своїх тиранів. Лицарськими вчинками своїми я здобув собі любов селян на Поділлі й на Волині. Слава про мою безкорисливість швидко ширилась поміж ними, і ватага моя все більше зростала, так що за півроку мав я біля трьох сот товаришів. В одному місці ніколи я війська свого не тримав, бо тяжко було його прохарчувати, та ще й поліції треба було забити памороки щодо місця мого перебування, та поліції я не дуже й боявся, бо селяни мене любили й переховували в разі небезпеки.

Часом я скупчував свою армію до одного місця, але не на те, щоб нападати на ворога, а для того, щоб укупі тиждень-два побенкетувати. На те в мене були по ріжних лісах льохи або позабуті давні печери, що їх знали тільки

мої осавули та дехто з випробуваних товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливо, порох та гроші. Один такий льох був у мене біля Звинигородки в так званому Бра-терському лісі. За народнім переказом, льох той викопаний був гайдамаками року 1768-го. Другий такий самий льох був між Заславом та Острогом, — теж, здається, гайдамацької роботи. Третій, найбільший — біля Києва, за мурами Китаївської пустелі, теж у лісі. То були величезні печери, викопані, здається, ще за Андрія Боголюбського. На горі, що в ній ви-копано ті печери, знати й досі сліди тих зем-ляних валів, можливо — з огорожі його заго-роднього терему.

У тих печерах бенкетував я з товариством по кілька день, на виду Китаївського манастиря, а святі отці й гадки про те не мали.

Світив я в печерах білими свічками воско-вими, що їх тут таки в Китаївському манасти-рі виливали для Києво-Печерської Лаври. За-стеляв я ті похмурі печери килимами коштов-ними, шалями та оксамитами. Гучно було й

весело! А іноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишне й наче помолодію!... Господи, прости мене грішного!

Оповідач побожно перехрестився.

Побенкетувавши кілька день, розпустив я своїх хлопців на всі сторони, призначивши до кожної ватаги нового осаула, або давнього затвердивши, та ще й наказував, щоб усі осавули звалися моїм імям та моїм прізвищем, а сам передягався за селянина або за пана та й вибирався до Києва або іншого якогось міста. Одно слово, поводився, як той уславлений Рінальдо-Рінальдїні.

Траплялося мені часто бувати на берегах Случі, близько мого села рідного, але зайти до села я боявся. Мене не лякала зрада селян, я всіх їх понадіяв — кого грішми, кого майном: волами, кіньми чи іншим чим; я не боявся їх. Мені страшно було зустріти Марисю або панну Магдалену. Цілі ночі було висижував я на березі моєї любої Случі, дивлячись, як гаснуть вогники по вбогих хатах братів моїх

мирних, долі своїй покірних. Плакав часом і каявся, але надто далеко зайшов я, щоб можна було вернутись назад, без допомоги щирого друга. Я кілька разів захожувався відвідати панну Магдалену та все передумував: і соромно, і боязко було бачитися з нею. Отак диявол боїться зустрінути чистого янгола! Тоді я був наймізернішою й найбезталаннішою людиною! Повештавшись біля села, намиливавшись ясними водами Случі, я відходив до лісу, як вовк, боячися спіткати людину. В лісі знаходив я одну з своїх ватаг, на широкому гіллі столітнього дуба розвішував коштовний килим та оксамити й починав пити з своїм злочинним товариством. Я думав утопити свою брудну совість у дорогому вині. Де там! Совість виринала з вина і, як скажена кішка, впивалася мені в серце! За тих страшних хвилин зявлялися передо мною, як живі, панна Магдалена й моя прекрасна, зведена наречена! Вони зявлялися мені, як два янголи; розмовляли зо мною так тихо, солодко, так люблю, що я притомнів і ставав зовсім щасливою людиною.

Раз якось зважився я написати листа й просив у листі побачення з ними на самоті; місцем побачення я призначив порожню хату в саду в нашого титаря, — мого гаданого весільного батька. Я став на тому, щоб кинути своє ремесло кляте, й готовий був хоч каторжним бути, аби тільки очистити свою брудну совість.

Я пильно ховався від товаришів із своїми замірами, та й до чого б довела щирість? До грубіянського глуму, а більше ні до чого! Тремтів я, дожидаючись дня, призначеного мною панні Магдалені на побачення; в той час вештався я з своєю малою ватагою біля Луцька. Раз помітили ми з лісу, що поштовим шляхом котиться в куряві великий дорожній берлин. Я скомандував своїм завзятцям: "З яру на долину!" — себто вийти на шлях та спинити берлин. Сказано — зроблено. Берлин спинили. Ще здалека здавалося мені, що берлин той мені знаний, а поки я добіг до нього, щоб запевнитися в тому, що я не помиляюся, валізи були вже від берлина відрізані, а сам їх хазяїн, роздягнутий до голого тіла, тремтів за

СВОЄ ЖИТТЯ.

І кого ж я пізнав в отій голій людині? Свого найлютішого ворога, — похитливого розпусника, графа Болеслава. Признаюсь, що мені було смішно й болюче дивитися на нього: він теж пізнав мене й затремтів усім тілом. Я відвернувся від нього, наказав привязати валізи до берлина й одягти графа та його камердинера француза; дав іще фурманові червінця на горілку та й пустив їх із Богом, не рушивши й волосини. Граф із переляку не міг слова вимовити, а француз, сівши до берлину, ввічливо зняв капелюха й промовив до мене: "Merci, monsieur!"

Після цієї події мені здавалося, що я сміливо можу йти на побачення з панною Магдаленою. Я мріяв уже про тиху й солодку розмову з нею, про її прекрасний, милосердний погляд. Ввижалося вже мені, що я — покаяний, безмовний, покірний працьовник з очищеною совістю — десь у глухому монастирі або на далекому засланні. Я був щасливий, але Бог судив, щоб були продовжені мої злочин-

ства.

В дорозі я тяжко занедужав. Товариші привезли мене на хутір у лісі біля Дубна до старої ворожки та там і zostавили. Старенька годувала мене й лікувала, як уміла.

Отаманування своє я передав товаришеві Прохорові Кичатому, людині великої фізичної сили й нерозбійницького серця.

Пролежав я майже нерухомо від жовтня аж до квітня; під кінець квітня міг уже встати на ноги й переходити до другого кутка хати. На провідній неділі я вже сидів під хатою й милувався тихою, меланхолійною красою природи, що оживала по весні.

Хутір цей був такий самотній, що, здається, крім моєї лікарки та її старого, ніхто й не гадив, що той хутір є на світі. З дозволу моєї лікарки я мало не щодня почав виходити, щоб посидіти кілька годин під хатою. Сижу, було, та й милуюся невеличким прозорим ставком, завітчанним зеленим очеретом; див-

люся на греблю, обсажену в два ряди старими вербами, що попускали своє віття до прозорої води. Нижче греблі був старий, як і його хазяїн, млин на одне коло з лотоками, що солодко шепотіли. На поверсі ставка пливають гуси й качки, кожна в двох постатях — одна головою вгору, а друга вниз, бо здалека здається, що й у воді качка, й над водою качка. На березі біля греблі маленький човник догори дном; на піддашші старого млина розвішані рибальські сіті, а навкруги хутора, непрохідний, дубовий ліс, і тільки в одному місці щось наче просіка, немов навмисне прорубана на те, щоб доповнити пейзаж; а серед тої просіки, далеко на обрію, синіють, неначе величезні вали - відноги карпатських гір. Я оживав, дивлячись на оту чарівну, прекрасну природу.

Час од часу відвідував мене Прохір Кичатий, привозив завжди моїй лікарці гостинця, а мені різних ласощів; говорив мені, що товариші без мене нудяться, що нема жадних заробітків, що він мало не опинився в руках поліції у Крем'янці, що товариші ждуть мене, не-

наче самого Бога з неба.

А в мене було що інше на думці: я все думав, як би тільки набратися сили та зараз вирушити просто до Почаєва помолитися Святій Заступниці Почаївській, далі пробратися на берег Случі, побачитися з панною Магдаленою, а потім уже, — куди Бог дасть, тільки не до товаришів.

В кінці травня я міг уже, спираючись на ціпок, вирушити в дорогу. Одягся я в стару селянську одягу, взяв на плечі торбу, в руки ціпок, за пазуху — за старим звичаєм — пістоль, подякував, як міг, моїм добрим господарям, помолився й вийшов із хати. Старий провів мене на Кремянецький шлях, і я, попрощавшись з ним ще раз, пішов дорогою на Кремянець, гадаючи спершу зайти до Почаєва, а потім уже на побачення з панною Магдаленою.

Вертаючися з Почаєва, звернув я до Кремянця подивитися на "Королеву Бону" та на палац, що його будували тоді під Кремяне-

цький ліцей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос. З Кремянця через село Вербу рушив я до Дубна, а з Дубна на Острог, на Корець та на Звягель — на береги моєї рідної прекрасної Случі.

Тут я перепочив і другого дня ввечорі був уже під нашим селом. Думка була переночувати в діброві, а вранці подати звістку панні Магдалені, що я тут. Але як я дам знати? У мене не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Поміркувавши, я пішов до знайомої корчми, щоб там написати до панни Магдалени листа й послати до неї жида; а тут іще й голод почав мені сильно докучати, от і пішов я до корчми.

Жид і знаку не дав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, шматок хліба й тараню. Вгамувавши трохи голод, узяв я в жида клаптик паперу, написав цидулочку й послав з нею жида до панського двору, а сам, покищо, приліг одпочити на лавці. Почав уже був куняти, як одчинилися двері, і до корчми вбіг граф із юрбою озброєних селян.

— Держіть його! Вязіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, вийняв пістоля і, ні на кого не наміряючись, спустив курка. Граф завалився на долівку. Прости мені, милосердний Господи, сей гріх мій невірний! Я не бажав його смерті: був він уже в мене в руках, і я пустив його. Сам сатана спрямував мою руку, і я став невірним убійником! Хоч я й уславився був у цілому краю, як розбійник, але це була перша й остання жертва моїх рук. Та це не виправдує мене, — я таки був розбійник, бо сягав на чуже добро.

Селяни, знаючи мене особисто та мою розбишацьку славу, — а з нею лучилися чутки, нібито я ворожбит, — не хотіли мене вязати. Але я кинув пістоля в голову жидові-зрадникові та в супроводі селян пішов на панський двір. На дворі вже мене звязали з наказу графині й замкнули в знайомому вже льоху. Але не дали вже мені ні хліба, ні води, і панна Маґдалена вже не присилала, як колись, ні білого хліба, ні чого іншого. І вона, — так думав я

тоді, — і вона, моя єдина, моя добра, і вона покинула мене!

Три доби пролежав я звязаний у льоху; кажу, три доби, бо тричі показувалося денне світло зверху через продуховину. Не давали мені ні хліба, ні води, та й не треба було мені нічого: годувало мене моє горе сердечне, напували мене сльози, а мучила й мордувала совість. Я відчув разом усі свої злочинства: був я хижак, грабіжник, нарешті — убійник! Моє горе за ту безконечну тридобову ніч було незмірне! Усі мої злочини ввижалися мені такі живі, такі страшні й виразні, що я закривав очі руками. Іноді, та й то ненадовго, картина змінювалася, й мені ввижалося моє дитинство: пуста, ніч у полі, виття вовків, лановий, пан Кошулька, моя благородна панна Маґдалена, а за нею, наче Божий янгол ясний, прекрасна, непорочна Марися... "Боже мій, Боже мій! Вскую мя еси оставив!" Змінювалася картина, і я бачив ворога, що згубив мене; навкруги все палало вогнем, і я скаженів, кричав, плакав та гриз муровану підлогу в льоху.

Муки мої були страшні, бо молитви й усякі інші добрі думки покинули мене на поталу лютим демонам. Напади шалу повторювалися щогодини.

Але якось я опритомнів і почув спрагу, підліз до дверей (ходити я не міг, бо руки й ноги були в мене звязані) і став кричати, просячи води. Ніхто не озивався, а спрага мучила мене. Я шарпнувся, — й мотузки на руках подалися, я вдруте, — почув, як більше попустили. Сяк-так визволив я руки, а потім і ноги, походив напوماцьки по своїй тюрмі, й мені наче полегшало. Підхожу до продуховини, дивлюся — світу не видно, мабуть ніч. Тепер усі сплять, чи невжеж і вартові мої заснули? Підхожу до дверей, стукаю, кличу, — ніхто не озивається. Прислухаюся за хвилину: на дворі легенький гомін, голоси людські — мабуть мене почули. Знов гукаю - ніхто не озивається, а гомін на дворі все більшає та більшає. Оглядаюсь, через продуховину пробивається до льоху червоне світло й чую голоси: "Пожежа! Пожежа!" Тут я втратив усяку надію випросити води: хто тепер мене почує? А спрага

більш та більш стала мучити мене; я спробував лизати вогкі стіни моєї тюрми, але мені не полегшало. Я знав, що в льоху є вино, але воно за другими залізними дверима. З муки я вив, як звір; мені уявлялась голодна смерть з усіма своїми страхіттями. Слухаю, — двері відчиняють і кличуть мене на ім'я; я кинувся до дверей, двері відчинилися, і я побачив на порозі своїх товаришів! Перше слово моє було: води! Принесли мені води, я напився, оглядаюся навкруги і, страшно вимовити, що я побачив. На дворі при світлі пожежі товариші мої ріжуть, б'ють і живих у вогонь кидають нещасних гостей графині. Ой, краще на світ не родитися, ніж бути свідком і причиною такого страхіття!

Поки держали мене в льоху, селяни дали знати моїм товаришам про те, що сталося, і вони злетілися на рятунок. Страшний був той рятунок!

До графині на похорон сина зібралася сила гостей із жінками, з дітьми, — та не судив йому Господь у землі лежати: грішне тіло його

згоріло на пишному катафалку. Все було вже готове до похорону, вже ксьондзи почали співати, як налетіли мої розбійники — немовті шуляки, запалили розкішний палац, і почалося мордування. Над немовлятками навіть не змилосердилися — варвари!

А селяни збіглися до двору, немов на якесь видовище втішне; ніхто й пальцем не ворухне, — тільки реготалися, дивлячись, як розбійники з другого поверху кидали гладкого пана або паню. Безсердечні, жорстокі люди!

А проте панну Магдалену селяни врятували за її доброту янгольську й за те, що вона по неділях ходила до нашої церкви. Врятували й Марисю мою безталанну, бо вона не була панянкою.

Я шукав їх на селі, ще раз хотів подивитись на них бідолашних, та селяни не показали мені їх притулку, — боялися, щоб я мимохіть не вбив злочинницю Марисю. Бідні! Вони не йняли віри, що я щирим серцем простив їй. Так і не довелося мені їх тоді побачити.

При світлі пожежі товариші затягли мене з собою до тієї корчми, де я вперше зустрівся з розбійниками й де заподіяв душогубство. Товариші напилися вина, запалили корчму, а жида-зрадника живого кинули до вогню... Пішли ми ночувати в діброву.

Надиво собі я не помітив у розбійників жадної здобичі: виходить, що все те було зроблено, щоб тільки мене визволити. Бідна моя воле! Душогубством та вогнем тебе куплено!

Я не брав жадної участі в справах злочинного братства: я трохи не ввесь час слабував, і скоро колишня недуга моя знову до мене вернулася. Сталося це недалеко від мого рідного села, тимто я й прохав своїх товаришів перенести мене в село й покласти у титаревій хатині, що в саду, а там уже, що Бог дасть! Довго вони не хотіли моєї волі вволити, боялися, що поліція нападе на слід, але я запевнив їх, що мені тут безпечно: я знав, що титар не видасть мене, а коли б і видав, то ні суду, ні кари я не боявся, бо й без того карався я щоднини.

Мені геть остогидло розбійниче життя, до звірячого подібне.

Вночі перенесли мене товариші до титареві хати, поклали в ній та дали знати господареві, що в нього є гість недужий. Вранці прийшов до мене сам титар, приніс мені води, хліба й пареного молока з шавлією; ласкаво розпитав, що в мене болить, напоїв мене гарячим молоком, потім приніс постіль, а ввечорі привів знахаря. Прекрасне, благородне знахареве обличчя з білою широкою бородою, викликало довіря, а проте ліки його мені не помагали. Титар і знахар просижували зо мною цілими днями, але з жінок нікого я не бачив у себе в хаті: мабуть, розсудливий титар не говорив про мене своїй жінці, бо не вірив у жіночу здержливість. Мені все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене священика.

Вночі привели до мене священика, і я пізнав того самого отця Никифора, що колись обіцяв вивести мене в люди. Старий був уже сивий, але ще бадьорий. Здивувався він, коли

я йому нагадав про того бідолашного Кирила-сироту, що його він колись давно взяв був у вбогої вдови Дорошихи.

Після сповіді й прийняття Святих Таїн я відчув, що мені краще стає. Свята, велика річ — релігія для людини, особливо для такого грішника, як я!

День за день мені кращало. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідалися, що я перебуваю в його хаті, одначе таємниця стала явною.

* * *

Пізно ввечорі сидів я під вікном і слухав, як співає соловей у садку, і дихав пахощами цвіту вишень та черешень. Здалося мені, що за дверима щось чорне мигнуло: придивляюся пильніше, — людська постать тихо підходить до хати; ще ближче, бачу — жінка в чорній одежі, тільки не в селянській, підходить до самого вікна, і кого ж я пізнав? Мою єдину, незабутню Маґдалену! Вона тихесенько вві-

йшла до хати. Ми припали одне до одного, поцілувались і довго держалися за руки, не говорячи ні слова. Потім, як сестра, як найніжніша коханка, вона обняла мене своїми руками й гірко-прегірко заридала. Недовго протяглося наше побачення, бо я був іще слабкий: вона це зрозуміла й хутко попрощалася зо мною, обіцяючи відвідати мене другого дня. Задля моєї Марисі зосталася вона жити з нею на селі, бо Марися, як кріпачка, не могла йти з нею до монастиря. Випадково довідалася вона, що я перебуваю в титаря: вона шукала для себе квартиру на селі; дякониха порадила їй титареву хату, як найбільш захисне пристановище. Вдень прийшла вона подивитись на ту хату; господарі були в полі на роботі, а то б вони не пустили її до саду. Я тоді саме спав, як вона приходила в хатину. Вона побачила мене, коли я спав, пізнала й не збудила мене, а прийшла ввечорі. Побачення наші й далі відбувалися щодня, коли господарі були в полі на роботі. Боже мій! Про що тільки ми з нею не говорили! Які високі, які благородні думки-чуття вона повіряла мені! Вона оповіла мені, що, діставши мого листа, в якому я просив поба-

чення, все літо й осінь щовечора приходила до цієї самої хатини, щоб побачитися зо мною, і часом дожидала мене до самого світу. Які чисті християнські заходи обдумувала вона тоді, щоб повернути мене на добру стежку. Ми сповідалися одне одному, говорили про все, що було нам близьке, сердечне, але про Марисю не промовили ані єдиного слова. Вона неначе боялася згадати мені про Марисю, а я боявся почути її імя з непорочних уст панни Маґдалени.

Тимчасом моя безталанна Марися щоразу приходила з панною Маґдаленою й сиділа в садку, не наслідуючись зайти до мене в хату. Раз якось набрався я духу й спитався:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Маґдалена.

— А що ж із нею? — спитав я з острахом.

— Вона нездужає, у неї серцева недуга.

— Можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалена вийшла з хати і за хвилину вернулась, ведучи за собою Марисю. Я не пізнав її, так вона змінилася; бліда, худорлява, з якимсь гарячковим блиском в очах. Довго вона стояла, мов скамяніла, нарешті ледве чутно промовила:

— Прости, прости мені! — і ридаючи впала мені до ніг.

Я був надто зворушений і не міг промовити й слова до неї. Побачення наше без розмови швидко скінчилося, панна Магдалена вивела її з хати ледве живу... Я не зважився спинити їх.

Панна Магдалена мала надо мною безмежну моральну владу: я корився їй, наче мала дитина матері.

Марися разом із панною Магдаленою щодня відвідувала мене, й якось розповіла мені свою сумну історію від того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказуватиму тобі, друже мій, тої тяжкої повісти! Вона невимовно гидка, та, на лихо, надто звичайна на нашій бідній батьківщині!

Безталанна Марися стала матір'ю й у злиднях ростила свого бідолашного сина. Покійна графиня не хотіла дати жадної допомоги злиденній матері свого внука, боячись фальшивого сорому! Бідні ви, дрібнодухі графині!

Щодень мені кращало. Ми стали на тому, що як тільки зможу ходити, піду не в далекий глухий монастир, як раніше я гадав, а в Житомир до губернатора, признаюся в усіх своїх злочинах і покладуся на Божу ласку та на людську правду. Так я й учинив.

Вночі попрощався з моїм тихим та гостинним господарем і вийшов із села так, що ніхто

мене й не бачив.

В лісі на березі Случі чекала мене панна Магдалена з Марисею. Ми ще вдень так умовилися. Перед світанком вони провели мене на житомірський шлях, і ми розлучилися навіки.

А цілючися востаннє, панна Магдалена поблагословила мене оцією от святою книгою...

Старий показав мені на Біблію, що я вже згадував. Далі він сказав:

— Свята, божественна книга! Вона в мене єдине пристановище, покров мій і надія.

Старий задумався, заплакав і крізь сльози сказав, наче сам до себе:

— Це єдина річ, що заціліла від пожежі.

Помовчавши з хвилину, старий озвався:

— Друже мій, коли приведе тебе Господь у наш край, навідайся ти в наше убоге село на березі Случі: якщо вони ще живі, поцілуй їх за мене, а коли померли, так одправ панахиду за їх мученицькі душі.

Я прийшов у Житомир, пішов до губернатора, щиросердно розповів йому своє страшне життя... Мене взяли до арешту.

Судили мене, як убійника, й осудили милостиво та чоловіколюбно.

От тобі й уся моя грішна повість, мій друже й любий земляче!

А про решту нехай тобі до кінця розкажуть мої кайдани та моя передчасна сивина!

1845 р. Київ.[1]

Примітки:

[1] Дата ця фіктивна. Оповідання написане в 1853 році в Новопетровському форті. (Ред.)

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том шостий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1959. стор. 231-268.

Переклад: В. Сапіцький. За редакцією М. Славинського, П. Зайцева, М. Рудницького й О. Лотоцького.

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІ-УС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський

Електронне форматування: Максим Тарнавський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво"
www.chtyvo.org.ua

Тарас Шевченко

КНЯГИНЯ

(Переклад: В. Сапіцький)

Повість

Присвячується Б.Ф. Залевському

Село!... Гай-гай, скільки любих, чарівливих образів прокидається в моєму старому серці з цим дорогим для серця словом! Село... І от стоїть передо мною наша вбога, стара, біла хата з потемнілою солом'яною стріхою та чорним димарем; біля хати на причілку — яблуня з червоно-бокими яблуками, а круг яблуні — квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терпеливої, моєї ніжної няньки; біля воріт стоїть стара розлога верба з засохлим верхів'ям, а за вербою — клуня, оточена стогами жита, пшениці й усякого збіжжя, а за клунею косогором піде вже сад, та який сад! Бачив я

багато на своїм віку таки путящих садів, — як наприклад Гуманський, чи Петергофський, — та що то за сади! Шага мідного не варті, як порівняти з нашим пишним садом: густим, темним, тихим, — одне слово, другого такого саду нема на цілому світі. А за садом — левада, за левадою — долина, а в долині тихий, ледве дзюрчить, струмочок, оточений вербами й калиною та повитий широколистими темнозеленими лопухами, а в цьому струмочку під навислими лопухами купається кубічний білявий хлопчик; викупавшись, біжить він долиною та левадою, вбігає до тінистого саду, падає під першою грушею чи яблунею й засипає справжнім, безтурботним сном. Прокинувшись, дивиться на протилежну, за садом, гору, дивиться, дивиться й сам себе питає: "А що воно там, за горою? Там мають бути залізні стовпи, що підпирають небо. А що, якби піти та подивитися, як вони там його підпирають? Піду та подивлюсь, бо це ж недалеко." Встав він і, не надумуючись, пішов долиною та левадою просто на гору. Ось виходить він за село, минув царину, іде з півверстви полем, а в полі стоїть висока чорна могила; видря-

пався він на могилу, щоб з неї подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть хлопча на могилі й дивиться на всі сторони: і по цей бік село, і по той бік село, і там із-за темних садків виглядає трьохбанна церква, білою бляхою вкрита, і тут теж виглядає церква з темних садків, і теж білою бляхою вкрита. Хлопець задумався. Ні, гадає він, сьогодні пізно, не дійду я до тих залізних стовпів, а вижду завтра разом із Катрею. Вона до череди корови пожене, а я піду до залізних стовпів; а сьогодні одурю Микиту (брата), скажу, що я бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо. І він, клубочком скотившись з могили, встав на ноги і, не оглядаючись, пішов до чужого села. На його щастя, зустрінулись йому чумаки, спинили й запитали:

— А куди ти мандруєш, парубче?

— Додому.

— А де ж твоя дома, небораче?

— В Керелівці!

— Так чого ж ти йдеш у Моринці?

— Я не в Моринці, а в Керелівку йду.

— А коли в Керелівку, так сідай на мою мажу, товаришу, ми тебе доведемо до дому.

Посадовили його на скриньку, що буває в чумацькому возі на передку, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі воли, наче нічого не сталося. Підїжжаючи до села, побачив він на протилежній горі свою хату та й гукнув весело:

— Он де, он де наша хата!

— А коли вже ти бачиш свою хату, — сказав хазяїн возу — то йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з возу, спустив його на землю і, звертаючись до товаришів, сказав:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, — промовили чумаки, і хлопець побіг собі з Богом у село.

Надворі вже смеркало, коли я (бо цей кубічний, білявий хлопець був ніхто інший, як скромний автор цього, хоч і не сентиментального, а проте сумного оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою, на темному, зеленому, оксамитному шпориші всі наші сидять собі гуртом і вечеряють; тільки моя старша сестра й нянька Катерина не вечеряє, а стоїть собі біля дверей, підперши голову рукою, і ніби поглядає на перелаз. Як висунув я голову з-за перелазу, вона скрикнула: "Прийшов, прийшов!", побігла до мене, вхопила на руки, понесла через двір і посадовила вечеряти, сказавши: "Сідай вечеряти, прибуду!" Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши в постелю, перехрестила, поцілувала і, усміхаючись, знову назвала мене прибуду.

Довго не міг я заснути: події минулого дня не давали мені спати. Я все думав про залізні стовпи та про те, чи говорити мені про них

Катерині й Микиті, чи ні. Микита, думаю собі, був раз з батьком в Одесі й напевне бачив ті стовпи, — як же я говоритиму йому за них, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, подумавши ще трохи про залізні стовпи, я заснув.

За два чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сліпого Совгиря (так звали нашого нестихарного дяка), — як складаю: тму-мну. Проскладавши, було, до тлю-тля, вийду з школи на вулицю, — подивлюся в яр, а там мої щасливі однолітки граються собі на соломі коло клуні й не знають, що є на світі і дяк, і школа. Дивлюся, було, на них та й думаю: чого ж я такий безталанний, нащо мене, сердешного, мучать над оцим проклятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар у яр, до отих щасливих на ясну, теплу соломку; і тількищо почну, було, вовтузитись у соломі, як ідуть два "псалтирники", беруть мене, раба Божого, за руки й вертають "вспять", себто ведуть до школи. А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втечу.

Совгир-сліпий (сліпим його звали за те, що він був тільки зизоокій, а не сліпий) був у нашому селі дячком, — не те щоб стихарним, справжнім дячком, а так собі — прибудуою. Попередник його, Ничипір Хмара, теж був у нас нестихарним дяком; тільки раз якось у титаря на меду занедужав він уночі, а на ранок і вмер, — Бог його знає, з чого. А Совгир-сліпий трапився тут таки у титаря на меду та й не довго думаючи, другої ж таки неділі, став на крилосі, проспівав службу Божу, прочитав Апостола, та так прочитав, що громада та й сам отець Касіян тільки переглянулися, та й годі. Після служби громада проголосила сліпого Совгира дяком, і з честю, що подобала його сану, впровадили його до школи як до своєї дідівщини. Громада — великий чоловік!

Оселився він у своїй школі, і школярі, а між ними й аз невеликий, пішли до нього на науку. А з себе він був високий на зріст, широкоплечий і виглядав би, як справжній запорожець, коли б не був зизоокій, — бо ж навіть свою незаплетену косу носив якось він, ніби

чуприну.

Вдачі він був більше суворої, ніж лагідної, а щодо потреб життя та взагалі до комфорту, то був він суцятий спартанець. Але мені найбільше не подобалося в ньому те, що, як настане, було, субота, він після вечірні й почне нас усіх, як то звичайно буває, годувати березовою кашею. Ну, та це ще б нічого, — нехай би собі годував: ми до тої каші звикли були; але от де, можна сказати, справжній спиток був: бє, було, а тобі велить лежати та не кричати, і, "не борзяся", виразно читати четверту заповідь! Справжній спартанець! Ну, скажіть, люди добрі, чи народився десь на світ такий герой, щоб спокійно влежав під різками та ще й, "не борзяся", читав четверту заповідь? Ні, гадаю, такої людини земля ще не носила! Як дійде, було, черга до мене, то я вже не прошу помилування, а прошу тільки, щоб він змилосердився надо мною та звелів мене, суботи ради святої, хоч трошки придержати. Інколи, було, й змилується та звелить придержати, але вже так випарить, що краще було б і не просити того милосердя.

Мир праху твоєму, сліпий Совгирю! Ти, небораче, і сам не знав, що творив: так тебе били, і ти так бив і в простоті сердечній не додавав у тому гріха! Мир праху твоєму, бідолашний бурлако, — мав ти повну рацію!

І от я, на радість мою невимовну, скінчив "Мал біх", тобто скінчив псалтир; за звичаєм поставив братії кашу з шагами та, справивши цей священний обряд "неукоснено по всім преданіям старини", другого ж таки дня взявся виводити крейдою премудрі кривульки на фарбованій дошці, сиріч я вже був не якийсь там "псалтирник", а "скорописець".

І от за тієї, майже щасливої для мене, доби сталася реформа школи: прислали нам з самого Києва стихарного дяка. Совгир-сліпий зразу почав був пручатися, та мусів уступитися перед силою закону і, склавши всю свою мізерію до одної торби, закинув її за плечі, взяв патерицю в одну руку, а зшиток з синього паперу з сковородинськими псальмами, чи то віршами, в другу, та й помандрував собі

шукати іншої школи. А братія моя по науці, "аки овци од вовка розсипашася", так і вони від нового дяка стихарного, "зане п'яниця бі, паче всіх п'яниць на світі". Тяжко проти рожна перти; і я, найтерпеливіший з братії, нарешті взяв своє знаряддя — таблицю, перо, каламар з крейдою — і пішов собі з миром додому, "дивися бившому".

З того часу починається довга низка найсумніших, найбільш безрадісних моїх споминів. Незабаром умирає мати, батько жениться з молодю вдовою та бере з нею троє дітей замість посагу. Хто бачив хоч здалека мачуху й так званих зведенят, той, значить, бачив пекло в найогидливішому його тріумфі. Не минало години без сліз та бійки між нами, дітьми, і не минало години без сварки й лайки поміж батьком та мачухою; мачуха особливо ненавиділа мене, мабуть за те, що я часто луцював її кволога Степанка. Того ж таки року восени батько поїхав за чимсь до Києва, в дорозі занедужав та, повернувшись додому, незабаром і помер.

Після смерти батька один із багатьох моїх дядьків, — "щоб вивести сироту в люди", як він казав, — запропонував мені, за "яствие і питіє", пасти влітку стадо свиней, а зимою помагати його наймитові в господарстві; та я собі іншу долю вибрав.

Взявши свою таблицю, каламар та псалтир, пішов я до п'яного стихарного дячка в школу та й оселився в нього, як школяр-робітник. Тут починається моє практичне життя. Перебування моє в школі було досить некомфортабельне. Добре ще, коли траплялися на селі покійники (прости мене, Господи!), тоді ми ще сяк-так перебивалися; а як ні, то просто по кілька днів поспіль голодували: іноді ввечері возьму, було, я торбу, а вчитель возьме в десницю посох дебелий, а в шуйцю посуд скудельний (не гребали ми й напоями, як грушевий квас тощо) та й підемо по-під вікнами виспівувати "Богом ізбранною". Іноді принесемо таки дещо в школу, а іноді й так насухо приїдемо, тільки що не голодні.

Я знав мало не весь псалтир з пам'яті й

читав його, як казали мої слухачі, "виразно", себто голосно. Завдяки такому моему "досужеству", не поховано в селі ні одного покійника, щоб над ним не читав я псалтиря. За читання його давали мені книш і копу грошей, які я віддавав учителеві, як його прибуток, а він уже від щедрот своїх наділяв мене пятаком на бублики. І ще було одне-єдине джерело мого існування. З таких, можна сказати, помірних прибутків не міг я розкошувати та вбиратися так чепурно, як то б годилося школяреві. Ходив я звичайно в дірявій сіренькій свитині та завсіди в брудній сорочці, а про шапку та про чоботи й гадки не було ні влітку, ні зимою. Раз якось дав мені якийсь селянин за читання псалтиря ременю на пришви, але й його забрав у мене вчитель, як свою власність.

Ой, багато-багато міг би я сповісти прецікавих і навчальних речей на цю тему, та якось сумно оповідати.

Отак пролетіли чотири злиденні літа над моєю дитячою головою.

Далі спомини мої прибирають ще сумніших образів. Далеко, далеко від мого бідного, від мого любого краю

Безъ любви, безъ радости
Юность пролетла!

Щоправда, не пролетіла, а проповзла в злиднях, в темноті, в зневазі. І все це тяглося рівно двадцять літ...

* * *

Мандруючи по-за межами мого любого рідного краю, уявляв я його собі таким, яким бачив ще за дитинства: прекрасним, грандіозним, а про звичаї його мовчазних мешканців я виробив свою думку, що була, звичайно, в гармонії з краєвидом; та мені й у голову не впадало, щоб воно могло бути інакше, а виходить, що інакше.

По двадцятьох роках іспитів я трохи вбився в піря і, звичайно, полетів просто до рідно-

го гнізда. Незабаром передо мною замиготіли давно знані мені біленькі хатки, — вони ніби всміхалися з-за темної зелені.

Чи ж може бути в отих любих затишках місце злидням та їх гидким супутникам? Ні, бо інакше людина була б не людиною, а просто тварюкою. З таким солодким переконанням переїхав я мало не всю Чернігівщину, ніде не спиняючись. Одначе за містом Козельцем довелося мені збочити з поштового шляху й ближче подивитися на мій Едем та навіть вислухати оцю сумну й правдиву повість.

Місто Козелець своїм виглядом ні в чому не відмінне від інших своїх братів, повітових українських міст. В історії нашій Козелець також не грає особливої ролі, — такої, як, наприклад, його задніпрянські товариші. Хіба тільки те, що р. 1663 недалеко звідти збиралася славетня "Чорна Рада", після якої Брюховецький стяв голову своєму суперникові Якимові Сомкові. Одне слово, містечко нічим не прикметне; та все ж подорожній, якщо тільки

він не спить тоді, як змінюють йому коней, або не перекушує в пана Тихоновича, то напевне буде милуватися величним храмом граціозної растрелівської архітектури, що його поставила Наталя Розумиха, родоначальниця дому графів Розумовських.

За шість верстов од міста Козельця, в селі Лемешах, в убогій хаті на сволоці читаємо: "Сей домъ соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1710." А в місті Козельці у величній будові на мармуровій дошці читаємо: "Сей храмъ соорудила графиня Наталія Разумовская въ 1742 году." Дивні оці два пам'ятники тієї самої будівничої!

В Козельці я найняв пару немудрих конячок разом із рудим жидком та й поїхав собі путівцем, куди мав їхати; було це в місяці вересні. Зранку день був тільки сіренький, а надвечір став і мокренький; надходила ніч, треба було про якусь ночівлю подбати, а по дорозі не тільки корчми, але й шинку мізерного не видко.

Не доїжжаючи Трубежа, чи то, по-місцевому, Трубайла, показалося нам на косогорі село; підїздимо ближче, — таки справді село, тільки погоріле, і на чорній вулиці живої душі не видко. А по той бік Трубайла, за греблею, побачили ми білі хатки між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми греблею повз два гуркотливі млини й опинились у великому козачому селі. Чисті великі хати й нерозвалені стіни свідчили про добробут мешканців. Але найбільше мені сподобалася своїм милим виглядом перша від царини хата, і я вирішив просити там притулку на ніч. Мрячило таки добре, а господар цієї привітно всміхненої хати байдуже стоїть собі, спершись на тин, у новому кожусі, курить коротеньку люльку та, всміхаючись, дивиться, як його улюбленці-круторогі воли половії з насолодою смакують на городі капусту.

— Чого ж ти стоїш, недолюде старий, та дивишся, як худоба добро нівечить? Чому ти не заженеш її в загороду?

— Я її тридцять літ заганяв, нехай тепер ін-

ші заганяють, — одповів господар цілком байдуже й далі курил собі люльку.

— Ой, Боже ж мій із тобою! — знов скрикнула господиня — та ти хочби кожуха скинув, бачиш, дощ іде!

— Так що ж, нехай собі йде з Богом!

— Як то "що ж"? Кожух ізнівечиш!

— Так що ж, хай собі нівечу, — в мене другий є.

— Хоч кілок на голові теши, а він все своє провадить, — сказала господиня й побігла виганяти худобу з городу. Господар подивився їй услід і самозадоволено всміхнувся. Мені дуже сподобався цей його суто український вибрик, і я, висунувшись з брички, привітав господаря з добрим вечором. На те він одповів:

— Добривечір і вам, люди добрі! А чи далеко Бог провадить? — додав він, надіваючи шапку.

— Та недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо, — сказав я, вилазячи з брички, і не відразу додав:

— А чи не можна б у вас, дядечку, підночувати?

— Чому не можна? Можна! Боже, благослови! Хата в нас чимала, а ми добрим людям раді.

З тими словами відчинив він ворота, і бричка всунулась у двір.

— Просимо покорно до господи, — сказав мені господар, коли я ввійшов у двір, і знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я ввійшов до хати. В ній було майже темно, та все ж можна було додивитись, що хата була простора й чиста.

— Просимо покорно, садовітесь, — говорив

господар, указуючи на лаву, — а я тимчасом скажу своїй старій, щоб щонебудь нам засвітила, — додав він, виходячи з хати.

За хвилину ввійшла до хати стара жінка з свічкою, поставила її на стіл, сама поволі відійшла до дверей і, склавши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіпку й у німецькій сукні, що мене чимало здивувало. Яким чином подумав я, опинилось таке явище в селянській хаті? Незабаром за старою ввійшов до хати й господар, несучи на руках дитину, що в нього плакала, але, побачивши стареньку, стулила губоньки і, усміхаючись, простягла до неї свої малюсінькі рученята.

— Возьми його, Микитівно, до себе, — сказав господар, оддаючи дитину старій.

— Бач, воно мужика боїться; сказано — княжа, — додав він, гладячи дитину по голові своєю кощавою й широкою рукою.

У мене в кишені були цукерки. Треба сказати, я той продукт завжди мав у кишені за

моїх подорожів по Україні, бо нічим не можна так швидко піддобритись до мого похмурого земляка, як ласкою до його дитини; і я часто й не без пожитку брався цієї тактики. Я дав дитині цукерка. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло цукерка і, усміхаючись, сунуло його до своїх рожевих губок.

Тут я міг ближче глянути на дитину й на бабусю. Старенька здалася мені живою картиною Жерарда Доу, а дитина була суціль херувим. Мене вразила ця чиста, тонка краса дитини; очі мої спинились на прекрасному створінні. Стара віднесла дитину геть на бік і перехрестила, — мабуть, від лихого ока, а господар підійшов до мене й сказав:

— А що? Хіба ж не правда, хіба ж не панська дитина?

— Прекрасна дитина, — відповів я й подав дитині ще одного цукерка.

Господар був помітно задоволений моїми

гостинцями; він підійшов до бабусі й сказав: — Скажи моїй старій, чи не знайде вона там чогось нам підвечеряти, та може, коли не буде лиха, то й теє... по чарці... догадуєтесь, Микитівно?

— Ми, добродію, люди прості, — сказав він, звертаючись до мене — у нас нема нічого такого солодкого, ні того чаю, ниже того цукру, а так собі, по-простому.

Бабуся вийшла з хати, а він, з дитиною на руках, підійшов до мене й промовив:

— От тепер подивіться на його, добродію! Правда, — хороше? Сказано — княжа.

— Та як же це опинилась у вас княжа дитина? Розкажіть мені, Бога ради, — спитав я, дивуючись.

— Нехай вам, добродію, Микитівна розкаже, бо тут, не вам кажучи, була суцця кумедія; ви бачили отам, за Трубайлом, погоріле село?

— Бачив, — одповів я.

— Так добре, що бачили. Оте саме село належало колись матері цього дитяти, та й вигоріло, а вона, його мати... та я не розкажу вам, як воно там вигоріло, мене тоді й дома не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то й знає, як воно діялось.

Тимчасом стара ввійшла до хати й поверх килями накрила стіл чистою білою скатертину, дістала з полиці восьмикутню розмальовану пляшку з горілкою та чарку й поставила на стіл; потім на дерев'яній тарілці, теж розмальованій, принесла накраяного шматочками чабака й паляницю. І все це вона зробила тихо, повагом — так, що, дивлячись на неї, можна було напевне сказати, що вона вироста й постарілася не в селянській хаті. Після того взяла вона на руки дитину й відійшла набік, а господар сказав до неї:

— Микитівно, як покладеш дитину спати, то зайди до нас, нам треба буде розпитати в

тебе дещо. Та скажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш, — бачите, що в нас чужі люди.

Старенька вийшла з хати, а він услід їй додав:

— Зайдіть же до нас, Микитівно, як упораетесь.

— Добре, зайду, — одповіла вона з сіней.

Випивши по одній, а потім і по другій, господар мій став більш балакучий; він так розговорився, що, сам того не помічаючи, оповів мені цілу свою біографію; оповів мені між іншим, як він, ще бувши парубком, був у погонцях під французом і вернувся з Німеччини голій-голісенький, з одним батогом у руках, і як потім пішов до пана в найми та як далі працею й розумом збагатів і з бездомного сироти-наймита став першим господарем у селі. Одне слово, за годину часу я, не розпитуючись, довідався про всю його найінтимнішу історію. Але що мені найбільше в ньому спо-

добалось, це те, що він, оповідаючи свою звичайну історію, закидав якимсь мимохідь і про свої геройські подвиги без усякої гадки про те, що в них є щось надзвичайне.

А тимчасом старенька принесла нам вечерю й сама з нами повечеряла. Після вечері господар, помолившись Богу, звернувся до старої і сказав:

— Тепер, Микитівно, розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діялось; насамперед — додав він — наточіть нам у кухоль сливянки; воно, знаєте, веселіше буде слухати.

За п'ять хвилин старенька вернулася до хати з чималим шклянним глечиком у руках; поставивши його на стіл, сама вона сіла на лаву і, трохи помовчавши, промовила, зідхнувши:

— Про це безталання, Степановичу, про цю тяжку гірку долю я готова щодня, щогодини оповідати всьому світові, щоб цілий світ знав про ті сльози гіркі та криваві та щоб карався

ними. — І старенька тихо заплакала.

Ми випили по чарці сливянки, а старенька, втерши сльози, почала так:

— На вмію сказати, скільки тому минуло літ, але це сталося давно, ще до француза; я була тоді ще отакою стригою, коли покійний Демян Федорович, царство їм небесне, прийшли з-під француза. Вони служили в якихсь козаках, а в яких саме, не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більше нічого. Та-та свого, Федора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живого. Оглядівшись дома біля господарства, поладили, що треба було поладити, а що не треба, то й так зоставили; тоді ж вони поставили й два вітряки, — оті, що на горі стоять, — вони тільки й зацілили з усього добра. Поставили вітряки та й задумали свататись; висватали вони аж за Остром у якогось Солонини Катерину Лукіянівну. Ото ж навесні засватались, а після першої Пречистої й повінчалися. І півроку не був нареченим, голубчик мій! Після весілля й мене взяли до двору, в покої. Довго я плакала й

нудилась за своїми, а потім і звикла, як більша підросла. На другий чи на третій рік — здається, на третій — дав їм Бог дитину; назвали її Катериною, а мене приставили до неї за няньку. З тої пори й до того лютого часу не розлучалась я з моєю безталанницею ані на одну годину, — у мене на очах виросла й заміж пішла, і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар із співчуттям — на все те воля Божа, сльозами тільки Бога гнівите...

Старенька, трохи помовчавши, вела мову далі:

— А який господар! Який пан добрий! Душа яка праведна була! І все в нівець пішло. Ото, було, небіжчик Катеринич приїде до нас із Києва та тільки дивується; а вже, можна сказати, Катеринич дурно нікого не похвалить! Та, правду кажучи, було чому й подивуватися. Село — всього на все сорок хат, а подивилися б ви, чого в цьому селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і

худоби різної; а в коморах — і, Господи!... хіба що пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі — то любо й вулицею пройти. Хати чисті, білі; здавалося, що на нашому хуторі вічна великодня субота, — люди ходять собі вулицею або сидять по-під хатами взуті, вдягнені, діти бігають по вулиці в біленьких сорочечках, мов янголятка Божії. Гай-гай! І де це воно поділося? Щоправда, і Катерина Лукіянівна була хазяйка, та все ж не те, що він сам. Ото, було, що Божої неділі чи на свято яке запросять небіжчика отця Купріяна на "Отче наш" та й виставлять дванадцять карафок, і все з різними настоянками, а отець Купріян, царство їм небесне, після "Отченаша" випють, бувало, з кожної карафки по чарці; та як дійдуть уже до останньої, то й скажуть: "Оце так добра горілка! Оцю й питимемо." А правду кажучи, всі горілки були однаково добрі, та він, небіжчик, такий уже чудний був, любив часом, царство йому небесне, й пожартувати.

— Чудний, чудний таки був небіжчик, — притакнув господар, наливаючи в чарку сливянки, — а щоб, сказати, п'яного, так я його ні-

коли не бачив: Бог його знає, чи то вже натуру таку добру Бог дає людині, чи чоловік уже сам приспособиться, — не знаю. А що, Микитівно, якби й ви з нами чарочку сливянки випили? воно може б і полегшало!

Старенька відмовилась од сливянки і, трохи помовчавши, оповідала далі:

— Катерині Демянівні пішов уже другий годочок; як вона вперше сама на ноги стала, я привела її за рученьку до вітальні, де вони зранку чай пили. Господи! Що то за радощі були, і сказати не можна! Катерина Лукіянівна взяла її на руки і, поцілувавши, так і сказала, що ні за кого в світі не віддасть її заміж, як тільки за князя чи генерала якого... Ох-ох! Так воно й сталося на наше безголовя. А які люди сваталися! Так ні, — дай їй князя або генерала... От тобі й князь!...

— Егеж, таки нема що казати, хороший! — перебив господар — дався він їй, сердешній, у знаки.

— Почало воно рости, почали її вчити спершу грамоти, а потім — і, Господи, чого тільки вони її не вчили! Аж шкода було дивитися на сердешну дитину: і шити, і гаптувати, і прясти, і нитки сукати; а раз якось сам таки послав її, сердешну, навіть корови доїти. Було, часом пані накинеться на нього: "Що ти, каже, робиш з бідною дитиною? Хіба ми її для мужика способимо?" - "А може й за мужиком доведеться жити, майбутнє хто знає?" — скаже, було, він та й замовкне. А вона йому: "Ти б краще для неї фортепіяни купив у Києві." Купили й фортепіяни на контрактах; привезли з фортепіянами й учителя: не вмію сказати, чи то поляк був, чи німець, — не знаю, тільки по-нашому зовсім не знав говорити. Було, як вимовить слово, так слухаєш і тільки регочешся. От він її за рік чи два навчив грати на тих фортепіянах: та вже, було, як заграє моя лебідонька, так тільки сидиш, слухаєш, слухаєш та й заплачеш, а вона возьме та й перемінить пісню, та як утне "Горлиці" або "Метелиці"! Грішила я, грішная, — не втерплю, було, та як возьмуся в боки, та й піду, та як піду! Сама підлога під ногами вгинається, а вона грає, бу-

ло, та регочеться. Раз якось і застала нас пані та як гукне на нас: "Ти - каже — що робиш? Хіба цього тебе вчили грати? Тільки струмент псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! не знаєш, де корови доять, — так знатимеш." Я звісно, перелякалась, стала собі в куточку та й стою, наче мене й у хаті немає.

— А ви, Микитівно, ніде правди сховать; були таки колись добре дзіндзюристі, — сказав господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! Сказано, молодощі, а замолоду чого не буває. А, було, моя пташечка Катруся зовсім виросла, то, як тільки пани полягають спати після вечері, ми й виждемо тихенько в сад, гуляємо, до самого світу гуляємо. А місяць так тобі й світить, неначе вдень; а вона ще, було, возьме та заспіває: "Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці" — тихо, тихо та солодко, так би, здається, усе й слухала її та слухала аж до самого світу.

— Памятаю, добре памятаю, — перебив господар — раз іду я вночі коло вашого саду,

тільки-но чую — щось співає, але не "Гриця", а якоїсь іншої пісні; я спинився і так простояв, мов прикутий до тину, аж до самого білого дня: нема що казати, прегарно було слухати, як вона, було, заспіває.

— А вранці, чи спала, чи не спала, стрепететься, мов пташка, та й знову весела, і ніхто, окрім мене, не знає, що вночі діялось. Еге, от що ще я мало була не забула: є тут, любі мої, недалеко від нашого села, на Трубайлі, хутір майора Ячного, — ви його, Степановичу, знаєте, самого майора? Він і тепер ще, дякувати Богу, здоров проживає... А що за господар, — так і небіжчикові нашому, Дем'янові Федоровичу, не уступить. Щоправда, в нього на все десять хат на хуторі, але зате й хати, але й люди! Що не хата, то й сім'я душ у десять. Звісне діло, в добрі та в розкошах живуть; а в самого майора ставочок, млиночок, садочок, а домочок, мов та писанка: чистенький, біленький, тільки дивись та милуйся на нього! А що ж було б, якби в нього ще й господиня була жива! а то він сам за всіх господарює. Щоправда, був у нього синок, але що то?! Ще, можна ска-

зати, дитина, та й те не на очах росло, а було
десь у школах, — не знаю, чи в Києві, чи в Ні-
жені.

— А були вони з нашим небіжчиком вели-
кі приятелі. Було, або наш у нього, або він у
нашого, — шматка хліба не зідять нарізно, усе
вкупі. На свята приїздив до нього гостювати й
син його з школи, та тільки й слава, що при-
їздив до батька, а в нас, було, і днює, і ночує,
все, було, з моєю Катрусєю, — і в полі, і в сад-
ку, і в покоях: одне без одного нікуди; як я, бу-
ло, дивлюся на них та й думаю: от виросте па-
рочка, надиво! Вони просто одне для одного
на світ Божий народилися. Так думав і майор,
так думав і наш Демян Федорович, а за дітей і
говорити нема що; всі так думали, та не так
думала Катерина Лукіянівна. Вона спала й ба-
чила своїм зятем або князя, або генерала, а
про інших і думати не хотіла! Було, як прийде
йому, сердешному, час вирушати до школи,
то Катруся моя вже за тиждень починає пла-
кати, а коли він зовсім уже відіде, так вона
просто ляже в ліжку й довго після того не їсть
нічогісінько й не пє. Господь її знає, чим вона

й жива була.

— Так то вони, мої голубята, росли та й виросли вкупі та й покохалися собі, сердешні, на своє безголова, Господи! Я вже в домовину дивлюся, а як згадаю за них, моїх пташеняток, так ніби знову молодію. Було, вже саме перед тим, як їм треба було розлучатися, зійдуться собі в садку, стануть десь під липою чи під берестом, обіймуться, поцілуються й довго-довго дивляться одне одному в очі, а сльози в обох із очей, так наче перли, котяться. Мабуть, одчували вони, що не дадуть їм жити одне для одного.

— От він уже й скінчив свою школу. Небіжчик губернатор Катеринич узяв його до себе в Київ і приділив до якоїсь там палати, тільки не вмю вам сказати, до чого він приділив його в тій палаті. Перебув він рік у тій палаті, а на другий приїздив до нас у гості та й давай сватати мою Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, таки зразу згодились і кажуть, що кращого чоловіка нашій Катрусі не знайти й за морями. І правду казали. Та що

ж? Сама — не Катруся сама, Боже борони, а сама Катерина Лукіянівна — уперлася руками й ногами. "Як? — кричить, було — щоб я свою єдину дочку віддала за якогось хуторянина, за гречкосія? Ні, краще в домовину її покладу, аніж побачу її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного! Що вона там робитиме? Гиндики годувати? Гуси заганяти? Ні! Не для того я її на світ породила, не для хутора Ячного я її виховувала..." Накричиться, було, і замкнеться на цілий день у своєму покої. А пан сам коло неї і так, і сяк... Ні, хоч і не підходь, — все своє провадить; князя або генерала, та й годі. Небіжчик Демян Федорович хотів був уже без її волі перевінчати їх та, мабуть, Бог не судив йому це добре діло зробити. На Різдво він, повернувшись з Козельця, занедужав, а на Середохресній і Богу душу віддав.

— Господи! Ще й тепер згадати страшно! Як він її вже на смертній постелі просив, щоб не віддавала Катрусі ні за князя, ні за генерала, а щоб віддала її за молодого Ячного, чи за кого іншого, аби тільки за рівню свою. Ні, так поставила на своєму.

Наче за гріх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драгунія та й заквастирувала по хуторах та по селах на ціле літо. Але ж і драгунія то була! Бодай вона ніколи до нас не верталася! Ой, далася ж вона в знаки, ота клята драгунія! Не одна чорнобривка вмилася сльозами, проважаючи оту іродову драгунію! У самому тільки нашому селі zostалися чотири покритки, а скільки в Оглаві, чи то в Гоголеві? Там, мабуть, і не зчислити!

— Горе нам, горе нам з тими драгунами! — промовив господар, наливаючи чарку сливянки.

— Ще й тепер страшно згадати, — говорила далі старенька. — Раз якось сидимо ми надвечір усі троє в вітальні; я, здається, карпетки плела, Катерина Лукіянівна сиділа так, а Катруся книжку читала, та таку жалісну, що я трохи-трохи на заплакала: про якогось запорожця Киршу, чи про Юрія, добре не згадаю, а тільки що дуже жалісну. От уже дочиталася вона, моя рибонька, як того Юрія-запорожця

закували в кайдани й до вязниці посадовили, аж гульк, дивимося — входить до кімнати драгун: височезний, вусатий, а пика, неначе решето — гладка та червона, здавалося, червоніша за комір, пришитий у нього на мундурі. "Я — каже — такий і такий, князь Мордатий" а я собі думаю: "ми самі бачимо, що ти мордатий!" — "Я — каже — купую овес і сіно, чи немає в вас на продаж?" — "Є, — каже Катерина Лукіянівна — прошу сідати." От він собі й сів, а ми з Катрусєю пішли до другої хати дочитувати книжку. Тількищо почала вона читати, аж іде Катерина Лукіянівна та й каже: "От тобі, Катрусю, й сужений твій." Ми як сиділи, так і завмерли! Як там воно сталося в них того нещасливого вечора та як він сватався, ми нічого не знали; тільки з того самого вечора князь почав до нас їздити що Божого дня і рано, й вечір. А молодого Ячного, як приїде, бувало, з Києва, і у двір не пускали; ходить, було, по-за садом та плаче, а ми, дивлячись на нього, і собі в сльози. Та що там, — не допомогли і сльози, ані-ні! Катерина Лукіянівна таки поставила на свому: саме за рік після смерти Демяна Федоровича, на Великодніх

Святах просватала вона за князя мою Катрусю безталанну.

— І таки можна сказати, що безталанна! З усього добра, з усіх розкошів тільки й зосталося, що два вітряки, та й сама ще, Бог знає, чи виживе, — промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— А ось як було, Степановичу! На Провідному тижні їх і перевінчали. Плакала вона, плакала, моя безталанниця, та що з того! Мабуть, така була воля Господня, — не вмолила вона Його, милосердного; мабуть, Господь Бог кого любить, того й карає. Другого дня після шлюбу переїхав він до нас з Козельця, а з ним і деньщик його Яшка, такий брудний, обірваний, теж приїхав. Тільки й добра було в них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений кисет та довга люлька. От з того дня й пішло нове господарювання.

На тому слові стара спинилася, помовчала трохи і, перехристившись, заговорила знову:

— Господи, прости мене, непрощенну грішницю! За що я осужую чоловіка, що нічого мені лихого не зробив? Але як подумаю, то він і мені таки багато лиха наробив. Він, прости йому, Владико милосердний, — тут старенька знову перехристилась — він, душогуб, занапастив мій єдиний скарб, мою одну-єдину любов! Я ніколи нікого в світі так не любила, як полюбила її, мою нещасну, мою бездольну Катрусю. Була в мене одна-єдина радість, одне-єдине солодке щастя, — це побачити її щасливою дружиною. І що ж! Сльози, сльози, сльози та ганьба! А все мати! всьому причиною була вона, рідна мати! Забаглося їй, мовляв, свою дочку єдину бачити княгинєю! От тобі й княгиня! Милуйся тепер на свою княгиню! Милуйся тепер на прекрасне своє село, на свій сад зелений, на свій дім високий! Милуйся, Катерино Лукіянівно! Милуйся на свої хороші вчинки! Ти, одна ти, все оце натворила!

— Та цур їй, Микитівно, не згадуйте її, нехай їй лихо сниться! Розкажіть, що там далі буде.

— Ох! Я не знаю, як мені й оповідати, бо тут піде таке страшне та гидке, що гріх і подумати, а не те, що переказувати.

— Розкажуйте вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й зачинать, — сказав господар, наливаючи чарку сливянки й підносячи її оповідачці.

— Спасибі, Степановичу, спасибі, я вже моїми слізьми випилася.

— А не хочете, то як хочете, так ми з добродієм випемо, а ви тимчасом розкажете, як воно у вас те нове господарювання почалося, — говорив далі господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалось ось як, — промовила бабуся і, помовчавши, мало не скрикнула:

— Ну, скажіть же мені, люди добрі, чого цій грішниці ще бракувало? Пані на всю губу! Всякого добра видимо-невидимо, в розкошах

купалася! Так ні! Мало! Дайте мені зятя — князя, а то умру, як не дасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою єдину дочку. Ой, матері, матері, забуваєте ви, як ви, дитину рожавши, страждали, — коли так дешево продаєте дитину, що вам так дорого обійшлася?

Стара замовкла, а господар сказав:

— Усе воно так, Микитівно, а ми все таки не знаємо, як у вас почалося нове господарювання.

І вона спокійно оповідала далі:

— А почалося воно, Степановичу, так, що князь у покоях псярню завів... От як почалося нове господарювання... Що Божого дня гульня та бенкети; світу Божого, було, не бачиш за димом від тютюну, а вже про інше нема що й казати. А ще, було, як покличе до себе на полювання усю свою драгунію з Козельця, то й не приведи, Господи! Наїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що не дай Боже й уві сні таких по-

бачити! Та ще кожен возьме собі по деньщизку такому ж гидкому, як і сам. Та й не день, не два, не три, а цілий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накоять у домі, так мені й оповідати сором! Свининець, суцїй свининець! Так що, було, цілий місяць після них миємо та викурюємо. Отут тільки я й довідалась, що значить ота драгунія. А Катерина Лукіянівна дивиться на них та тільки посміхається, та й годі!

— Не минуло й місяця, як він усе вже прибрав до своїх рук. Ключі від скрині й льоху були в того поганого Яшки, так що, коли чого захоче Катерина Лукіянівна, то треба було просити в Яшки. Отут і вона вже вперше й заплакала, тут і вона вже побачила свого князя таким, яким його треба було матері бачити ще до шлюбу. Але ж вона, горда, й знаку не подавала, що все бачить. А як прийде, було, їй до скруту, не в могу стане, вона, хоч і через велику силу, а все таки всміхається та на жарти все й поверне. А Катруся, моя бідна Катруся, сидить, було, в своєму покої день і ніч та сльози річкою розливає... А він — і це не раз таке

траплялося — приїде опівночі з Козельця п'яний, привезе з собою жида з цимбалами, поставить усіх на ноги: "Танцюйте, — кричить — хахлацькі душі, а ні, то всіх вас передушу!" Ми, було, з Катрусєю втечемо собі: влітку в сад, а зимою нероз і в селянській хаті ночували.

— Мені тільки ось що здається чудним, — перебив її господар — як ви не догадалися п'яного його задушити, а сказали б, що вмер з перепною, або просто згорів.

— Е! Таке думаєте! Легко воно сказати!... а гріх, а страшний суд, Степановичу? Ні, нехай собі вмирає своєю смертю. Господь йому — і суд, і кара, а не ми, грішні.

— Воно ніби й так, Микитівно, та буває ще й ось як: одному розбишаці на сповіді в Києві чернець загадав таку покуту, чи пак епітимию: "Возьми, — каже — непростенний грішнику, два камені, звяжи їх до купи ремнем-сирицею, перекинь через плечі, і коли ремінь перерветься, тоді гріхи твої прощені

будуть." Отож іде він з тими каменями через кладовище та й бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. — "Господи, — каже розбишака — не одну добру людину вирядив я на той світ, вираджу я туди й цього злочинця-злоріку!" — І як тільки вбив його, ремінь наче ножем перерізало. От що! — виразисто додав господар.

— Ну, так що ж там у вас потім діялось, Микитівно? — сказав він, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Ох, діялось, Степановичу, діялось! Співи та танці, та північні бенкети, і до того добенкетувалися, що на кінець зими нічого було й на стіл поставити. Драгунія, знаєте, така голодна наїде, що хоч макітру порожню постав їй на стіл, то їй ту зість. Все, що не постав, — не наче мітлою зметуть, а як, було, не встигнемо вчас з столу посуд забрати, то їй посуд полетить під стіл; сказано — п'яні люди! А сам князь сидить собі за столом та знай у долоні плече та кричить: ура! Спершу я не розуміла цього слова та й думала, що він сердиться та

лає своїх гостей, а виходить — він тішився, що вони його добро плюндрували. Отак от вони цілу зиму просодомили та прогоморили, а навесні дивимося: наше поле не зеленіє, — ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Минули й Зелені Свята, а поле чорне, наче на ньому нічого й не сіяно. Вже й молебствували, і воду в криницях святили, — ні, нічого не зійшло. Ярину посіяли, — зерно в землі загло... Люди заплакали, худоба заревла з голоду, а нарешті й собаки завили та порозбігались. І Господь його знає, звідкіля вовки взялися, — вдень і вночі так, було, й ходять по селі. Ой, було горе, всесвітнє горе! А нам було горе подвійне: одне — те, що люди на селі пухли з голоду, здихали, як ті собаки, — без сповіді, без святого причастя (отець Купріян і сам занедужав); а друге наше горе було те, що наш князь нічого цього не бачить: закличе до себе свою драгунію з Козельця — з челяддю, з кіньми, з собаками, та й годує їх та поїть цілий місяць, а про те йому й байдуже, що в селян жадної стріхи на хатах не зосталося, все скотина зіла; у лісі не зосталося жадного дерева живого: ні дуба, ні ясена, ні клена, ні оси-

ки, та на що вже верба — яка гірка, — і ту люди пообдирали та й зіли. Ой, Господи, що то Господь робить з людиною! Глянеш, було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звіря якесь голодне; без жаху й глянути на нього не можна!... А діти!... оті бідні діти! Просто пухли з голоду; лазять, було, серед вулиці, наче цуценята, та тільки й знають одне слово: "папи, папи!" ...

Ви, може, собі думаєте, що хліба в нас не було? Миші його їли в скиртах та в коморах, літ п'ять можна було б годувати не тільки наше село, а й цілий Козелець. Та що ж ти роби-тимеш? Не дає людям: "Краще — каже — продам, як подорожчає, а люди нехайдохнуть, одних користи мало!"... Катруся, моя бідна, заїкнеться було замовити слово за людей, а він на неї гаркне, як на свого білого собаку: "Мовчи, хіба я не знаю, що роблю?" Вона й замовкне; піде до другого покою та в сльози, а я, дивлячись на неї, й собі! Що з ним зробиш? Сказано, звір, а не людина! І Бог його святий знає, як вона ще оту бідну дитину виносила!

— Вона тоді вже вагітна була — наприкінці — оцією самою дитиною, що ви її сьогодні бачили, — говорила далі стара, звертаючись до мене. — А коли, було, він п'яний засне, вона, тремтячи, навшпиньках пройде мимо нього до свого покою, впаде навколішки перед образом Скорбящої Божої Матері помолитися, та так гірко заплаче, так гірко, так тяжко, що я й не бачила ніколи, щоб люди так плакали. Мене навіть страх брав. А як він поїде з своєю драгунією на полювання, ми возьмемо кожна по мішку хліба печеного та... я ще, було, й кажу їй: "Не беріть хліба, не підіймайте через силу, самі ви бачите, які ви... я й сама понесу." А вона: "Нічого, — каже — Микитівно (вона мене теж звала Микитівною), ти тільки вказуй мені, в кого є маленькі діти та старі, німі люди." От ми й підемо по хатах... Господи! Чого я там не надивилася!... Голодна мати вириває з рук хліб у своєї вмираючої дитини!... І вовчиха, мабуть, того не зробить, — от що голод робить!

Зайшли ми якимось до однієї хати. Ой, я тої хати, доки на світі житиму, не забуду. Відчи-

нили двері, а на нас так і війнуло пусткою. Входимо й бачимо: серед хати на долівці лежить двойко худих-прехудих дітей, тільки коліна в них товсті. Одне вже зовсім конало, а друге ще губками ворушило; а біля них сидить мати, — простоволоса, худа, бліда, в розідраній сорочці й без запаски. А очі в неї, Боже, які страшні! А вона не дивиться ними ні на дітей, ні на кого, а так собі, Бог його зна, на що вона дивиться. Як тільки ми стали на порозі, вона ніби глянула на нас та й закричала: "Не треба, не треба хліба." Я дістала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки вхопила його обома руками, затремтіла, піднесла до уст мертвої дитини, а потім зареготалася... Ми вийшли з хати.

— Так, так, — ви, Микитівно, багацько таки дечого бачили на своїм віку, — промовив господар, з співчуттям дивлячись на стареньку.

— І не кажіть, Степановичу! Не приведи, Господи, нікому бачити те, що я бачила.

— Господь його милосердний знає, — говорив далі господар, звертаючись до мене, — як воно все так хитро та мудро влаштовано на світі! Я про себе скажу: мене оті прокляті голодні літа просто на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволі було, та в людей ще прикупив, наче знав, що будуть неврожаї. Отож, як настав голодний рік, до мене всі й сунули по хліб; я, хоч і продавав вчетверо дешевше, ніж пани жидам продавали, та все ж добру копійку виручив! Чумаки мої одну зиму зимували з худобою на Дону, а другу перезимували за Дніпром, а там голоду не було. От, слава Богу, чумаки мої вернулися живі-здорові та ще й соли та риби мені привезли, а хліб святий дома був проданий. От у мене й гроші є, худоба, хвалити Бога, жива; так то діється в світі, так дивно, — додав він, звертаючись до оповідачки.

— Такий уже ваш талан, Степановичу! — сказала та, зідхаючи, — за те вам Господь і посилає, що ви в біді людей не забуваєте. От хоч би й я тепер: якби не ви, де б я притулилася з цією бідною сиротою, — хоч з гори та в воду!...

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди, — з ким же нам і ділитись, як не з вами! А тимчасом розкажіть далі, Микитівно, а то може нашому гостеві й одпочинути треба, — промовив господар, поглядаючи на мене.

— Сяк-так літо минуло — говорила далі стара, — а осени ми наче й не бачили: зразу настала зима, та така люта та жорстока, — холод і голод разом до нас завітали. Ліс, увесь обідраний, висох, а князь, наш господар, забронив його рубати на дрова: "Хто — каже — хоч гиллячку зрубає, того в могилу зажену! Ліс — каже — гарний, сухий, влітку почну, каже, палати собі ставити. Я люблю простір, мені треба, щоб були палати, а не халупа хахлацька, що в ній я тепер гніздюся, мов собака в будці." А люди бідні мерзли й мерзли; що ти з ним вдієш? Сказано — пан! Що хоче те й робить.

— На першому тижні Пилипівки Катерина Лукіянівна повила дитину; мамки не хотіла взяти, сама годувала. Скоро після христин по-

їхав він у Козелець до товаришів та й гостював у них цілий тиждень. Одпочили ми без нього трохи, хвалити Бога; аж ось серед ночі (ми вже спати полягали) приїздить він, ломиється в двері та кричить. Я схопилась, одчинила двері; дістала вогню; тільки дивлюся — з ним якась жінка в картузі та в офіцерській шинелі. Як скрикне він на мене: "Чого ти — каже — очі вилупила? Геть, дурепо!" Я й пішла до свого покою.

Другого дня, за чаєм, він сказав Катрусі:

— "Знаєш, серденько, яку несподіванку зробила мені сестричка: не написавши мені ні слова, що хоче тебе особисто пізнати, — взяла та й приїхала, як то кажуть, не намилючись. Отака тобі, серденько, — княжна Жюлі Мордатева." На "перекладних" приїхала, — справжній гусар-баба. Ну, й удружила! Учора, уяви собі, підхожу я до поштової станції, — дивлюся, стоїть біля воріт тройка коней, зовсім готова. Я спинився, — дай, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Тільки глянь, — виходить дама. Я знаєш, трохи тее...

Ти вибач мені, серденько, така вже клята звичка!... Дивлюся... та уяви собі мою радість... То була моя сестра... Тут ми, звичайно, в обійми одне одному кинулись."

— "А я й не знала, що в тебе є сестра", — промовила Катруся.

— "Аякже, є, і не одна, а дві. Одна замужня за графом Горбатовим, вона все живе в столиці, при дворі; вона б теж до мене приїхала, та, знаєш, не можна, — занадто вже її при дворі знають. Я тобі, серденько, зараз приведу свою сестричку познайомитись."

Як полотно, зблідла моя бідна Катруся. Вона, мабуть, догадалася, яка то була сестра. За хвилину він привів, тримаючи під руку, жінку, — не знаю, молоду, чи стару: за білилами та за рум'янами не можна було розпізнати. "Рекомендую тобі, серденько, — княжна Жюлі Мордатова"

Та дзигою вклонилася, щось там бовкнула - не знаю, по-московському, чи по-поль-

ському, — нічого я не розібрала. Та й Катруся, гадаю, теж не зрозуміла, бо й головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше зблідла.

— Ти вибач їй, друже мій, вона в мене ще інститутка, по-російському майже слова не вимовить, — та у високому світі жадної потреби в російській мові немає. Та я й про себе скажу: до двадцяти літ я не вмів двох слів по-російському сказати, все по-французькому, — така вже мода. Ми й нашу маленьку пошлемо в столицю до інституту? Правда?

Катруся не мала вже сили далі терпіти; вона мовчки встала й пішла до дитячого покою. Я пішла за нею, а Катерина Лукіянівна залилася з своїми князями.

— Щаслива була б я, Степановичу, коли б забула те, що творилося в нас у домі. Та Бог мене, не знаю, за що, покарав, давши мені добру пам'ять. Після тієї клятої сестри я ні на хвилину не покидала Катрусі, та й вона, моя безталанниця, з того часу ані кроку з свого покою не ступила. Господи! Свята великомуче-

нице Катерино, чи ти страждала так, як вона, моя бідна Катруся, страждала? І вдень, було, плаче, і вночі плаче, — я вже не знала, що з нею й робити. Отож вона плакала, плакала, та й почала вже з розуму спадати. Хотіла була я дитину од грудей одлучити, — так ні ж, не дає.

— "Помру - каже — з нею разом; нехай мене з нею до одної труни покладуть. Нехай, що хочуть, роблять, а дитини нікому не дам."

— Що ж мені було з нею робити? Я так і полишила дитину; дивлюся тільки, було, та плачу. Катерина Лукіянівна теж, було, зайде до нашого покою, подивиться на свою княгиню і, хоч яка вийде була горда, не витримає, заплаче та й вийде з хати.

А тут таки поруч, у других покоях, пісні та музики, наче в корчмі на перехресному шляху. А жидівка Хайка, що її князь своєю сестричкою назвав, так і носитья з драгунами, співляє, танцює та всякі вихиляси виробляє; огидлива, — навіть люльку смалила.

Катруся, моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім уже їй, сердешній, і не сила була, але що ти вдієш з таким виродком? У нашої сестри, сказано, тільки сльози, самі сльози, — нічого більше не зосталося... А сльози що? Вода. Гай-гай! Не одну річку вилила вона цієї гіркої води, а він... йому все байдуже, — іноді зайде до неї та ще й питається: "Як ти себе почуваєш?" Наче осліп, прости мене Господи, — не бачить, що її, бідную, ледве ноги носять. "Чи не послати, моя люба, в Козелець по штаб-лікаря полкового?" - "Не треба", — промовить вона, та й замовкне. - "Ну, як собі знаєш, це твоє діло, а не моє; я до твоїх справ ніколи не втручаюся", — скаже, було, та й піде собі, грюкнувши дверима.

Тільки ми й світу Божого бачили, як він поїде, було, кудись тижнів на два-три до своїх товаришів-драгунів. Тоді ми без нього повибиваємо, повишкрябуємо підлоги, покої хоч трохи попровітрюємо, а то просто стайня стайнею. Раз якось приїхав він теж уночі й привіз з собою другу "сестру", вже не жидівку,

а полячку, чи циганку — хто її знає; знаю тільки, що була чорна. Хотів був теж знайомити з Катрусєю, та Катруся його й до покою не впустила.

Зима наближалася вже до кінця. Саме на Середохресті люди наші, зібравшись громадою, прийшли до нього просити збіжжя на засів. Говорили, що, як Бог уродить, то семерицею вернуть йому його добро. Де там! Слова вимовити не дав. Прогнав їх, нещасних, та ще й собаками нацькував. Хотіла була заступитись за них сама Катерина Лукіянівна, та він на неї як гримне: "Мовчіть! — каже — не ваше діло, я сам знаю, що роблю, я до ваших чепців та до блюзок не втручаюсь, так прошу не втручатись і до моїх наказів." Сказавши це, закликав свого Яшку й наказав запрягти тройку коней, щоб їхати до своїх драгунів.

Як тільки він одіхав, Катерина Лукіянівна пішла до клуні, щоб вибрати полускирток жита й пшениці та звеліти змолотити людям зерна на засів. Думала вона, що він, як звичайно, довго їздитиме. Глянула навколо клу-

ні, — й половини скирт не дорахувалась. — "Де ж це все поділося?" — питається вона в токового. А токовий одповідає, що сам князь по троху все жидам продавав та половину вже й продав, і солому і полову, все попродав жидам, а жид, звичайно, солому — драгунам, а полову — нашим таки людям, а ті, нещасні, й полові були раді! Катерина Лукіянівна вибрала одну скирту жита, а другу пшениці та й звеліла людям молотити. "Тільки швидше — каже — молотіть, а то приїде князь, так він не дасть вам нічого." Так воно й сталося. Другого дня, тількищо розпочали молотити, аж глянь, — він віздить у двір. — "Що ви робите, шахраї! — скрикнув він на них — як ви зважились, хто вам наказав? Я вас!" Та як вихопив у фурмана нагая, та як заходився молотників молотити, що ні один з них на току не зостався, — всі розбіглися. Досталося ж і Катерині Лукіянівні за ту молотьбу, — вона, бідна, три дні з ліжка не вставала. Після цього він уже цілий час бенкетував удома, нікуди не їздив, аж до Зелених Свят. А на зелену неділю й поїхав кудись з своїм Яшкою. Катерина Лукіянівна знов послала по людей та й звеліла

їм змолотити хоч трошки ярового хліба на засів, бо, хвалити Бога, дощі перепадали, і земля таки добре зазеленіла. Тількищо взялися вони молотити просо та гречку, як того ж таки дня вертається він, а за ним драгунії видимо-невидимо, мов орда та за Мамаєм жене: хто на мужицькому возі, а хто верхи — просто охляп, а деньщики, — ті, сердешні, пішки бо-соніж, тільки з люльками та з кисетами в руках пленталися за своїми драгунами.

Як тільки переступив він поріг, зараз же гукнув на свого Яшку і наказав йому, щоб на третю годину був готовий обід на 50 осіб, — неодмінно на третю годину; а вечеря — на 100 осіб, щоб теж була готова неодмінно. "Для обіду та для вечері улаштуй столи в садку; годі — каже — нам в оцій стайні валятися, тепер можна й на пашу вийти!" А червінцями так і брязчить у кишнях. "Та слухай, — каже — накажи гуменному, щоб завтра вигнав усіх мужиків хліб молотить. Треба увесь перемолотити, скільки там його єсть." Отоді ми й здогадалися, звідкіля в нього червінці взялися. "Невжеж він таки весь хліб продав? — каже

Катерина Лукіянівна — чимже нещасні люди засіють?"

— А драгунія тимчасом, з цілою мізерією своєю, не заходячи до покоїв, шутнула просто в сад, а потім лежали на траві та язиками блявкали, та люльки смалили, аж поки він не звелів винести їм горілки. Всі стільці та столи теж у сад повиносили; звелів був і з спальні все повиносити, та ми замкнулися й не пустили його до себе. Він вилаявся по-своєму, по-московському, та й дав нам спокій. Поки готували обід, драгунія гуляла в саду та пила горілку, що її було розставлено у великих карafkaх мало що не під кожним деревом; інші гості теж пили та в карти грали; наш князь з ними теж пив та в карти грав і всі червінці, що достав од жида, як завдаток за проданий хліб, програв; тоді кинув картами об землю й вийшов з-за столу, а товариші його зареготалися. Все це я через вікно бачила.

— Вже смеркалося, коли Яшка з іншими деньщиками почали лаштуватись до вечері. Поставили столи, на столи поклали довгі до-

шки, прості дубові дошки, і покрили їх полотном, бо у нас хоч і була довга скатертина, але Катерина Лукіянівна не дала її, щоб п'яні гості не зопсували, а скатертина була дорога. На столі в трьох місцях поставили свічки, а щоб ще видніше було, по обох кінцях столу поставили смоляні бочки й запалили їх. І тількищо вся драгунія сіла за стіл, де не возьмуться полкові трубачі, та як не вдарять, аж земля задріжала! Не встигли вони ще й одного марша заграти, — дивлюся, клуня наша зайнялася; смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості такі вже п'яні, що тільки дивляться, та знай регочуться й кричать: "Ура!"

— "Катрусю, — кажу я — серденько моє! гляньте, — кажу — клуня наша горить! Що ми робитимемо?" Дивлюсь, а вона — як нежива. Я до Катерини Лукіянівни, — і та зомліла; я на неї пирснула холодною водою, вона спам'яталась. — "Рятуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорить." Скирти вже всі зайнялися, скоро й до дому дійде. Насилу, насилу ми привели її до пам'яті, взяли її під руки та й вивели

з дому. Я хотіла була дитину в неї взяти, та вона її з рук не випускала, а тільки шепотіла: "Не дам, нікому не дам, сама її поховою." Ми перелякалися, — таке воно було страшне, оте шепотіння. Повели ми її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату, — дай вам, Боже, доброго здоров'я, — сказала вона, звертаючись до господаря, — я вже з вашої хати бачила ту прокляту пожежу. — І Господь його знає, звідки той вітер взявся: снопи із скирт так просто на будинок і летіли, а потім, як загорілись будинки, вітер ніби перемінився й повернув просто на хати. За хвилину ціле село запалало. — "Пропали ми", — кажу я моїй Катрусі, а вона, моя нещасна, лежить та тільки головою до мене киває, — язика в роті повернути не може. - "Катрусю! Катрусю!" — кричу я, — не чує. Я стою не жива й не мертва. - "Катрусю!" — ще раз сказала я, а вона як скочить, — подивилася круг себе, кинула свою нещасну дитину на землю, скрикнула не своїм голо- сом, та й почала на собі волосся рвати. Бачу я, що вона збожеволіла, взяла дитину й винесла до другої хати, а її, сердешну, ми з Степановичем ласкою якось заспокоїли, загорнули в ря-

дно, та й стали лити їй на голову холодну воду. Вона спам'яталася та й каже: "Не буду, не буду!", а чого "не буду", — вона й сама не знала. Потім вона зареготалась, трохи згодом почала співати, та так жалісно заспівала, так страшно, що ми й з хати повтікали... Так вона промучилась аж до самого світу. Перед зірницею вона трохи заспокоїлась, а я тимчасом сіла біля вікна й дивилася, як наше бідне село догорає! Над ним де-не-де тільки дим курився, а більше нічого не зосталось. І дім, і кухня, і село — все пропало; зостались тільки димарі та печі з панського будинку; а від селянських хат і того не зосталося, бо в них вони не були муровані. Зостався тільки сад, зчорнілий од диму; стоїть собі осторонь і такий чорний та страшний, що я й дивитись на нього боялась. Заплакала я, грішна, дивлячись на це пожарище! Що маєш робити? На все Його свята воля! Збудила я Катерину Лукіянівну та й кажу їй: "Що ми тепер робитимем? Де притулимося, куди ми подінемося з нашою бідною Катрусєю?" — "А що?" — каже вона. — "А те, — кажу я їй — що вона глузду відбилася, збожеволіла." - "А дитина?" — питається. - "Дити-

ну — кажу — я в неї взяла, а то вона її трохи не задушила."

Схопилася вона, простоволоса на двір вибігла, кричить, щоб бричку швидше запрягали. Побачила, що двір чужий, та й замовкла; подивилася на той бік греблі, охнула, затремтіла і, немов мертва, впала мені на руки. А я опам'яталася, то й питає: "Де ж княгиня? (вона завжди так Катрусю звала), покажи мені її!" Ми пішли в комору, де замкнули Катрусю, як увійшли ми до неї, то побачили, що вона сиділа на землі, в одній сорочці, з розпатланими косами й уся горіла, як вогонь, хоч у коморі було доволі холодно; в руках тримала вона свою зімяту сукню та тулила її до грудей. Глянула вона на нас і пошепки сказала: "Спить, спить, не збудіть!" Ми вийшли з комори, — страшно було дивитися на неї, сердешну. Але Катерина Лукіянівна — наче нічого не сталося, і не зідхнула навіть. А тож ніхто інший, як вона, всьому причиною була, — не осуди її, Господи, на своєму суді праведному!

— Помовчавши, повернулася вона до мене

та й каже: "Марино! Треба десь дістати бричку й коні та відвезти її до Чернігова або Києва. До Києва, здається, ближче, та де ми коні й бричку дістанемо?" - "Хоч би воза якого, а коні — кажу я — нам і Степанович дасть, тільки брички в нього немає, лише простий селянський віз." — "Попроси — каже — хоч простого воза."

Я випросила у Степановича, спасибі йому, і коней і воза, помостили на возі сіна, вкрили рядном і поклали її, нещасну, на возі; біля неї сіла сама Катерина Лукіянівна... та й повезли до Києва, до Кирилівського монастиря. От тобі, Катерино Лукіянівно, і княгиня! Любуйся тепер на неї!...

Старенька замовкла й тихо заплакала, а господар додав:

— Та таки нема що казать, — хороша тобі княгиня!

— А що ж сталося з князем? — запитав я.

— Господь його знає, — відповіла стара — перед Петром драгунія виступила з Козельця в похід, так може й він пішов з нею... Тільки ми його з тієї страшної ночі вже й не бачили.

— Добрий князь! Нема що казати, — додав господар — хоч би дитину відвідав, проклятий!

— Господь із ним! Хай краще не відвідує, — сказала старенька і, виходячи з хати, побажала нам доброї ночі.

Другого дня вранці, доки мій жидок підмазував бричку й запрягав свої худі коні, я сидів на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла — на сумні останки погорілого села та мимоволі сам собі говорив: от тобі й село, от тобі й ідилія, от тобі й патріархальний побут! Такі та інші подібні слова зривались у мене з язика, доки бричка не висунулась на вулицю. Подякувавши господареві за його безкорисливу гостинність, я вирушив у дорогу.

За кілька день я був у Києві і, поклонив-

шись святим угодникам печерським, того ж самого дня відвідав і Кирилівський монастир. Та краще було б не відвідувати його. Там я занадто вже пересвідчився в гіркій правді сумного цього оповідання, що так нерадісно привітало мене в моємулюбому рідному краї.

[1853 р.

Новопетровський форт.]

--- КІНЕЦЬ ---

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том сьомий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. стор. 7-42.

Переклад: В. Сапіцький. За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького.

Оригінальний текст взято з е-бібліотеки КІУС:

www.utoronto.ca/elul

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський

Електронне форматування: Максим Тарнавський

У *.txt форматував Віталій Стопчанський

Файл взято з е-бібліотеки "Чтиво"
www.chtyvo.org.ua